

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK SANATI ANABİLİM DALI

CUMHURİYET ÖNCESİ
SANAT TARİHİ YAKLAŞIMLARI
(1850-1923 SANAT TARİHİ YAYINLARI
ÜZERİNE BİR İNCELEME)

DOKTORA TEZİ

MUSTAFA SÜRÜN

İSTANBUL 2012

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK SANATI ANABİLİM DALI

CUMHURİYET ÖNCESİ
SANAT TARİHİ YAKLAŞIMLARI
(1850-1923 SANAT TARİHİ YAYINLARI
ÜZERİNE BİR İNCELEME)

DOKTORA TEZİ

MUSTAFA SÜRÜN

TEZ DANIŞMANI: Prof. Dr. SELÇUK MÜLAYİM

İSTANBUL 2012

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Doktora öğrencisi Mustafa Sürün'ün "Cumhuriyet Öncesi Sanat Tarihi Yaklaşımları (1850-1923 Sanat Tarihi Yayınları Üzerine Bir İnceleme)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Sanatı Anabilim Dalı doktora tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

İmza

[Signature]

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Selçuk Mülayim
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Prof. Dr. Vahdettin Engin
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Prof. Dr. Banu Mahir
Üniversitesi Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Üye : Yrd. Doç. Dr. Sacit Açıkgözoğlu
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Yrd. Doç. Dr. Nalan Türkmen
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun ...16..1.07.../ 2012 tarih ve 2012/15-2 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Emel KEFELİ
Müdür

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	III
Özet.....	IV
Abstract.....	V
Kısaltma Listesi.....	VI
Fotoğraf Listesi.....	VIII
Tablo ve Grafik Listesi.....	XIV
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Konunun Niteliği.....	1
1.2. Konuyla İlgili Yayın ve Araştırmalar.....	3
1.3. Metot ve Düzen.....	7
2. CUMHURİYET ÖNCESİ SANAT TARİHİ YAKLAŞIMLARI.....	9
2.1. Savaş Sanatının Mağlubiyeti ve Sanat Tarihi.....	10
2.2. Konular ve Türler.....	18
2.2.1. Genel Konulu Sanat Tarihi.....	18
2.2.2. Mimari Tarihi.....	43
2.2.3. Sözlükler.....	120
2.2.4. Mimari Monografiler.....	153
2.2.5. Nümismatik.....	168
2.2.6. Müze Katalogları ve Rehberleri.....	213
2.2.6.1. Müze Katalogları.....	214
2.2.6.2. Müze Rehberleri.....	231

2.2.7. Epigrafi.....	248
2.2.8. Şehir Rehberleri.....	269
3. DEĞERLENDİRME.....	293
3.1. Yayın Kronolojisi ve Yıllara Göre Konu Dağılımı.....	294
3.2. Konu Türleri ve Oranları.....	307
3.3. Yazar Kadrosu.....	310
3.4. Çeviri ve Birden Çok Dilde Yayınlanan Eserler.....	314
3.5. Yayın Yapan Kurum ve Cemiyetler.....	315
SONUÇ.....	319
KAYNAKÇA.....	324

ÖNSÖZ

Sanat Tarihi genelde *sanatın tarihini* konu edinirken kendi yazım tarihini göz ardı etmekte veya bu konuyu birkaç kitap ismi zikrederek yüzeysel olarak geçiştirmektedir. Yazım aslında iki yönlü bir faaliyettir. Yapılan çalışma bir yandan alanımıza bilgi birikimi açısından katkı sağlarken diğer yandan da kendi yazım tarihi içerisinde bir yer işgal etmektedir. Bu yer bazen bir başlangıcı, bazen bir gelişim aşamasını bazen de bir kırılma noktasını temsil edebilmektedir. Yazılanların bütünü de aynı zamanda dönemsel gerçekliğin şekillendirdiği tarihi bir kesit içerisinde yer almaktadır.

Cumhuriyet Öncesi Sanat Tarihi Yaklaşımları isimli bu çalışma günümüzde sanat tarihi disiplini içerisinde incelemiş olduğumuz konulara dair Türkçe matbu metinlerin ülkemizde ne zamandan itibaren ortaya çıktığını, bu metinlerin hangi konular ile ilgili olduğunu, kimlerin bu alanda eserler verdiğini ve yaklaşımlarının nasıl olduğunu ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Tezde konu tarihsel olarak Cumhuriyet öncesi (1850-1923) dönemle sınırlı tutulmuştur. Ülkemizin ilk sanat tarihi metinlerini bir bütün halinde inceleyerek bu alanda ki yazım tarihimizin öncülleri ayrıntılı bir biçimde anlatılmaya çalışılmıştır.

Bu konuda öncelikle tezin danışmanlığını yürüten ve fikirleri ile katkıda bulunan hocam Prof. Dr. Selçuk Mülayim'e, tezin son okumalarını ve düzeltmelerini yapan Sayın Yrd. Doç. Dr. Ahmed Süruri'ye, araştırmam esnasında yardımcı olan bütün kütüphanecilere ve özellikle Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'nden Sayın Havva Koç ile TBMM. kütüphanesinden Sayın Muaz Ayhan Işık'a, tezin her aşamasında yanımda olan ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen eşim Ayşegül hanıma, katkılarından dolayı Sayın Nurdane Rumeysa Bayrak'a ve daha sonra isimlerini burada tek tek sayamadığım, yardım ve desteklerini gördüğüm pek çok kişiye müteşekkirim.

Mustafa SÜRÜN

ÖZET

Cumhuriyet Öncesi Sanat Tarihi Yaklaşımları başlığını taşıyan bu tez sanat tarihinin henüz müstakil bir bilim dalı haline gelmeden önceki dönemini (1850-1923) incelemektedir. Günümüzde sanat tarihi disiplini içerisinde incelemiş olduğumuz konulara dair ilk Türkçe matbu metinlerin ülkemizde ne zaman ortaya çıktığını ve dönemin entellektüel ilgisinin öncelikli olarak hangi konularda yoğunlaştığını belirlemeye çalışmıştır. Bunun için *1850-1923 Arası Sanat Tarihi Yayınları Üzerine Bir İnceleme* şeklindeki açıklayıcı bir alt başlıkta taşımaktadır.

Tezde dönemsel ayırım Cumhuriyet öncesi, tarihsel kesit ise 1850-1923 yılları olarak belirlenmiştir. Zihinsel kırılmaların yaşandığı ve bilimsel araştırmaların yön değiştirdiği bir dönem olan 19. yüzyıl pek çok sosyal bilim yanında sanat tarihi için de bir dönüm noktası olmuştur. Âsâr-ı atıka karşısında ki bakış açımızın değişmesiyle birlikte artık eskiye ait eserlerin araştırılmasının önemi de yavaş yavaş kavranmıştır. 1850’li yıllardan itibaren de bu alanda telif ve tercüme edilen eserlerle sanat tarihi literatürü gelişmeye başlamıştır.

Bu döneme ait ve araştırmamızın kapsamına giren 59 kitap incelemeye konu olmuştur. Önce bu eserlerin ortaya çıkışını etkileyen ve onlara fon teşkil eden tarihsel dönem hakkında bilgi verilmiştir. Sonrasında eserler konularına göre ayrıştırılarak kendi içerisinde kronolojik olarak ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiş, yazarları ve mütercimleri hakkında bilgi verilmiştir. Sonrasında kitapların yayın kronolojisi ve yıllara göre konu dağılımı, konu türleri ve oranları, yazar kadrosu, çeviri ve birden çok dilde yayınlanan eserler, yayın yapan kurum ve cemiyetler hakkında değerlendirmeler yapılarak elde edilen bulgular sonuç kısmında bir araya getirilmiştir.

Bu çalışmayla Cumhuriyet öncesi sanat tarihi yazıcılığımız ayrıntılı bir biçimde ortaya çıkarılmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan kitaplar konu ve türlerine göre genel konulu sanat tarihi, mimari tarihleri, sözlükler, monografiler, nümismatik, müze katalogları ve rehberleri, epigrafi ve şehir rehberleri başlıkları altında toplanarak bütüncül olarak ele alınmıştır. Ayrıca kitapların ortaya çıkış sebepleri göz önünde bulundurularak yazarların konulara olan yaklaşım biçimleri de değerlendirilmiştir.

ABSTRACT

This thesis, titled as “Pre-Republic Approaches to Art History”, analyzes the previous period of art history (1850-1923) which it has not become an independent branch of science yet. The study aims to determine when the first texts about the issues which have been examined today in the discipline of art history were printed in Turkish and what matters are primarily concentrated by the intellectual interest of our country. For this purpose, a descriptive sub-title, “A Study on the History of Art Publications between 1850-1923” is used.

The thesis focuses on the pre-Republic era as the time period and the years of 1850-1923 as a historical cross-section. 19th century, in which scientific research has changed its directions and intellectual fractures have occurred, was a turning point in many social sciences as well as art history. With the change of approach to the *Asar-ı Atika*, the importance of studying the works of past became gradually obvious. From 1850s, the literature of art history has developed with the original studies and translations.

Fifty nine books related with the scope of the study and the period has been the subject of our research. First, some information about the historical period which constituted the background for the books and influenced them is provided. After that, the books are classified according to their topics and examined in chronological order in detail and more information is given about the authors and translators. The information about publication chronology and subject dispersion according to years, subject types and rates, author staff, translation and multi-lingual books, publishing institutions and associations are evaluated in the conclusion section of the thesis.

With this study, a detailed pre-Republican art historiography is revealed. The books of the period are evaluated according to their subjects and types as a general history of art, architecture, history, dictionaries, monographs, numismatics, museum catalogs, guides and city guides under these headings and they are discussed as a whole. Additionally authors’ approach to the subjects regarding with the reasons for the emergence of these books are evaluated.

Kısaltma Listesi:

[t.y.]	: Tarih yok.
[ve öte.]	: ve ötekiler.
[y.y]	: Yayın yeri yok
a.g.e.	: Adı geçen eser.
a.g.m.	: Adı geçen makale.
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
b.	: bin.
bkz.	: Bakınız.
c.	: Cilt.
Çev.	: Çeviren.
DBİA	: Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi.
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
Dr.	: Doktor.
ed.	: Editör.
ESA	: Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi.
Fot.	: Fotoğraf.
H.	: Hicri.
haz.	: Hazırlayan.
ICOM	: The International Council of Museums (Milletlerarası Müzeler Konseyi).
IRCICA	: Research Centre for Islamic History Art and Culture (İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi).
İA	: İslam Ansiklopedisi.
İSAR	: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı.
İSTEK	: İstanbul Eğitim ve Kültür Vakfı.

itüdergisi	: İstanbul Tenkil Üniversitesi Dergisi.
Lev.	: Levha.
MÜFEF	: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
No	: Numara.
Prof.	: Profesör.
R.	: Rumi.
s.	: Sayfa.
sy.	: Sayı.
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti.
TALİD	: Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi.
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi.
TD	: İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi.
TMMOB	: Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği.
TOEM	: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası.
TTK	: Türk Tarih Kurumu.
TTKY	: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
vb.	: ve benzeri.
vd.	: ve diğerleri.
Yay. haz.	: Yayına hazırlayan.
yay.	: Yayınlayan.
YEM	: Yapı-Endüstri Merkezi.
YKY	: Yapı Kredi Yayınları.
yy.	: Yüzyıl.
YYOA	: Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi.

Fotoğraf Listesi

	Sayfa No.
Fot. 2.2.1.1. Mahmud Esad'ın <i>Târîh-i Sanâyi</i> isimli eserinin iç kapağı...	42
Fot. 2.2.1.2. Mehmed Ziya'nın <i>Târîh-i Sanâyi</i> isimli eserinin iç kapağı...	42
Fot. 2.2.1.3. Salomon Reinach'ın <i>Apollo-Tarih-i Umûmî-i Sınâât</i> isimli eserinin iç kapağı.....	42
Fot. 2.2.1.4. E.Pecaot ile Ch.Boude'un <i>Sınâat-Şübbân ile Muhâverât</i> isimli eserinin kapağı.....	42
Fot. 2.2.2.1. Hafız Hüseyin bin Hacı İsmail-i Ayvansarayî ve Ali Satı'nın <i>Hadîkatü'l Cevâmi</i> isimli eserinin ilk sayfası.....	116
Fot. 2.2.2.2. İbrahim Edhem Paşa başkanlığındaki heyetin hazırladığı <i>Usûl-i Mimârî-i Osmânî</i> isimli eserin iç kapağı.....	116
Fot. 2.2.2.3. Niş Muhâcirlerinden Hacı İsmail Bey Zâde Osman Bey'in <i>Mecmuâ-i Cevâmi</i> isimli eserinin iç kapağı.....	116
Fot. 2.2.2.4. Mahmud Paşa el-Felekî'nin <i>Mısır Ehrâmları</i> isimli eserinin iç kapağı.....	116
Fot. 2.2.2.5. Sâî'nin <i>Tezkiretü'l Bünyân</i> isimli eserinin iç kapağı.....	117
Fot. 2.2.2.6. Celal Esad'ın <i>Eski İstanbul Abidât ve Mebânisi -Şehrin Tesisinden Osmanlı Fethine Kadar-</i> isimli eserinin iç kapağı.....	117
Fot. 2.2.2.7. Celal Esad'ın <i>Eski Galata ve Binaları</i> isimli eserinin kapağı	117
Fot. 2.2.2.8. Ressam Zekâî'nin <i>Mübeccel Hazineler</i> isimli eserinin kapağı	117
Fot. 2.2.2.9. Mehmed Râîf'in <i>Topkapı Sarayı Hümâyun-u ve Parkının Tarihi</i> isimli eserinin iç kapağı.....	118
Fot. 2.2.2.10. Mehmed Râîf'in <i>Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atîkası</i> isimli eserinin iç kapağı.....	118

Fot. 2.2.2.11. Ahmet Cemal Paşa'nın hazırlattığı <i>Suriye ve Filistin ve Garbî Arabistan Âbidât-ı Atîkası / Alte Denkmäler aus Syrian, Palästina und Westarabien</i> isimli eserin iç kapağı.....	118
Fot. 2.2.2.12. Ressam Hüsnü'nün <i>Bayram Hediyesi-Bedâyi-i Âsâr-ı Osmaniyye</i> isimli eserinin iç kapağı.....	118
Fot. 2.2.2.13. Mehmed Ziya'nın <i>İstanbul'daki Âsâr-ı Atîka Hakkında Muhtasar Malumât</i> isimli eserin kapağı.....	119
Fot. 2.2.2.14. Mehmed Cemil'in <i>Târihçe-i Harem-i Şerîf-i Kudsî</i> isimli eserinin kapağı.....	119
Fot. 2.2.2.15. Sâî'nin <i>Tezkiretü'l Ebniye</i> isimli eseri.....	119
Fot. 2.2.3.1. Celâl Esad'ın <i>Istılâhât-ı Mimâriyye</i> isimli eserinin kapağı.....	152
Fot. 2.2.3.2. Vahid'in <i>Bazı Istalâhât-ı Mühimme-i Snâiyye Hakkında Bazı Mutâlaât</i> isimli eserinin kapağı.....	152
Fot. 2.2.3.3. Celal Esad'ın <i>Istılâhât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanây-i Nefisede Mevcud Kelimât ve Tabirât İçün Vaz' ve Tedvîni Tensib Olunan Istılâhât Mecmuasıdır</i> isimli eserinin kapağı.....	152
Fot. 2.2.4.1. <i>Feth-i Kostantiniyye ve Tarif-i Ayasofya</i> isimli eserin ilk sayfası.....	166
Fot. 2.2.4.2. Aleksandr Kostanîdî'nin <i>Tarih-i Ayasofya</i> isimli eserinin iç kapağı.....	166
Fot. 2.2.4.3. Hüseyin Gâlib'in <i>Eifel Kulesi</i> isimli eserinin kapağı.....	166
Fot. 2.2.4.4. Mehmed Ziya'nın <i>Kariye Cami-i Şerifi</i> isimli eserinin iç kapağı.....	166

Fot. 2.2.4.5. Kemurâzâde Seyfeddin Fehmi bin Ali'nin <i>Saray Bosna'da Ebniye-i Hayriyyenin Musavver Tarihi: I.Hünkâr Cami-i Şerifi</i> isimli eserinin iç kapağı.....	167
Fot. 2.2.4.6. Bina Kâtibi Ahmed Efendi'nin <i>Tarih-i Cami-i Şerif-i Nuruosmani</i> isimli eserinin iç kapağı.....	167
Fot. 2.2.4.7. Mehmed Ziya ve Jos. Pinkas'ın <i>Bereketzâde Çesmes-La Fontaine de Béréket Zadé</i> isimli eserinin kapağı.....	167
Fot. 2.2.5.1. Abdullatif Subhi Bey'in <i>Uyunu'l Ahbâr fi'l Nukud ve'l Âsâr</i> isimli eserinin ilk sayfası.....	210
Fot. 2.2.5.2. Paskal Bilezikçioğlu'nun <i>Defter-i Meskûkât-ı Osmaniyye -Ez İbtidâ-yı Zuhur-i Devlet-i Aliye Tâ Bieyyâm-ı Sultan Abdülaziz Han Padşih-ı Zaman-</i> isimli eserinin kapağı.....	210
Fot. 2.2.5.3. İsmâil Gâlib'in <i>Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniyye</i> isimli eserinin iç kapağı.....	210
Fot. 2.2.5.4. İsmâil Gâlib'in <i>Takvîm-i Meskûkât-ı Selçukiyye</i> isimli eserinin iç kapağı.....	210
Fot. 2.2.5.5. İsmail Gâlib'in <i>Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı İslâmiyye Kısmından Meskûkât-ı Türkmâniyye Katalogu –Benî Artuk, Benî Zengî, Fûru'-i Atabekiyye, Mülûk-i Eyyubiyye-i Meyâfarikîn-</i> isimli eserin iç kapağı.....	211
Fot. 2.2.5.6. İsmail Gâlib'in <i>Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu –Sâsâniyân ve Bizântîn Tarzındaki Sikkeler, Hulefâyı Emeviyye ve Abbâsiyye Meskûkât-ı Fûrû-i Abbâsiyeden Benî Tolun, Benî Ahşîd, Âl-i Selmân, Benû Hamedân, Âl-i Büveyh, Benî Mervân Meskûkâtı.-</i> isimli eserinin iç kapağı.....	211

Fot. 2.2.5.7. Mehmed Mübârek'in <i>Meskûkât-ı Kâdiem-i İslamiyye Katalogu Kısım-ı Sâlis –Mülûk-i Cengiziyye ve İlhâniyye ve Celâiriyye ve Kırım Hanları Meskûkâtı</i> isimli eserinin iç kapağı.....	211
Fot. 2.2.5.8. Ahmed Tevhid'in <i>Meskûkât-ı Kâdime-i İslâmiyye Katalogu Kısım-ı Râbi'-Türkistan Hakanları, Âl-i Sebüktegin, Horasan ve Irak Selçukîleri, Benî Saldık, Benî Mengüç, Danişmentliler, Rum Selçukîleri, Karaman, Aydın, Saruhan, Menteşe, Germiyan ve İsfendiyâr Oğulları, Beni Eretnâ, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Meskûkâtı-</i> isimli esrinin iç kapağı.....	211
Fot. 2.2.5.9. Halil Edhem'in <i>Müze-i Hümayûn Kurşun Mühür Katalogu –Arap ve Arap-Bizantin ve Osmanlı kurşun mühürlerine mahsusdur-</i> isimli eserinin kapağı.....	216
Fot. 2.2.5.10. Ahmed Ziya'nın <i>Meskûkât-ı İslâmiyye Takvimi</i> isimli eserinin iç kapağı.....	216
Fot. 2.2.5.11. Halil Edhem'in <i>Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu Kısım-ı Sâdis Meskûkât-ı Osmâniyye</i> isimli eserinin iç kapağı.....	216
Fot. 2.2.6.1.1. Andre Joubin'in <i>Müze-i Hümayûn Lühûd ve Mekâbir-i Atîka Katalogu</i> isimli eserinin kapağı.....	246
Fot. 2.2.6.1.2. Andre Joubin'in <i>Âsâr-ı Heykeltraşi Katalogu (Kadîm Yunan, Roma, Bizantîn ve Frank Devirleri)</i> isimli eserinin iç kapağı.....	246
Fot. 2.2.6.1.3. Johannes Heinrich Mordtmann'in <i>Âsâr-ı Himyeriyye ve Tedmüriyye Katalogu</i> isimli eserinin iç kapağı.....	246

Fot. 2.2.6.1.4. Scheil'in <i>Âsâr-ı Mısriyye Katalogu</i> isimli eserinin iç kapağı.....	246
Fot. 2.2.6.2.1. Ali Sami'nin <i>Bahriye Müzesi Katalogu</i> isimli eserinin iç kapağı.....	247
Fot. 2.2.6.2.2. Vahid'in <i>Müze-i Hümayun Rehnüma</i> isimli eserinin kapağı.....	247
Fot. 2.2.6.2.3. A. Sermed Muhtar'ın <i>Topkapu Sarayı Hümayûnun'da Kâin Müze-i Askerî-i Osmânî Züvvarına Mahsus Rehber</i> isimli esrinin iç kapağı.....	247
Fot. 2.2.7.1. Halil Edhem'in <i>Kitabeler Nasıl Kayıd ve Zabıt Olunmalıdır</i> isimli esrinin iç kapağı.....	267
Fot. 2.2.7.2. Halil Edhem'in <i>Sivas Sultanı Kadı Burhâneddin Nâmına Kayseri'de Bir Kitâbe</i> isimli eserinin kapağı.....	267
Fot. 2.2.7.3. Halil Edhem'in <i>Karaman Oğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûka</i> isimli eserinin kapağı.....	267
Fot. 2.2.7.4. Halil Edhem'in <i>Hersek Oğlu Ahmed Paşa'nın Esâretine Dâir Kahire'de Bir Kitabe</i> isimli eserinin ilk sayfası.....	267
Fot. 2.2.7.5. Hüseyin Hilmi'nin <i>Sinob Kitabeleri</i> isimli eserinin iç kapağı.....	268
Fot. 2.2.7.6. Kâtip Ferdi'nin <i>Mardin Mülûk-i Artûkiyye Tarih-i ve Kitabeleri vesâir Vesâik-i Mühimme</i> isimli eserinin iç kapağı.....	268
Fot. 2.2.7.7. Halil Edhem'in <i>Kayseriyye Şehri Mebâni-i İslâmiyye ve Kitâbeleri</i> isimli eserinin iç kapağı.....	268
Fot. 2.2.8.1. Mustafa Ziya'nın <i>Rehnüma-yı Bağdat</i> isimli eserinin iç kapağı.....	291

Fot. 2.2.8.2. <i>Musavver Rehber-i Sayyâhin - Bursa ve Civarı – Dersââdetten Bursa 'ya / Album-Guide De Brousse Et De Ses Environs-De Constaantinople A Brousse</i> isimli eserin kapağı.....	291
Fot. 2.2.8.3. Abdulkadir Kadri'nin <i>Bursa Rehberi</i> isimli eserinin kapağı.....	291
Fot. 2.2.8.4. Tosyavîzâde Doktor Rıfat Osman'ın <i>Edirne Rehnümâsı</i> isimli esrinin kapağı.....	291
Fot. 2.2.8.5. Ferid Bey v.d.'nin <i>Konya Rehberi</i> isimli eserinin kapağı...	292

Tablo ve Grafik Listesi

	Sayfa No.
Tablo 3.1.1-3.1.8 : Kitapların kronolojisi.....	295-302
Tablo 3.1.9-3.1.12 : Yıllara göre konu dağılımı.....	303-306
Grafik 3.2.1 : Konuların sayısal dağılımı.....	308
Grafik 3.2.2 : Konuların yüzdelerlik dağılımı.....	309
Tablo 3.3.1.-3.3.3. : Yazar, mütercim ve naşirlere göre eser sayısı.....	311-313

1.GİRİŞ

Cumhuriyet öncesi sanat tarihi yazımı genelde birkaç kitap ismi zikredilerek geçiştirilmektedir. Araştırmamız göstermiştir ki bu dönemin sanat tarihi yazıcılığında değerlendirilmesi gereken konu başlıkları ve kaynak sayısı düşünülenenden daha fazla ve göz ardı edilemeyecek miktardadır.

Sanat tarihi yazımının ülkemizdeki geçmişi nisbeten eski tarihlere girmekle birlikte matbu sanat tarihi metinleri XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren matbu sanat tarihi metinleri karşımıza çıkmaktadır. Ülkemizde sanat tarihi henüz müstakil bir bilim dalı olarak eğitim sistemi ve bilimler tasnifinde yerini almamışken *erbâb-ı merak* olarak nitelendirilen kişiler ile Müze-i Hümayun ve Sanayi-i Nefise Mektebi gibi kurumların katkılarıyla bu konulardaki literatürün oluşumu başlamıştır.

1850-1923 yılları arasında yayınlanan sanat tarihi kitaplarını konularına göre ve kendi içerisinde kronolojik olarak inceleme gayretinde olan bu çalışmada 59 farklı eserin ayrıntılı bir biçimde tanıtılması amaçlanmaktadır. Konuya başlarken, önce çalışmamızın niteliği, konuyla ilgili yayınlar ve metodu üzerinde durmak istiyoruz.

1.1. Konun Niteliği

Cumhuriyet Öncesi Sanat Tarihi Yaklaşımları başlığını taşıyan bu çalışma “Türkiye’de ilk sanat tarihi metinleri nelerdir?” sorusundan hareketle bilimsel bir disiplin haline gelmeden önceki sanat tarihi yazımını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle *1850-1923 Arası Sanat Tarihi Yayınları Üzerine Bir İnceleme* şeklindeki açıklayıcı bir alt başlığını taşımaktadır.

Bu incelemede dönemsel ayırım Cumhuriyet öncesi, tarihsel kesit ise 1850-1923 yılları olarak belirlenmiştir. Çünkü her ne kadar 1729 yılında İbrahim Müteferrika ile Türkçe matbuat başlamış olsa da günümüzde sanat tarihi adı altında incelediğimiz konulara dair Türkçe matbu metinler 1850’li yıllardan itibaren karşımıza çıkmaktadır.

Bundan dolayı başlangıç noktamızı 1850 olarak belirledik. Dönemsel olarak ise Cumhuriyet ile sınırlamamızın sebebi 1923 sonrası sanat tarihi yazımını yönlendiren unsurların değişmesi sonucu kitapların niteliğinde ve konu seçiminde bazı farklılıkların ortaya çıkmasıdır.

İnsan üretiminin her alanında hatta tarih yazımında bile belirleyici unsur ihtiyaçlardır diyebiliriz. Bu ihtiyaçlar her ne kadar zamanın insanı değişime zorlamasıyla ortaya çıkmış olsa da dönemin siyasi iradesi değişimin istikametini belirlemede rol oynamaktadır. Bundan dolayı tezimizin kapsamını Cumhuriyet öncesi dönemle sınırlı tuttuk.

Tezin içeriğinin ve çerçevesinin belirlenmesinde ise yeni bir yazım türü olarak ortaya çıkan sanat tarihi ve alt dallarına ait konulardan bahseden kitaplar göz önüne alınmıştır. Bu sebeple tezin kapsamını genel konulu sanat tarihi, mimari tarihi, sözlük, monografi, numismatik, müze rehberleri ve katalogları, epigrafi ve şehir rehberleri ile sınırlı tuttuk.¹ Bu noktadan hareketle toplam 59 kitap incelememize konu olmuştur.

Tezin amacı sanat tarihi çalışmalarının ülkemizdeki geçmişini mümkün olduğunca erken tarihlere indirme gayreti değildir. Çünkü pek çok sosyal bilim yanında sanat tarihinin disiplinli bir bilim dalı haline gelmesi bizim için çok yenidir. Bu şekildeki gereksiz bir temellendirme çabasından ziyade XIX. yüzyılın ortalarından itibaren müstakil metinlerin oluşmaya başladığı unutulmadan bu kaynakların ortaya çıkarılması, sanat tarihi yazımının bilinçli bir hal alması ve profesyonel sanat tarihi yazımına giden yolun hangi aşamalardan geçtiğini incelemek istemekteyiz.

Böylece Cumhuriyet öncesi yayınlanan sanat tarihi kitapları ve içeriklerinin neler olduğu, bu kitapların yaklaşımları, bu alanda eser veren kişiler, sanat tarihi kitaplarının yayınlanmasında etkisi olan kurumlar ve sanat tarihi yazıcılığımızın ilk dönemi aydınlatılmış olacaktır.

¹ Bu dönemde hat sanatı hakkında da eserler yayınlanmıştır. Bu eserlerin genelde yazı meşikleri olması ve sayıca çok olmaları sebebiyle araştırmamıza dahil edilmemiştir. Bunlar ayrıca daha sonraki araştırmalarımıza konu olacaktır. Bunlarla ilgili olarak bkz.: Ali Haydar Bayat, *Hüsn-i Hat Bibliyografyası (1888-1988)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, 160 s.; Ali Haydar Bayat, *Açıklamalı Hüsn-i Hat Bibliyografyası*, İstanbul: IRCICA, 2002, 416 s.; İrvin Cemil Schick, "Türkçe Matbu Hüsn-i Hat Literatürüne Toplu Bir Bakış", *TALİD*, c. 7, sy, 14, 2009, s. 249-273.

1.2. Yayın ve Araştırmalar

Konuyla ilgili yayın ve araştırmaları bibliyografyalar (kitap ve makale), makaleler, kitap bölümleri, kitaplar ve tezler olmak üzere beş gruba ayırabiliriz. Bunlardan birincisi gerek genel gerekse sanat tarihinin farklı alanlarında hazırlanan bibliyografyalar; ikincisi Cumhuriyet öncesi sanat tarihi yazımı hakkında bilgi veren veya bu dönemde yayınlan sanat tarihi eserlerini tanıtan makale, üçüncüsü kitap bölümleri; dördüncüsü Cumhuriyet öncesinde yayınlanan sanat tarihi eserlerinin tıpkıbasımını yapan veya günümüz alfabesine aktarılan kitaplar; beşincisi ise dönemin sanat tarihi eğitimi veya yazımında yer alan kişiler ve eserler üzerine yapılan tezlerdir. Bu beş grup yayın ve araştırmalardan birincisi tezimizin konusuna giren eserlerin belirlenmesinde diğer gruplar ise bu yayınların incelenmesi ve değerlendirilmesi aşamasında yardımcı olmuştur.

Cumhuriyet öncesi yayınlanan sanat tarihi metinlerinin tespiti için taranan bibliyografyalar şunlardır: M. Seyfettin Özege'nin *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*², editörlüğünü Ekmeleddin İhsanoğlu'nun yaptığı *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*³, Selçuk Mülayim'in *Yüzyılın Kültür ve Sanat Kronolojisi*⁴, Arif Müfid Mansel'in *Türkiye'nin Arkeoloji, Epigrafi ve Tarihi Coğrafyası İçin Bibliyografya*⁵, Halil Ethem'in *İslâmî Nümismatik İçin Bir Bibliyografi Tecrübesi*⁶, İsmet Binark ve Nejat Sefercioğlu'nun *İstanbul, Fâtih, Fetih ve Fâtih Devri Hakkında Yazılmış Kitaplar Bibliyografyası*⁷, *Kent Araştırmaları Bibliyografyası*⁸ ve *İstanbul Kitaplığı Kataloğu*.⁹

Eserlerin tespiti için kullanılan bibliyografik makaleler ise şunlardır: Aziz Doğanay'ın *Sanat Tarihi Bibliyografyaları*¹⁰, M. Sadi Çöğenli'nin *Eski Harflerle*

² M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, I-V, İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1971, 2392 s.

³ *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, haz.: Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, I-II, İstanbul: IRCICA, 2006, 1562 s.

⁴ Selçuk Mülayim, *Yüzyılın Kültür ve Sanat Kronolojisi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999, 429 s.

⁵ Arif Müfid Mansel, *Türkiye'nin Arkeoloji, Epigrafi ve Tarihi Coğrafyası İçin Bibliyografya*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 616 s.

⁶ Halil Ethem, *İslâmî Nümismatik İçin Bir Bibliyografi Tecrübesi*, Ankara: Kitap Yazarlar Kooperatifi Neşriyatından, 1933, 64 s.

⁷ İsmet Binark, Nejat Sefercioğlu, *İstanbul, Fâtih, Fetih ve Fâtih Devri Hakkında Yazılmış Kitaplar Bibliyografyası (Bir Deneme)*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1977, 119 s.

⁸ *Kent Araştırmaları Bibliyografyası*, Proje koordinatörleri: Funda Çelebi, Bahar Aksel, Filiz Öğretmen, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2001, 571 s.

⁹ *İstanbul Kitaplığı Kataloğu*, İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı, 1988, 526 s.

¹⁰ Aziz Doğanay, "Sanat Tarihi Bibliyografyaları", *TALİD*, c. VII, sy. 14, 2009, s. 541-557.

*Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu*¹¹, Selçuk Mülayim'in *Kronolojik Notlarıyla 19. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği*¹², İrvin Cemil Schick'in *Matbu Türkçe Hüsn-i Hat Literatürüne Toplu Bir Bakış*¹³, Kemal Özkurt ve Abdülhamit Tüfekçioğlu'nun *Türk-İslam Sanatında Kitabeler*¹⁴.

Ülkemizde sanat tarihi ve alt dallarına ait araştırmaların gelişimi ve cumhuriyet öncesi yayınlanan sanat tarihi kitapları hakkında bilgi veren makaleler arasında Oktay Aslanapa'nın "Türk Sanatı Araştırmalarının Gelişimi"¹⁵ ve "Türkiye'de Türk Sanatı Araştırmalarının Gelişimi"¹⁶; Semavi Eyice'nin "Türkiye'de Bizans Araştırmalarının Tarihçesi"¹⁷; Selçuk Mülayim'in "Mâziperestler ve Sanat Tarihi"¹⁸ ile "20. Yüzyıl Başlarında İki Sanat Tarihi Kitabı"¹⁹; Beşir Ayvazoğlu'nun "Türkiye'de Sanat Tarihi ve Estetikle İlgili İlk Çalışmalar"²⁰; Gül Cephaneçigil'in "Me'yus Kalplere Bir İnşirâh: Bedâyi-i Âsâr-ı Osmâniye ve Ressam Hüsnü Bey"²¹; Aykut Kazancıgil'in "İlk Sanat Tarihi Muallimi ve Müderrisi Mehmet Vahit (1873-1931)"²²; Cevriye Artuk'un "Nümismatik İlmine Yardım Edenlerin Birkaçı"²³; Kemurâzade Seyfeddin Fehmi b. Ali'nin "Saraybosna'da Ebniye-i Hayriyenin Musavver Tarihi: I. Hünkâr Cami-i Şerifi"²⁴; Havva Koç'un "Müze-i Hümâyûn'da Yayın Çalışmaları (Cumhuriyet

¹¹ M. Sadi Çöğenli, "Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2000-2001, sy. 7-8, s. 99-134.

¹² Selçuk Mülayim, "Kronolojik Notlarıyla 19. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. XXXIV, 2009, s. 175-201.

¹³ İrvin Cemil Schick, "Türkçe Matbu Hüsn-i Hat Literatürüne Toplu Bir Bakış", *TALİD*, c. VII, sy. 14, 2009, s. 249-273.

¹⁴ Kemal Özkurt, Abdülhamit Tüfekçioğlu, "Türk-İslam Sanatında Kitabeler", *TALİD*, c. VII, sy. 14, 2009, s. 275-295.

¹⁵ Oktay Aslanapa, "Türk Sanatı Araştırmalarının Gelişimi", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1973, s. 120-127.

¹⁶ Oktay Aslanapa, "Türkiye'de Türk Sanatı Araştırmalarının Gelişimi", *Cumhuriyetin Yetmişbeş Yılında Kültür ve Sanat Sempozyum Bildirileri [Cumhuriyetin Yetmişbeş Yılında Kültür ve Sanat Sempozyumu (İstanbul: 1999)]*, haz.: Banu Konyar, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları, 2000, s. 53-62.

¹⁷ Semavi Eyice, "Türkiye'de Bizans Araştırmalarının Tarihçesi", *Cumhuriyetin Yetmişbeş Yılında Kültür ve Sanat Sempozyum Bildirileri [Cumhuriyetin Yetmişbeş Yılında Kültür ve Sanat Sempozyumu (İstanbul: 1999)]*, haz.: Banu Konyar, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları, 2000, s. 35-51.

¹⁸ Selçuk Mülayim, "Mâziperestler ve Sanat Tarihi", *TALİD*, c. VII, sy. 14, 2009, s. 11-32.

¹⁹ Selçuk Mülayim, "20. Yüzyıl Başlarında İki Sanat Tarihi Kitabı", *Türkiye'de Sanat*, Ocak-Şubat 1994, sy. 12, s. 56-59.

²⁰ Beşir Ayvazoğlu, "Türkiye'de Sanat Tarihi ve Estetikle İlgili İlk Çalışmalar", *Erdem*, c. V, sy. 15, 1989, s. 979-992.

²¹ Gül Cephaneçigil, "Me'yus Kalplere Bir İnşirâh: Bedâyi-i Âsâr-ı Osmâniye ve Ressam Hüsnü Bey", *TALİD*, c. VII, sy. 13, 2009, s. 425-434.

²² Aykut Kazancıgil, "İlk Sanat Tarihi Muallimi ve Müderrisi Mehmet Vahit (1873-1931)", *Arkeoloji ve Sanat*, sy. 100, Ocak-Şubat 2001, s. 29-33.

²³ Cevriye Artuk, "Nümismatik İlmine Yardım Edenlerin Birkaçı", *Türk Nümismatik Derneği Bülteni*, sy. 9, 1982, s. 22-27.

²⁴ Kemurâzade Seyfeddin Fehmi b. Ali, "Saraybosna'da Ebniye-i Hayriyenin Musavver Tarihi: I. Hünkâr Cami-i Şerifi", *TOEM*, II/12 (1327/1329), s. 774-776.

Dönemine Kadar)²⁵; Deniz Mazlum'un "Öncü Bir Mimarlık Sözlüğü: Celâl Esad Arseven'in İstilahat-ı Mimariye'si"²⁶; Ali Öngül'ün "Tarih-i Câmi-i Nuruosmânî"²⁷; Nurcan Yazıcı'nın "Osmanlı'nın İlk Mimarlık Kitabı: Usul-i Mimari-i Osmani"²⁸ isimli çalışmaları bulunmaktadır.

Konumuza yardımcı olan kitap bölümleri ise Malik Aksel'in "İslam Sanatı Hakkında"²⁹; Semavi Eyice'nin "Seçilmiş İstanbul Kitapları"³⁰; Doğan Kuban'ın "Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-u Osmani ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Yapı Tekniği Üzerine Gözlemler"³¹ ile "Osmanlı Mimarlık Tarihi Yazını"³²; Uğur Tanyeli'nin "19. Yüzyıl Türkiye'sinde Mimari Bilgi Alanının Yeniden Biçimlenişi"³³; Ahmet Ersoy'un "XIX. Yüzyılda Osmanlı Mimarlık Tarihi ve Kuramsal Söyleminin İnşası"³⁴; Vesile Gül Cephaneçigil ve Günkut Akın'ın "Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiyesinde Milliyetçilik ve Mimarlık Tarihi"³⁵ isimli çalışmalarıdır.

Araştırmamızın kapsamına giren konulara ait eserlerin tıpkı basımı yapılan veya günümüz alfabesine aktarılanlar da vardır. Bu eserler arasında Celal Esad Arseven'in *Eski İstanbul Âbidât ve Mebânisi*³⁶, *Eski Galata ve Binaları*³⁷ ve *İstulâhât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanâ-yi Nefisede Mevcud Kelimât ve Tabirât İçün Vaz' ve Tedvîni Tensîb Olunan İstulâhât Mecmuasıdır*³⁸; Hüseyin Ayvansarayî'nin *Hadikâtü'l-Cevâmi*³⁹; Ahmet Nezih Galitekin'in hazırladığı *Mecmû'a-i Cevâmi*⁴⁰; Mehmet Vahid

²⁵ Havva Koç, "Müze-i Hümâyûn'da Yayın Çalışmaları (Cumhuriyet Dönemine Kadar)", *Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişimler ve Sanat Sempozyumu (Günel Renda Onuruna Uluslar arası Sempozyum)*, Yayınlanmamış sempozyum sunumu, Ankara, 16-18 Kasım 2005.

²⁶ Deniz Mazlum, "Öncü Bir Mimarlık Sözlüğü: Celâl Esad Arseven'in İstilahat-ı Mimariye'si", *Sanat Tarihi Defterleri*, İstanbul: Ege Yayınları, 2005, sy. 9, s. 9-32.

²⁷ Ali Öngül, "Tarih-i Câmi-i Nuruosmânî", *Vakıflar Dergisi*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, sy. XXIV, 1994, s. 127-146.

²⁸ Nurcan Yazıcı, "Osmanlı'nın İlk Mimarlık Kitabı: Usul-i Mimari-i Osmani", *Arkitekt*, 2003, sy. 497, s. 13.

²⁹ Malik Aksel, "İslam Sanatı Hakkında", *Sanat ve Folklor*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, s. 59-63.

³⁰ Semavi Eyice, "Seçilmiş İstanbul Kitapları", *Eski İstanbul'dan Notlar*, İstanbul: Küre Yayınları, 2006, s. 192-193.

³¹ Doğan Kuban, "Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-u Osmani ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Yapı Tekniği Üzerine Gözlemler", *Türk İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995, s. 141-161.

³² Doğan Kuban, "Osmanlı Mimarlık Tarihi Yazını", *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul: YEM Yayın, 2007, s. 11-28.

³³ Uğur Tanyeli, "19. Yüzyıl Türkiye'sinde Mimari Bilgi Alanının Yeniden Biçimlenişi", *Habitat II'ye Hazırlık Sempozyumu: 19. Yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı*, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları, 1996, s. 81-94.

³⁴ Ahmet Ersoy, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Mimarlık Tarihi ve Kuramsal Söyleminin İnşası", *Mimar Kemalettin ve Çağı*, edi.: Ali Cengizkan, Ankara: TMMOB Mimarlar Odası, 2009, 117-126.

³⁵ Vesile Gül Cephaneçigil, Günkut Akın, "Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiyesinde Milliyetçilik ve Mimarlık Tarihi", *İTÜ dergisi*, c. IX, sy. 2, s. 29-40.

³⁶ Celal Esad Arseven, *Eski İstanbul (Âbidât ve Mebânisi)*, haz.: Dilek Yelkenci, İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları, 1989, 221 s.

³⁷ Celal Esad Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, haz.: Dilek Yelkenci, İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları, 1989, 96 s.

³⁸ *Güzel Sanatlar Terimleri Alanında Öncü Bir Çalışma Sanâ-yi'-i Nefise İstulâhât-ı Mecmûası*, Haz.: Nurcan Yazıcı, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınları, 2012, 251 s.

³⁹ Kitap günümüz alfabesine iki kere aktarılmıştır: Ayvansarayî Hâfız Hüseyin, *Camilerimiz Ansiklopedisi (Hadikâtü'l-Cevâmi)*, haz.: İhsan Erzi, İstanbul: Tercüman Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları, 1987, I-II c., 248+146 s.; Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Alî Sâti' Efendi, Süleyman Besim Efendi, *Hadikâtü'l-Cevâmi' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dini-Sivil Mi'mârî Yapılar)*, haz.: Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul: İşaret Yayınları, 2001, 744 s.

Bey'in *Bazı Istilâhât-ı Mühimme-i Sınâiye Hakkında Mutâlaât*⁴¹; Mustafa Sâi Çelebi'nin *Tezkiretü'l-Bünyân ve Tezkiretü'l-Ebniye*⁴²; Halil Edhem'in *Kayseriye Şehri*⁴³ ve *Kitabeler Nasıl Kayıt ve Zabt Olunmalıdır*⁴⁴; İsmail Galib'in *Takvîm-i Meskûkât-ı Selçukiye*⁴⁵; Mehmed Raif Bey'in *Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atıkası*⁴⁶ ile *Topkapı Saray-ı Hümayunu ve Parkının Tarihi*⁴⁷; İbrahim Edhem Paşa'nın başkanlığında hazırlanan *Usûl-i Mimari-i Osmânî*⁴⁸; Ali Emiri'nin hazırladığı *Mardin Mülûk-i Artûkiye Tarihi ve Kitabeleri Vesâir Vesâik-i Mühimme*⁴⁹; Adûlkadir Kadri'nin *Bursa Rehberi*⁵⁰; Rıfat Osman'ın *Edirne Rehnümâsı*⁵¹; Mehmed Muhlis vd.'nin *Konya ve Rehberi*⁵² bulunmaktadır.

Dönemin sanat tarihi eğitimi veya yazımında yer alan kişiler ve eserler üzerine yapılan tezler ise şunlardır: Hayati Gürbüz'ün *Hadikâtü'l-Cevâmi Cilt I İndeksi*⁵³; Mustafa Alataş'ın *Hadikâtü'l-Cevâmi Cilt II İndeksi*⁵⁴; Ayşe Gül Başaran'ın *Osmanlı Mimarisi İçin Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi (II. cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*⁵⁵; Seçkin

⁴⁰ Ahmed Nezhil Galitekin, "Mecmû'a-i Cevâmi", *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2003, s. 19-186.

⁴¹ Kahraman Bostancı, *Mehmed Vahit Bey ve Güzel Sanatlar Üzerine Bir Terminoloji Risalesi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yayınları, 2003, 51 s.

⁴² Bu kitapları günümüz alfabesine aktaran çalışmalar şunlardır: Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 1988, s. 21-57; Sadık Erdem, *Tezkiretü'l-Bünyân: Mimar Sinan'ın Kendi Ağzından Hayat ve Eserleri*, İstanbul: Binbirdirek Yayınları, 1988, 92 s.; Metin Sözen, Suphi Saatçi, *Mimar Sinan ve Tezkiretü'l-Bünyân*, Emlak Bankası, İstanbul: 1989, 175 s.; Hayati Develi, Samih Rıfat, *Yapılar Kitabı: Tezkiretü'l-Bünyân ve Tezkiretü'l-Ebniye*: Mimar Sinan'ın Anıları, İstanbul: Koçbank, 2002, 248 s.; Suphi Saatçi, *Mimar Sinan*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2010 (2. basım), 207 s.

⁴³ Halil Edhem, *Kayseri Şehri*, haz.: Kemal Göde, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982, 164 s.

⁴⁴ Halil Edhem, *Kitabeler Nasıl Kayıt ve Zabt Olunmalıdır*, Ankara: Ankara Halkevi Tarih ve Müze Şubesi Yayınları, 1940, 22 s.

⁴⁵ Bu kitabın eski harflerle tıpkı basımı yapılmıştır. İsmâil Gâlib, *Takvîm-i Meskûkât-ı Selçukiye - Catalogue Des Monnaies Seldjoukides*, Ankara: Başnur Matbaası, 1971, 144 s.

⁴⁶ Mehmed Raif Bey, *Bir Osmanlı Subayının Kaleminden Sultan Ahmed Senti : Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atıkası*, haz.: H. Ahmet Aslantürk, Adem Korkmaz, İstanbul: Okur Kitaplığı, 2010, 79 s.

⁴⁷ Bu kitap iki kere yayına hazırlanmıştır.: Mehmed Raif bîm Emin, *Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atıkası*, haz.: Mustafa Küçük, İstanbul:Yay yayıncılık, 2010, 51 s.+Tıpkı basım.; Mehmed Raif Bey, *Bir Osmanlı Subayının Kaleminden Topkapı Sarayı ve Çevresi : Topkapı Saray-ı Hümayunu ve Parkının Tarihi*, haz.: H. Ahmet Aslantürk, Adem Korkmaz, İstanbul: Okur Kitaplığı, 2010, 95 s.

⁴⁸ *Osmanlı İmparatorluğu Mimarisi*, Proje Danışmanı: Zekai Ökte, Ankara: Kültür Bakanlığı, İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1998, 560 s.; *Osmanlı Mimarisi : Usûl-i Mimârî-i Osmânî*, hazırlayanlar: İlhan Ovalıoğlu, Raşit Gündoğdu, Cevat Ekici, Ebul Faruk Önal, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2010. Bu kitabın kısaltılmış baskısı için bkz.: *Osmanlı Mimarisi*, haz. İlhan Ovalıoğlu, Raşit Gündoğdu, Cevat Ekici, Ebul Faruk Önal, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2011, 127 s.

⁴⁹ Yusuf Metin Yardımcı, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2006, 124 s.

⁵⁰ Abdülkadir Kadri, *Bursa Rehberi*, haz.: Mehmet Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı, Ankara: Bursa Özel İl İdaresi, 2009, 96 s.

⁵¹ Topsyavizade Dr. Rifat Osman, *Edirne Rehnümâsı (Edirne Şehir Kılavuzu)*, yay.: Ratip Kazancıgil, Edirne: Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1998, 151 s.

⁵² Mehmed Muhlis vd., *Konya ve Rehberi*, Konya: Konya Aydınlar Ocağı, 1997, 88 s.

⁵³ Hayati Gürbüz, *Hadikatü'l-Cevâmi Cilt I İndeksi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tezleri, Yayınlanmamış Lisans Tezi, 1965, 285 s.

⁵⁴ Mustafa Alataş, *Hadikatü'l-Cevâmi Cilt II İndeksi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, 1965, 121 s.

⁵⁵ Ayşe Gül Başaran, *Osmanlı Mimarisi İçin Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi (II. cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001, 548 s.

G. Naipoğlu'nun *Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Sanat Tarihi Yaklaşımı ve Mehmed Vahid Bey*⁵⁶; Muhammed Yusuf Yaşar'ın *Ali Emîrî ve Mardin Mülûk-i Artûkiye Tarihi ve Kitâbeleri Vesâir Vesâik-i Mühime Adlı Eseri*⁵⁷ ve Doğan Yavaş'ın *İstanbul'da Osmanlı Mimarisi Üzerine Bir Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi (Sadeleştirilmiş Metin Çevirisi)*⁵⁸.

1.3. Metot ve Düzen

Türkiye'de sanat tarihi yazımının Cumhuriyet öncesi dönemini inceleyen bu çalışmada öncelikle tarihsel kesitimiz içerisine giren yayınlar bibliyografyalardan tespit edildi. Bu eserlerin temini için Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Erzurum Atatürk Üniversitesi (Seyfeddin Özege Koleksiyonu), İSAM (İslâm Araştırmaları Kütüphanesi), İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, İstanbul Kitaplığı (Çelik Gülersoy Vakfı), İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Millet Kütüphanesi, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Taksim Atatürk Kitaplığı, TBMM Kütüphanesi ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde incelemeler yapıldı.

Tespit edilen kitaplar konu ve türlerine göre kendi içerisinde kronolojik olarak tanıtıldı. Her konunun sonuna sonuç yazılarak kitapların fotoğrafları verildi. Hakkında bilgi bulunan yazar ve mütercimlerin hayatları ilk eseriyle birlikte anlatıldı. Bu kitaplarla ilgili özellikler değerlendirme kısmında el alındı ve buralardan elde edilen bilgi sonuç kısmında bir araya getirildi.

Bu araştırma dört bölümden oluşmaktadır. *Giriş* olan birinci bölümde konunun niteliği, yayın ve araştırmalar, metot ve düzen anlatılmaktadır. *Cumhuriyet Öncesi Sanat Tarihi Yaklaşımları* başlığını taşıyan ikinci bölümde iki kısım bulunmaktadır. *Savaş Sanatının Mağlubiyeti ve Sanat Tarihi* başlığını taşıyan birinci kısımda 18 ve 19. yüzyıl Osmanlısında Batılılaşma çabaları, mektepleşme süreci, modern bilimlerle birlikte sanat tarihi ve alt dallarına olan ilginin ortaya çıkışı üzerinde durulmaktadır.

⁵⁶ Naipoğlu, Seçkin G., *Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Sanat Tarihi Yaklaşımı ve Mehmed Vahid Bey*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008, 1157 s.

⁵⁷ Muhammed Yusuf Yaşar, *Ali Emîrî ve Mardin Mülûk-i Artûkiye Tarihi ve Kitâbeleri Vesâir Vesâik-i Mühime Adlı Eseri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, 124 s.

⁵⁸ Doğan Yavaş, *İstanbul'da Osmanlı Mimarisi Üzerine Bir Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi (Sadeleştirilmiş Metin Çevirisi)*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1988.

İkinci kısımda kitaplar konu ve türlerine göre genel konulu sanat tarihi, mimari tarihler, sözlükler, monografiler, nümismatik, müze katalogları ve rehberleri, epigrafi ve şehir rehberleri başlıkları altında anlatılmaktadır. Değerlendirmelerin yapıldığı üçüncü bölümde *Yayın Kronolojisi ve Yıllara Göre Konu Dağılımı, Konu Türleri ve Oranları, Yazar Kadrosu, Çeviri Eserler, Yayın Yapan Kurum ve Cemiyetler* başlığını taşıyan beş kısım bulunmaktadır. Dördüncü bölümde ise bütün bulguların topluca ele alındığı *Sonuç* bulunmaktadır.

**2. CUMHURİYET ÖNCESİ
SANAT TARİHİ YAKLAŞIMLARI**

2.1. Savaş Sanatının Mağlubiyeti ve Sanat Tarihi

XVIII. ve XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi önceki dönemlerinden farklı olarak genelde Avrupa ile olan ilişkiler bağlamında ele alınmaktadır. Savaşlar, fetihler-yenilgiler ve kazanılan-kaybedilen topraklar üzerinden hareketle Osmanlı tarihi ele alındığında 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması bu yaklaşımın kırılma noktası olarak kabul edilir. Günümüzde tarih yazarlarının çok çabuk biçimde kabul ettikleri bu tarihi gerçek getirdiği sonuçları itibariyle Osmanlı için sancılı bir şekilde iki yüz yıl boyunca devam edecek olan değişim sürecinin tetikleyici unsuru olarak görülmektedir.

Aslında Osmanlı devlet sisteminin düzenli bir biçimde işlediği dönemlerde Batıyla olan ilişkiler coğrafi komşuluk sebebiyle yüzyıllardır savaşlar ve ticaretle sınırlı kalmıştır. Bu dönemde fikir, düşünce ve sanat alanında ise derin etkileşimler olmamıştır. Siyasî, iktisadî, askerî ve dinî olarak birbirinin rakibi olan bu iki medeniyetin rekabeti XVIII. yüzyıldan itibaren Batı lehine değişmeye başlamış ve Osmanlı askeri alandaki üstünlüğünü kaybetmeye başlamıştır.⁵⁹

XVIII. yüzyılda gerek Osmanlı'nın Batı'ya gerekse Batı'nın Osmanlı'ya bakışında değişimler olmuştur. Batı dünyasındaki gelişmelerin Osmanlı üzerindeki etkilerinin iyice hissedilmesiyle Batı için Osmanlı artık risk olmaktan çıkmaktaydı. Osmanlı için ise Batı'ya karşı üstünlük duygusundan kaynaklanan sert duruşunun yumuşamaya başladığı bir dönem olmuştur. Bu düşünsel yapının değişmesiyle birlikte doğrudan diplomatik temaslar sağlamak amacıyla Batıya sefirler gönderilmiştir. Aynı zamanda İmparatorluk kendini restorasyon çalışmalarına başlamıştır. Bu dönemde matbaa ve mühendishanelerin kurulması değişimin getirdiği somut girişimlerdir. Ordunun modernizasyonu ise öncelikli olarak ele alınmıştır.⁶⁰ XVIII. yüzyıl ayrıca

⁵⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar Osmanlı'nın XVIII. yüzyıla kadar Avrupa'ya olan bakışında bir değişiklik olmadığını şu şekilde ifade etmektedir:

"Bu saydığımız üç üstünlükten o devirde yalnız orduya ait olanın üzerinde durulması tabii idi. Mensup olduğu medeniyet, eczâsı birbirine bağlı ve birbirini tamamlayan bir terkip halinde yaşarken asrın istediği tarzda bir düzeni temin için bütün bir cemiyet sistemini değiştirmek elbette ki kimsenin aklına gelmezdi. Kaldı ki ilk bakışta buna lüzum da yoktu. Devlet müesseselerinde görülen çöküntüye rağmen cemiyet hâlâ kuvvetli ve sağlam ve harice karşı hakiki bir mücadele şevkinde idi. Diğer taraftan yalnız orduyla ve sanayiî bazı nümuneleriyle tanılan bir medeniyetin üstünlüğü meselesi elbette tek bir hezimetin tecrübesiyle kabul edilemezdi. Osmanlı Cemiyeti, kendisine karşı daima az çok birlik halinde bir Avrupa görmeğe alışmıştı. Hattâ dinî bağların bile dağınık Müslüman coğrafyasında böyle bir tesanüdü temin edememesi de onu yeise düşüremezdi. O, tarihini tek başına yapmış ve öyle yaşıyordu. Bu itibarla on sekizinci asıra kadar garba bakışımızda mühim bir değişiklik görülmemesi gayet tabiidir." bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitapevi, 2001, s. 42-43.

⁶⁰ Ahmed Hamdi Tanpınar bütün bu girişimlerin dönemin iç ve dış etkenlerini de göz önünde bulundurarak derin bir düşünce altyapısı olmadan başvurulmuş çözüm denemeleri olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

"Bu yenilik hareketlerini mütalea ederken, onların devri açıp kapıyan iki büyük Rus seferi ile, Napolyon'un Mısır'ı istilası, müteaddit ve sürekli isyan ve ihtilâller arasında, iktisadi nizâmı altüst olmuş bir alemde, bozulmuş müesseseleri ile eskinin şiddetle hüküm sürdüğü bir muhitte düşünülen ve tatbikine çalışılan acele tedbirler olduğunu

ekonomik açıdan Avrupa'da önemli gelişmeler olduğu, Osmanlı'da ise ekonomik sıkıntıların belirmeye başladığı bir dönem olmuştur. Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimi'yle birlikte İmparatorluğun askeri alandaki başarısızlıklarının getirdiği sonuçlar XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomik alanda da kendini hissettirmekteydi.⁶¹

Osmanlı'nın gerek askeri gerekse ekonomik olarak zayıflaması Avrupa'nın Osmanlı'yı baskı altında tutmasını sağlayan unsurlar olması sebebiyle de onların çağdaşlaşma gayretlerine olan katkılarını sınırlı tutmuştur. Batı, Osmanlı'da gerçekleşen çağdaşlaşma gayretlerine kendi menfaatleri gereği mesafeli bir duruş sergilemiştir.⁶²

Asırlardır üstünlük kurduğu ve hedef bölge olarak benimsediği Avrupa karşısında önce durmak sonra da adım adım geri çekilmek zorunda kalan Osmanlı'nın kendini yenilemek için buradan bilgi ve teknik devşirme zorunluluğu ve bu ülkeleri mecburi bir müttefiklik seviyesine getirmesi kolay benimsenen bir süreç olmamıştır. Siyasi iradenin benimsediği gerçekler ve yapmak zorunda kaldığı değişiklikler toplumda uzun süre temkinle karşılanmıştır. Çünkü bu yenilikler zamana yayılarak değil birden yapılmak istenmiştir. Bu da toplumsal kabullenme sürecinde ters etki yapmıştır.

ve kendilerine yol açacak büyük bir fikri hazırlık tarafından desteklenmediklerini dâimâ göz önünde bulundurulmalıdır.” bkz. Ahmed Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 58.

⁶¹ Mehmed Genç bu dönemin ekonomik gidişatı hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Sanayi durgunluğa girdiği bu yılların, Batı Avrupa’da birkaç yüzyıldan beri devam eden iktisadî değişime ve birikimin Sanayi Devrimi’ne ulaşmak üzere hızlandığı bir döneme rastlamış olması da, hem bu himaye kaybını büyüten, hem de durgunluğu açıklamaya namzet diğer bir etkidir. Sanayi Devrimi, 19. yüzyılda bütün vüsatı ile ortaya koyacağı etkilerinden henüz uzak bulunmakla beraber, yerli sanayi mamullerine sadece dış pazarların giderek kapanmasına yol açmakla kalmamakta, ayrıca iç pazarda da özellikle metal ve dokuma sanayisinin bazı dallarında fiyat ve kalite bakımından küçümsenmeyecek bir rekabeti hissettirmeye başlamış bulunmakta idi.

Ama, Sanayi Devrimi’ne doğru yol olan Avrupa ekonomisindeki gelişmelerin asıl önemli etkisi, bu dönemde ekonomiden çok askeri alanda karşımıza çıkar. Avrupa’nın gelişen teknolojik ve ekonomik imkânlarından çeşitli kanallarla beslenerek askeri gücünü arttırmakta olan rakiplerine karşı, Osmanlı Devleti’nin 1760’lardan itibaren giderek yoğunlaşan ve ağır yenilgilerle sonuçlanan savunma savaşları yapmaya mecbur kalmış olması, fevkalâde kompleks ve dolaylı sonuçları ile, durgunluğun yerleşerek bir buhran niteliği almasına yol açmış görünen bir başka önemli etkeni oluşturmuştur.” bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötügen Yayınları, 2002, s. 262.

⁶² Niyazi Berkes konu hakkında şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

“Bu Doğu geleneğinin son mirasçısı ve temsilcisi olan Osmanlı rejiminin büyük Asya geleneğini İslamlaşmış türü olarak Batı geleneğine en yaklaşmış, hatta onun alanına kadar girmiş bir çeşidi oluşu da, bundan sonraki bölümlerde inceleyebileceğimiz çağdaşlaşma sürecinin zikzaklarını izleyişimizde göz önünde tutmamız gerekecek olan paradokslardan biridir. Osmanlı devleti Batı geleneğinin kapı komşusu olduğu halde, hatta tarihinin başında ondan etkilenmiş de olduğu halde, batılılaşma anlamında çağdaşlaşması tarihinin sonuna dek olamamıştır. Halbuki Avrupa’dan çok uzakta olan, örneğin Japonya gibi bir Uzak Doğu ülkesi için bu, çabuk ve kolay olmuştur. Bir siyasal güç ve örgüt olarak sömürgecilik aşamasına varan Avrupa devletlerinin hükmü ya da işgali altına girmemiş olduğundan, Osmanlı rejiminin ekonomik yanları bozulduğu halde siyasal yanları bozulmamıştır. Avrupa ekonomik güçlerinin baskısı altında bu sistem ancak santim santim ödümler vererek gerilemiş, Avrupa siyasal baskıları başladığı zaman ise, tuhaf biçimde, her batılılaşma girişimine karşı Osmanlılık yanları daha da güçlenmiştir. Avrupa devletleri Osmanlı ekonomisini kendi çıkarlarına göre değiştirmek isteginden hiç şaşmadıkları halde onun siyasal ve kültürel anlamda çağdaşlaşmasıyla hiç ilgilenmedikleri gibi iç işlerine karıştıkları zamanlarda da bunu yapmayı istememişlerdir. Çağdaşlaşmış bir devletin siyasası altında bir toplumun ekonomisine hükmedemeyeceklerini biliyorlardı.” bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, yay. haz.: Ahmet Kuyaş, İstanbul: YKY, 2011 (16. baskı), s. 34.

Ayrıca devletin içinde bulunduğu durumdan kurtulmak için sonraki dönemlerde Hıristiyan dünyanın merkezi olan Batı'yı rol model olarak benimsemesi de toplumdaki psikolojik gerginliğin temel sebebi olmuştur. Osmanlı'nın mecburi bir modernleşme sürecine girmesinin doğurduğu tepkisel refleks yapılacak olan değişim hareketlerinin hızını da belirlemiştir.⁶³

İmparatorluk bu dönemde ekonomik, idari ve askeri alandaki sıkıntıları aşmak için ıslahat, modernleşme ve Batılılaşma dönemlerini yaşayan bir süreçten geçmiştir. Bunlardan birincisi kendi bünyesinden hareketle geleneksel düzendeki yapının gözden geçirilmesini, ikincisi bunun yetersizliğinin anlaşılması üzerine geri kalındığı düşünülen kısımlarda tadilat için dışarıdan birikim devşirmeyi ve üçüncüsü ise hayatın her alanında yapılacak olan değişimlerde Batı'nın referans merkezi olmasını ifade etmektedir.⁶⁴ Kurtuluş reçetelerinin Batı menşeli ecza ile oluşturulması ve bunun mecburi istikamet olarak belirmesi sonucunda ortaya çıkan süreç farkına varmak, kabullenmek ve her alanda uygulama aşamasına geçilmesi merhalelerinden oluşan iki asırlık bir tecrübe birikimine sebep olmuştur. Modernleşme çabalarımızın günümüze kadar ulaşan etkisiyle son evresi *Batılılaşma* olmuştur. Gelinen noktada son çare olarak başvurulan yöntemi ifade etmek için kullanılan bu kavramın taşıdığı mana dönemin değerler dünyasını yönlendiren temel düşünce biçimi olmuştur.⁶⁵ Aslında bu sürecin

⁶³ Hilmi Ziya Ülken Batı ile Doğu'nun bu tarihsel karşılaşması ve Osmanlı'nın tutumu hakkında şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

"Batı kültürü önce ekonomik-siyasi alanda, sonra bütün değerler alanında dünya görüşü olacak kadar genişlediği zaman, 16. yüzyıldan sonra onun gelişme hızına ayak uyduramayan başka kültürler içi tek yol kalyordu: Modernleşmek. Çünkü bu artı, Batı veya Doğu'nun karşılaşması, kapalı eski kültüre katılmadan başka bir şey olmayacaktı. İki şıkkı olmayan bir durumda dahi eski kültür çevrelerinin birbirine oldukça farklı davranışları oldu: İslam-Hıristiyan dünyalarının yüzyıllarca süren gerginliği, ikincisinden gelen her tesirin olumsuz karşılanması sebepten oldu. İslam dünyası kendi yenilişini açığa vurma zorunda olduğu zaman dahi bu olumsuz karşılamaya devam etti. Aralarında hiçbir siyasi-ideolojik yarışma söz konusu olmayan Hıristiyan ve Uzakdoğu dünyaları arasındaki temas ise, birincisinden daha başarılı sonuçlar doğurdu. Türkiye daha 17. yüzyıl sonunda ilk yenilişinin acısıyla Batı'nın üstünlüğünü fark etmiş görünüyordu. Fakat Haçlı Seferlerine kadar uzanan ideolojik gerginlik bu belirsiz fark edişin gelişmesine engel oldu. 17-19. yüzyıllarda her batılılaşma davranışı şiddetli bir gerileme hareketi ile karşılaştı." bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 2005 (8. baskı), s. 20.

⁶⁴ Osmanlı'da modernleşme hareketinin geçirdiği aşamaların tasnifi için bkz. M. Şükrü Hanioglu, "Batılılaşma", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, c. V, s. 148-149.

⁶⁵ Batılılaşmanın kavramsal tanımı bile bize dönemi özetlemektedir:

"Dünya tarihinin son iki yüzyılda ortaya çıkmış olan endüstri evresinde, Batı uygarlığı dışında kalan uygarlık ya da devletlerin, Batı'yi son dönemde belirleyen, onu Batı yapan fikir ve teknikleri benimseme yaklaşım ya da hareketlerine verilen ad.

Buna göre, Batı uygarlığı on beş ve on altıncı yüzyıllarda bir Rönesans ve Reform hareketi yaşamış, bunu on yedinci yüzyılda bilimsel devrim ve onsekizinci yüzyılda da Aydınlanma hareketi izlemiştir. Öyle ki bu üç yüzyıllık tarih en somut meyvasını 1789 Fransız Devrimiyle, 1780'lerde İngiltere'de başlayıp tüm Avrupa'ya yayılan Endüstri Devrimi'nde vermiş ve ondokuzuncu yüzyıl, Batı açısından bir ilerleme ve özgürlük çağı olmuştur.

Bu bağlamda, yalnız Batı'yı değil, tüm dünyayı derinden etkileyen bu iki büyük devrimden özellikle Endüstri Devrimi, kimi Batılı devletlere tarihte daha önce bir eşi daha görülmemiş olan bir refah ve güç sağlarken, Batı'yla, coğrafi veya kültürel bakımdan Batılı olmayan devletler arasında maddî ve teknolojik açıdan büyük bir uçuruma yol açmıştır. İşte Batılı olmayan devletlerin bu uçurumu kapayabilmek için sergiledikleri modernleşme, Batı'yi özellikle son iki yüz yılda Batı yapan değerleri, fikir ve teknikleri benimseyip alma hareketlerine batılılaşma adı

ülkemizde dünyadaki diğer örneklerinden ayıran yanı değişimin en tepeden başlayıp tabana doğru yayılmasını mecbur kılan gelişmelerdir ki bizim için *Batılılaştırma* kavramı süreci daha doğru ifade etmektedir.

Altı asır varlığını devam ettiren bir imparatorluğun her zaman bir değişim içerisinde olması doğaldı. Fakat Osmanlı'nın son iki yüzyılda ve özellikle 19. yüzyılda yaşadığı değişimin boyutları önceki dönemlerinden farklıydı. Önceden beslendiği kaynaklar ve temsil ettiği zihin dünyasının doğal seyri içerisinde bu değişimleri yaşarken Batılılaşma dediğimiz bu dönemde doğal akışın dışına çıkılarak tam tersi istikamette bir yol tutulup zihinsel sürecin yatağında kayma meydana getirilmiştir. Kendi dışında gelişen ve inkâr edilemez bir seviyeye ulaşan Batı dünyasına daha fazla kayıtsız kalınamadı.⁶⁶

Gerçekten büyük balığın küçük balığı yutma riskinin iyice belirgin hale gelmesi önceliğin askeri alanda modernleşme uygulamalarını başlatmıştır. Başvurulan yöntemlerin devletin varlığının tehlikeye girdiği bir dönemde kullanılmış olması ve önceliklerin de buna göre belirlenmesinde etkili olmuştur. Ardından hukuk, eğitim, felsefe, sanat ve edebiyatta bu değişimin tamamlayıcı unsurları olarak Batılı biçimleriyle modernleşme çabalarına dahil edilmiştir. Burada tezat oluşturan olgulardan biri artık egemen güç durumundan edilgen hale gelmeye başlayan bir devletin tekrar çıkış yakalama isteğinde örnek aldığı batı dünyasının aynı zamanda tarihi süreç sebebiyle içinde bulunduğu duruma neden olan merkez olmasıydı.⁶⁷ Askeri alanda

verilmektedir.” bkz. Ahmet Cevizci, “Batılılaşma”, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000 (4. baskı), s. 118.

⁶⁶ İlber Ortaylı değişimin değişmesi olarak ifade ettiği bu modernleşme süreci hakkında şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

“Osmanlı toplumunun modernleşmesi, modernleşmenin klasik tarifi olan, gelişmiş toplumun özelliklerinin az gelişmiş bir toplum tarafından alınmasına (*mimétisme*) gibi bir tümceyle anlaşılamaz. Modernleşme olgusu, kaba bir deyişle varolan değişimin değişmesidir. 19. yüzyıl toplumu yeni bir değişim ivmesi kazanmıştır. Ama bu tarif dahi modernleşme olgusunun nedenini, hatta niteliğini açıklamaya yetmemektedir. Modernleşme, Osmanlı ülkesinde salt değişen dış dünyanın zorlamasıyla meydana gelmedi. Yaşamın var olan kalıplarının kırılması yalnız buhar medeniyetinin, limanlar, demiryolları ve bankaların eseri değildir. Şark yaşadığı zaman çizgisinin, değişen çevre dünyanın kendi bilincinde de farkına vardı.” bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004 (18. baskı), s. 14.

⁶⁷ Modernizasyonun askeri önceliği, zamanla diğer alanlara da sıçraması ve düşünsel alt yapının inşa edilmeden Batılılaşmanın bir zorunluluk olarak Osmanlı'nın karşısına çıkması hakkında İlber Ortaylı şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

(...) *Gene Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri gereksinimleri dolayısıyla Avrupa dünyasına, düşünce ve edebiyattan daha önce yaklaşmak zorunda olduğu açıktır. Askeri reformların sadece kışlayla sınırlı kalmayacağı, daha doğrusu reformun askeri cerrah yetiştirmek için tıp eğitimi, istihkâm ve yol için mühendislik eğitim, matematik, coğrafya derken sonunda vergilerin düzenli toplanması için maliyeye yansıtacağı açıktır. Çünkü devamlı merkezi bir ordu tutmak demek, modern merkezîyetçi bir sisteme dayalı bir mali idare gerektirir. Nihayet bu gelişimin yönetimin her kompartımanına ve hukuk alanına yansıtacağı açıktır. Osmanlı Batılılaşmaya pragmatik bir yaklaşımla girdi. Ama bu sürece girince gelişmeler onu bugüne kadar getirdi. Osmanlı'nın Batılılaşma teorik planda hazırlanmayışının en önemli kanıtı, tarih, felsefe ve edebiyat alanındaki yavaş değişimdir. Hatta Fransız İdare Hukuku sistemini uygulamakta tereddüt etmeyen, pratik gerekçelerle Fransız Medeni Kanunu'nu bile adapte etmeyi düşünenlerin; çağdaş Fransız tarih metoduna, Avrupa felsefesine aynı yoğun ilgi ve yaklaşımı göstermedikleri görülmüyor.*

yapılan modernizasyon çalışmaları sonrasında batı dünyasının bütün değerleri hızlı bir şekilde aktarılmaya çalışılmıştır. 19. yüzyıl Avrupa'dan bilim ithalatının en yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur. Yüzyıllardır oluşturulan geleneksel zihinsel birikim Batıdan devşirilen modern bilgiye terk edilmeye başlandı.⁶⁸

19. yüzyıl Osmanlısı artık bilgiyi üreten ve ona yön veren bir merkez olmaktan uzaklaşan fakat yeni merkezin bilgi birikimini kendine aktarmak için farklı yöntemlerle Batıya yaklaşmaya çalışan bir tutum içerisindeydi. Durulmuş tutarlı bir düşünceden mahrum bir biçimde dönemin şartları gereği ihtiyacı olan alanlarda seçmeci bir tavırla bilimin takipçisi olmuştur. Böylesi bir modernleşme döneminin başlangıcında ve kaotik bir ortamda yapılanlar inkâr edilemez ciddi girişimlerdir. Fakat Osmanlı değişen dünya dengeleri sebebiyle küçüldükçe Batılılaşıyor ve Batılılaştıkça daha da küçülüyordu.

Bunun önüne geçebilmek için Humbaracı Ocağı (1735), Hendesehane (1775), Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn (1775), Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn (1795), Tersâne Tıbbiyesi (1806), Mekteb-i Harbiye (1834-1835) gibi okullar açılmıştır. Böylece Avrupaî yöntemlerle asker yetiştirmek ve modern tekniklerle donanımlı ordular kurmak istenmiştir. Bu dönemde Avrupa'ya özellikle Paris, Londra ve Viyana'ya öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Hatta Paris'e gönderilenlerin eğitimlerini tamamlamaları için orada bir de Mekteb-i Osmânî (1857) isimli bir okul açılmıştır.

Tanzimatla (1839) birlikte hem mevcut bürokrasinin ihtiyacını karşılamak için bilgili memur yetiştirmek hem de askeri yüksek eğitim kurumlarına öğrenci hazırlamak için orta eğitimin teşkilatlanması ön plana çıkmıştır. Ayrıca eğitim işlerini düzenlemek ve gerekli reformların yapılması için Meclis-i Muvakkat (1845) ve Meclis-i Maarif-i Umûmiye (1846) kurulmuştur. Bu dönemde sivil eğitim kurumlarından ibtidâîye-sıbyan mektepleri ve rüşdiye mekteplerinin gelişimine büyük önem verilmiştir. Rüşdiyelere öğretmen yetiştirmek için de Dârü'l Muallimin (1846) ve Dârü'l Muallimât (1870) açılmıştır. Artık Osmanlıda klasik eğitim sisteminin temsilcisi medreselerin yanında farklı bir eğitim sistemi ortaya çıkmaya başlamıştır.

İmparatorluğun yönetiminde belediye ve zabıta kanununa kadar Avrupa taklit edilmiştir, ama parlamento söz konusu olunca böyle bir eğilimin yavaşladığı açıktır. Osmanlı Batılılaşması, Batı'yı hayranlıkla değil, zorunluluk nedeniyle tercih etmiştir." bkz. İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 24.

⁶⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu Osmanlının Batı dünyasının bilgisine üç yoldan temas ettiğini bildirmektedir:

"Osmanlı Devleti ve toplumunun Batı dünyasında gelişen modern ilimleri ilk tanınması üç ana yoldan gerçekleşmiştir. Bunlardan birincisini Batı dillerinden doğrudan doğruya veya bir başka dil aracılığıyla yapılan tercüme teşkil etmektedir. İkinci yol, Avrupa'ya gönderilen büyükelçilerin devlet adamlarının bilgisine sunulmak üzere hazırladığı, bu yüzden de tesir alanı oldukça sınırlı olan raporlardır. Modern ilimlerin Osmanlı toplumunda geniş biçimde yayılmasını sağlayan üçüncü yol ise şüphesiz devlet eliyle kurulan yeni eğitim kurumlarıdır." bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Devletine 19. yy.'da Bilimin Girişi ve Bilim-Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi", *Toplum ve Bilim*, 29/30 Bahar-Yaz, 1985, s. 79.

Islahât fermanından (1856) sonra 1869 yılında hazırlanan Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi eğitim kurumlarının Batılılaşması aşamasında eğitim hayatına yön veren resmi devlet politikasını belirlemiştir. Bu dönemde Osmanlı'da yüksek eğitim veren askeri ve sivil mekteplere öğrenci yetiştirmek ve buralara hazırlık için rüşdiyelerin üstünde idadîler, idadîlerin üstünde ise sultanîler kurulmuştur.

Sonrasında medrese dışında sivil yüksek eğitim veren bir müessesenin kurulması istenmiştir. Halkın eğitimini sağlamak, bütün ilim ve fenlerin eğitimini vermek ve devletin hizmetleri için bilgili memur ihtiyacını karşılayabilmek için Batı tarzında bir üniversite şeklinde düşünülen Dârü'l-Fünun (1870) kurulmuştur. Darü'l-Fünun'un inşaatı devam ederken (1847-1865) ders kitaplarının da hazırlanması için Encümen-i Dâniş oluşturulmuş fakat 1863 yılına kadar hiçbir kitap hazırlanamamıştır.

Mesleki eğitim için ise Askeri Baytar Mektebi (1841), Mülkiye Baytar Mektebi (1888-1889), Ziraat Mektebi (1847), Sanayi Mektebi (1848), Orman (1857) ve Maden Mektepleri (1872), Mekteb-i Mülkiye (1859) ve Hukuk Mektebi (1870) kurulmuştur.⁶⁹ Bu dönemde ayrıca bilim, kültür ve sanatın üretilmesinde, modern bilimlerin yaygınlaştırılmasında etkili olan ilmi ve mesleki cemiyetler de Osmanlıda hızla oluşmaya başlamıştı. Tanzimattan sonra yetişen yeni münevverler 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu cemiyetlerin kurulmasını sağlamıştır.⁷⁰

Eğitim sisteminin kurumsallaşmasında ihtiyaçlar hiyerarşisi belirleyici unsur olmuştur. Öncelikli ihtiyaçlara göre yol alan modern eğitim faaliyetlerinin inşa süreci içerisinde sanat eğitimi en son kurumsallaşan alan olmuştur. Sanat tarihi ise sistematik bir bilim dalı olarak bu önem sırasında henüz kendine yer bulamamıştır. Mimarlık, resim, heykel ve gravür alanında eğitim vermek için kurulan Sanayi-i Nefîse Mektebi'nden (1882) sonra ayrıca kızlar için sanat eğitimi veren İnâs Sanayi-i Nefîse Mektebi (1914) ve tezyînî sanatlar ile hüsn-ü hat eğitimi veren Medresetü'l-Hattâtîn (1915) kurulmuştur.⁷¹

Gerek bu kurumlardan yetişen gerekse yurt dışında eğitim alan kişilerin sayısının artmasıyla geleneksel düşünce tarzı terk edilmeye başlanmıştır. Batı

⁶⁹ Yenileşme dönemi eğitim ve bilim kurumları için bkz. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA, 1998, c. II, s. 271-362.

⁷⁰ Osmanlı döneminde kurulan cemiyetlerin toplu bir değerlendirmesi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmî ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri [1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan 1987]*, İstanbul: IRCICA, 1987, s. 1-31.

⁷¹ Modernleşme döneminde kurulan sanat okullarının değerlendirmesi için bkz. F. Nalan Türkmen, "Türk Sanat Tarihinde Öncü Kurumlar ve Kuruluşlar", *TALİD*, c. VII, sy. 14, 2009, 609-627.

dünyasının sahip olduğu bilimsel bilginin eleştiriden uzak ve teslimiyetçi bir yaklaşımla aktarılma isteği bu dönemin düşünce dünyasına hâkim olmuştur.⁷² XIX. yüzyıl kaçınılmaz sonun kabul edilmesi güç gerçekleri altında hızlı ve pragmatik çözümlerin her alanda kurumsallaşma çabasıyla somutlaştığı bir dönem olmuştur.⁷³ Bu dönemde yapılan reform hareketlerinde eleştirilen noktalar girişimlerin yüzeysel, taklide dayalı, birbirinden kopuk ve parçalı pratikler olmasıdır.⁷⁴

Aslında bu ifadeler dönemin düşünce dünyasının hemen hemen her alanında karşılık bulmaktadır. Geleneksel düşünce tarzımızın en derin kırılmalarının yaşandığı bu dönemde arkeoloji, müzecilik ve sanat tarihi gibi yeni bilim dalları da ülkemize giriş yapmıştır. Bu alanlardan arkeoloji ve müzecilik kurumsallaşarak başlangıç sürecini yaşarken sanat tarihi Sanayi-i Nefise Mektebi ve Dârülfünun gibi kurumlarda sadece ders olarak kalmış ve sanat tarihi araştırmaları sistemli bir bilim dalı olmaksızın sınırlı bir çerçevede devam etmiştir.⁷⁵

⁷² İhsan Fazlıoğlu bu dönemin düşünce hayatı ve ortaya çıkan zihniyet hakkında şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “Bu dönemin çabaları şu şekilde özetlenebilir: Geçmişten hareketle geleceği kurmak. Ancak sanayi devrimi ve bu devrimin askerî sahadaki etkisi arayış için vakit kalmadığı, gerçek arayışının yerine siyasî arayışın geçtiği, Kâtib Çelebi’den bu yana hakikat merkezli değil siyaset merkezli düşünen idarî ve siyasî mekanizmaların devletin devamı (bekâ-yı devlet) adına hızlı çözüm talep ettikleri gerçeğine işaret etmektedir. Oluşturulan yeni eğitim kurumları, mühendishânelerde yetişen öğrencilerle Batı Avrupa’da eğitim gören talebelerin sayısındaki artış Osmanlı ilim ve fikir hayatında köklü değişimleri beraberinde getirdi. Nitekim Hüseyin Rifkî Tamani ile Seyyid Ali Paşa’nın dikkatli yönelimleri İshak Hoca ile esaslı bir şekil kazanacaktır. Yeni tabiat felsefesinin temel kavramları ve disiplinleri hızla Osmanlı ilmî çevrelerine aktı. Bu bilgiler devletin siyasî arayışları ile birleşince ortaya geçmişten kopuşu dert edinmeyen yeni bilgileri de kaynakları bakımından sorgulamayan, yalnızca sonuçlarını kullanım cihetinden dikkate alan yeni bir zihniyet yavaş yavaş ortaya çıktı. Tanzimat sonrası dönemde klasik metafizikten kopmuş çok sayıdaki Osmanlı münevverine karşılık eski geleneği dikkate alarak yeni ile eski arasında kavramsal düzeyde terkibe gitmeye çalışan az sayıdaki düşünür ana damarı belirleyemedi. Bu dönemde daha köktenci bir durum alan siyasal arayışla toplumsal sorunlar kavramsal analizle nedensel düşünceyi ve eleştirel tavrı ihmal ettiğinden nazari düşünce geri plana atıldı.” bkz. İhsan Fazlıoğlu, “Osmanlılar (İlim ve Kültür)”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, s. 550.

⁷³ Batılılaşma sürecini yaşayan diğer ülkelerle Osmanlı’nın eğitim sisteminin karşılaştırılması için bkz. Mustafa Ergün, “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim [Milletlerarası Kongresi Tebliğleri İstanbul 12-15 Nisan 1999]*, İstanbul: IRCICA, 2001, s. 89-102.

⁷⁴ Bu dönemde yapılan fikri çalışmaların yüzeyselliği hakkında Hilmi Ziya Ülken şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “ (...) 19. yüzyıl ortalarında iki âlem arasındaki fark ölçülemeyecek kadar büyüktür. Her bakımdan yenilmiş bir âlemin bu sarsıntılı devresinde dünya uygarlığının fikir ürünlerini geniş boyutlarıyla kavraması mümkün müdür? Bütün kafaların savaşlar ve devrimlerdeki şüpheli sonuçlara çevrildiği zamanlarda, Kant ve Hegel sistemlerini derinleştiren akademik çalışmalar beklemek kolay değildir.” bkz. Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s. 16.

⁷⁵ Selçuk Mülayim dönemin şartlarını da göz önünde bulundurarak sanat tarihi ve özellikle Türk-İslam sanatları araştırmalarının başlangıcı hakkında şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

“Türk sanatı araştırmalarının gerekliliği, bütünlüğü, kimliği ve kronolojisi uzun zaman fark edilmemiş, politik ve kültürel ortamdaki kırılma noktaları, durumu bütünüyle kavrama fırsatını vermemiştir. Sadece Türk sanatı değil, fakat Osmanlı ya da İslam sanatlarının araştırılması, eğitimin bu yolda kurumlaşmasını gerektiriyordu. Medreselerin bu işi üstlenemeyeceği açıktı. 19. yüzyılın ortalarından sonra konuşulmaya başlanan Dârülfünun konusu ise büsbütün kaotik bir tartışmanın içine düşmüştü. En az 4-5 kez açılıp kapatılan ve binası değiştirilen, Osmanlı ülkesindeki bilim politikalarının dışında tutulan bir Dârülfünun perişanlığundan söz edebilmek için pek çok gerekçe vardır. Buna rağmen, Türk sanatının göstergeleri küçük bir elit tarafından fark edilmiş, ne var ki, böyle bir sanatın esasları üzerinde ilk araştırmaları yapmaları beklenen aydınlar, kendilerini siyasal karmaşa ve savaşların içinde bulmuşlar, tükenmişler ya da toplumun kaderini değiştirmek üzere belirli düşünce akımlarına katılmışlar, temelde sanatta ilgisi zayıf olan Meşrutiyet, Jön Türk, Osmanlılık ve İttihat-Terakki içindeki yerlerini almışlardı. Düşünen kadroların, enerji ve dikkatlerini o an için daha acil olan konulara yöneltmiş olmaları beklenmedik bir şey değildi. Sebepleri her ne olursa olsun çözümlüp dağılan bir imparatorluğun sonunu düşünmekteyseniz, emperyalizm bütün gücüyle kapılarınıza yükleniyorsa; bir kenara çekilip sanat tarihi kitabı yazamazsınız. Yapacağınız bir tek şey vardır: En

İmparatorluğun sömürgeleşmektense çarpışarak geri çekildiği ve birçok kayıplar verdiği dönemde sanat tarihi ile uğraşmak çok lüks bir ihtiyaçtı. Fakat diğer yandan düşünce dünyamızı sömürgeleştiren Batılılaşmanın gerektirdiği entelektüel birikimin sağlanması içinde vazgeçilmez bir çekiciliği vardı. Bundan dolayı 19. yy.da sanat tarihi müstakil bir bilim dalı haline gelmese de alt dallarıyla birlikte varlığını hissettirmiş alanlardan biri olmuştur.

*yakın siperde girmek.” bkz. Selçuk Mülayim, *Bilim Olarak Sanat Tarihi Aklın İzleri*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006, s. 390-91.*

2.2. Konular ve Türler

2.2.1. Genel Konulu Sanat Tarihi

Cumhuriyet öncesi Türkçe matbu genel konulu sanat tarihi kitapları 1890'lı yıllardan itibaren yayınlanmaya başlamıştır. Bu eserlerden iki tanesi *Tarih-i Sanayi* diğerleri ise *Sinâat: Şübbân ile Muhâverât* ve *Apollo: Tarih-i Umumî-i Sinâât* isimlerini taşımaktadır.⁷⁶ Mahmud Esad [1856-1918] ve Mehmed Ziya [1866-1930] kitaplarına *Tarih-i Sanayi* ismini verirken Mehmed Vahid [1873-1931] tercüme ettiği kitaplarında *Sinâat: Şübbân ile Muhâverât* ve *Tarih-i Umumî-i Sinâât* başlıklarını kullanmıştır. Sakızlı Ohannes'in *Fünûn-i Nefise Tarihi Medhali* isimli kitabı ise güzel sanatlar tarihine giriş olarak yazılmış olsa da kitapta genelde estetikle ilgili konulara yer verilmektedir.⁷⁷ Bu kişilerden Mehmed Vahid ve Sakızlı Ohannes Sanayi-i Nefise Mektebi'nde sanat tarihi dersleri vermişlerdir.⁷⁸

Kitap isimlerindeki *sanayi* (صنایع) ve *sinâât* (صناعات) kelimeleri sanatlar ve zanaatlar manasına gelmekte olup *sinâat* (صناعت) kelimesinin çoğullarıdır. Mehmed Vahid niçin *sinâat* kelimesinin kullanılması gerektiğini *Bazı Istilâhât-ı Mühimme-i Sinâiye Hakkında Mutâlaât* isimli sanat terimleri hakkında hazırlamış olduğu sözlükte *art* kelimesini açıklarken değinmiştir.⁷⁹ *Fünûn* (فنون) kelimesi ise hüner, marifet, sanat ve ilim manasına gelen *fenn* (فن) kelimesinin çoğuludur. Ülkemizde yayınlanan sanat tarihi kitaplarında gerek *sanat* (صنعت) –çoğulu *san'ât* (صناعات)– gerekse *Türk* kavramları ilk kez Celal Esad Arseven'in 1928 yılında yayınlamış olduğu *Türk Sanatı* isimli kitabında kullanılmıştır.⁸⁰

Yayınların isimlerinde ortak bir terminoloji kullanılmamıştır. Bütün bu farklı isimlendirmeler dönemin düşünce dünyasında kararsızlıklar olduğunu ve kavramların oturmadığını göstermektedir. XIX. yy. sonlarına doğru Osmanlı ilim dünyasının hemen

⁷⁶ Mahmud Esad, *Tarih-i Sanayi*, [y.y.], 1307, 504 s.; Mehmed Ziya, *Tarih-i Sanayi*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1309, 187 s.; Salomon Reinach, *Apollo: Tarih-i Umumî-i Sinâât*, çev. Vahid, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330, 409 s.; E. Pecaot, Ch. Boude, *Sinâat: Şübbân ile Muhâverât*, çev. Vahid, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330, 252+2 s.; Vahid Bey'in diğer bir eseri C. Bayet'den tercüme ettiği *Muhtasar Sinâat Tarihi* isimli kitabıdır. İki cild halinde yayınlanan bu eserin birinci cildi Arap alfabesiyle ikinci cildi ise Latin alfabesiyle basılmıştır, bkz. C. Bayet, *Muhtasar Sinâat Tarihi*, çev. Vahid, İstanbul: Devlet Matbaası, I. c. 1928, 184 s., II. c. 1929, 225 s.

⁷⁷ Sakızlı Ohannes, *Fünûn-i Nefise Tarihi Medhali*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1308, 189 s. Bu kitap Kahraman Bostancı tarafından günümüz alfabesine aktarılarak yayına hazırlanmıştır, bkz. Sakızlı Ohannes Paşa, *Güzel Sanatlar Tarihine Giriş*, yay. haz. Kahraman Bostancı, Ankara: Hece Yayınları, 2005, 126 s.

⁷⁸ Muhteşem Giray, Mustafa Cezar, Safa Erkün, *Güzel Sanatlar Eğitiminde 100 Yıl*, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, 1983, s. 60.

⁷⁹ Vahid, *Bazı Istilâhât-ı Mühimme-i Sinâiye Hakkında Mutâlaât*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331, s. 6-12.

⁸⁰ Celâl Esâd, *Türk Sanatı*, İstanbul: Akşam Matbaası, 1928, 229+38 s., 265 şekil. Doğan Kuban'ın konu hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Doğan Kuban, "Celâl Esad Arseven ve Türk Sanatı Kavramı", *Mimarlık*, Ekim 1969, sy. 72, s. 18-20.

hemen her alanında görülen terminoloji sorunu gerek sanat tarihi yazımının yeni başlaması gerekse yabancı dillerden yapılan tercümele sebebiyle bu alanda da temel problemlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸¹ Sanat tarihi yazımının ilklerinden olan bu kitaplar kronolojik olarak şu şekildedir:

Mahmud Esad [Seydişehirî], *Tarih-i Sanayi*, [y.y.], R. 1307/1891-92.

Sanat tarihi ile ilgili belirleyebildiğimiz en erken tarihli (1307/1889-1890) kitap Mahmud Esad'ın [1856-1918] *Tarih-i Sanayi* isimli eseridir.⁸² Mahmud Esad aslında bir Osmanlı devlet adamı ve hukuk bilginidir. Konya Seydişehir'de doğduğu için Mahmud Esad Seydişehirî ve pek çok kadı yetiştiren Çopur Kadıoğulları ailesinden olan babası Güzelzâde Emin Efendi'ye nisbet edildiği için de İbnülemin Mahmud Esad olarak tanınır. İlköğrenimini Seydişehir'de yaptıktan sonra İstanbul'a gelerek Fatih Medresesi'nde Elbasanlı Abdülkerim Efendi'den dinî ilimler tahsil eder ve 1881 yılında Şeyhülislamlıkta imtihana girerek dersiâm olur.

Fatih Medresesi'nde ders verirken müsbet ilimlere merakı sebebiyle askeri idadilere öğretmen yetiştiren Menşe-i Muallimin-i Askeriye okuluna kaydolar. Burada matematik, fizik, kimya, tabiiyye, astronomi, Fransızca ve resim eğitimi alır. Sonrasında Erkân-ı Harbiye'ye Edhem Paşa'nın yardımı ve Meclis-i Maârif-i Askeriye'nin kararı ile tek sivil öğrenci olarak kabul edilir. Burada yüksek cebir, trigonometri, topografya, entegral hesap ve mimari dersleri alır. İmtihana girerek 1884 yılında yüksek matematik öğretmenliği diploması alır. İstanbul Darülfünun'da açılan Mekteb-i Hukuk'a da kaydolun Mahmud Esad 1886 yılında buradan mezun olur. Hukuk Mektebi'nde Hasan Fehmi Paşa'dan devletler umumi hukuku, Münif Mehmed Paşa'dan hukuk felsefesi ve Gabriel Narandukyan Efendi'den devletler hukuku dersi alır.

Memuriyet hayatında farklı görevlerde bulunan Mahmud Esad ilk olarak 1879 yılında Gülhane Askerî Rüşdiyesi'ne kavaid-i Osmaniye ve ilmihal öğretmenliğine atanmıştır. Ayrıca Encümen-i Mahsus'ta imtihana girerek 1882 yılında avukatlık ruhsatı alır. 1885 yılında Askerî Rüşdiye'deki görevinden Aydın vilayeti İzmir Bidâyet Mahkemesi birinci başkanlığına tayin edilir. On yıl görev yaptığı İzmir'de hakimlikle

⁸¹ Modernleşme dönemi Osmanlı düşüncesinde bu kavramların farklı kullanımları için bkz. İsmail Kara, "Modernleşme Dönemi Türkiye'sinde 'Ulûm', 'Fünûn' ve 'Sanat' Kavramlarının Algılanışı", *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, Ekim 2005 (2. basım), s. 126-197.

⁸² Mahmud Esad, *Tarih-i Sanayi*, 1307, 504 s.

birlikte İzmir İdadisi'nde fizik, kimya, tabiat tarihi, cebir, geometri ve trigonometri dersleri okuttu. Mahmud Esad burada görev yaptığı süresi içerisinde ilk sanat tarihi kitabı olan *Tarih-i Sanayi* isimli eserini de kaleme almıştır.⁸³

1896 yılında maliye hazinesi hukuk müşavirliğine atanması sebebiyle tekrar İstanbul'a gelir. Bu görevine ek olarak İstanbul'da Mekteb-i Mülkiye'de servet-i milel (iktisat) ve devletler hukuku, Mekteb-i Hukuk'ta ise Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye derslerini okuttu. 1900 yılında Dârülfünun Edebiyat Şubesi'nde tarih-i din-i İslâm dersleri müderrisliğine getirildi.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Maliye Nezareti müfettişliğine terfi etti. 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde Defter-i Hâkânî nazırlığına (Tapu ve Kadastro bakanlığı) getirildi. Bu görevinde tapu ve kadastro mevzuatını yenileştirmek için 1910 ve 1911 yılında çıkarılan kanunlara öncülük etti. Defter-i Hâkânî nazırlığı ile birlikte bir ara Adliye Nazırlığı'na da vekâlet etti. Şeyhülislam olması da düşünülen Mahmud Esad 1913'te Şûrâ-yı Devlet Tanzimât Dairesi reisliğine getirilir ve bu görevinde iken 1915'de Isparta mebusu olarak Meclis-i Mebusân'a girer. Mekteb-i Kuzat'ta devletler hukuku ve İslâm tarihi dersleri verir. 1899 yılında İsmail Sabri Efendi'nin kızı Refiye Hanım ile olan evliliğinden üç erkek ve iki kız çocuğu meydana gelmiştir. 18 Mart 1918'de kalp krizinden vefat eden Mahmud Esad Fatih Camii haziresine defnedilir.

Mahmud Esad yapmış olduğu hizmetler ve ilmi çalışmaları sebebiyle çeşitli rütbe, pâyve ve nişanlarla taltif edilmiştir. Ayrıca Société Académique d'Historie Internationale'in daimi üyesiydi. Arapça ve Farsça ile birlikte kendi gayretiyle İngilizce, Almanca ve Fransızca öğrenmiştir. Batı dünyasındaki ilmi gelişmeleri de takip etmiş ve tercüme yapmıştır. Hukuk ve tarih alanında ilmi eserler kaleme almış olan Mahmud Esad çeşitli bilimlerde de kendi alanında ilk olan eserler meydana getirmiştir. Ayrıca *Sebilürreşâd* dergisinde makaleleri de yayınlanmıştır.

Mahmud Esad'ın telif ve tercüme ettiği eserleri ise şunlardır: *Tarih-i İslâm*, *Tarih-i Din-i İslâm*, *Ferâidü'l Ferâiz*, *Şerh-i Kanun-i Ceza*, *Usûl-i Fıkıh Telhîs-i Usûl-i Fıkıh*, *Teaddüd-i Zevcât*, *Hukuk-i Düvel*, *Kitâbü'n-Nikah ve't-Talâk*, *Tarih-i İlm-i Hukuk*, *İtmâm-ı Temyiz*, *Redd-i Tahlil*, *İlm-i Servet*, *İlmü'l-Hayvânât*, *Telhîs-i Tarih-i*

⁸³ Kitabın kapağında “*İzmir Mekteb-i İdâdî-i Mülkiyesinde tadrîs olunmak üzere kaleme alınmıştır*” notu yer almaktadır. Bu ifadeler İzmir Mekteb-i İdâdî-i Mülkiyesi'nde sanat tarihi dersi olduğunu işaret etmektedir. Mahmud Esad'ın bu okulda çeşitli müsbet ilimler okuttuğu bilinmektedir. Fakat bu dersler dışında ayrıca sanat tarihi derslerine girmesiyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Mahmud Esad bu kitabı kaleme alan kişi olarak sanat tarihi derslerine de girmiş olabilir.

*Tabû, İlmü'l-Arz ve'l-Maâdin, Usûl-i Hadis, Şüûn-i İslâmiye, Tasnif-i Tabû: Hayvânât-Nebâtât-Madeniyât, Şerîât-ı İslâmiye ve Mister Karlayl, İktisat, Müdâfaa: Kelimetullaha Dair, Tarih-i Edyân, Tahlîl ve Tenkîdî Tarih-i Edyân, Ravzatü'l-Cennât fî Usûli'l-İtikâd, Tarih-i Tabû, Âsâr ve Müberrât-ı Hilâfet-penâhî, Dîn-i İslâmi: İslâmiyetin Başlıca Kavâid-i Esâsiye-i İtikadiyesi Hakkında Malûmât-ı Mücmele, Kamer, Şems, Hukuk-i Husûsiye-i Düvel, Ahlâk Risalesi.*⁸⁴

Mahmud Esad çok yönlü bir ilim adamı olarak hukuk, İslam tarihi, iktisat, hadis, dinler tarihi ve sanat tarihi gibi farklı alanda birçok eser meydana getirmiştir. *Tarih-i Sanayi* isimli eser de bu çalışmalarından biridir. Malik Aksel, Mahmud Esad'dan sadece öğretmen olarak bahsettiği yazısında İslâm ve Türk sanatına hak ettiği ölçüde değinmemesi sebebiyle kitabı hakkında şu yorumları yapmaktadır:

“Bizde ilk sanat tarihi Mahmud Esad adında bir öğretmenin “Tarihi Sanayi” eseridir. Bu eser üzerinde şöyle bir yazıya raslarız: “İzmir Mektebi İdadi-i Mülkisinde tedaris olunmak üzere kaleme alınmıştır”. Rumi tarihle 1305'te yazılmış bu eser iki sene sonra kitap haline gelmiştir. Burada sanatın başlangıcından XIX. yüzyıla kadar süregelen mimarlık, heykel, resim gibi bahisleri okumaktayız. Bu bir cilt içinde İslam sanatına verilen yer onun değerinden, öneminden çok uzaktır. Avrupa sanat tarihleri tesiriyle kaleme alınan ve bir deneme mahiyetinden uzak kalmayan bu kitapçıkta Türk sanatı bahis konusu dahi olmamıştır.”⁸⁵

Mahmud Esad alanında ilk sayılan kitabının önsözünde “*Ümid ederim ki, eserim bu yolda erbâb-ı kalemimiz tarafından yazılacak telifât-ı mükemmele için, bir çığır açmış olacaktır*” demektedir.⁸⁶ Yazar kitabını hazırlarken en başta Mösyö Baye'nin fikirlerinden istifade ettiğini belirtmektedir.⁸⁷ Kitap İzmir Mekteb-i İdâdî-i

⁸⁴ Mahmud Esad'ın hayatı ve eserleri için bkz. Ali Erdoğan, “Seydişehir”, *DİA*, c. XXXVII, s. 25-27; Kâmil Yaşaroğlu, “Mahmud Esad Seydişehir”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul: YKY, c. II, s. 68-69; Murtaza Köse, “Osmanlı Son Dönem Hukukçularından Seydişehirli Mahmud Esad'ın Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, Konya, 2003, s. 207-217; Mahmud Esad çok yönlü bir ilim adamı olması sebebiyle farklı alanlarda yayınladığı eserleri üzerine birçok tez hazırlanmıştır. Bunlar için bkz. Ali Erdoğan, *Mahmud Esad Seydişehir: Hayatı, Eserleri ve İslam Tarihçiliğindeki Yeri*, MÜ SBE İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2002, 94 s.; Esra Evsan, *Mahmud Esad Seydişehir ve Sebülü'r-Reşâd Mecmuasında Misyonerlere Cevap Olarak Yayınlanan Makaleleri*, MÜ İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Dinler Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış lisans tezi, 2006, 149 s.; Nazif Çakır, *Mahmut Esad Seydişehir'nin Hayatı, Eserleri ve Tarih-i Edyan Adlı Eserinin Günümüz Türkçesine Çevirisi*, Sakarya Üniv. SBE Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2002, 91 s.; Emre Altıntaş, *Mahmud Esad Seydişehir'nin Fıkah Düşüncesi*, MÜ SBE İlahiyat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 84 s.

⁸⁵ Malik Aksel, “İslam Sanatı Tarihi Hakkında”, *Sanat ve Folklor*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, s. 59. Beşir Ayyazoğlu da konuyla ilgili olarak makalesinde Malik Aksel'in düşüncelerini tekrar etmektedir, bkz. Beşir Ayyazoğlu, “Türkiye’de Sanat Tarihi ve Estetik İlgili İlk Çalışmalar”, *Erdem*, c. V, S. 15, 1989, s. 989.

⁸⁶ Mahmud Esad, *a.g.e.*, s. 3.

⁸⁷ Bu konuyu Mahmud Esad kitabın önsözünde şu şekilde ifade etmektedir: *Her devir için, ancak o devri irâe iden eşhâs ve âsârın zikriyle iktifâ olunmuş ve başlıca Mösyö Bâye'nin efkârı esas ittihaz edilmiştir*, *a.g.e.*, s. 3.

Mülkiyesi'nde okutulmak üzere hazırlanmıştır. Eserin isminde yer alan *sanayi* kelimesi endüstri manasında olmayıp sanat manasına gelen *sinâat* kelimesinin çoğulu olarak sanatlar anlamında kullanılmıştır. *Tarih-i Sanayi* ismi burada *sanatların tarihini* ifade etmektedir. Eser sanat tarihi hakkında başlangıç bilgilerinin verildiği giriş kısmı ile beş kitaptan oluşmaktadır.

Malumat-ı İbtidâiye başlığını taşıyan giriş bölümünde dört kısım bulunmaktadır. Bunlardan *Sanayi ve Tarih-i Sanayi* başlığı altında tarih-i sanayiinin tarifi, sanat kelimesi, sanayi-i asliyenin parçaları [hutût ve eşkâl-i hendesiye, ziyâ, gölge], sanayi-i asliyenin keyfiyet-i tenevvü'ü, sanayiinin menşei, tarih-i sanayiinin devirleri ile tarih-i sanayiinin gayesi ve faydası anlatılmaktadır. *Uslûb ve Esasları* başlığı altında uslûb, usûl, tanzim ve ifade ile icra anlatılmaktadır. *Tarih-i Sanayiinin Esasları* başlığı altında sanatkârın şahsiyeti, kullandığı mevâdd [maddeler], imâlhâne ve sanayiinin tesirât-ı müteakilesi [karşıt tesirler] anlatılmaktadır. *Bazı Hükemânın Tarih-i Sanayi Hakkındaki Fikirleri* başlığı altında ise Hegel, Herbert Spencer ve Tanya'nın tarih-i sanayi hakkındaki görüşleri anlatılmaktadır. Hegel sanatın gelişmesi için *fikri*, Herber Spencer *tekessürü*, Tanya ise *ırk, iklim ve ahvâl-i siyasiyeyi* esas almıştır.

Ezmine-i Atîka Sanayii yani Ezmine-i Tarihiyeden Evvel Sanayi-i Beşer başlığını taşıyan birinci kitapta sanatların tarih öncesi dönemine değinilmektedir. *Ezmine-i Tarihiyeden Evvelki Metrukât* kısmında tarih öncesi devirlere ait kalıntılar, bunların toprak altından çıkarılması ve bunları inceleyen ilim dalı [kable'l-tarih âsâr-ı atîka fenni] anlatılmaktadır. Daha sonra *hacer-i maktu'* [yontma taş], *hacer-i mücellâ* [cilalı taş], tunç ve hadid [demir] devrinden oluşan *edvâr-ı erbaa* [dört devir] anlatılmıştır. Birinci kitabın *Hulasa* kısmında ise bu dört devri nasıl anlamak gerektiği, tarih öncesi dönemde yok olan deliller ve bu dönemle ilgili hallolmuş meseleler özetlenmiştir.

İlkçağ sanatının anlatıldığı ve *Kurûn-i Ulâ Sanayii Beyanındadır* başlığını taşıyan ikinci kitap mukaddime ile sekiz fasıldan meydana gelmektedir. Mukaddime kısmında Akdeniz civarında kurulmuş olan kadim medeniyetlere kısaca değinilmiştir. Bu medeniyetler ve sanatları sırasıyla anlatılmıştır. Mısır sanatının anlatıldığı birinci fasıl *Sanayi-i Mısıryye Beyanındadır* başlığını taşımakta olup burada Mısır medeniyetinin evsâf-ı umumiyesi, Mısır'ın keşfiyât-ı sanâiyesi, mültekitâd, medeniyet ve sanayi, fenn-i mimari, mekâbir [kabirler], maâbid [tapınaklar], fenn-i nakr [heykeltıraşlık], resim, edebiyat ile Mısır'ın sanat ve siyasi tarihini oluşturan dört dönemi anlatılmaktadır. Bu dört dönem Menfis, Teben, Saiyet ve Yunanlıların istila

devrinden meydana gelmektedir. Âsur ve Bâbil sanatının anlatıldığı ikinci fasıl *Âsur ve Bâbil Sanayi Beyanındadır* başlığını taşımaktadır. İkinci fasılda Âsur ve Bâbil medeniyetlerinin evsâf-ı umumiyesi, keşfiyât-ı cedidesi [yeni keşifleri], hatt-ı mihî [çivi yazısı], fenn-i mimari ve saraylar, Bâbil şehri, fenn-i nakr, nakkâşlık ve sanayi, ilm-i nücum ve ilm-i rimel, sehârlık [büyüçülük] ve fûnûn konularına değinilmiştir. Fenike sanatının anlatıldığı üçüncü fasıl *Fenike ve Fenike Medeniyeti Beyanındadır* başlığını taşımaktadır. Bu fasılda Fenike medeniyetinin evsâf-ı umumiyesi, Fenikelilerin medeniyete hizmeti, müsta‘merât-ı hariciye [dış sömürgeler], tahribât ve fenn-i mimariye ile ihrâcât-ı sanayiye ve fenn-i nakr konuları anlatılmaktadır. *Benî İsrâil Beyanındadır* başlığını taşıyan dördüncü fasılda haklarındaki bilgi kitab-ı mukaddes ile sınırlı olan Benî İsrâil'in sanatları hakkında kısaca bilgi verilmektedir. İran sanatının anlatıldığı beşinci fasıl *İranîler Beyanındadır* başlığını taşımakta olup burada İran hakkında genel bilgiler verildikten sonra Acem mimarisi ve fenn-i nakr anlatılmaktadır. Yunan sanatının anlatıldığı altıncı fasıl üç kısma ayrılmaktadır. Birinci kısımda *Sanayi-i Yunaniye'nin Esasları* başlığı altında memleket ve sülale, sanayi-i ibtidâiye âsârı ve Homer devri, *Tesirât-ı Ecnebiye ve Sanayi-i Yunaniye* başlığı altında ise Yunan sanatına yabancı tesirler, sanayi-i Yunaniye'nin başlıca merkezleri ve bu devirdeki Grek muharrirleri hakkında bilgi verilmektedir. İkinci kısımda *Perikles Devrinde Sanayi-i Yunaniye* başlığı altında Perikles devrinde Atina'nın hali, Fidyas, atika mimarisine dair âsâr, fenn-i nakr ve Fidyas'ın mesleği ile Miron ve Poliklet anlatılmaktadır. Üçüncü kısım *Beşinci Asırdan Sonra Sanayi-i Yunaniye* başlığını taşımakta olup burada dördüncü asrın ahvâl-i umumiyesi, kornit usulü ve yeni iyonî meslek-i mimarisi, fenn-i nakr, ressamlık ve zaman-ı tedennî [gerileme zamanı] meslekleri anlatılmaktadır. Etrüsk sanatının anlatıldığı yedinci fasıl *Etruriyye Sanayii Beyanındadır* başlığını taşımakta olup burada Etruriyye ve Etruriyyenin ahvâl-i umumiyesi ile Etruriyye sanayiine dair âsâr anlatılmaktadır. İkinci kitabın son faslı olan ve Roma sanatının anlatıldığı sekizinci fasıl *Roma Sanayii* başlığını taşımakta olup burada Roma sanayiinin esasları, fenn-i mimarinin evsâf-ı umumiyesi, fenn-i mimariye dair başlıca âsâr, fenn-i nakr, ressamlık ve sanayi-i atika menkulâtının devamı anlatılmaktadır.

Ortaçağ sanatının anlatıldığı ve *Kurûn-i Vusta Sanayii* başlığını taşıyan üçüncü kitap, bir mukaddime ve dokuz fasıldan meydana gelmektedir. Mukaddime kısmında genel tarihe bir bakış yapılmıştır. Hristiyanlık sanatının anlatıldığı birinci fasıl *Sanayi-i Nasraniye* başlığını taşımaktadır. Birinci fasılda da *Sanayi-i Nasrâniyenin Esasları* ve

Sanayi-i Nasrâniyenin Tahvili olarak iki bölüm yer almaktadır. Birinci bölümde Hristiyanlık ve sanayi, katakombların fenn-i mimarisi, ressamlık, fenn-i nakr ve sarkofaj, ikinci bölümde ise bazilikler, bazaliklerin tezyinatı ve garbda sanayiin tedennîsi anlatılmaktadır. Bizans sanatının anlatıldığı ikinci fasıl *Bizans Sanayii Beyanındadır* başlığını taşımakta olup burada Bizans sanatının evsâf-ı umumiyesi ve başlıca devirleri, fenn-i mimari (kubbeli kiliseler), ressamlık (ahcer-i mülevvene ve sulu boya, Atos dağı ve kireç resimleri), fenn-i nakr (fil dişleri), hıref ve sanayi, Bizanslıların medeniyete hizmetleri, Garbta Bizans'ın nüfuzu ve Şarkta Bizans'ın nüfuzu anlatılmaktadır. Arap sanatının anlatıldığı üçüncü fasıl *Arap Sanayii Beyanındadır* başlığını taşımaktadır. Üçüncü fasılda Arap medeniyetinin tevellüdü, servet ve ihtişam, ziraat, sanayi, ticaret, fûnûn, Arap sanayii ve Bizans ile Acem nüfuzu, Arap fenn-i mimarisinin hali, başlıca âsâr, tasâvire dair sanayi ve medeniyet-i şarkiyenin garba duhulü konuları anlatılmaktadır. Dördüncü fasıl kısaca İran sanatlarından bahsetmektedir. Hind sanatının anlatıldığı altıncı fasıl *Hind Sanayii Beyanındadır* başlığını taşımakta olup Hind mezheplerinin mebâdisi ve âsârı, Hindistan'da fenn-i nakr, Hind sanayiin ahvâl-i umumiyesi ve Hind sanayiin intişarı konularına değinilmiştir. Yedinci fasılda Çin, sekizinci fasılda ise Japon sanayii kısaca anlatılmaktadır. Dokuzuncu fasılda Romen sanatı anlatılmaktadır. Burada Cermanlar'ın Avrupa'da tutanlarının sanayie tesiri, Şarlman'ın sanayideki mevkii, sanayi ve manastırlar, Normanlar'ın istilalarının tesiri, on birinci kurûnda bir teceddüd mebdei, manastır mesleki-koloni usûlü, Roman mimarisinin tevellüdü, Roman mimarisi, fenn-i mimaride tesirât-ı şarkiye, fenn-i mimariye dair muhtelif meslekler, Fransa haricinde Romen mimarisi, fenn-i nakrın teceddüdü, resim ve musiki konularına değinilmektedir. Üçüncü kitabın son faslı olan ve Gotik sanatının anlatıldığı dokuzuncu fasıl *Gotik Sanayii Beyanındadır* başlığını taşımaktadır. Bu fasılda gotik sanayiin tevellüdüne müsade eden vekâyi, on üçüncü kurûn sanatkarlarının halleri, malumatları, gotik sanayiin isminin menşei, gotik sanayiin evsâf-ı esasiyesi, katedral, mimari-i askeri, şatolar, mimari-i medeni, halis gotik, müşa'şa' [gösterişli] gotik, fenn-i nakr, sulu boya resimleri ve kilise resimleri, Fransa haricinde gotik sanayii ve Fransa'nın memâlik-i ecnebiyeye tesir-i sanaîsi konuları anlatılmaktadır.

Yeniçağın anlatıldığı ve *Devr-i Teceddüd Beyanındadır* başlığını taşıyan dördüncü kitap mukaddime ve altı fasıldan meydana gelmektedir. Mukaddime kısmında genel tarihe bir bakış yapılmıştır. Yeniçağın sınırlarının anlatıldığı birinci fasıl *Devr-i*

Teceddüdün Tahdidine Dairdir başlığını taşımaktadır. Birinci fasılda teceddüd tabirinden maksad nedir, teceddüdün menşei, edebiyatta teceddüd, sanayide teceddüd ve ulumda teceddüd konularına değinilmektedir. *İhtirâ'ât ve Keşfiyata Dairdir* başlığını taşıyan ikinci fasılda ise icat ve keşiflere yer verilmektedir. Burada ihtirâ'ât [yoktan meydana getirilen şey] ve keşfiyat, barut, pusula, kâğıt ve tıbbât [kitap basma] konularına değinilmiştir. Üçüncü fasıl yeniçağ İtalya'sının sanatını anlatmadır. *On İkinci Karn'dan On Beşinci Karna Kadar İtalya'nın Devr-i Teceddüdü* başlığını taşıyan üçüncü fasılda İtalya'nın vaziyeti, İtalya'nın pişrevleri [önde gidenleri], teceddüdün hâmilileri, on üçüncü ve on dördüncü karnlarda İtalya sanayii, on beşinci karn'da Floransa mesleği, on beşinci karn'da Filoransa ressamı, on beşinci karn nihayetinde Floransa mesleği, Perojen, Pado ve Venedik mesleği hakkında bilgi verilmektedir. Dördüncü fasıl da İtalyan sanatına ayrılmış olup *On Beşinci Karn Nihayetinde ve On Altıncı Karn'da İtalya Sanayii* başlığını taşımaktadır. Bu fasılda İtalya sanayiinin derece-i kusvâsı [sun derecesi], Leonardo da Vinci, Michelangelo, Rafael ve Venedik mesleği anlatılmaktadır. Beşinci fasıl Alman ve Finlandiya sanatını anlatmakta olup *On Beşinci ve On Altıncı Karnlarda Fillanderya ve Almanya Sanayii* başlığını taşımaktadır. Beşinci fasılda sanayi-i cedidenin evsâfi, Fillanderya, Vanikler ailesi, İtalya zevkinin istilasası, halıcılık, Almanya mesleklerinin esasları, Almanya ressamlığı, Alber Durer, Holbayn ailesi ve reformanın icra ettiği tesir anlatılmaktadır. Dördüncü kitabın son faslı olan altıncı fasıl *On Beşinci ve On Altıncı Karnlarda Fransa Sanayii* başlığını taşımaktadır. Altıncı fasılda kurûn-i vusta nihayetinde Fransa sanayiinin hali, Filamandiya'nın tesiri, Jan Foke ve Mişel Kolomb, İtalya nüfuzunun tuttuğu mevki, mimari-şatolar, İspanya ressamlığı, Hollanda ressamlığı, nakkarlık, fenn-i mimari, nakkaşlık, hiref ve sanayi konularına değinilmektedir.

Sonçağ sanatının anlatıldığı beşinci kitap *Kurûn-i Ahire Sanayii Beyanındadır* başlığını taşımakta olup beş fasıl ve bir hatimedden oluşmaktadır. *On Yedinci ve On Sekizinci Karnlarda Ulûm ve Sanayi* başlığını taşıyan birinci fasılda ulûmun terakkîsi, ilm-i heyet, riyâziyât, hikmet-i tabîyye, ilm-i kimya, ilm-i nebat ve ilm-i hayvanât, ilm-i teşrih ve vezâîfi'l-a'zâ, felsefe, hırfet ve ziraat, edebiyat, tiyatro, fesâhat, hikâye (roman), gazeteler, sanayi, nakkârlık, mimari, bağçeler, sanayi-i tezyiniye ve musiki konuları ele alınmaktadır. İkinci fasıl *On Yedinci ve On Sekizinci Karnlarda Memâlik-i Muhtelifenin Hali* başlığını taşımaktadır. Bu fasılda Fillanderya, Hollanda, İngiltere, İtalya ve İspanya'nın son çağdaki durumu hakkında bilgi verilmektedir. Üçüncü fasıl *On*

Yedinci Karnda Fransa Sanayi başlığını taşımakta olup evsâf-ı umumiye, mimari, nakkaşlık, hakkâklık, nakkârlık, hıref ve sanayi konuları anlatılmaktadır. Dördüncü fasıl *On Sekizinci Karnda Fransa Sanayii* başlığını taşımaktadır. Burada evsâf-ı umumiye, mimari, nakkaşlık, hakkâklık, nakkârlık, hıref ve sanayi konularına değinilmektedir. Beşinci kitabın son faslı olan beşinci fasıl *On Dokuzuncu Karnda Terekkiyât-ı Fenniye ve Sanaiye* başlığını taşımaktadır. Beşinci fasılda kendi içinde sanayi-i nefise, fûnun ve hırfet-ziraat-ticaret olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Sanayi-i nefise kısmında ressamlık, nakkârlık, mimari ve musiki; fûnun kısmında fûnunun terakkiyâtı, felsefe; hırfet-ziraat-ticaret kısmında ise fûnunun tatbikâtı, buhar, elektrik, ziraatın terakkisi, hırfetin terakkisi, terakki-i ticaret, meşher-i umumiler [genel sergiler] ile ahalinin ve servetinin tezâyüdü konuları anlatılmaktadır. Beşinci kitap âlemin hâl-i hazırı ve medeniyet-i hâzırının evsâfi konularını anlatan hatime kısmıyla son bulmaktadır.

Tarih öncesi devirler, kadim medeniyetlerden başlayıp Avrupa sanatının tarihindeki gelişim çizgisini takip ederek genel sanat tarihini ortaya koymaktadır. Kitapta Türk ve İslâm sanatları değerlendirmeye alınmamıştır. Genelde Fransa, İtalya ve Almanya gibi Avrupa ülkelerinin sanatları anlatılmakta olup görsel malzeme hiç kullanılmamıştır.

Mehmed Ziya, *Tarih-i Sanayi*, İstanbul: Karabet Matbaası R. 1309/1893-1894.

Sanat tarihi alanında eser veren kişilerden biri de *İhtifalci* lakabıyla tanınan Mehmed Ziya'dır [1866-1930]. 1866 yılında İstanbul'un Süleymaniye semtinde dünyaya gelen Mehmed Ziya, Tokat Evkâf-ı Hümâyûn müdürü Osman Vasfi Bey'in oğludur. Hamidiye Sıbyan Mektebi'ni okuduktan sonra 1886 yılında Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nden mezun oldu. Burada kendi isteğiyle bir sene İtalyanca dersi aldı. Sanayi-i Nefise Mektebi'ne üç yıl devam ederek karakalem diploması aldı. Buradaki öğrenciliği sırasında Maliye Nezâreti'nde memurluğa başladı. 1889'da Gümülcine İdadisi'ne atandı ve burada tarih-i umumî ve hikmet-i tabîye öğretmenliği yaptı. Daha sonra sırasıyla Edirne, Tekirdağ, Halep, Konya, Bursa, Midilli idâdileri ile İstanbul'da Mahmudiye Rüşdiyesi, Vefa, Numune-i Terakki ve Mercan idâdilerinde görev yaptı. II. Meşrutiyetten sonra İstatistik Müdürlüğü'nde çalıştı.

İstanbul'un tabii ve tarihi güzelliklerini tanıtmak ve korumak üzere 1911 yılında kurulup I. Dünya Savaşı'nın başlaması sebebiyle kapanmak zorunda kalan İstanbul Muhibleri Cemiyeti'nin üyelerinden biri oldu. Halil Ethem Bey'in başvurusu ile 1917 yılında kurulan Âsâr-ı Atika Encümen-i Dâimisine üye seçildi. Burada görev yaptığı süre içerisinde eski eserler için hazırlanmış olan tescil fişlerini hazırlamış, eserlerin resimlerini çektirip kitabelerini kayıt etmiştir. Bazı mezar taşlarının yok olmaması için nakl-i kubur yaptırmıştır. Ayrıca Meclis-i Kebîr-i Maarif, Maarif Nezâreti Telif ve Tercüme Heyeti, Evkâf-ı İslâmiye Meclisi, Tarih-i Osmanî Encümeni ile vakıf kütüphanelerinin ıslahı, medresetü'l-meşâyihin tesisi için kurulan komisyonlarda görev yaptı. Mehmed Ziya aldığı görevler sebebiyle İstanbul'daki tarihi eserleri araştırma ve inceleme fırsatı buldu. 27 Mart 1930'da vefat eden Mehmed Ziya Eyüp'te Dedeler Mezarlığı'nda bulunan aile sofasına defnedildi.

Mehmed Ziya'nın İhtifalci lakabını almasının sebebi onun halkın moralini düzeltmek ve güvenini arttırmak amacıyla Türk tarihinin önemli olayları ve kişileri için ihtifaller [anma törenleri] düzenleyip buralarda konuşmalar yapmasıdır. II. Meşrutiyetten sonra Meclis-i Mebusan başkanlığına çektiği telgrafla *İstiklâl-i Osmanî*'nin resmi ve milli bayramlar arasına girmesini sağlamıştır. Bununla birlikte Barbaros Hayreddin Paşa, Sokullu Mehmed Paşa, Mimar Sinan ve Şeyh Gâlib gibi kişilerin ölüm yıl dönümleri ile İstanbul'un fethi ve kurtuluşu gibi olayların yıl dönümleri için anma toplantıları düzenleme geleneğini başlatmıştır.

Mehmed Ziya'nın kaleme aldığı eserleri ise şunlardır; *Tarih-i Sanayi*, *Vesâik-i Kadime-i Edebiye*, *Resimli İlm-i Nebatât*, *Âlem-i İslâmiyet*, *Rehber-i Usûl-i Tercüme*, *Kariye Cami-i Şerîfi*, *Konya Seyahati Hatıratından*, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, *Yenikapı Mevlevihânesi*, *İstanbul ve Boğaziçi: Bizans ve Osmanlı Medeniyetinin Âsâr-ı Bâkiyesi*, *İstanbul'daki Âsâr-ı Atika Hakkında Muhtasar Malumat*, *Siyer-i Nebi*.⁸⁸

Mehmed Ziya farklı konularda eserler veren bir yazar olsa da tarihçi kişiliği ön plandadır. Sanat tarihi alanında da eser veren çağdaşlarından farklı olarak bu alandaki çalışmaları merkezde yer alıp asıl mesleğinin dışında kalmamıştır. Farklı meslek gruplarına mensup olup sanat tarihini bir ilgi alanı olarak gören diğer yazarların aksine Mehmed Ziya bu konulara daha ciddi ve ilmi tarzda eğilmiş ve birçok eser kaleme almıştır.

⁸⁸ Mehmed Ziya'nın hayatı ve eserleri için bkz. Semavi Eyice, "İhtifalci Mehmed Ziya", *DİA*, c. XXI, s. 559-560; Semavi Eyice, "Mehmed Ziya (İhtifalci)", *DBİA*, c. V, s. 369-371; Yayın Kurulu, "Mehmed Ziya (İhtifalci)", *YYOA*, c. II, s. 201-202.

Mehmed Ziya *Tarih-i Sanayi* isimli kitabını Mahmud Esad'ın kitabından kısa bir süre sonra 1309 [1891-1892] yılında yayınlamıştır.⁸⁹ II. Abdülhamid'e takdim edilen bu ilk eserinden dolayı gümüş liyakat almış ve dördüncü rütbeden Osmanî nişanı ile taltif edilmiştir.⁹⁰ Eser yayınlandığında Mehmed Ziya Bey Edirne Mekteb-i İdâdî-i Mülkiyesinde tarih muallimi olarak görev yapmaktadır.⁹¹ Kitap iâşe, ziraat, teknik, mühendislik, zanaat, sanat ve mimarlık alanlarına giren çok çeşitli konuları içermektedir. Eserin isminde yer alan *sanayi* kelimesi Mahmud Esad'ın kitabında kullanılan *sanatlar* manasından ziyade burada *endiüstri* ve *zanaatlar* anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin *Çikolata Sanatı* ismini taşıyan beşinci fasıl Fransızca olarak *Industrie du Chocolat, Mensucata Dair Sanayi* başlığını taşıyan altıncı fasıl ise Fransızca *Industrie des Tissus* şeklinde ifade edilmektedir. Burada gerek *sanat* gerekse *sanayi* kelimesinin karşılığı olarak Fransızca *Industrie* kelimesi kullanılmış olup *sanat* kelimesi ile güzel sanatlar değil insan ihtiyaçlarını karşılayan her türlü üretim tarzı ifade edilmektedir. Bu yönüyle yer yer güzel sanatlara değinilmiş olsa da medeniyet yolunda insanların gelişimine katkı sağladığı her alan hakkında bilgi veren bir çalışma olmuştur. Mehmed Ziya eserinin medhal kısmında tarih-i sanayii iki kısma ayırmaktadır:

“Tarih-i sanayi başlıca iki büyük sınıfa ayrılır ki biri “sanayi-i nefise”, diğeri “sanayi-i gayri nefise”dir. Sanayi-i nefise şiir, musiki, resim, heykeltıraşlık ve mimari namlarıyla tevsim olunan sanayi olup bunlardan başkaları sanayi-i gayri nefise idâdına dahildir.”⁹²

Mehmed Ziya kitabında her iki alana ait konulara değinmektedir. Fakat Mahmud Esad'ın kitabından farklı olarak tam bir sanat tarihi kitabı olmayıp yer yer güzel sanatların konularına yer vermektedir.

Kitap medhal bölümü ile otuz bir fasıldan meydana gelmektedir. Mehmed Ziya medhal kısmında tarih-i sanayii'nin kısımları, sanat kavramı, sanayii'nin mebdai, tarih-i sanayii'nin aksâm-ı muhtelifesi [Mısır, Asur, Yunan, Arap sanatları vb.], sanayii'nin menşei, sanayii'nin her memlekette kendi kanun ve adetlerine tabi olması, sanayii'nin derece-i kemâl ve derece-i inkirâz devirlerine sahip olması, İslâm medeniyetinin geçmişteki başarıları

⁸⁹ Mehmed Ziya, *Tarih-i Sanayi*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1309, 187 s.

⁹⁰ Semavi Eyice, “İhtifalci Mehmed Ziya”, *DİA*, c. XXI, s. 559.

⁹¹ Kitabın kapağında şu ifade yer almaktadır: *Edirne Mekteb-i İdâdî-i Mülkiyesi tarih muallimi Mehmed Ziya*.

⁹² Mehmed Ziya, *a.g.e.*, s. 4.

ve Avrupa medeniyetine etkileri, bütün sanatların birbirine eski bir bağla bağlı olması, tarih-i sanayiın 17. yy.dan sonrasını incelemesi, tarih-i sanayiın devirlere ayrılmış olması ve sanat erbabı kimseler için ilerleme rehberi olması konularına kısaca değinilmektedir.

Konulardaki öncelik yiyecek ve içecek ile ilgili üretim alanlarına verilmiştir. Bunu yazar “*İnsanların en evvel düşündükleri şey kendilerini besleyebilecek bir maddenin taharrîsi keyfiyeti olmuştur.*” şeklinde ifade etmektedir.⁹³

Giriş kısmından sonra *Agdiye* [yenip içilecek şeyler] başlığını taşıyan [1] birinci fasılda ekmeğin tarihi anlatılmaktadır. Burada İbranîlerin ekmeği, Yunanîlerin ekmeği, Romalıların ekmeği, Gâliye'de ekmek ve ekmek imalinde vuku bulan ıslahat konuları hakkında bilgi verilmektedir. [2] İkinci fasıl *şeker* hakkında olup burada şekerin menşei, Romalılar zamanında şeker, Avrupa'ya şeker ithali ve pancar şekeri anlatılmaktadır. *Meşrubât-ı Mütetammire* [mayalanan içecekler] başlığını taşıyan [3] üçüncü fasılda meşrubât ve mütetammirenin kademi, Yunanîlerde şarap, Mısırîlerde şarap, memâlik-i şâhânedede şarapçılık ve bira tarihine yer verilmektedir. [4] Dördüncü fasılda damıtma usulleri üzerine durulmakta olup *Kü'ül ve Usul-i Taktîr* [alkol ve damıtma usulü] başlığını taşımaktadır. Burada usul-i taktîrin menşei, Araplarda usul-i taktîr, rakının ibtidâi istimali ve echize-i taktîr konuları vardır. [5] Beşinci fasıl çikolatanın menşeiinden bahsetmektedir. *Mevâdd-ı Nesciyye* başlığını taşıyan [6] altıncı fasıl dokuma tarihini anlatmaktadır. Altıncı fasılda mevâdd-ı nesciyye hakkında malumat-ı tarihiye, keten, ipek, ipeğin menşei, ipeğin Avrupa'ya ithali, pamuk, Mısırîlerde pamuk ve pamuğun Avrupa'ya ithali konularına değinilmektedir. [7] Yedinci fasıl *İplikçilik Sanatı* başlığını taşımakta olup burada ezmene-i kadimede iplikçilik, Avrupa'da iplikçilik ve memâlik-i şâhânedede iplikçilik anlatılmaktadır. [8] Sekizinci fasıl *Dokumacılık* başlığını taşımaktadır. Bu fasılda el dokuması, akvâm-ı kadimede dokumacılık, Avrupa'da dokumacılık sanatı ve Avrupa'da dokumacılık sanatına mahsus makinelere dair konular anlatılmaktadır. Kumaş boyamacılığının anlatıldığı [9] dokuzuncu fasıl *Sanayi-i Telviniyye* başlığını taşımakta olup bu fasılda boyacılığın menşei, akvâm-ı kadimede boyacılık ve Avrupa'da boyacılık konularından bahsedilmektedir. *Mülevven Kumaşların Menşei* başlığını taşıyan [10] onuncu fasılda renkli kumaşlara yer verilmektedir. Bu fasılda akvâm-ı kadimede mülevven kumaşlar, memâlik-i şâhânedede akmişe-i mensûcesi ve Avrupa'da mülevven kumaşlar

⁹³ Mehmed Ziya, *a.g.e.*, s. 8.

anlatılmaktadır. [11] On birinci fasıl *Örücülük Sanatı* başlığını taşımakta olup akvâm-ı kadimede örgü, Avrupa'da örücülük, memâlik-i şâhâne örucülük, dantele ve tül konuları anlatılmaktadır. [12] On ikinci fasılda *Gergefcilik Sanatı* başlığı altında gergef, halı, şal ve çuhacılıktan bahsedilmektedir. Bu fasılda ezmine-i kadimede gergefcilik, kurûn-i vustada gergefcilik, memâlik-i şâhâne gergef işleri, kâlîçecilik sanatı, ezmine-i kadimede kâlîçecilik sanatı, kurûn-i vustada kâlîçe imali, memâlik-i şâhâne kâlîçecilik sanatı, ezmine-i müteahhirede kâlîçecilik sanatı, şal sanatı, ezmine-i kadimede şal sanatı, Avrupa'ya şal ithali, çuhacılık sanatı, kurûn-i vustada çuhacılık, ezmine-i müteahhirede çuhacılık ve memâlik-i şâhâne çuhacılık konularına yer verilmektedir. *Çömlekçilik Sanatı* başlığını taşıyan [13] on üçüncü fasılda akvâm-ı kadimde çömlekçilik, çömleklerin envâi (vernikli çömlekler, minelenmiş çömlekler), memâlik-i şâhâne çömlekçilik, Araplarda çömlekçilik ve çini anlatılmaktadır. Camcılık sanatının anlatıldığı [14] on dördüncü fasıl *Sanayi-i Züccâciye* başlığını taşımaktadır. Burada züccâc hakkında bazı malumat, ezmine-i kadimede sanayi-i züccâciye, Yahudilerde sanayi-i züccâciye, Yunanîlerde sanayi-i züccâciye, Romalılarda sanayi-i züccâciye, mozaik taşlar, hâcer sanâi, aynalar, akvâm-ı kadimede aynacılık, gözlükler, mülevven pencere camları, ezmine-i müteahhirede sanayi-i züccâciye, mirât-ı mücellâ, billur ve memâlik-i şâhâne sanayi-i züccâciye anlatılmaktadır. [15] On beşinci fasıl *Kağıtçılık Sanatı* başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında akvâm-ı kadimede kâğıt, papirüs, parşömen, Araplarda kâğıt imali ve Avrupa'da ilk kâğıt fabrikalarından bahsedilmektedir. *Sanat-ı Tab* başlığını taşıyan [16] on altıncı fasılda akvâm-ı kadimede sanat-ı tab, usûl-i tabın Avrupa'ya intişarı, memâlik-i şâhâne sanat-ı tab, buna dair malumat-ı tarihiye, Asya ve Amerika'da sanat-ı tab, tıbbât için makineler icadı, usul-i tabın envâi, istereotypie sanatı ve kromotyoiie sanatı hakkında bilgi verilmektedir. [17] On yedinci fasıl *Hakkaklık Sanatı ve Istampalar* başlığını taşımaktadır. Bu fasılda hakkaklık sanatının menşei, ezmine-i kadimede hakkaklık, oyma usulü, maâdin hakkaklığı ve müsennem usulü anlatılmaktadır. [18] On sekizinci fasıl *Litografya Sanatı* başlığını taşımakta olup burada litografyanın mucidi, litografyanın sureti-i intişarı, memâlik-i şâhâne litografya sanatı, otografi sanatı ve litotipografi sanatı hakkında bilgi verilmektedir. *Maâdin* başlığını taşımakta olan [19] on dokuzuncu fasılda akvâm-ı kadime nezdinde malum olan madenler, Araplarda maâdin, Avrupalılarda maâdin, Yunanîlerde çelik ve memâlik-i şâhâne çelik konularına değinilmektedir. [20] Yirminci fasıl *Sanayi-i Mimari* başlığını taşımaktadır. Bu fasılda Mısırîlerde sanayi-i mimariye, Yunanîlerde sanayi-i mimariye ve Romalılarda

sanayi-i mimariye konuları anlatılmaktadır. Deniz altında yapılan çalışmalardan bahseden [21] yirmi birinci fasıl *Tahte'l-Bahr Ameliyyât* başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında akvâm-ı kadimede ameliyât-ı bahriye, Yunanilerde ameliyât-ı bahriye, dalgıç fanusları, Avrupa'da dalgıç fanusları ve ıslâhât-ı cedide hakkında bilgi verilmektedir. *Köprü ve Tahte't-Turâb Tarikler* başlığını taşıyan [22] yirmi ikinci fasılda ezmine-i kadimede köprüler, tahta köprüler, taş köprüler, madeni köprüler, muallak köprüler, memâlik-i şâhânedede köprüler, tahte't-turab tarikler, ezmine-i kadimede tüneller, Romalılarda tünel, Bizans Rumları zamanında tüneller, kurûn-i vustada tüneller, ezmine-i müteahhirede tüneller, memâlik-i şâhânedede tüneller ve tahte'l-bahr tüneller anlatılmaktadır. Ağır yüklerin kaldırılmasından bahseden ve *Fenn-i Cerr-i Eskâl* başlığını taşıyan [23] yirmi üçüncü fasılda akvâm-ı kadimede cerr-i eskâl ve ıslâhât-ı cedide konularına yer verilmektedir. [24] Yirmi dördüncü fasıl aydınlatma konusuna ayrılmıştır. *Sanayi-i Tenvîriye* başlığını taşıyan bu fasılda akvâm-ı kadimede vesâit-i tenvîriye, ıslâhât-ı cedide ve elektirikli lambalar anlatılmaktadır. Isıtmanın anlatıldığı [25] yirmi beşinci fasıl *Sanayi-i Teshîniye* başlığını taşıymakta olup burada akvâm-ı kadimede vesâit-i teshîniye, sobalar ve sıcak hava ceryanıyla usul-i teshîn anlatılmaktadır. *Buharlı Makineler* başlığını taşıyan [26] yirmi altıncı fasılda buharlı makinelerin icadı, ıslâhât-ı cedide ve yel değirmenleri konularına değinilmektedir. Gemilerin seyrinden bahseden [27] yirmi yedinci fasıl *Seyr-i Sefâin* başlığını taşıymakta olup akvâm-ı kadimede seyr-i sefâin, Mısırlılarda seyr-i sefâin, Fenikelilerde seyr-i sefâin, kurûn-i vustada seyr-i sefâin, ezmine-i muteahhirede seyr-i sefâin ve Osmanlılarda seyr-i sefâin konuları anlatılmaktadır. *Pusula* başlığını taşıyan [28] yirmi sekizinci fasıl Çinlilerde pusula, Hindularda pusula, pusulanın Avrupa'ya ithali ve Yunanlılarda pusula anlatılmaktadır. [29] Yirmi dokuzuncu fasıl *Deniz Fenerleri* başlığını taşıymaktadır. Burada akvâm-ı kadimede deniz fenerleri ve kurûn-i vüstada fenerler konusuna değinilmektedir. *Vapurlar* başlığını taşıyan [30] otuzuncu fasıl malumat-ı ibtidâiye, vapurların tarih-i icadı, vapurların taammüm ve intişarı ve ıslâhât-ı cedide konuları anlatılmaktadır. Son fasıl olan [31] otuz birinci fasıl *Kanallar* başlığını taşıymaktadır. Burada ezmine-i kadimede kanallar, kurûn-i vustada kanallar, ezmine-i müteahhirede kanallar, Suveyş, Panama ve Kurent Kanalları, şimendiferlere dair bazı malumat ve saatlere dair bazı malumat konuları anlatılmaktadır.

Genelde anlatılan üretim alanlarının eski medeniyetlerde ne zaman ortaya çıktığıyla başlayıp bu alanların makineler ve fabrikalarda üretim dönemlerine geçiş

süreçleri üzerinde durulmaktadır. Kitabın bazı fasıllarında Osmanlı dönemi üretim faaliyetlerine de yer verilmektedir. *Memâlik-i şâhâne* olarak isimlendirilen ve Osmanlı topraklarında üretimine değinilen sanat dalları arasında şarapçılık, iplikçilik, akmişe-i mensuce [kumaşlar], örücülük, gergefcilik, kâlîçecilik [küçük halı imalatı], çukacılık, çömlekçilik, sanayi-i züccâciye, sanat-ı tab, litografya [taş baskı] sanatı, çelik, köprüler, tüneller ve seyr-i sefâin [gemicilik] bulunmaktadır. Yazar bu konulara yüzeysel olarak değinmekle beraber Osmanlı dönemi üretimi hakkında güncel bilgiler de vermektedir.

Salomon Reinach, *Apollo : Tarih-i Umumî-i Sınâât*, çev. Vahid, İstanbul, Matbaa-i Âmire, R. 1330/1914-15.

Sanat tarihi alanındaki diğer bir eser Mehmed Vahid'in [1873-1931] dilimize kazandırmış olduğu *Apollo: Tarih-i Umumî-i Sınâât* isimli kitaptır.⁹⁴ Bu kitap Fransa Encümen-i Danişi azasından ve Louvre Mektebi muallimîninden Salomon Reinach'ın [1858-1932] Fransızca olarak yayınlanan *Apollo: Historire Generale Des Arts Plastiques* adlı kitabının Mehmed Vahid Bey tarafından yapılan bir tercümesidir.⁹⁵

Kânîpaşazade Ahmet Rıfat Bey'in oğlu olan Mehmed Vahid Bey 1873 yılında İstanbul'da doğdu. İstanbul'da Askeri İdadi ve Harbiye'de okudu. Süvari Kurmay Yüzbaşı olarak mezun olduktan sonra çeşitli garnizonlarda hizmet etti ve 1900 yılında Erkan-ı Harb Binbaşısı olarak emekli oldu. 1898 yılına doğru Osman Hamdi Bey'in kızı Leyla Hanım (1880-1950) ile evlenmiştir.

Askerlikten ayrıldıktan sonra Düyun-i Umumiye İdaresi mektupcusu olarak 1925 senesine kadar görev yaptı. Ayrıca Sanayi-i Nefise Mektebi'nde 1908-1931 yıllarında, Dârülfünun Edebiyat Fakültesi'nde 1915-1922 yıllarında sanat tarihi hocalığı yapmıştır. Bir süre Mühendis Mektebi'nde de ders vermiştir. Daha sonra Barut İnhisarı İdare Meclisi azalığına ve aynı kurumun Meclis-i İdâre Reisliğine getirildi. Aldığı son görevler sebebiyle ekonomik sıkıntılar yaşamış ve girdiği sinir krizi sebebiyle 1931 yılında 58 yaşında iken intihar etmiştir.⁹⁶

⁹⁴ Salomon Reinach, *Apollo : Tarih-i Umumî-i Sınâât*, çev. Vahid, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1330, 409 s.

⁹⁵ Salomon Reinach, *Apollo : Histoire Generale Des Arts Plastiques*, Paris, Librairie Hachette, 1904.

⁹⁶ Mehmed Vahid Bey'in hayatı için bkz. İbrahim Alaeddin Gövsa, *Meşhur Adamlar: Hayatları-Eserleri*, İstanbul, 1933-1936, c. IV, s. 1542; Aykut Kazancıgil, "İlk Sanat Tarihi Muallimi ve Müderrisi Mehmet Vahit (1873-1931)", *Arkeoloji ve Sanat*, S. 100, Ocak-Şubat 2001, s. 29-33; Kahraman Bostancı, *Mehmet Vahit Bey ve Güzel Sanatlar Üzerine Bir Terminoloji Risalesi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003, s. 1-9; Edhem Eldem, "Vahid", *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010, s. 477.

Mehmed Vahid Bey sanat tarihinden önce askeri kitaplar ve makaleler de tercüme etmiştir. Eserleri şunlardır: *Alman Usul-i Harbine Dair Ameli Misaller, 1870 Seferi Hakkında Bir Mütalaa-i Sevki'l-Ceyşiyeye, Seferiye ve Tabiye Tatbikatı, Müze-i Hümayûn-i Osmanî'ye Mahsus Muhtasar Rehnüma, Bazı Istulâhât-ı Sınâiyye Hakkında Mütalaaat, Sanayi-i Nefise-i Şahane Mektebi'nde Mevcut Âsâr-ı Nakşiyeye ile Bazı Heyâkilin Muhtasar Fihristidir, Apollo-Tarih-i Umumi-i Sınâat, Sınâat-Şübbân ile Mühâverât, Muhtasar Sınâat Tarihi, Müze-i Hümayûn Âsâr-ı Mısriyye Katalogu* tercümesi. Mehmed Vahid Bey'in ayrıca *Hayat* dergisinde birçok sanat tarihiyle ilgili makalesi yayınlamıştır.⁹⁷

Mehmed Vahid Bey uzun yıllar Sanayi-i Nefise Mektebi'nde sanat tarihi dersleri veren asker kökenli bir eğitimcidir. Yaptığı tercüme ve kaleme aldığı makaleler ile sanat tarihinin disiplinli bir bilim dalı olmadan önceki döneminde bu alana en fazla katkıyı yapan kişilerden biri olmuştur. Türkçeye kazandırdığı kitaplar genelde Avrupa sanat tarihini anlatan eserler olup gerek Sanayi-i Nefise Mektebi'nde girdiği derslerde kullanılmasını gerekse ülkemizde sanat tarihi bilincinin oluşmasına katkı sağlamayı amaçlamaktaydı. Vahid Bey sanatın toplumsal, ahlaksal ve fikri tesirlerinin genç kuşaklara sanat tarihi eğitimi vererek mümkün olacağına farkındaydı ve bu düşüncelerini şu şekilde ifade etmekteydi:

“Elhâsıl sınıât, geçmiş asırların samimi hayatını, mezhebî, ticârî, askerî, umumî, hususî hayatını gözümüzün önünde tekrar yaşatarak onları târihi şuûnâttan daha vazîh bir surette bize tarif ve tavsif eder.

Şu halde sınıâatın ictimâî, ahlakî, fikrî tesirleri vardır:

İctimâî tesiri nedir? Evvel emirde "güzel" bir şeyi gerçekten duyan ve onu takdir etmesini bilen bir kimse bunu her gün, her şey de görmek ister; bu şüphesizdir. Etrafına elinden geldiği kadar güzel şeyler toplamak ihtiyacını duyar, kendi evini güzel görmek ister, işini güzel görür, hatta hakîrâne ve fakîrâne olan eşya ve mefruşâtı bile zevk-i selime muvâfık bir tarzda yerleştirmeyi, bir kumaş veya bir saksının içinde ki çiçekleri - hattın ve şeklin güzelliğini ve renklerin uygunluğunu istihsal edecek surette – dizeyi, tertib etmeyi bilir. "Güzel" i takdir etmesini bilen adam hem hayattan, hem çalışmaktan daha ziyade zevk alır. Şâh eserlerin temâşası neticesinde hâsıl olan ihtisâsâtta âdetâ bir meserret in'ikâsı vardır: İnsan o taşkın mahzûziyyetin, o derin meserretin fazlasını, bir dost kalbine dökmek, kendi yüreğini açmak, duyduğunu etrafındakilere

⁹⁷ Mehmed Vahid Bey'in yayınladığı makalelerin listesi için bkz. Kahraman Bostancı, *Mehmed Vahid Bey ve Güzel Sanatlar Üzerine Bir Terminoloji Risalesi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003, s. 6-9.

de duyurmak ihtiyacını hisseder. Bununla da âile revâbıtı elbette daha ziyâde sıkılaştır ve muhitin ictimâî meziyyeti de daha ziyade yükselir.

Ahlâkî tesiri? Evvel emirde sınaat, faziletkârane efâli şimdiye kadar tasvirde hâli kalmamış olduğunu bütün mecrayı tarihiyyesinde isbât etti. Herhalde güzel şeylerden zevk alabilmek, insanda kuvvâyı muhabbeti ve onunla da büyük işler görmeye olan meyl u inhimâki ikaz ve tergeb eder. Ne kadar sâkin ve halîm olursa olsun hiçbir temâşager ve sâmi' yoktur ki birazda hassasiyeti olursa –bedi' ve nefis bir âbide, bir heykel veyâ bir tablo karşısında veyahut müessir ve âli bir musiki faslı çalındığında necib teesürâtdan bir nefha ile mümâss olmasın. İşte alkış, nutuk, şâbâş suretinde pek tabii olarak boşanan o şiddet-i şevk hep bundan değil midir? Tâ eski zamanlardan bu ana gelinceye kadar "müzika" nın dâima insanları harbe sevk etmek hususunda neden istimâl olduğunu teşrihe bu mutâlaât kâfidir.

Sınaat, ahlakımızı düzeltir, çünkü nefsimizde âli temayüller uyandırır, yâhud bazı nâfi' nedâmetler tevliid eder. Tablolar, resimler, şekiller o dâimi sükutları içinde bazen bize dersler bile verirler.

Birinci Napolyon – ki *idéologue*leri, yani felsefi hayalât erbâbını pek de sevmezdi ve "pratik" bir dehâya malik idi - sınaatın ruh üzerinde icrâ ettiği tesirleri pek iyi bildiği içindir ki David veyâ Garo gibi artistlere birçok tablolar sipariş etti ve hatta askerlerinin şân ve şerefine Paris'in merkezindeki o muazzam Etoile tâk-ı zaferini, o muhteşem âbideyi rezk ettirdi [Kitabın metninde "şekil 207" ye mürâcaat]. Vatan aşkı hakkında hiçbir nazariye yoktur ki bir gencin ruhuna, Rude'un bu tâk-ı zafer üzerine naht ettiği grup kadar tesir edebilsin! Kadın tasvirinin hâkim bulunduğu ve ardından sürükleyip götürdüğü insan zümresini hududa doğru saldıran tehevür, harâret, şevk, heyecan başka her türlü delil ve burhândan dahâ derin nüfuz eder !

Hulâsa, gâye-i hayâli ile dâime irtibatı olan bir inziva âleminde yaşadığı için hakiki sınaatkârın derece-i ahlâkî da avamınkinden üstündür: menfâda, mahbesde, mahkeme sıraları üzerinde her sanattan ve her meslekden insanlara tesadüf olunur, fakat hemân hiçbir vakit oralarda bir sınaatkâr görülmez!

Sınaatın fikri tesirine gelince bunu izâha hâcet var mı? Âşikârdır ki sınaatın kemâlâtı fikriyeye hizmeti, fikrinde sâir füyûzâta tesiri pek büyüktür. Fikren yükselmeyen bir kavmin ne ticareti, ne de başka bir marifet veya meziyyeti olabilir; zîra bir kavmin yalnız silah ile, techizât ile ve hatta servet ile büyük değildir, kendi sınaatıyla da büyüktür. Haddızâtında pratik olan Şimâli Amerika ahâlisi bunu pekiyi anlamışlardır ve bunun içinde bugün sınaat âsarına – hem de haddinden fazla bile – rağbet ve temâyül göstermekte ve bu veçhile şimdiye kadar kaybettikleri vakti telafiye çalışmaktadırlar.

İşte sınaatın bu azim ehemmiyetini ve usul-i tedriste işgal ettiği nâfiz mevki'ı anlamış oldukları içindir ki Avrupa'nın en müterakkî memleketlerinde en meşhur eserleri halka tanıtmak ve gençlerde güzellik hissini uyandırmak maksadıyla mütemâdiyen kitaplar, mecmualar, cerideler neşr ederler ve konferanslar tertib eyerler. Bu memleketlerde tarih-i sınaat dersi bütün dârü'l fûnunlarda ve âli mekâtibde tedris olduğu gibi hatta liselere bile ta'mim edilmiştir; zirâ bunca

insanlık yeşirdiği üstatların ve mahsul-i dehâları olan şâheserlerin gençlerce meçhul kalması asla câiz görülmemektedir.”⁹⁸

Sanat tarihine bilimsel bir değer atfetmesine ve yıllarca bu alanda dersler vermesine rağmen Türk-İslam sanatına dair araştırma ve incelemelerde de bulunmamış olması ve sadece Avrupa sanatına yoğunlaşan ilgisi sebebiyle zaman zaman eleştirilmiştir.⁹⁹ Aslında resim, heykel vb. alanlarda eğitim vermek ve bu konularda insan yetiştirmek için kurulmuş olan Sanayi-i Nefise Mektebi’nde Türk ve İslam sanatlarına ait dersler konması ve bu alanda yayınlar yapılması o dönemin sanat eğitimi yapısına uygun düşmemektedir. Batı karşısında yeni kurumlarla varlığını devam ettirmeye çalışan 19. yüzyıl Osmanlısında Türk-İslam özellikleri taşıyan unsurların öncelikli olarak kendine yer bulması mümkün olmamıştır. Osmanlı modernleşmesinde sanat ayağının kurumsal yapılaşmasındaki en güçlü temsilcileri olduğu kabul edilen Müze-i Hümayun ve Sanayi-i Nefise Mektebi’nde kendi süreçlerinin doğası gereği Batı sanatı merkeze alınmıştır.

Vahid Bey de kendi döneminde yaptığı tercümelerle yetiştirilen sanatkârları anlayacak, takdir edecek bir çevrenin oluşmasına ve gençlerimizin sanat tarihi bilgilerinin genişleyerek zevk sahibi kişiler olmasına katkı sağlamasını amaçlamaktaydı. Konu hakkındaki düşüncelerini şu sözlerle ifade etmektedir:

“Sözüme nihayet verirken bir temenni de bulunayım: Sanayi-i nefise akademisi, tesis bulunduğu zamandan şimdiye kadar kabiliyetli pek çok sînâat erbâbını yetiştirdi, bundan sonra da şüphesiz daha pek çoklarını yetiştirecektir. Fakat bu genç sanâtkârlar kendilerini takdir edecek ve anlayabilecek bir muhiti bulmalıdırlar. Bu muhiti ise münevverlerle hars ve irfan sahipleri teşkil eder. Gençlerimize sînâat tarihini usul ve kâidesine tatbiken öğretirsek hassasiyetlerini inceltmekle beraber dâire-i irfanlarını da tevsi’ etmiş ve herhalde nefis denilmeye lâik eserleri âdi âsardan fark ve temyiz etmelerini, zevk-i selimi iktibas ederek artistleri de zevk sahibi olmaya icbâr eylemelerini mümkün kılmış oluruz. Buna binâen tarih-i sînâat dersinin her memleket de olduğu gibi bizim de darü'l fünunumuzda - " Arkeoloji" denilen âsar-ı âtika ilminden büsbütün ayrı olarak – tekrar tesis ve ihyâ edilmesinde pek büyük bir fâide olacağı

⁹⁸ C. Bayet, *Muhtasar Sînâat Tarihi*, çev. Vahid, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928, c. I, Mukaddime, s. 7-9.

⁹⁹ Mehmed Vahit Bey’e bu konuda yöneltilen eleştiriler için bkz. Malik Aksel, *Sanat ve Folklor*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, s. 59-60; Beşir Ayvazoğlu, *Geleneğin Direnişi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1996, s. 122.

âşikardır: Çünkü sanâatkârlarımızın liyâkat ve hünerini takdir ettirmeye muvaffak olmanın, onlara aziz vatanımızda parlak bir istikbal temin etmenin çaresi, yegâne çaresi işte budur! ”¹⁰⁰

Mehmet Vahit Bey, Aristoklis Efendi ve Sakızlı Ohannes Efendi'den sonra Sanayi-i Nefise Mektebi'nde sanat tarihi dersini 1908-1931 yılları arasında düzenli olarak vermiştir. Askerlikten ayrıldıktan sonra asıl görevi Düyun-i Umumiye Mektupçusu olmakla birlikte Sanayi-i Nefise Mektebi ve Darülfünun'da sanat tarihi derslerine devam etmekteydi. Tercüme ettiği *Apollo* kitabında kendisini *Düyun-i Umumiye-i Osmaniye İdaresi mektupçusu ve Sanayi-i Nefise Mektebi tarih-i sinâat muallimi* olarak tanıtmakta, *Sinâat: Şübbân ile Muhâverat* kitabını ise *Dârülfünun-i Osmanîde tarih-i sinâat dersi müdavimlerine* atfetmektedir.

Mehmed Vahid Bey'in sanat tarihine olan ilgisi ve Sanayi-i Nefise'de hocalık yapmasında şüphesiz kayınpederi Osman Hamdi Bey'in teşvik ve yönlendirmesi bulunmaktadır. Osman Hamdi Bey ve yakın çevresinin arkeoloji, nümismatik ve sanat eğitimiyle yakın ilişki içerisinde olması hatta bunların ülkemizde kurumsallaşmasına ve bilimsel temellere oturmasını sağlayan kişiler olarak Mehmed Vahid Bey'in de bu alanda katkıda bulunmasını sağlamıştır.¹⁰¹ Tercüme ettiği *Apollo* kitabını Osman Hamdi Bey'e ithaf eden Vahid Bey aynı zamanda bu duruma da işaret etmektedir:

“Teşvikât-ı âlimânesi bana rehber olmuş ve sinââtı himaye etmiş olan sinâatkâr-ı ser-efrâz kaimpeder-i muhteremim merhum Hamdi Bey'in aziz hatrasına ithaf olunur.”¹⁰²

Apollo'nun yazarı Fransız sanat tarihçisi ve arkeologu olan Salomon Reinach aynı zamanda Osman Hamdi'nin yakın dostluğunu kazanmış bir kişi olarak Türkiye'de bulunmuş, Müze-i Hümayun'un da eserlerini düzenlenmesine yardımcı olup hatta bir de fihrist yayınlamış ve kazılar yapmıştır.¹⁰³ Vahid Bey'in Salomon Reinach'ın eserini tercüme etmesinde bu durumun etkisi söz konusu olabilir.

¹⁰⁰ C. Bayet, *a.g.e.*, c. I, Mukaddime, s. 9.

¹⁰¹ Mehmed Vahit Bey'in sanat tarihi alanında yaptığı çalışmalar için bkz. Seçkin G. Naipoğlu, *Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Sanat Tarihi Yaklaşımı ve Mehmed Vahid Bey*, Hacettepe Üniv. SBE Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış doktora tezi, 2008.

¹⁰² Salomon Reinach, *Apollo : Tarih-i Umûmî-i Sinâât*, s. 7.

¹⁰³ Salomon Reinach hakkında bkz. Edhem Eldem, “Reinach, Salomon”, *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010, s. 444-449; Seçkin G. Naipoğlu, *Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Sanat Tarihi Yaklaşımı ve Vahit Bey*, Hacettepe Üniv. SBE Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış doktora tezi, 2008, c. I, s. 36-37;

Salomon Reinach Paris'te Louvre Mektebi'nde ders verdiği yıllarda sanat tarihi eğitiminin düzenli bir şekilde olmaması sebebiyle 1902 senesinde 25 ders için müsaade alır. Derslerinin beklenenden fazla ilgi görmesinden dolayı eserini (Apollo) katılımcılarına ithaf etmiştir. Bu konuyu dibacesinde şu şekilde ifade etmektedir:

“Paris şehri belki de beyne'l-bilâd tedrisât-ı umumiye usulünün bir tarz-ı bihterinde mevki-i tatbiki vaz' olunduğu bir belde ise de tarih-i sînâatın muhtasar ve mücmel bir surette tedrisi hususunun orada henüz mevki-i fiile îsâl edilememesi bir nakîsa demek olduğunu düşünerek 1902 senesinde Louvre Mektebi'ndeki rufekâma sene-i mezkûre Kanun-i evvelinden sene-i müteâkibe Haziranına kadar bi-tarîki't-tecrûbe sînâat-ı temsiliyenin tarih-i umumiyesine dair yirmi beş ders vermeme teklif ettim. Bu teklifime müsaade olundu. Daha ilk derste izdihâm vuku buldu. On beş gün sonra ahâli yekdiğerini itip dürterek yer bulmaya çalıştıkları için bütün kapıları açmak, tahta kanapeleri çoğaltmak, masaları sıklaştırmak, ders salonuna muttasıl bulunan dört odaya ahâliyi yığmak icap etti. Hâlbuki benim “Celts” kavmine ait âsâr-ı atıkaya dair ders verdiğim esnada bu odaların biri bile dolmuyordu. Kesretle derste hazır bulunan müteallimât-ı nisvân, kahramanâne bir metanet gösterdiler. Ben geniş kürsi-i talimimde müsterihâne oturup da önümde ve etrafımda bunca latîf vücudların kemal-i hakaretle hırpalandığını gördükçe doğrusu utanıyordum. Binâberin bu küçük kitabı onlara ithaf eyler ve tekrîmatımla beraber mazeretlerimi kabul buyurmalarını kendilerinden ricâ ederim.”¹⁰⁴

Salomon Reinach bu eserini daha önceden Yunan ve Latin klasiklerine giriş olarak 1889'da yayınlamış olduğu *Minerva* adlı eserine eş olarak hazırlamış olup sanat tarihinin temel kaidelerini neşretmek ve yaygın hale gelmesine hizmet etmesini istemekteydi.¹⁰⁵

Vahid Bey de aslında aynı düşüncelerle *Apollo*'yu Türkçeye kazandırmıştır. Memleketimizde sanat tarihi ile ilgili henüz basılmış bir eser olmamasını eksiklik olarak gördüğü için Avrupa'da da pek çok dile çevrilen bu kitabı niçin tercüme ettiğini şu sözlerle ifade etmektedir:

“Binaenaleyh böyle bir şube-i fenne dair memleketimizde henüz bir eser tab' edilmemiş olması hakikaten bir nakîsa idi. Bunun ikmali vesâitine çoktan beri tevessül ederek bu babda bir eserin lisanımıza naklini kararlaştırmış ve bu cihetle Fransa Encümen-i Dânişi aza-yı benâmından

Aykut Kazancıgil, “İlk Sanat Tarihi Muallimi ve Müderrisi Mehmet Vahit (1873-1931)”, *Arkeoloji ve Sanat*, sy. 100, Ocak-Şubat 2001, s. 30; “Reinach, Salomon”, www.dictionarofarthistorians.org/reinach.htm.

¹⁰⁴ Salomon Reinach, *a.g.e.*, s. 23-24.

¹⁰⁵ Salomon Reinach, *a.g.e.*, s. 25-26.

Mösyö Salomon Reinach'ın tarih-i sînâat-ı nefiseye dair telif eylediği *Apollo* nâm eserin Türkçeye tercümesini müfid addeylediğimden emr-i mezkûre teşebbüs ve itmamına muvaffak olmuştum. Bu ana kadar tab' u temsiline imkan hasıl olmayan işbu eserin Avrupa'da nâil olduğu fevkalâde rağbet ve muhtelif lisanlara tercüme olunmak suretiyle iktisab ettiği şöhret maarif-i umumiye nâzır-ı muhteremi Şükrü Beyefendi Hazretleri tarafından takdir edilerek maarif-i Osmaniye'de mevcut bu noksanı, kitabın Matbaa-i Âmire'de tab'ı suretiyle ikmale himmet buyurdıklarından bu lutf-i maarif-perverîleri cidden bâis-i şükrân-ı azîmdir.”¹⁰⁶

Halbuki Vahid'in kitabından yaklaşık 25 sene önce Mahmud Esad bu konuda aynı gerekçe sebebiyle *Tarih-i Sanayi* isimli kitabını yayınlamıştı. Kitabın baş kısmında Vahid'in 18 Eylül 1325'te Sabah gazetesinde bazı sanat terimleri hakkında kaleme aldığı yazısı yer almaktadır. Vahid Bey “Bazı ıstılâhât-ı mühimme-i sînâiye hakkında mutâlaât” adını taşıyan bu yazısında *art, artiste, industrie, sculpture, dessin, peinture, image, paysage, impressionisme, miniature* ve *enluminure, pleinairisme, neo-hellenisme* yahud *neo-grec, plate-bande, idealisme* terimlerinin anlamlarını vermektedir.

Kitapta konular *ders* olarak anlatılmaktadır. Yazarın dibâcesinden sonra 25 ders bulunmaktadır ve konular şu şekildedir: Birinci ders: *Sinâatın asl ve menşe'i*. İkinci ders: *Hacer-i mücellâ ve tunç devirlerinde sinâat*. Üçüncü ders: *Mısır, Keldan ve İran*. Dördüncü ders: *Truva, Girid, Meysen*. Beşinci ders: *Fidyas'tan mukaddemki Yunan sinâatı*. Altıncı ders: *Fidyas ve Partenon*. Yedinci ders: *Peragstil, Sekupas, Lizip*. Sekizinci ders: *İskender'den sonraki Yunan sinâatı*. Dokuzuncu ders: *Yunanistan'da sinâat-ı sagire*. Onuncu ders: *Etrurya ve Roma sinâatları*. On birinci ders: *Garbda ve Şarkta Hıristiyan sinâatı*. On ikinci ders: *Roman ve Gotik usûl-i mimarileri*. On üçüncü ders: *Roman ve Gotik usul-i nahti*. On dördüncü ders: *Devr-i tecdid ve edvâr-ı cedide mimarisi*. On beşinci ders: *Siyen ve Floransa şehirlerinde devr-i tecdid*. On altıncı ders: *Venedik sinâat-ı nakşî*. On yedinci ders: *Leonardo Vinci ile Rafael*. On sekizinci ders: *Mikelânj ile Gorregio*. On dokuzuncu ders: *Fillandra ve Fransa devr-i tecdidi*. Yirminci ders: *Almanya devr-i tecdidi*. Yirmi birinci ders: *İtalya'da sinâatın inkırâzı ve İspanya mesleği*. Yirmi ikinci ders: *Onyedinci asırda Hollanda ve Fillandra'da sinâat*. Yirmi üçüncü ders: *Fransa'da onyedinci asır sinâatı*. Yirmi dördüncü ders: *Onsekizinci asırdaki Fransa sinâatı ile İngiliz mesleği*. Yirmi beşinci ders: *Ondokuzuncu asırda sinâat başlıklarını taşımaktadır*.

¹⁰⁶ Salomon Reinach, *a.g.e.*, s.10.

Kitabın sonunda *Metn-i kitapta münderic tabîrât ve istilâhât-ı sînâiyenin Fransızcalarıyla Türkçe ve Almanca mukabilleri* başlığı altında bir lügatçe bulunmaktadır. Burada kitapta geçen 280 civarı sanat teriminin Fransızcası ile birlikte Türkçe ve Almanca karşılıkları verilmektedir.

Yazar kitabında sanatın menşeyinden başlayıp eski çağ ve medeniyetlerin sanatlarını anlattıktan sonra Avrupa sanatının tarihi çizgisini takip etmektedir. Kendinden önce yayımlanan kitaplardan farklı olarak eserinde 601 görsel malzemeye yer vermiştir.

E. Pecaot, Ch. Boude, *Sinâat: Şübbân ile Muhâverât*, çev. Vahid, İstanbul: Matbaa-i Âmire, R. 1330/1914-15.

Bu eser sanat tarihi konusunda Vahid'in *Apollo* adlı kitaptan sonra tercüme ettiği ikinci kitaptır.¹⁰⁷ *Şübbân ile Muhâverât* [Gençler ile Konuşmalar] adını taşıyan bu eser isminden de anlaşılacağı üzere gençlerle sohbet edercesine bir üslup ile kaleme alınmıştır. Kitap on altı muhavereden oluşmakta olup her kısmın sonunda *Hülâsa ve sualler* başlığını taşıyan ve konuyu özetleyen soru ile cevaplar yer almaktadır. Vahid Bey bu kitabı, gerek düzenlemesinin basit gerekse sanat tarihine ait gerekli bilginin yaygınlaşmasına katkı sağlayacağı için tercüme etmiştir. Konuyla ilgili olarak önsözünde şunları söylemektedir:

“Bu kitabı tercümeye sâik olan esbâb nedir?

Tarz-ı tertibinin basit olması ve vatandaşlarım arasında tarih-i sînâata müteallik olmak üzere taammüm ve şüyû‘unu temenni eylediğim malumat-ı lâzimeyi de en vâzıh bir şekilde pîş-i enzâr-ı kârîine vaz‘ eylemekte bulunmasıdır.”¹⁰⁸

Kitabın iç kapağında hemen sonra gelen sayfada *Dârü'l-fünûn-i Osmânîde tarih-i sînâat dersi müdâvimlerine (1330–1331)* yazmaktadır. Bu ithaf ise kitabın aynı zamanda sanat tarihi öğrencileri için tercüme edildiğini göstermektedir.

Kitapta anlatılan konular şu şekildedir: Birinci muhâvere: Sînâat nedir? İkinci muhâvere: Sînâat-ı muhtelif. Üçüncü muhâvere: Mısır sînâatı. Dördüncü muhâvere:

¹⁰⁷ E. Pecaot, Ch. Boude, *Sinâat: Şübbân ile Muhâverât*, çev. Vahid, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330, 252+2 s.

¹⁰⁸ E.Pecaot, Ch. Boude, *a.g.e.*, s. 7.

Yunan sınıatı - Mimari. Beşinci muhâvere: Yunan sınıatı (Mâbed) - Naht. Altıncı muhâvere: Roma sınıatı - Mimari. Yedinci muhâvere: Roma sınıatı (Mâbed) - Naht, nakş. Sekizinci muhâvere: Bizans sınıatı - Arab sınıatı. Dokuzuncu muhâvere: Sınıat-ı Hıristiyâniyye - Roman devri. Onuncu muhâvere: (Mâbed) - Gotik devri. Onbirinci muhâvere: Devr-i tecdid - İtalya'da. Onikinci muhâvere: Devr-i tecdid (Mâbed) - Fransa'da. Onüçüncü muhâvere: Devr-i tecdid (Mâbed) - Memâlik-i muhtelifede. Ondördüncü muhâvere: Zamanımızda Fransa sınıatı. Onbeşinci muhâvere: Hakkaklık, çömlekçilik, halıcılık, kuyumculuk, mobilya. Onaltıncı muhâvere: Bu kitap neye yarar? başlıklarını taşımaktadır.

Kitapta Türk sanatıyla ilgili olarak sadece üç görsel malzemeye yer verilmektedir. Bunlar III. Ahmed Çeşmesi, Süleymaniye Camii'nin içi ve Osman Hamdi Bey'in "Kılıç Taciri" isimli tablosudur. Bu fotoğraflar Vahid tarafından tercüme konulmuş olmalıdır. İslam sanatları hakkında ise sadece sekizinci muhâverede Arap sanatına ve Avrupalıların arabesk olarak isimlendirdikleri tezyinata çok kısa bir şekilde değinilmekte olup el-Hamra Sarayının havuzlu avlusunu gösteren bir fotoğrafa yer verilmektedir.

Sonuç

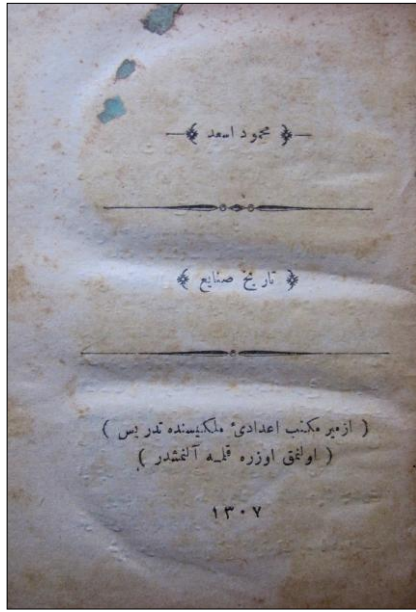
Genel konulu sanat tarihi kitaplarının ilkleri olan bu eserler ülkemizde sanat tarihi alanında var olan boşluğu doldurmayı ve bu konular hakkındaki bilgilerin toplumda yaygınlık kazanmasını amaçlamaktadır. Gelecekte sanat tarihi alanında daha iyi eserler verecek olan kişilere rehber olması düşünülen bu eserler sanat tarihinin bir bilim olarak önemine de dikkat çekmektedirler. Mehmed Ziya'nın kitabı hariç diğerleri sanat tarihi alanındaki ders kitabı ihtiyacını karşılamaktadır. Mahmud Esad İzmir Mekteb-i İdâdî-i Mülkiyesi'nde, Vahid Bey ise Sanayi-i Nefise Mektebi ve Dârülfünun'da okutulan sanat tarihi dersleri için bu kitaplar hazırlanmıştır. Bu durum ayrıca ülkemizde sanat tarihinin müstakil bir bilim dalı haline gelmeden önce bu kurumlarda ders olarak okutulduğunu işaret etmektedir.

Genel konulu sanat tarihi kitapları genelde Batılı kaynakların tercüme edilmesiyle veya bu kaynakların kullanılmasıyla kaleme alınmıştır. İlk metinlerde ilgi Avrupa sanatlarının tarihi üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu dönemde Türk, İslam veya Türk-İslam sanatları üzerine müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Kitap isimlerinde ortak

bir terminoloji kullanılmamıştır. Sanat tarihi kitaplarında Mahmud Esad ve Mehmed Ziya *sanayi* kavramını kullanırken, Mehmed Vahid *sınâat*, sonrasında ise Celal Esad *sanat* kavramını tercih etmiştir.

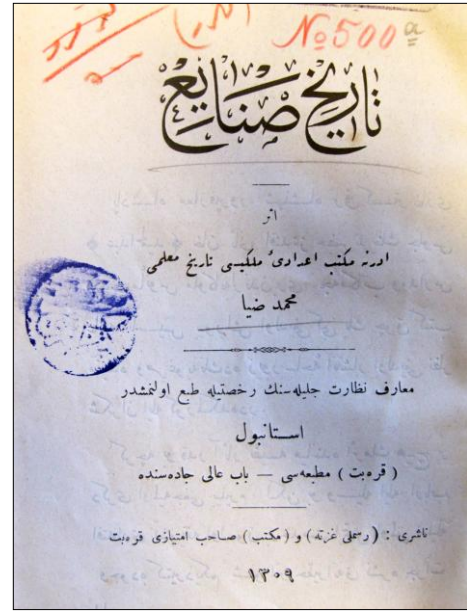
Bu alanda eser veren müellif ve mütercimler farklı meslek gruplarına (asker, hukukçu) mensup kişilerdir. Osman Hamid Bey'in damadı olan Vahid Bey askerlikten emekli olduktan sonra sanat tarihi dersleri vermeye başlamış ve bu konularda kitaplar tercüme etmiştir. Hukukçu olan Mahmud Esad ise farklı alanlarda eserler veren bir kişi olarak sanat tarihi alanına da katkı sağlamıştır. Çeşitli devlet kademelerinde görev yapan Mehmed Ziya ise üstlendiği görevler sebebiyle de tarihi eserlere ilgi duyan ve tarihçi kişiliğiyle bu konularda eserler vermiştir.

Genel konulu sanat tarihi kitaplarının kapak fotoğrafları.

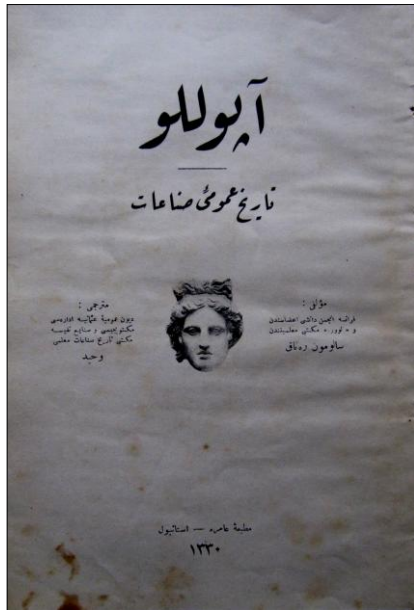
Fot. 2.2.1.1.

a

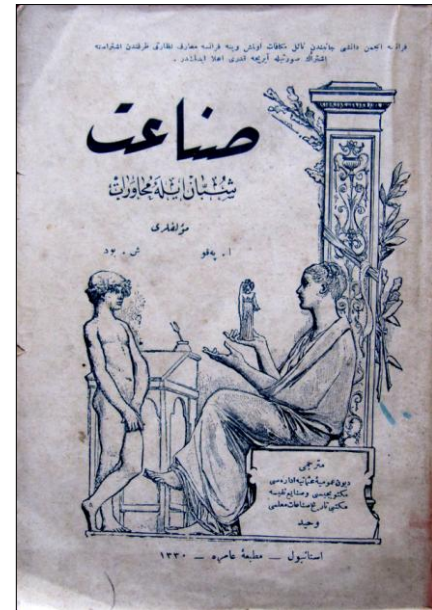
Fot. 2.2.1.2.

b

Fot. 2.2.1.3.

c

Fot. 2.2.1.4.

d

a) Mahmud Esad, *Tarih-i Sanayi*. b) Mehmed Ziya, *Tarih-i Sanayi*. c) Salomon Reinach, *Apollo: Tarih-i Umumî-i Sınâât*, çev. Vahid. d) E. Pecaot, Ch. Boude, *Sınâât: Şübbân ile Muhâverât*, çev. Vahid.

2.2.2. Mimarlık Tarihi

Cumhuriyet öncesi sanat tarihi literatürünü oluşturan diğer bir yazım alanı mimari tarihi çalışmalardır.¹⁰⁹ Matbu mimari tarihi metinleri 1860'lı yıllardan itibaren yayınlanmaya başlamıştır.¹¹⁰ Mimari tarihi ile ilgili eser veren kişiler arasında Hüseyin Ayyansarayî, Ali Sâtı, Hacı İsmail Beyzâde Osman Bey, Mahmud Paşa el-Felekî, Sâî, Celal Esad, Ressam Hüseyin Zekâî, Ressam Hüsnü, Mehmed Râîf, Mehmed Ziya, Mehmed Cemil yazar olarak, Edhem Paşa ve Ahmed Cemal Paşa ise bu alanda eserler hazırlatan kişiler olarak yer almaktadır.

Bu yazarların eserleri bütüncül bir mimari tarihi anlayışıyla kaleme alınmamıştır.¹¹¹ Kitaplar genelde İstanbul'da bulunan yapılar üzerine yoğunlaşmaktadır. İstanbul dışındaki yapıları anlatan *Mısır Ehrâmları, Tarihçe-i Harem-i Şerif-i Kudî ve Suriye, Arabistan ve Garbî Arabistandaki Âbidât-ı Atıkası* isimli kitaplar da bulunmaktadır.¹¹² *Hadikatü'l-Cevâmi'* ve *Mecmûâ-i Cevâmi'* gibi eserler imparatorluğun başkentindeki mimari yapılardan özellikle camiler hakkında tarihsel bilgi veren ve yapıların dökümünü yapan kitaplar olarak konuya katkı sağlamaktadırlar.¹¹³ *İstanbul'daki Âsâr-ı Atıka Hakkında Muhtasar Malumât* ise

¹⁰⁹ Ülkemizde mimarlık tarihi yazımının gelişimi hakkında bilgi veren çalışmalar için bkz. Uğur Tanyeli, "19. Yüzyıl Türkiye'sinde Mimari Bilgi Alanının Yeniden Biçimlenişi", *Habitat II'ye Hazırlık Sempozyumu: 19. Yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı*, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları, 1996, s. 81-94; Zeki Sönmez, "Osmanlı Mimarisiyle İlgili Araştırmaların Dünü ve Bugünü", *Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, yay. haz. Alâddin Aköz v.d., Konya: Selçuk Üniv., 2000, 875-191. (Bu çalışma Batılı yazarların Osmanlı mimarisi üzerine incelemelerini anlatmaktadır.); Doğan Kuban, "Osmanlı Mimarlık Tarihi Yazını", *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul: YEM Yayınları, 2007, s. 11-28; Ahmet Ersoy, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Mimarlık Tarihi ve Kuramsal Söyleminin İnşası", *Mimar Kemalettin ve Çağı*, edi. Ali Cengizkan, Ankara: TMMOB Mimarlar Odası, 2009, 117-126; Vesile Gül Cephaneçigil, Günkut Akın, "Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Milliyetçilik ve Mimarlık Tarihi", *İTÜ dergisi*, c. IX, sy. 2, s. 29-40.

¹¹⁰ Mimari tarihi ile ilgili yazma eserler de bulunmaktadır. Bu kaynakların değerlendirmeleri için bkz. Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Mimarisi Tarihinin Otantik Yazma Kaynakları", *Vakıflar Dergisi*, sy. VI, İstanbul: Baha Matbaası, 1965, s.111-136; Selman Can, "Sanat Tarihinin Yazma ve Arşiv Kaynakları", *TALİD*, Türk Sanat Tarihi Sayısı, c. VII, sy. 14, 2009, 559-570.

¹¹¹ İlk bütüncül mimari tarih çalışması Celal Esad Arseven tarafından yabancı kaynaklar özetlenerek kaleme alınmıştır. Üç cild olması düşünülen bu eserin sadece birinci cildi yayınlanmıştır. Ciltlerde anlatılması düşünülen konular ise şunlardır: **1. Cilt:** Sadece eski devirlerin mimarisine ayrılmıştır. M.Ö. 5000'den başlayarak Roma'nın çöküşü ve Hristiyanlığın ortaya çıkışına kadar geçen zamanın mimarisi anlatılmaktadır. Anlatılan kadim medeniyetlere ait mimariler arasında Mısır, Keldan, Âsuriye, Hititî, Kenanî, İbranî, Fenike, Yahudî, İran gibi eski doğu mimarileriyle Yunan ve Roma mimarileri yer almaktadır. **2.Cilt:** Orta çağ ve yeniçağ mimarisine ayrılmıştır. Hristiyanlığın ortaya çıkışı ve İstanbul'un fethiyle beraber Bizans'ın çöküşünden günümüze kadar geçen zamanda Doğu'da ve Batı'da ortaya çıkan mimari anlatacaktır. Sâsânîyân, Hind, Çin, Hristiyan Suriye, Bizans, İslâm, Arab, İran, Roman, Gotik mimarileri ve Rönesans ile birlikte o güne kadar oluşan mimariye yer verilecekti. **3.Cilt:** Türk mimarisine ayrılmıştır. Bkz. Celal Esad, *Mimari Tarihi*, Birinci Cild: Kurûn-i Kadîme, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928, 211 s.

¹¹² Mahmud Paşa el-Felekî, *Mısır Ehrâmları: Hangi maksada mebnî vücuda getirilmiş ve ne vakit bina edilmiştir?*, Arabîden mütercimi: Bağdâdî M. Muhiddin, Dersââdet: Karabet Matbaası, 1311, 35 s.; Mehmed Cemil, *Tarihçe-i Harem-i Şerif-i Kudî*, Kudüs: Mabaatü Dâri'l-Eytâmî's-Sûriyye, 12 s.; *Suriye, Filistin ve Garbî Arabistan Âbidât-ı Atıkası / Alte Denkmäler aus Syrien, Palästina und Westarabian*, Berlin, 1918, nâşiri: Verlag von Georg Reimer, 418 s.

¹¹³ Hafız Hüseyin b. Hacı İsmail-i Ayyansarayî, Ali Satı, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1281, I. c. 310 s., II. c. 263 s.; Niş Muhâcirlerinden Hacı İsmail Beyzâde Osman Bey, *Mecmûâ-i Cevâmi'*, Dersââdet: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1304, I. c. 127 s., II. c. 87 s.

İstanbul'da bulunan bazı Bizans ve Osmanlı dönemi yapıları hakkında kısa bilgi vermektedir.¹¹⁴ *Tezkiretü'l-Bünyan* ve *Tezkiretü'l-Ebniye* Mimar Sinan'ın hayatı ile birlikte inşa ve tamir ettiği eserlerinin listesini vermektedir.¹¹⁵ Bu dönemde Osmanlı mimarisinin tarihsel serüvenini yapı teknikleri ve tezyinat unsurları ile birarda değerlendirmeye çalışan tek kitap *Usul-i Mimari-i Osmanî* olmuştur.¹¹⁶ İstanbul'un Osmanlı mimarisi dışındaki yapılarını konu eden eserler arasında Celal Esad'ın *Eski İstanbul Abidât ve Mebânisi* ile *Eski Galata ve Binaları* isimli eserleri yer almaktadır.¹¹⁷ Mehmed Râif'in *Topkapı Saray-ı Hümayûnu ve Parkının Tarihi* ile *Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atıkası* kitaplarında ise gerek Osmanlı gerekse Bizans eserlerine yer verilmiştir.¹¹⁸ Ressam [Hüseyin] Zekâi *Mübeccel Hazinesel* isimli kitabında sanat tarihinin, eski eserleri korumanın önemine değinmekte ve Osmanlı coğrafyasında bulunan çeşitli dönemlere ait eserler hakkında bilgi vermektedir.¹¹⁹ Ressam Hüsnü ise *Bayram Hediyesi: Bedâyi'-i Âsâr-ı Osmaniye* isimli kitabında Orhan Gazi'den II. Abdülhamid'e kadar sultanların yaptırdığı camileri anlatmaktadır.¹²⁰ Bu kitapların bazıları içerikleri sebebiyle hem Türk sanatı hem de Bizans sanatı araştırmalarının ülkemizdeki gelişimini konu alan çalışmalarda kendine yer bulmuşlardır.¹²¹

Bu eserlerden Mahmud Paşa el-Felekî'ye ait olan *Mısır Ehramları* Arapçadan tercüme edilerek dilimize kazandırılmıştır. *Usul-i Mimâri-i Osmanî* Edhem Paşa başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanmıştır. *Suriye, Arabistan ve Garbî Arabistandaki Âbidât-ı Atıkası* ise Ahmed Cemal Paşa'nın emriyle hazırlanmıştır. Celal Esad'ın *Eski İstanbul Abidât ve Mebânisi* ile *Eski Galata ve Binaları* isimli kitapları yazarın yerli ve yabancı kaynaklardan derlediği bilgi üzerine kendi gözlemlerini de eklemesi sonucu meydana gelmiştir. *Tezkiretü'l-Bünyan* Mimar Sinan'ın anlattıklarını

¹¹⁴ Mehmed Ziya, *İstanbul'daki Âsâr-ı Atıka Hakkında Muhtasar Malumat*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 14 s.

¹¹⁵ Sâî, *Tezkiretü'l-Bünyân*, tab ve nâşiri: Ahmed Cevdet, Dersâadet: İkdâm Matbaası, 1315, 72 s.; Sâî, *Tezkiretü'l-Ebniye*, [y.y.], [t.y.], 16 s.

¹¹⁶ İbrahim Edhem Paşa, *Usûl-i Mimârî-i Osmanî*, Kostantinople, 1290.

¹¹⁷ Celal Esad, *Eski İstanbul Abidât ve Mebânisi –Şehrin Tesisinden Osmanlı Fethine Kadar–*, Dersâadet: Muhtar Halid Kütüphanesi, 1328, 250 s.; Celal Esad, *Eski Galata ve Binaları*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1329, 120 s.

¹¹⁸ Mehmed Râif, *Topkapı Saray-ı Hümayûnu ve Parkının Tarihi*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1332, 64 s.; Mehmed Râif, *Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atıkası*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1322, 51 s.

¹¹⁹ Ressam Zekâi, *Mübeccel Hazinesel*, Dersâadet: Şems Matbaası, 1329, 224 s.

¹²⁰ Ressam Hüsnü, *Bayram Hediyesi: Bedâyi'-i Âsâr-ı Osmaniye*, Matbaa-i Hayriyye, 1335, 113 s.

¹²¹ Bunun için bkz.: Oktay Aslanapa, "Türk Sanatı Araştırmalarının Gelişimi", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1973, s. 120-127. Oktay Aslanapa bu makalesini bazı eklemeler ile tekrar yayınlamıştır. Bunun için bkz. Oktay Aslanapa, "Türkiye'de Türk Sanatı Araştırmalarının Gelişimi", *Cumhuriyetin Yetmişbeş Yılında Kültür ve Sanat Sempozyum Bildirileri [Cumhuriyetin Yetmişbeş Yılında Kültür ve Sanat Sempozyumu (İstanbul: 1999)]*, haz. Banu Konyar, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları, 2000, s. 53-62; Semavi Eyive, "Türkiye'de Bizans Araştırmalarının Tarihçesi", *Cumhuriyetin Yetmişbeş Yılında Kültür ve Sanat Sempozyum Bildirileri [Cumhuriyetin Yetmişbeş Yılında Kültür ve Sanat Sempozyumu (İstanbul: 1999)]*, haz. Banu Konyar, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları, 2000, s. 35-51.

yakın arkadaşı Sâi Çelebi kaleme almıştır. *Hadikatü'l-Cevâmi'*, *Mecmuâ-i Cevâmi'*, *Topkapı Saray-ı Hümayûnu ve Parkının Tarihi*, *Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atıkası*, *Mübeccel Hazineler* ve *Bayram Hediyesi: Bedâyi'-i Âsâr-ı Osmaniye* ise yazarların kişisel ilgileri sebebiyle kendi gözlemleri ve çalışmaları sonucu kaleme aldıkları eserler olarak ortaya çıkmıştır. Kitaplar kronolojik olarak şunlardır:

Hüseyin Ayvansarayî, Ali Satı', *Hadikatü'l-Cevâmi'*, İstanbul: Matbaa-i Amire, H. 1281/1865.

Hadikatü'l-Cevâmi' [Camiler bahçesi] isimli bu kitap Hüseyin Ayvansarayî (ö.1201/1787) tarafından kaleme alınan yazma bir eserdir. Yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelerde *Hadikatü'l-Cevâmi'*in birçok nüshası bulunmaktadır.¹²² Hüseyin Ayvansarayî eserini 1182 (1768-69) yılında yazmaya başlamış, 1193 (1779) yılında temize çekip 1195 (1781) yılında ise tamamlamıştır.¹²³ Bu yazma eser daha sonra aynı isimle Ali Satı'nın eklemeleri ile 1865 yılında iki cild halinde yayınlanmıştır.¹²⁴

Kitabın müellifi Hüseyin Ayvansarayî özellikle *Hadikâtü'l-Cevâmi'* adlı eseriyle tanınan bir Osmanlı müellifidir. Tam adı Hafız Hüseyin b. İsmail Ayvansarayî'dir. Nisbesinden anlaşıldığı üzere Haliç kıyısında bulunan Ayvansaray semtindedir. Kitabında Ayvansaray'da bulunan Toklu Dede Mescidi'ni anlatırken burada medfun bulunan mahalle imamı Şeyhülkurra Halil Efendi'nin kendisinin üstadı olduğunu ve burada medfun olan babası Hacı İsmail Ağa'nın (ö. 1752) ise IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan'ın teberdarlar kethüdası olduğunu bildirmektedir.¹²⁵ Hüseyin Ayvansarayî ayrıca diğer eserlerinde kendisinin Dergâh-ı âli yeniçeri sekbanlarının 15. ortasından olduğunu söylemektedir. Bir Ramazan günü akrabası olan Kızıl Mescid imamına misafirlik için gittiğinde vefat etmiştir (ö. 1787). Kaynaklar Zal Mahmud Paşa veya Toklu İbrahim Dede Mescidi'nin haziresinde medfun olduğunu belirtmesine rağmen mezarı bilinmemektedir. Eserleri *Hadikatü'l-Cevâmi'*, *Mecmuâ-i Tevârih*, *Vefeyât-ı Selâtîn ve Meşâhîr-i Rical*, *Eşarname-i Müstezad* ve *Aşık Ömer Divanı*'dır.¹²⁶

¹²² Bu nüshalar ile ilgili olarak bkz. Günay Kut, Turgut Kut, "Ayvansarayî Hafız Hüseyin b. İsmail ve Eserleri", *TD*, 1980-81, sy. 33, s. 405-406.

¹²³ Semavi Eyice, "Hüseyin Ayvansarayî", *DİA*, c. XIII, s. 528.

¹²⁴ Hafız Hüseyin b. Hacı İsmail-i Ayvansarayî, Ali Satı, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1864, I. c. 310 s., II. c. 263 s.

¹²⁵ Hafız Hüseyin b. Hacı İsmail-i Ayvansarayî, Ali Satı, *a.g.e.*, c. I., s. 144.

¹²⁶ Hüseyin Ayvansarayî'nin hayatı hakkındaki bilgiler genelde birbirini tekrar eden kısıtlı bilgilerdir. Bunun için bkz: Mehmed Süreyya, "Hâfiz Hüseyin Efendi", *Sicil-i Osmanî*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1311, c. II, s. 215.; Bursalı Mehmed Tahir, "Hâfiz Hüseyin Efendi [Hâfiz Hüseyin Efendi b. İsmâil Ayvansarayî]", *Osmanlı Müellifleri*,

Hadikâtü'l-Cevâmi'e zeyl yapıp yayımlayan Ali Sâtî' Efendi ise Sultan I. Mahmud'un imamı Zileli el-Hâc es-Seyyid Osman Efendi'nin Torunu ve Medine kadılarında Zilelizâde Hacı Mahmud Efendi'nin oğludur. Ali Sâtî' Efendi 1838'de Edirne kadısı ve daha sonra Mekke-i Mükerreme pâyesi kazandı. 1842 tarihinde vefat eden Ali Sâtî' Efendi Eyüp'te medfundur.¹²⁷

Hadikâtü'l-Cevâmi'de İstanbul ve civarında bulunan cami ve mescidler anlatılmaktadır. Hüseyin Ayyansarayî bu yapıları anlatırken hangi semtte bulunduğu, etrafında bulunan tekke, medrese, türbe, sebîl, çeşme, bunların vakıfları, minber koyduranları, bânileri, tamir ettirenleri, mezarlıklarında medfun bulunan önemli kişiler, vefatlarına düşürülen tarihler ve mahallesi olup olmadığı hakkında bilgi vermektedir. Yazar eserini nasıl meydana getirdiğini ve içeriği hakkında şu bilgileri vermektedir:

“(…) Hâfız Hüseyin ibnü'l-Hâc İsmail el-Ayyansarâyî bu gûne arz-ı merâm ve takrîr-i kelâm eder ki işbu bin yüz seksen iki tarihine gelince bu Dârüssaltanatı'l-aliyye ve etrafında mevcut olan cevâmî' u mesâcidin birer birer cümlesinde birer vakit ve dahi ziyade namaz eda olunup el-hâletü hâzihi bu hısn-ı hasnînin derununda bulunan mesâcid ü cevâmî' bi'l-cümle selâftinden mâadası şöhretlerine binâen hurûf ile tertîb olunup bânilerinin isimleri ve nicelerinin vâkıf-ı sânileri ve vâzı'-ı minberleri ve isimlerin beyan ve mümkün oldukça medfenlerin izhar ve tahrir ve hayratlarının dahi tarihlerin ve bazılarının etrafında medfun olanlar ve hangâh bulunanların bazılarının tertib-i cümle meşâyihî ve nicelerin dahi meşhur olanları yazılıp bir eser ve yadigâr ve bir hizmet-i bergüzâr tasnif olunup *Hadikâtü'l Cevâmi*' nâmıyla vedî'a-i rüzgâr kılındı. Velhamdu lillahi rabbi'l-âlemin.”¹²⁸

Hadikâtü'l-Cevâmi'e sonraki dönemlerde Ali Sati' Efendi ve Süleyman Besim tarafından zeyiller de yapılmıştır. Kitabın 1865 yılında yapılan baskısında sadece Ali Sati' Efendi'nin yapmış olduğu ekler yer almakta olup konuyla ilgili olarak Ali Sati' Efendi şu bilgileri vermektedir:

İstanbul: Matbaa-i Âmire, c. X, s. 48-49; Hafız Hüseyin b. Ayyansarayî, *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Ricâl*, haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul: İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978, s. 13-16; Günay Kut, Turgut Kut, “Aynasarâyî Hafız Hüseyin b. İsmail ve Eserleri”, *TD*, 1980-81, sy. 33, s. 405-406; Turgut Kut, “Hüseyin Ayyansarayî”, *DBİA*, c. IV, s. 107; Ayyansarayî Hâfız Hüseyin, *Camilerimiz Ansiklopedisi (Hadikâtü'l-Cevâmi)*, haz. İhsan Erzi, İstanbul: Tercüman Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları, 1987, I. c, s. 8-10; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Çoşkun Üçok, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, s. 344-345; Semavi Eyice, “Hüseyin Ayyansarayî”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, c. XIIX, s. 528; Ayyansarayî Hüseyin Efendi, Alî Sâtî' Efendi, Süleymân Besîm Efendi, *Hadikâtü'l-Cevâmi' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mi'mârî Yapılar)*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul: İşaret Yayınları, 2001, s. 35.

¹²⁷ Ahmed Nezih Galitekin, *a.g.e.*, s. 36; Ayrıca Ali Sati' Efendi'nin yayınladığı kitapta ailesi hakkında verdiği bilgi için bkz. Hafız Hüseyin b. Hacı İsmail-i Ayyansarayî, Ali Sati, *Hadikâtü'l-Cevâmi*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1864, c. II., s. 242-246.

¹²⁸ Hafız Hüseyin b. Hacı İsmail-i Ayyansarayî, Ali Sati, *a.g.e.*, s. 2.

“İşbu *Hadikâtü'l-Cevâmi'* nâm kitabın cem' u tertibine himmet ve sarf-ı makderet eden Hâfız Hüseyin Efendi b. Hacı İsmâil el-Ayvansarayî merhum ancak Müstakimzade merhumun sa'y u ikdâmı sebebiyle bu eser-i celile muvaffak olmuştur. Lâkin kayıt ve beyân eylediği cevâmi' ve medâris ve tekâyânın ekserisinde ihtisar etmiş olduğundan belki çok mevâdde zafer-yâb olmadığı fehm olunur. Binaenaleyh bu abd-i âciz u nâciz işbu kitabı asıl nüshasından tahrir ettiğimde tevârih-i saireye nazar olunarak bulunan mevâdd-ı sahihanın bazısı derûn-ı kitaba kayıt ve bazısı dahi hâmiş u kenar olunarak asıl nüshanın nisfı belki dahi ezyed olmağla es-Seyyid Ali Sâtî'-ı nâcizin dahi bu kitap vesilesiyle ism-i âcizanesi tezkâr olunmak ümidiyle bast-ı makâlâta mücâseret kılındı. Bi-mennihi teâ'lâ tebyiz olundukta bir eser-i celil olacağı nümâyândır. Bin iki yüz kırk sekiz senesinden elli üç senesi evâhirine gelinceye dek bazı mecmua-i muteberelerde ve mevsûku'r-rivâye tarihlerde manzûr-i âcizanem olan rivayet şimdilik tahrir olunan vukûât-ı eslâf ile iktifa olundu.”¹²⁹

Ali Sâtî' burada Hüseyin Ayvansarayî'nin eserini Müsakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi'nin (ö.1202/1787-1788) teşvikiyle kaleme aldığını belirtmektedir. Ahmet Nezih Galitekin ise *Hadikâtü'l-Cevâmi'* ve daha sonra esere yapılan ekler hakkında şu bilgileri vermektedir:

“(…) Kitabın musannifî Ayvansaraylı Hüseyin Efendi olup, 1182 (1768) yılına kadar İstanbul ve civarında bulunan 821 aded cami ve mescidi birer birer dolaşıp, hepsinde bir veya daha ziyade vakit namaz kılarak inceleme yapmış ve bunların civarındaki tekkeler, medreseler, çeşmeler, sebiller, bunların vâkıfları, vâkıf-ı sânileri, minber koyanları, buralarda çeşitli vakıflar tesis edenleri, mezarlıklarında medfun bulunan meşâhiri, sahilsarayları, v.s. yi kaydetmiş ve 1193 (1779) yılında eserin temize çekilmesi tamamlanmıştır. Aradan 53 yıl geçtikten sonra 1248 (1832)'de Ali Sâtî' Efendi bu esere bir zeyl yazmaya başlamış ve 1253 (1838) yılında tebyizini tamamlamıştır. Bu zeyl ile *Hadikâtü'l-Cevâmi'* yaklaşık iki misli genişlemiştir. Ali Sâtî' Efendi, zeylinde Ayvansarayî nüshasındaki bazı mescidleri çıkarmış ve geçen 53 yıl içinde yapılan yeni camileri eklemiştir. Bu zeylin bitiminden 40 yıl sonra da Süleyman Besim isminde bir zât, aynı usûl ile *Hadikâtül-Cevâmi'*ye ikinci bir zeyl yazarak *Dürrehâü'l-Cevâmi'* yahud *Hadikatü'l-Cevâmi'* ismini vermiştir. Bu zeylle eser daha da zenginleşmiştir. Bu üç eserden sadece Ali Sâtî' Efendi'nin üç eserden sadece Ali Sâtî' Efendi'nin yazdığı zeylli *Hadikatü'l-Cevâmi'* 1281 (1865) yılında Matbaa-i Âmire'de iki cilt halinde basılmıştır.”¹³⁰

¹²⁹ Hafız Hüseyin b. Hacı İsmail-i Ayvansarayî, Ali Sâtî, *a.g.e.*, c. I, s. 1.

¹³⁰ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Ali Sâtî' Efendi, Süleyman Besim Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi'* (*İstanbul Câmileri ve Diğer Dini-Sivil Mi'mâri Yapılar*), haz. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul: İşaret Yayınları, 2001, s. 32-33.

Hadikâtü'l-Cevâmi'in giriş kısmında Kostantiniyye'nin fethini müjdeleyen hadis-i şerife ve fetih için düşürülen tarihlere değinilmektedir. Böylece fetihle beraber Kostantiniyye'de inşa edilmeye başlanan camilerin tarihsel dönüm noktası belirtilmektedir. Ayrıca kitapta ilk olarak Ayasofya'nın anlatımına yer verilerek bu fetih ve dönüşümün başlangıcına dikkat çekilmektedir.

Kitabın birinci cildi selâtin camilerinin anlatımıyla başlamaktadır. Burada Ayasofya, Fatih Camii, Bayezid Camii, Sultan Selim Camii, Şehzade Camii, Süleymaniye Camii, Sultan Ahmed Camii, Vâlîde Sultan (Yeni Camii) Camii, Nuruosmâniye Camii ve Laleli Camii ve bazılarının etrafında bulunan türbe, tekke, medrese gibi yapılar anlatılmaktadır. Selâtin camileri hakkında bilgi verildikten sonra suriçi İstanbul'unda bulunan cami ve mescidler alfabetik olarak anlatılmaktadır. *Ebvâb-ı Sûr-ı İstanbul Beyânındadır* başlığı altında İstanbul surlarının kapıları sıralanmaktadır. Sonrasında sur haricinin yakın çevresinde bulunan cami ve mescitler tarif edilmektedir. Kitabın ikinci cildinde ise sur dışında bulunan semtler göz önünde bulundurularak Kasımpaşa, Galata, Tophane, Beşiktaş ve Üsküdar civarındaki yapılara yer verilmektedir. *Hadikâtü'l-Cevâmi*'in basılan bu nüshası için ayrıca bir fihrist de yayınlamıştır.¹³¹

Yazarların yapılara olan yaklaşımları ve onları nasıl değerlendirdikleri Süleymaniye Camii hakkındaki ifadeleri bizlere göstermektedir. *Der Beyân-ı Câmî-i Şerif-i Süleymaniye* başlığı altında şu bilgiler verilmektedir:

“Sâhib-i kânun devlet-i Osmaniyede onuncu padişaktır. Bir dârü'l-hadis ve dört medrese ve bir dârü'ş-şifâ ve imâret-i âmire ve tâbhane ve tıp medresesi ve hamam ve mektep ile câmî-i şerifi ihata eylemiştir. Ve hamamı kurbunda mülâzımlar için bir medrese bina eylemiştir. Câmî-i mezkurun fevkânî ve tahtânî dâhilen ve hâricen mahfelleri ve müstakil müezzin mahfeli vardır. Dört minaresinin ikisi üçer şerefeli ve ikisi ikişer şerefelidir. On şerefe onuncu padişah olduğuna işarettir. Minarede ve derûn-i câmidde olan mahiyyesi kendi vakf-ı kadîmidir. Mahfel-i hümâyûnu dahi vardır ve içinde iki abdest çeşmeleri vardır. Ve caminin iki tarafında dahi abdest muslukları vardır. İtmâm-ı binasına tarih budur.

¹³¹ *Hadikâtü'l-Cevâmi' Nâm Eserin Elifbâi Fihristidir*, 16 s. Fihristte hazırlayanın ismi ve basım tarihi verilmemektedir. Fakat Semavi Eyice bu fihristin Selim Nüzhet Gerçek tarafından 1928 yılında yayımlandığını söylemektedir, bkz. Semavi Eyice, “Hüseyin Ayvansarayı”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XIIX, s. 529.

Kâle abd-i âbid tarihe

Ma'bedün lillah vescüd vakterib - 964 (1557)

Ve Tarih-i Yahya Bey on vechle der:

Sâhibü'l cuma şeh sünnî Süleymân-ı zemân

Câmi-i bâlâ te'âlâllah aceb âli binâ – 964 (1557)

Mecmû'-ı hatları Karahisarî kulu Hasan Çelebi'nindir. Mûmâ ileyh Sütlüce'de üstâdı Karahisarî Ahmed Efendi'nin yanında medfundur, fî sene 1000 (1591-92). Ve sâhibü'l-hayrât dahi mihrâp önünde türbesinde medfundur. Vefâtına zıllü'l-ehâd 974 (1566) tarih vaki olmuştur ve yanında Sultan Süleyman-ı Sani ve karındaşı Ahmed Han-ı Sani ve Ahmed Han-ı mezburun bir kadını medfunlardır. Ve kible canibinde Mihrimah Sultan bint-i Süleyman Han-ı Evvel Sultan Süleyman-ı Saninin 1101 (1690) senesinde vefat eden validesi dil-âşûb Saliha Sultan ve Ahmed Han-ı mezbur kızı Asiye Sultan medfunelerdir. Ve civarında başka türbede câmi sahibi Haseki Hürrem Valide Sultan ve yanında Selim-i Sani şehzadesi Sultan Mehmed ve Ahmed Han-ı Sani kızı medfundurlar ve türbenin haricinde vaki bahçede Sultan Ahmed-i Evvel hacesi ve imamı Aydınlı Mustafa Efendi medfundur sene 1016 (1607-08). Ve mezburun oğlu Mesud Efendi ki Mehmed Han-ı Rabi' zamanında şeyhülislâm olup zaman-ı kalilde azl ve Bursa'ya iclâ ve mahall-i mezburda şehîden irtihâl-i dâr-ı bekâ eylemiştir. Ve türbeler haricinde Safiye Sultan bint-i Sultan Mustafa Han-ı Sani medfunedir. Rihleti dayf-i kabr 1192 (1778) tarihi Zilhiccesinde vaki olmuştur ve câmi-i şerifin mimarı olan Mimar Sinan Ağa dahi Ağakapısı civarında bina eylediği mektep ve sebil mezaristanında müstakil türbesinde örf ile medfundur. Merhum yeniçeri ocağında haseki mütekâidlerinden idi ve câmi-i mezburun dahilinde olan kitabhâne, Sultan Mahmud Han gününde Mustafa Paşa'nın evvelki sadaretinde ihyâ olunmuştur. Cami-i mezburun mahallesi dahi vardır.”¹³²

İstanbul'da Osmanlının en büyük mimari yapısı olan Süleymaniye hakkında verilen bilgiler sadece külliye'nin birimleri, caminin bazı kısımları ve türbelerde medfun bulunan kişilerin anlatılmasından ibarettir. Yapının mimari özelliklerine ise hiç değinilmemektedir. *Hadikatü'l-Cevâmi*'de yapılara genel yaklaşım bu şekildedir. Küçük cami ve mescitler hakkında verilen bilgiler ise daha kısıtlıdır. Eski Nişancı Camii için *Cami-i Eski Nişancı der Kurb-i Sultan Selim* başlığı altında şu bilgiler verilmektedir:

“Banisi Nişancı Cafer Çelebidir ki Anadolu Kadıaskeri iken katlolunmuştur. Şehadetine tarih budur:

¹³² Hafız Hüseyin b. Hacı İsmail el-Ayvansarayî, Ali Satı, *a.g.e.*, c. I, s. 16-18.

Vâh gitti bu cihândan Cafer 920 (1516)

Mescidinde medfûndur. Minberini Beyânî Ahmed Efendi vaz' eylemiştir ki, Üsküdar'dan ma'zûlen 1075 (1664-65) tarihinde vefât edip Edirnekapısı haricinde medfundur. Banisinin biraderi Mehmed Said Efendi camiye karib mektebinde medfundur 922 (1516). Câmî-i mezkurun mahallesi vardır."¹³³

Ayvansarayî bu eseriyle İstanbul'un gerek sur içi gerekse sur dışında 18. y.y.ın sonlarına kadar inşa edilmiş olan cami, mescid ve etrafındaki yapıların envanterini bizlere vermektedir. Osmanlı'nın meslek açısından geleneksel asli unsurlarına müntesib olan iki farklı yazar İstanbul camilerinin anlatıldığı bu eserde bir araya gelmişlerdir. Yeniçeriliğe bağlı olan Hüseyin Ayvansarayî ile ilmiye sınıfından olan Ali Sâtî' Efendi *Hadikatü'l-Cevâmi'* isimli eserde ilgi alanlarını İstanbul'un müslim yapıları ile sınırlı tutmuşlardır. Gerek İstanbul gerekse bütün Osmanlı coğrafyasındaki farklı dönemlere ait yapıları ifade eden *âsâr-ı atika* kavramı kiliseden camiye tahvil edilen yapılar hariç henüz bu metinde düşünce ve yaklaşım olarak benimsenmemiştir.

Osmanlı dönemi mimari tarih yazımı için önemli bir kaynak olan *Hadikatü'l-Cevâmi'* hem günümüz alfabesine hem de yabancı dillere çevrilmiştir. İhsan Erzi matbu nüshanın sadece birinci cildini sadeleştirip ilave ve eklerle iki cild halinde yayınlamıştır.¹³⁴ Ahmed Nezh Galitekin ise İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde bulunan Hattat Râkım nüshası ve Süleyman Besim'in zeylini de göz önünde bulundurarak ve farklılıkları da göstererek matbu nüshanın tamamını yayınlamıştır.¹³⁵ *Hadikatü'l-Cevâmi'* üzerine yapılmış tezler de bulunmaktadır.¹³⁶ Joseph von Hammer (1774-1856) de yazdığı Osmanlı tarihinin son cildinde *Hadikatü'l-Cevâmi'*in Almanca özetine yer vermiştir. Bu özet, kitabın Fransızca tercümesinde de

¹³³ Hafız Hüseyin b. Hacı İsmail el-Ayvansarayî, Ali Sâtî', *a.g.e.*, c. I, s. 29.

¹³⁴ Ayvansarayî Hafız Hüseyin, *Camilerimiz Ansiklopedisi (Hadikatü'l-Cevâmi)*, haz. İhsan Erzi, İstanbul: Tercüman Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları, 1987, I. c. 248 s., II. c. 146 s.

¹³⁵ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Ali Sâtî' Efendi, Süleyman Besim Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi': İstanbul Câmilere ve Diğer Dini-Sivil Mi'mâri Yapılar*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2001, 744 s.

¹³⁶ *Hadikatü'l-Cevâmi'* üzerine yapılmış tezler için bkz. Hayati Gürbüz, *Hadikatü'l-Cevâmi cilt I indeksi*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tezleri, Yayınlanmamış lisans tezi, 1965, 285 s.; Mustafa Alataş, *Hadikatü'l-Cevâmi cilt II indeksi*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tezleri, Yayınlanmamış lisans tezi, 1965, 121 s.; Doğan Yavaş, *İstanbul'da Osmanlı Mimarisi Üzerine Bir Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi (Sadeleştirilmiş Metin Çevirisi)*, Mimar Sinan Üniv. SBE Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 1988, 301 y.; Ayşe Gül Başaran, *Osmanlı Mimarisi İçin Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi (II. cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, MÜ SBE İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2001, 548 s.

bulunmaktadır.¹³⁷ Hüseyin Ayvansarayî'nin bu eseri Howard Crane tarafından da İngilizceye çevrilmiştir.¹³⁸

İbrahim Edhem Paşa, *Usûl-i Mimârî-i Osmanî – L'architecture Ottomane – Die Ottomanische Baukunst, Kostantinople, Edhem Paşa, H. 1290/1873.*

Usûl-i Mimârî-i Osmanî isimli bu kitap Osmanlı Devleti tarafından İbrahim Edhem Paşa [1818-1893] başkanlığında bir heyete 1873 yılındaki Viyana Dünya Sergisi için özel olarak hazırlanmıştır.¹³⁹ Metin kısmı aynı ciltte Türkçe, Fransızca ve Almanca olmak üzere üç dilde kaleme alınmıştır. Kitabın hazırlanmasında Montani, Bogos Efendiler ve Mösyö Mayer resimlerin çizimini gerçekleştirmiştir. Mimarlıkla ilgili belgeler de Montani Efendi tarafından verilmiş, Fransızcası Mösyö De Lone tarafından kaleme alınmış, resimlerin oyulması ve baskısı Mösyö Sebah tarafından yapılmıştır. Almanca kısmının kim tarafından kaleme alındığı bilinmemektedir.¹⁴⁰

Kitabın hazırlaması kararı ve görev alan kişilerle ilgili olarak kapakta şu bilgiler yer almaktadır:

“Bâ-irâde-i seniyye-i cenâb-ı Padişahî bin sekiz yüz yetmiş üç senesi Viyana Sergisi'ne vaz' olunmak üzere mezkur sergiye eşya irsaline mahsus komisyon-ı mahsusun reisi ve Umur-i Nâfia Nazırı Devletlü İbrahim Edhem Paşa Hazretlerinin taht-ı nezaretlerinde olarak bi't-tanzim tab' u temsil kılınmıştır. Sene 1290.

¹³⁷ Almanca aslından karşılaştırarak Fransızcadan Türkçeye Vecdi Bürün'ün tercümesi için bkz. Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, çev. Vecdi Bürün, yay. haz. Mümin Çevik, Osman Demirtepe, İstanbul: Üçdal Neşriyat, c. X, s. 291-405.

¹³⁸ *The Garden of The Mosques: Hafız Hüseyin al-Ayvansarayî's Guide to The Muslim Monuments of Otoman İstanbul*, translated and annotated by: Howard Crane, Leiden-Boston-Köln: Brill, 2000, 625 s.

¹³⁹ İbrahim Edhem Paşa, *Usûl-i Mimârî-i Osmanî - L'architecture Ottomane. Die Ottomanische Baukunst*, Kostantinople, 1290. Bu kitap eklerle daha sonra tekrar basılmıştır: *Osmanlı İmparatorluğu Mimarisi*, proje danışmanı: Zekai Ökte, Ankara: Kültür Bakanlığı, İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1998, 560 s.; *Osmanlı Mimarisi - Usûl-i Mimârî-i Osmanî*, haz. İlhan Ovalıoğlu, Raşit Gündoğdu, Cevat Ekici, Ebul Faruk Önal, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2010. Bu kitabın kısaltılmış baskısı için bkz. *Osmanlı Mimarisi*, haz. İlhan Ovalıoğlu, Raşit Gündoğdu, Cevat Ekici, Ebul Faruk Önal, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2011, 127 s. Viyana sergisi için ayrıca Osman Hamdi ve Marie de Launay tarafından Osmanlı topraklarındaki bütün kıyafetlerin canlı mankenler üzerine giydirilerek Pascal Sébah tarafından fotoğraflarının çekilmesiyle oluşturulmuş *Elbise-i Osmaniye* isimli bir albüm hazırlanmıştır, bkz. Osman Hamdi, Marie de Launay, *Elbise-i Osmaniye-Les Costumes Populaires De La Turquie en 1873*, İstanbul, 1873. Bu kitabın tekrar baskısı için bkz. Osman Hamdi, Marie de Launay, *1873 Yılında Türkiye'de Halk Giysileri: Elbise-i Osmaniye*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 1999, 461 s.

¹⁴⁰ Kitabın hazırlanmasına katkı sağlayan kişilerden İtalyan Mimar Montani Efendi ile İstanbul doğumlu Osmanlı fotoğrafçısı Mösyö Sebah [1823-1886] hakkında bkz. Y. Salman, “Momtani, Pietro”, *ESA*, İstanbul: YEM Yayınları, II. baskı, 2008, c. II, s. 1095-1096; E. Özendes, “Sébah, Pascal”, *ESA*, İstanbul: YEM Yayınları, II. baskı, 2008, c. III, s. 1379-1380.

Resimler Montani ve Bogos Efendiler ile Mösyö Mayer marifetiyle tersim edilmiştir. Fenn-i mimariye müteallik evrak Montani Efendi tarafından verilmiş ve Fransızcası Mösyö De Lone tarafından kaleme alınmış, resimlerin hakk ve tab'ı Mösyö Sebah marifetiyle icra kılınmıştır.”

Kitabın hazırlanmasına başkanlık yapan İbrahim Edhem Paşa 1818’de Sakız’da doğmuş ve Rum asıllı bir Osmanlı sadrazımıdır. 1821’de Rum ayaklanmaları sırasında Sakız asillerinin isyanları bastırılırken küçük yaşta İstanbul’a getirildiği ve Kaptanıderya Koca Hüsrev Paşa tarafından evlat edilmiştir. İlköğrenimini Hüsrev Paşa’nın konağında gördükten sonra paşanın diğer çocukları Hüseyin, Ahmed ve Abdüllatif ile birlikte eğitim için 1830 yılında Paris’e gönderildi. 1835 yılında Barbet Enstitüsü’nü, 1839’da Yüksek Maden Mektebi’ni bitirdi.

Bir süre Avrupa’da kaldıktan sonra İstanbul’a dönerek miralay rütbesiyle devlet hizmetine girdi ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî’ye memur oldu. Sonrasında Sarıyer bakır madeni ve Gümüşhacıköy madeni müdürlüklerinde bulundu. 1845’te Keban ve Ergani madenleri başmühendisi oldu. Aynı sene kurulan Erkân-ı Hrabiye Dairesi’ne, kısa bir süre sonra da Rikâb-ı Hümâyûn’a memur edildi. 1849’da mirivalığa, 1851’de ise Mabeyn-i Hümâyûn ferikliğine yükseldi. Sarayda bulunduğu dönemde Sultan Abdülmecid’e Fransızca dersleri verdi. Bu sırada Encümen-i Dâniş ve Tanzimat Meclisi üyeliklerine getirildi.

Devletin çeşitli kademelerinde görevler yapan İbrahim Edhem Paşa hariciye nazırlığı, ticaret nazırlığı, Tırhala ve Yanya valiliği, Şurâ-yı devlet üyeliği, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye nazırlığı, Nâfia nazırlığı, Berlin sefirliği ve Şûrâ-yı Devlet başkanlığı yaptıktan sonra Midhat Paşa’nın azli üzerine 1877’de sadrazam olmuştur. İlk Osmanlı Meclis-i Mebûsân’ı onun zamanında açılmış ancak sadrazamlığında yeterli derecede etkili olamamış ve alınan kararlarda daha ziyade padişahın etkisi görülmüştür. Sadrazamlığı sırasında 1877-78 Osmanlı Rus savaşı esnasında siyasi sorunların çözümünde yetersiz kalması sebebiyle 1878’de azledildi. Ardından Viyana sefirliği ve dahiliye nâzırlığı görevlerinde bulundu. 20 Şubat 1893’de vefat eden İbrahim Edhem Paşa Üsküdar Mihrimah Sultan Camii haziresindeki türbesine defnedildi.

İbrahim Edhem Paşa asabi mizacı ve devlet meselelerindeki yetersizliğine rağmen namuslu, dürüst ve devlete sadık bir kişiliğe sahipti. Bu sebeple II. Abdülhamid’in hususi himayesine mazhar olmuştur. Fransızca’sı çok iyi ve Almanca’ya âşinâ olan Edhem Paşa maden mühendisliği ve tabii bilimlerde bilgi sahibiydi.

Mecmû-i Fünûn'da tabii ilimlere dair makaleler yazmıştır. 1869 yılında ölçüler hakkında bir nizamnâme neşretmiş, rasathane ve Matbaa-i Âmire'nin ıslahında, Dârüşşafaka'nın kurulmasında gayret göstermiştir. Ondalık sistemin tanınmasında önyak olmuş, *Mesâhat, Ekyâl ve Evzân-ı A'şariye Nizamnamesi*'ni hazırlayarak yürürlüğe koymuş ve yazdığı *Yeni Mikyaslara Dair Risale* adlı eseri oğlu İsmail Gâlib'in adıyla yayınlanmıştır.

Mimari ve sanat tarihine ilgisi olmamasına rağmen 19. yüzyıl Osmanlısında Avrupa'da eğitim görmüş Rum asıllı bir bürokrat olan İbrahim Edhem Paşa'nın görev adamı portresine sahip kişiliğiyle *Usûl-i Mimârî-i Osmanî*'yi hazırlayan heyetin başkanlığını yapmıştır. Aslında bu görevi sonraki aile bireyleri içinde bir dönüm noktası olmuştur. Edhem Paşa'nın oğulları Osman Hamdi, Halil Edhem ve İsmail Galib her ne kadar başka alanlarda eğitim almış olsalar da Osmanlı döneminin sanat, arkeoloji, nümismatik, müzecilik ve epigrafi alanında ciddi katkılar sağlayan kişiler olmuşlardır.¹⁴¹

İbrahim Edhem Paşa başkanlığındaki heyetin Viyana sergisi için hazırladığı bu kitap aslında Avrupa'ya Osmanlı mimarisini tanıtmayı amaçlamaktadır. Viyana'daki sergiye ayrıca Osmanlı mimari örnekleri de hazırlanmıştır.¹⁴² Mukaddimedede konu şu şekilde ifade edilmektedir:

“Ba'dezâ malum-i uli'n-nühâdır ki saltanat-ı seniyye-i sermediyyenin bina-yı şevket ihtivâsına vaz'ı esas buyrulduğu zaman-ı hayriyet-nişândan beri zînet-bahş-ı sâha-i zuhûr olan âsâr-ı âliye ve ez-cümle cevâmi'-i şerife ve saireden ekserisinin suver-i inşaiyesi millet-i Osmaniyyenin secâyâ-yı cihan-pesendânesi muktezâ-yı celilinden olmak üzere bir tarz-ı mahsus-i mimarîde yapılarak fenn-i mimârî fevkalâde ilerlemiş ve hatta Mimar Sinan ve Hoca Kâsım ve Mimar İlyas gibi şöhret-gîr-i âfâk olan esâtize-i izâm zuhur etmiştir. Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye'de cennet-mekan firdevs-aşiyân Sultan Süleyman Hazretlerinin binâ-gerdeleri olan Süleymaniye nâm cami-i dil-ârâ ve Sultan Selim-i Sani Hazretlerinin Edirne'de inşasına bezl-i nakdîne-i âtîfet buyurdıkları ve Dersaadet'te Yeniciami ve Bursa'da Yeşil Camii gibi meşhur olan cevâmi'-i bî-hemtâ el-yevm cümlelerin ve bi'l-husûs erbâbının manzûr-ı nazar-ı takdirleri olan âsâr-ı âliyeden olup bunların kâffesi eslâf-ı ma'âlî ittisâf-ı Osmâniyânın fenn-i celîli mi'mâriye itina ve

¹⁴¹ İbrahim Edhem Paşa'nın hayatı için bkz. Mahir Aydın, “Edhem Paşa, İbrahim”, *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı, 1994, c. X, s. 418-420; Yayın kurulu, “İbrahim Edhem Paşa”, *YYOA*, İstanbul: YKY, II. Baskı, 2008, c. I, s. 620-621; Edhem Eldem, “Edhem Paşa”, *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010, s. 188-196.

¹⁴² Osmanlı'nın 19. yüzyılda Avrupa'daki fuarlar için hazırladığı mimari örnekler için bkz. Zeynep Çelik, *Şark'ın Sergilenişi : 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı, 2005, 270 s.

himmetle bazı usûl ü kavâid-i mahsusa vaz' ederek "Usûl-i Mimârî-i Osmânî" nâmıyla bir tarz-ı mahsus inşa vücuda getirmiş olduklarına delil ü bürhandır.

Veliyy-i nimet-i bî-minnetimiz Padişah-ı şevket-menkabet Sultan Abdulaziz Han -halledallahu saltanatehu ilâ âhiri'd-devran- Efendimiz Hazretlerinin asr-ı ma'delet-hasr-ı cenâb-ı mülûkâneleri her türlü terakkiyata mastar olarak gıpta-keş-i a'sâr u edvâr olduğu misillü zât-ı kemâlât-sıfât-ı hazret-i şâhânelerinin fenn-i mi'mârî hakkında mebzûl olan avâtıf-ı şâmiletü'l-âfâk-ı cenâb-ı mülûkâneleri ile behişt-i berîn itlâkına sezâ ebniye-i cesime-i letâfet-nümâ inşa olunarak Dârü's-saltanati's-seniyyeleri tezyin buyrulmuş olduğundan *Usul-i Mimâri-i Osmânî* derece-i vâlâ-yı kadiminde kalmayarak bir kat daha i'tilâ etmiş olmağla bu sene Viyana'da küşâdı mukarrer olan sergi-i umumide memâlik-i ma'mûre-i cihânın mahsûlât-ı arziyye ve sınıâiyyesi teşhir ve ebniye vü âsâr-ı mimâriyesi aynen inşa kılındığı misüllü Dersaadet'te bulunan âsâr-ı mi'mâriye-i âliyeden yalnız Bâb-ı Hümâyun pîş-gâhında vâki çeşme-i latifinin inşasıyla iktifa olunup ale'l-umûm âsâr-ı mimâriye-i Osmâniye'nin usûl u kavâidini ve tarifât-ı tarihiye ve fenniyesini havi ve iktiza eden suver u eşkâli muhtevi olmak üzere üç lisan üzere, yani Türkçe ve Fransızca ve Almanca bir kitap telifiyle mezkur sergide erbâb-ı mütâlaanın pîş-i nazar-ı takdirine vaz' ve takdim edilmesi sergi-i mezkure eşya irsaline mahsus komisyonun reisi olup Nâfia Nezâret-i Celilesi'ne revnak-bahşâ devletlü Edhem Paşa Hazretleri taraflarından istizân olunarak ol babda irade-i hikmet mu'tâde-i hazret-i pâdişâhî şeref-sünûh ve sudûr buyrulmuş olduğundan iş bu kitabın telifine ibtidâr olundu."¹⁴³

Usûl-i Mimârî-i Osmanî'de iki kısım bulunmaktadır. Birinci kısım Türkçe, Fransızca ve Almanca olarak 14 fasıldan oluşan metin kısmıdır, ikinci kısım ise çizim ve planların bulunduğu kısımdır. Her faslın sonunda konuyla ilgili plan ve çizimlerin anlatıldığı listeler yer almaktadır.

Metin bölümünde birinci fasıl *Mukaddime-i Kitab* başlığını taşımakta olup Mehmed Şevket Efendinin yazdığı önsöz ve kitabın hazırlanması için sadrazamlıktan Nâfia Nezaretine gönderilen onay yazısı bulunmaktadır.¹⁴⁴ Onay yazısında şu ifadeler yer almaktadır:

"Mesned-i ulyâ-yı Sadâret-i Uzmâ'dan Nâfia Nezâret-i Celilesi'ne şeref-vârid olan tezkire-i sâmiyenin suret-i celilesidir

Devletlü efendim hazretleri,

Şevket ve saltanat-ı Devlet-i Aliyye'nin ziyâ-pâş-ı aktâr-ı zuhûr ve i'tilâ olduğu rûz-i firuzdan beri "hendese-i Osmâniye" nâmıyla muanven ve kıymet ve meziyeti Dârülhilâfe ve Bursa ve

¹⁴³ İbrahim Edhem Paşa, *a.g.e.*, s. 6-7.

¹⁴⁴ Mukaddimede isim bulunmamaktadır, fakat bu kısmın Mehmed Şevket Efendi tarafından kaleme alındığını belirten bir yazı için bkz. Nurcan Yazıcı, "Osmanlı'nın İlk Mimarlık Kitabı: Usul-i Mimari-i Osmanî", *Arkitekt*, 2003, Sayı: 497, s. 13.

Edirne’de kâin cevâmi’-i nefise ve ebniye-i saire gibi âsâr-ı ber-güzîde ile müsbet ve mütebeyyin olan fenn-i mutebere dair tarifnamenin sâye-i maarif-vâye-i cenâb-ı padişahîde hüner-mendân-ı millet-i Osmâniye’nin bu babda dahi mahâaet-i kamilelerini enzâr-ı âleme vasıta-i ilan ve ispat ve usul-i mevcude-i hendese için mimarlara üssü’l-harekat ve talimat olmak üzere Türkçe ve Fransızca ve Alman lisanlarınca tanzim ve tab’ına vuku bulan iş’âr-ı vâlâları mucibince bil-istîzan irade-i seniyye-i hazret-i padişahî muteallak ve şeref-sudur buyrulmuş olmağın iktizasının icrasına himmet buyrulması siyâkıında tezkire-i senâverî terkimine ibtidar kılındı.

Fi 13 Safer sene [1]289 ve fi 13 Nisan sene [12]88.”¹⁴⁵

İkinci fasıl *Malumât-ı Tarihiye* başlığını taşımaktadır. Bu kısımda Osman Gazi’den başlayarak kendine has bir mimarı tarz geliştirmeye başlayan Osmanlı devletinde sultanların ve vezirlerin yaptırdıkları eserler kronolojik olarak verilerek Osmanlı mimarisinin ortaya çıkışı ve gelişim aşamaları yapılardan örneklerle izah edilmektedir. Osman Gazi ve Orhan Gazi dönemleri sağlam ve kendine has mimari bir üsluba sahip olan dönem olarak görülmektedir. II. Murad ve II. Mehmed’in yaptırdığı bazı yapılar ise Osmanlı mimari üslubuna uygun olmayan yapılar ve II. Bayezid zamanı ise Osmanlı mimari usullerinin yeniden uygulanmaya başlandığı dönem olarak görülmektedir. Osmanlı mimarisinin İznik ve Bursa örnekleri Arap mimarisinin değiştirilerek Osmanlı üslubuyla inşa edilmiş olan yapıları olarak değerlendirilmektedir. Mimar Sinan ve Hindistan’a giden talebeleri Osmanlı mimari üslubunun en büyük temsilcileri olarak kabul edilmektedir. III. Ahmed döneminde Fransa’dan getirilen mimar, mühendisler sebebiyle ve sonraki dönemlerde gelen Ermeni mimarlardan dolayı mimari üslubumuzun bozulmaya yüz tuttuğu fakat Abdülaziz döneminde sultanın ilgi ve destekleriyle Osmanlı mimarisinin kendine has üslubunun tekrar gelişmeye başladığı iddia edilmektedir.

Üçüncü fasıl *Müteaddid Tarzlar* başlığını taşımakta olup bu kısımda çeşitli mimari usuller hakkında bilgi verilmektedir. Burada Mısır, Hindistan, Çin, Yunan, Roma, Bizans, Arap, Got ve İranlıların mimari tarzlarının kendine has özelliği açıklandıktan sonra Osmanlı mimarisinin daha latif ve heybetli olduğu belirtilmektedir. Mimaride yapı tarzlarının belirleyicisinin sütun sistemi olması sebebiyle yukarıdaki eski medeniyetlerin bu sistemi nasıl kullandıkları anlatılmaktadır. Yeşil Camii ile mimar

¹⁴⁵ İbrahim Edhem Paşa, *a.g.e.*, s. 7.; Kitabın hazırlanması, Viyana sergisinde sergilenecek eşyalar için yapılan hazırlıklarda kimlerin görevlendirildiği ve masraflarıyla ilgili arşiv belgeleri için bkz.: İlhan Ovalıoğlu, Raşit Gündoğdu, Cevat Ekici, Ebul Faruk Önal, *a.g.e.*, s. 63-69.

İlyas'ın Osmanlı mimari usulünü meydana getiren kişi ve hatta bu usulün mucidi olduğu, Beyazıt Camii ile mimar Hayreddin'in bunu bir adım ileri götürdüğü ve Mimar Sinan'ın ise bu usullerin düzenleyicisi ve belirleyicisi olduğu kabul edilmektedir. Osmanlı mimari usulleri ise *Tarz-ı Mimârî-i Mahrûfî*, *Tarz-ı Mimârî-i Müstevî* ve *Tarz-ı Mimârî-i Mücevherî* olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.

Tarz-ı Mimârînin Tenâsübü başlığı altında Osmanlı mimarisinin kanunlarını belirleyen temel ölçünün sütun başlıklarının genişliği olduğu anlatılmakta ve sütunların genişliği ile boyu arasındaki ideal oranlar, sütun başlıkları ve sütun ayaklarının ölçüleri, sütun başlıkları arasındaki mesafe, tâk kemerler ve bunların merkez noktaları ve Osmanlı mimari usulünün diğer mimari metodlardan yapı şekilleri alabilmesi sebebiyle mimari usullerin en zengini olması hakkında bilgi verilmektedir.

Mütenevvi' Tarz-ı Mimârî-i Osmanî'nin Ta'rifâtı başlığı altında ise yukarıda bahsi geçen Osmanlı mimari tarzlarından *Tarz-ı Mimârî-i Mahrûfî* [Konik Mimari Tarzı], *Tarz-ı Mimârî-i Müstevî* [Düz Mimari Tarzı] ve *Tarz-ı Mimârî-i Mücevherî* [Süslemeli Mimari Tarzı] hakkında bilgi verilmektedir. Bir de mimari tarz olarak tarz-ı mimârî-i mücevherîye bağlı sayılan *Semût-i İnşâiyenin Sûret-i Tanzîmi* konusuna kısaca değinilmektedir.

Sonrasında *Muhtelif Tarz-ı İnşâların Bir Yerde İcrâsı* başlığı altında birden çok mimari tarzın aynı yapıda uygulabileceği konusu, *Aksâm-ı İnşâiyenin Tezyînâtı* başlığı altında Osmanlı mimarisinde süslemenin ve uygulanan renklerin binanın geometrik görüntüsünü bozmayacak şekilde kullanılması konusu, *Kavâid-i Mimârîye-i Osmâniye Hakkında Mutâlaât* başlığı altında ise süslemede kullanılan şekillerin bitkilerden değil madenlerin kristal ve karışık biçimlerinden alındığı, insanlığın sürekli tekâmül ettiği düşüncesinden de hareketle Osmanlı mimari usullerinin kendinden önceki tarzlardan daha üst derecede etkiye sahip olduğu ve Osmanlı mimari usullerinin o gün itibarıyla büyük yapılar yapmak için yararlanılabilecek bir kaynak olarak değerlendirilmesi gerektiği anlatılmaktadır.

Kitabın dördüncü ve onbirinci fasılları arasında Osmanlı mimarisini temsil eden en önemli yapılar anlatılmaktadır. Tarifî yapılan yapılar genelde Bursa, Edirne ve İstanbul'da bulunan eserlerden seçilmiştir. Bu yapılar 4 cami, 2 türbe ve 2 çeşmeden oluşmaktadır. Yapıların inşa edildiği bölgeler hakkında bilgi verildikten sonra eserler ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Fasılların başlıkları şu şekildedir: Dördüncü fasıl:

Bursa'da Vâki Yeşil Câmi-i Şerif'in Tarifnamesidir. Beşinci fasıl: *Dersââdet'te Vâki Süleymaniye Câmi-i Şerifi'nin Tarifnâmesidir.* Altıncı fasıl: *Edirne'de Vâki Selimiye Câmi-i Şerifi'nin Tarifnâmesidir.* Yedinci fasıl: *Dersââdet'te Vâki Yeni Câmi-i Şerif'in Tarifnâmesidir.* Sekizinci fasıl: *Cennet-mekân Sultan Süleyman Han Hazretlerinin Türbe-i Şeriflerinin Tarifnâmesidir.* Dokuzuncu fasıl: *Dersââdet'te Vâki Şehzâde Türbesi'nin Tarifnâmesidir.* Onuncu fasıl: *Bâb-ı Hümayun Karşısında Vâki Çeşmenin Tarifnâmesidir.* On birinci fasıl: *Azapkapısı Çeşmesi'nin Tarifnâmesidir* başlığını taşımaktadır.

Kitabın on ikinci faslı *Usûl-i Mimârî-i Osmanîde Müsta'mel Olan Ezhâr ve Alâim-i Tezyîniye* başlığını taşımakta olup burada Osmanlı'nın süsleme unsuru olarak kullandığı çiçekler ve motifler hakkında bilgi verilmektedir. Osmanlı'nın kullandığı motifleri bahçe ve bostanlarında bulunan çiçek ve bitkilerden aldığı, meyve, yaprak ve çiçeklerin şekillerinin değiştirilerek zamanla tezyinata uygun hale getirildiği ve süslemede fasulye yapraklarına çokca yer verildiği anlatılmaktadır. Canlı resimlerine dini ve büyük yapılarda yer vermeyen Osmanlı'nın mimari tezyinatını bitkiler ve dallar olmak üzere iki kısma ayırmaktadırlar. Mimar İlyas Ali de bu tarz süslemelerin mucidi olarak gösterilmekte ve hatta Çırağan Sarayın'da kullanılan tezyinatla aralarında bağ kurulmaya çalışılmıştır.

Aslında burada ortaya konan düşüncelerin Osmanlı mimari tezyinatının kaynağı ve gelişim aşamalarını tam olarak bilmeyen kişiler tarafından kaleme alındığı görülmektedir. Bitkisel süslemeler de kullanılan motiflerin fasulye, kabak, karpuz, nar, çam kozalağı, düğün çiçeği ve kadife çiçeğinden alındığı iddia edilmekte ve bunlar çizimlerde de desteklenmektedir. Tarihsel gelişim aşamalarından kopuk bir şekilde o gün itibariyle tabiatta benzetebildikleri bitkileri Osmanlı mimari tezyinatının kaynağı olarak göstermeye çalışmaktadırlar. Çizimlerde hatayilerin nar veya karpuz meyvesi etrafında yoğunlaşan yapraklardan, rumilerin ise fasulye ve gövdesinde bulunan salyangozdan esinlenerek sitilize edildiğini görmekteyiz. O gün itibariye kaynağını tam olarak bilemedikleri motifleri etraflarında yaptıkları gözlemler sonucu benzetme yoluyla anlamlandırmaya çalışmaları onları son derece yanlış sonuçlara götürmüştür.

On üçüncü fasıl *Osmanlı Tezyinât-ı Mimâriyesi Hakkında Bazı Malumat* başlığını taşımakta olup tezyinat yöntemleri ve oyma pervazlar hakkında bilgi verilmektedir. Burada Üsküdar Atik Vâlîde Cami'nin sakıfına kısaca değindikten sonra *Osmanlı Tezyinât-ı Mimâriyesinde İstimâl Olunan Usûl-i Muhtelif* kısmında Osmanlı

mimari tezyinâtı fidan veya filizle yapılan birleştirmeler ve kullandıkları özel renkleri esas alınarak Çelebi Sultan Mehmed, Sultan III. Mustafa ve Sultan Abdülaziz dönemleri şeklinde üç nakış usûlüne ayrılmaktadır. Bu usûllerden birincisi ve üçüncüsü birbirine benzer ikincisi ise bu gelişmeyi sekteye uğratan dönem olarak değerlendirilmektedir. *Oyma İşleri* kısmında ise *Fâtih-i Mısır Sultan Selim –Tâbe Serâhu– Hazretleri Zamanında Cari Olan Usûl Beyanındadır* başlığı altında Yavuz Selim zamanında mineli tuğlalar üzerine yapılan nakışların birinci usûle uygun olduğu, İtalya’da Mikelanjelo Osmanlı’da ise Sultan III. Ahmed zamanından sonra güzel sanatların gerilemeye başladığı ve Osmanlıların geçmişteki güzel sanatlarını örnek alarak tekrar ilerleyebileceklerini düşündükleri için eski usûlleri kullanmaya başladıkları anlatılmaktadır. *Oyma İşleri Pervazlar* başlığı altında kapılarda kullanılan pervazlara ait bazı tezyinatın Araplardan ve Çinlilerden alındığı belirtilmektedir. *Tuğla ve Taş ile Mahlûl Edevat* başlığı altında taş ve tuğla karışımının kullanımına, *Münakkaş Pervazlar* başlığı altında ise kapı pervazlarının süslemelerine, *Tuğla ile Taştan Mürekkep İnşâât Usûlü* başlığı altında ise tuğla ve taşın binalarda ortak kullanımını konusuna kısaca değinilmektedir.

Kitabın son faslı olan on dördüncü fasılda ise Osmanlı’nın mimari tarih yazımının kaynaklarından biri olan *Tezkiretü’l-Ebniye*’ye yer verilmektedir. Mimar Sinan’ın ağzından aktarılan bir anlatımla Saî Mustafa Çelebi tarafından kaleme alınan *Tezkiretü’l-Ebniye* ilk kez burada yayınlanmaktadır. Saî Çelebi’nin Mimar Sinan’ın türbesinde bulunan ve vefatı için düştüğü tarihinde bulunduğu şiir verildikten sonra Allah’a hamd, Hz. Muhammed’e salavat ve Sultan III. Murad’a övgüde bulunulup Mimar Sinan’ın hayatına kısaca değinilmektedir. Sonrasında ise Sinan’ın yapmış olduğu eserler 13 kısma ayrılarak yapıların isimleri ve sayıları verilmektedir. Bu kısımlar ve verilen sayılar şu şekildedir: Bâb-1 Evvel: *Binâ Olunan Cevâmi’-i Şeriflerin Esâmî ve A’dâdın Beyan Eder* başlığı altında 74; Bâb-1 Sâni: *Binâ Olunan Mesâcidleri Beyân Eder* başlığı altında 49; Bâb-1 Sâlis: *Binâ Olunan Medârisin Esâmî ve A’dâdın Beyân Eder* başlığı altında 50; Bâb-1 Râbi: *Binâ Olunan Dârü’l-Kurrâların Esâmî ve A’dâdı Beyân Eder* başlığı altında 7; Bâb-1 Hâmis: *Binâ Olunan İmâretlerin Esâmî ve A’dâdın Beyân Eder* başlığı altında 17; Bâb-1 Sâdis: *Binâ Olunan Dârü’s-Şifâların Esâmî ve A’dâdın Beyân Eder* başlığı altında 3; Bâb-1 Sâbi: *Binâ Olunan Suyolları ve Kemerlerin Esâmî ve A’dâdın Beyân Eder* başlığı altında 7; Bâb-1 Sâmin: *Binâ Olunan Cisrlerin Esâmî ve A’âdın Beyân Eder* başlığı altında 7; Bâb-1 Tâsi: *Binâ Olunan*

Sarayların Esâmî ve A'dâdın Beyân Eder başlığı altında 27; Bâb-1 Âşir: *Binâ Olunan Kârbânserayların Esâmî ve A'dâdın Beyân Eder* başlığı altında 18; Bâb-1 Hâdi Âşer: *Binâ Olunan Mahzenleri Beyân Eder* başlığı altında 5; Bâb-1 Sâni Âşer: *Binâ Olunan Hamamların Esâmî ve A'dâdının Beyân Eder* başlığı altında 31 ve Bâb-1 Sâlis-i Âşer [Türbeler] başlığı altında ise 18 türbe ismi yer almaktadır.

Viyana sergisi için Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) emriyle hazırlanan bu kitap aslında Avrupa karşısında varlık iddiasında bulunan Osmanlının mimarlık alanında kendine ait bir mimari üslubu olduğunu ortaya koyma çabasının sonucudur. Mimari, Batı dünyası karşısında kendimizi isbat edebileceğimiz alanlardan biri olarak görülmüş ve bu düşünce *Usûl-i Mimârî-i Osmanî* ile gün yüzüne çıkmıştır. Sahip olduğu mimari ve tezyini çizimlerle o gün itibariyle de en iyi görsel malzemeyi sunmasına rağmen kompleksli ve ispat çabasına sahip bir düşünceyi kendine çıkış noktası edinmesi ve Osmanlı mimarisi ve tezyinâtı hakkında doğru bilgilere sahip olmayan kişilerin fikirlerine yer vermesi açısından isminin altını tam olarak dolduramayan bir eser olarak karşımızda durmaktadır. *Usûl-i Mimârî-i Osmanî* mimarinin tarihsel anlatımını 19. yüzyılda sahip olduğu devşirme kadroyla yapmaya çalışan bir başlangıcı temsil etmektedir.

Niş Muhacirlerinden Hacı İsmail Beyzâde Osman Bey, *Mecmûa-i Cevâmi'*, Dersâadet: Karabet ve Kasbar Matbaası, R. 1304/1888-1889.

Mecmûa-i Cevâmi' Niş Muhacirlerinden Hacı İsmail Beyzâde Osman Bey tarafından hazırlanmıştır.¹⁴⁶ İki cilt olarak kaleme alınan bu eser II. Abdülhamid döneminin telif ve tercümeleleriyle gençlerin bilgilenmesini sağlayan maârif hareketinin bir parçası olarak ortaya konmuştur.¹⁴⁷ Osman Bey İstanbul'un gerek suriçi gerekse surdışında bulunan yapılarını tek tek gezerek bu eserini meydana getirmiştir. Yazar bu konuyla ilgili olarak mukaddimesinde şunları söylemektedir:

“Memâlik-i şâhânelerinin her yerinde uyanan fikr-i irfan sayesinde binlerce şübbân-ı vatan bir takım âsâr-ı müfide telif ve tercümesine bezl-i himmet eyledikleri sırada bu abd-i hakîr-i pür-

¹⁴⁶ Yazar hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. *Osmanlı Müellifleri*'nde yazar hakkında sadece “*Mecmûa-i Cevâmi'-i İstanbul*'un yazarı Nişli Osman Bey” bilgisi yer almaktadır, bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1342, c. II, s. 170.

¹⁴⁷ Niş Muhacirlerinden Hacı İsmail Beyzâde Osman Bey, *Mecmûa-i Cevâmi'*, Dersâadet: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1304, I. c. 127 s.; 1304, II. c. 87 s. Bu kitap günümüz alfabesine de aktarılmıştır: Ahmed Nezih Galitekin, “*Mecmû'a-i Cevâmi'*”, *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2003, s. 19-186.

taksir dahi Dersââdet'te bulunan bilcümle cevâmi' ve tekâyâ ve mahallânı yegân yegân gezip huruf-i hecâ tertibi üzere tahrir ve tanzim ederek pederimin duâ-yı hayriyesi berekatıyla *Mecmûa-i Cevâmi'* tesmiye ettiğim işbu kitabı evlad-ı vatana bir eser bırakmaya muvaffak oldum."¹⁴⁸

Vatan Kitaphanesi sahibi Ohannes tarafından neşredilen eserin ismi her ne kadar *camiler mecmûası* anlamına gelen *Mecmûa-i Cevâmi'* olsa da kitap sadece İstanbul'da bulunan camilerden bahsetmemektedir. Eserde herhangi bir görsel malzeme kullanılmamış olup yapılar alfabetik ve belli başlıklara sahip şemalar çerçevesinde kısa bilgiler verilerek anlatılmıştır.

Birinci cildin fihrist kısmı tarikatların hangi gün devrân-ı mukabelede bulunduğunu gösteren şemadan oluşmaktadır. Bu şemada sayfa ve tekke numarasıyla birlikte tarikat ismi de verilmektedir. *Tarikat-ı Aliyyenin İşârâtı* başlığı altında Nakşibendî, Halvetî, Kadirî, Sadî, Rifâî, Sünbülî, Uşşâkî, Gülşenî, Şâzilî, Celvetî, Bayramî ve Bedevî tarikatlarını harfler ile sembol eden işaretler, *Devrân-ı Mukabele Günlerin İşârâtı* başlığı altında ise haftanın günlerini rakamlar ile gösteren işaretler verilmektedir. Kitabın devamında *Dâhil-i Sur-i İstanbul* ve *Hâric-i Sur ve Etrâf-ı İstanbul* başlıkları altında İstanbul'un suriçi ile surdışının yakın çevresinde bulunan cami ve tekkelerin alfabetik olarak sıralanmış listesi yer almaktadır. Yapılar esâmi-i cevâmi' (cami isimleri), esâmi-i mahallât (mahalle isimleri), esâmi-i tekâyâ (tekke isimleri) ve bunların numaraları ile karb ve civârı (çevresi), esâmi-i bânî (yaptıranın isimleri) başlıkları altında verilen kısa bilgilerle tanıtılmaya çalışılmıştır. Bu kısımlarda toplam 500 cami, 194 mahalle ve 172 tekke ismi geçmektedir. Ardından İstanbul'da bulunan 75 hamamın isimleri ve nerede olduğu ile İstanbul'da kalan 25 sahabe-i kirâm ve türbe-i şeriflerinin nerede olduğu anlatılmaktadır.

Kitabın ikinci cildinde *Haric-i Sur-i İstanbul* başlığı altında surdışında bulunan cami ve tekkeler semtlere göre gruplanarak birinci ciltteki yöntemle sıralanmıştır. Bu semtler arasında Eyüp Sultan Kasabası, Eyüp Sultan civarı, Hasköy, Kasımpaşa, Galata, Tophane, Beşiktaş, Boğaziçinin Rumeli ve Anadolu yakası, Üsküdar ve Kadıköy bulunmaktadır. Bu semtlerde bulunan toplam 324 cami, 138 mahalle ve 132 tekke hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra İstanbul'da bulunan 9 Bektaşî tekkesinin isimleri, nerede bulunduğu listesi ile diğer 17 tarikatın isimleri, pirleri ile doğum yerlerinin

¹⁴⁸ Niş Muhacirlerinden Hacı İsmail Beyzâde Osman Bey, *a.g.e.*, Mukaddime, s. I-II.

listesi verilmiştir. *Dersââdet Kapıları* başlığı altında İstanbul surlarında bulunan 28, Topkapı Sarayında bulunan 7, Galata surlarında bulunan 11 ve bulma kapılar olarak isimlendirilen 6 kapının isimleri verilmiştir. *Köprüler* başlığı altında İstanbul'da bulunan 12 köprünün adı verilmiştir. Kitabın devamında İstanbul'un Rumeli yakasında bulunan 13, Anadolu yakasında bulunan 13, Üsküdar'dan Kadıköy'e doğru 4 ve Adalar'da bulunan 4 iskelenin isimleri verilmiştir. İstanbul'un pazarları ve panayırları da anlatılmıştır. Haftanın günlerine göre pazarların, yılın aylarına göre de panayırların nerede, hangi tarihte kurulduğu verilmiştir. İstanbul'da bulunan 6 liman ile 14 burnun isimleri ve nerede bulunduğu anlatıldıktan sonra *Mekâtib-i Asker ve Mülkiye* başlığı altında 9 askeri rüştiye, 6 askeri idâdi, 21 mülki rüşdiyenin isimleri ve buralarda bulunan kişi sayıları verilmiştir. İstanbul'da, bilâd-ı selâse'de (Eyüp, Galata, Üsküdar), Adalarda bulunan emlak sayıları verilmiştir. Buna göre; 66413 hâne, 34196 dükkân, 344 han, 175 hamam, 367 fırın, 7202 bekâr odaları ve ahır, 4591 bağ, bahçe, bostan, 3305 tarla, çayır, 38 çiftlik, 338 kayikhane, 22314 arsa ve 12 vapur değirmeni bulunmaktadır. *Emlâk-ı Şâhâne ve Mîrî* başlığı altında sultana ait emlak sayıları verilmiştir ki bunlar 49 saray-ı hümâyûn ve kasır, 278 (veya 678)¹⁴⁹ devâir-i âliye, 89 bağçe, bostan, çiftlik, 198 kışla, karakolhane, 16 hane, 18 dükkân, 99 oda ve ahır, 99 emlâk-ı hümâyûn ve muy-i arsa, 3 yangın kulesi, 2 büyük köprü, 10 küçük köprüden oluşmaktadır. *Akm Tabir Olunan Emlâkın Gayri Müsemmere* başlığı altında 19 sefârethane, 8 şimendifer istasyonu, 674 cami-i şerif, 519 umum-i mekâtib, 146 medrese, 65 umum-i kütüphane, 321 tekye, 16 imâret, 15 muvakkıthane, 166 cami, medrese, tekye arsaları, 1 rasathane, 112 türbe-i şerif, 1 tünel, 1889 musluk, havuz, çeşme, sebil ve 169 bakarîhane, kilîsa, sinavîhâne yer almaktadır. Son olarak *Çarşı-ı Kebir*'de bulunan yapıların sayısı verilmiştir. Burada 1 Câhir Bedestâni, 1 Atlas Bedestâni, 4399 dükkân, 2195 oda, 1 çifte hamam, 497 dolab, 12 hazine, 1 imâret, 1 cami, 10 mescid, 2 şadırvan, 1 sebil, 16 çeşme, 8 tulumba, 9 kuyu, 1 türbe, 73 zुकak [sokak], 24 han, 1239 han odaları, 1 mekteb bulunmaktadır.

Osman Bey bu çalışmasıyla 19. y.y. İstanbul'unun bir nevi dökümünü yapmaktadır. Kitapta yapıların tarihçeleri verilmeden genelde rakamsal değerlendirmeler ve kısa bilgiler ile İstanbul'da bulunan eserler tanıtılmaya çalışılmıştır.

¹⁴⁹ Bu sayının ilk rakamı dizgide ters basıldığından hem “iki” hem de “altı” olma ihtimali taşımaktadır.

Mahmud Paşa el-Felekî, *Mısır Ehrâmları: Hangi maksada mebnî vücuda getirilmiş ve ne vakit binâ edilmiştir?*, çev. M. Muhiddin, Dersaâdet: Karabet Matbaası, H. 1311/1895-1896.

Mısır Ehrâmları isimli bu kitap Mahmud Paşa el-Felekî [ö.1885] tarafından kaleme alınmıştır.¹⁵⁰ Mahmud Paşa 1815’de Garbiye eyaletinin Hissa kasabasında doğmuş Mısırlı astronomi âlimi, coğrafyacı, mühendis ve devlet adamıdır. Adı Mahmud Ahmed Hamdi olup Mahmud Hamdi olarak da bilinir. İskenderiye ve Kahire’de medrese eğitimini tamamladıktan sonra Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Paşa’nın Bulak’ta kurduğu ve genellikle Batılı hocaların ders verdiği Delambre Bey idaresindeki modern askeri mühendishanede okudu. Okulun matematik ve astronomi hocalığına tayin edildi (1834) ve burada sağ kolağası rütbesine kadar yükseldi. Bu görevi sırasında başarılı çalışmalarından dolayı Mehmed Ali Paşa tarafından ödüllendirildi ve eğitim için Fransa’ya gönderildi (1850). Paris’te bulunduğu dokuz yıl içerisinde rasathanenin gözlemlerine katıldı ve çeşitli ilimler öğrendi. Mısır’a döndüğünde okuduğu ve hocalık yaptığı mühendishanenin müdürlüğüne tayin edildi.

18 Temmuz 1860 tarihinde gerçekleşen tam ay tutulmasını gözlemlemek üzere Sudan’ın Dongola şehrine giden Felekî, yaptığı gözlemin sonuçlarını ilmî bir rapor halinde Mısır Valisi Said Paşa’ya sundu. Ardından rütbesi miralaylığa yükseltildi. el-Mecmau’l-ilmiiyyi’l-Mısırî’ye üye seçildi ve Said Paşa tarafından Mısır’ın haritasını çizmekle görevlendirildi. Böyle bir işe girişen ilk Mısırlı olarak çizdiği bu haritada harita mühendisliğindeki becerisini ortaya koydu ve büyük bir ün kazandı. 1880’de el-Mecmau’l-İlmiiyyi’l-Mısırî’nin başkanlığına seçilen Felekî, 1875’te Mısır’ı temsilen Paris Milletlerarası Coğrafya Kongresi’ne ve 1881’de Venedikte toplanan kongreye katıldı. 1882’de paşa unvanıyla İsmail Râgıb Paşa hükümetinde çalışma bakanlığına getirildi, 1883’te Nubar Paşa hükümetinde de eğitim bakanlığını yürüttü ve eğitim işlerine belli bir düzen getirdi. Bu arada Mısır Coğrafya Cemiyeti’nin başkanlığını yaptı. Arkeoloji ile de ilgilenen Felekî, İskenderiye’nin doğu limanındaki sütunlara bakarak İskender tarafında kurulan eski şehrin bugünkü meskûn mahallerin altında olduğu ileri sürmüştür. 19 Temmuz 1885’te Kahire’de vefat etti.¹⁵¹

¹⁵⁰ Mahmud Paşa el-Felekî, *Mısır Ehrâmları: Hangi maksada mebnî vücuda getirilmiş ve ne vakit binâ edilmiştir?*, Arabîden mütercimi: Bağdâdî M. Muhiddin, Dersaâdet: Karabet Matbaası, 1311, 35 s.

¹⁵¹ Salim Aydüz, “Mahmûd Paşa el-Felekî”, *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXVII, s. 379-380; “Felekî”, *İA*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988, c. IV, s. 539; Ekmeleddin İhsanoğlu [ve öte.], *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, s. 642-644.

Kitabın müellifi Mahmud Paşa el-Felekî Mısır'ın modernleşme döneminde yetiştirdiği bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Mahmud Paşa el-Felekî önce Fransızca olarak yayınladığı eserini Avrupa'da ilgi uyandırması üzerine sonradan Arapçaya da çevirmiştir. Yazar konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir:

“Bâdî-i emirde iş bu risaleyi lisan-ı Fransevî üzere telif ederek nüsh-i matbuasından bir kaçını Avrupa encümen-i dânişlerine irsal ve takdim eyledim. Eser-i âcizî senevî mecmualar ile resâil-i ilmiyelerde derc ve neşr edilerek münakaşat-ı adideden sonra layık olmadığım halde birçok takriz ve tahsinlere nail oldum. Badehû esas maddeyi ihlal etmeyecek derecede birkaç mahallini cüzûce ta'dil ile başlıca dört fasıldan ibaret olmak üzere lisan-ı Arabiye tercüme eyledim.”¹⁵²

Kitabın Fransızca ve Arapçasının ne zaman yayınlandığı hakkında bilgi verilmemiştir. Arapça ismi *Ehrâmü'l-Cîze* olan eser Mühendishane-i Berrî-i Hümâyûn muallimlerinden topçu mülâzım-ı evveli Bağdadî M. Muhyiddin tarafından *Mısır Ehrâmları* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.

Bu kitap Mısır piramitlerinin tarihi hakkında bilgi veren bir eser değildir. Piramid kaidesi köşelerinin yönleri, piramit yüzeylerinin meyli, piramitlerin ölçüleri, piramitlerin ne zaman yapıldığı ve piramit yapılarının yıldızlarla olan ilişkisini anlatmaktadır. Yazar bu kitabı niçin kaleme aldığını ve gözlemleri sonucu piramitlerin gökyüzü ile olan bağlantısını nasıl kurduğunu şu sözlerle ifade etmektedir:

“Kulları hesabât ve itibarât-ı felekiyye îanesiyle Mısır ehrâmlarının tarih-i binalarını bularak keşfiyatımdan tarih-i nokta-i nazarınca âmmeyi müstefid edebilmek için işbu risaleciği telif eyledim. Hesabât-ı âcizanem neticesinde ehrâmların vaktimizden 5200 sene mukaddem bina edilmiş olduklarını buldum ki bu da cumhur-i âmme-i müerrihîn ve Mısır'ın âsâr-ı atıkasıyla iştiğal eyleyen ulemanın istidlâlâtına tamamıyla muvafıktır. Cenab-ı Allah âmâl-i hayriyye-i ictihad-kârâneme mükâfâten “İzâ erâdallâhu şey'en yesurru esbâbehu”¹⁵³ gayet su'ûbetli görülen şu emr-i mühimmin hallinde bendelerine muvaffakiyet ihsan buyurdu.

Yeniden Mısır haritasının tersimiyle Cize'nin büyük ehrâmından mürur eyleyen nısfu'n-nehâr dairesinin mebd-i tûl itibar olunması zımında kullarına verilen emr mucibince ehrâmât-ı mezkureye zehâb lüzumu rû-nümâ oldu.

¹⁵² Mahmud Paşa el-Felekî, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁵³ “Allah bir şey murat ettiğinde sebeplerini kolaylaştırır.”

Hayret-efzâ-yı züvvâr olan ehrâmlara atf-ı nazar eylediğim zaman tarih-i binalarıyla suret-i inşaları, şekillerinin tertibi hakkında icrâ-yı tetkikata başlayarak fikrimi garib bir hayret istila eyledi ki harf-ı vâhid telaffuzuna bile muktedir olamadım.

Ehrâmların kaide adlâ'ıyla kendilerine mücavir bulunan mağaraların dıl'ları [kenarları] acaba ne sebebe mebni cihât-ı erbaa-i asliyyeye müteveccihen bina edilmişler ve vecihlerini teşkil eyleyen sutuh-ı mâile niçin ufuk ile aynı bir meyilde inşa olunmuşlardır? İşte buraları insanın kuvve-i müfekkiresini emvâc-ı hayâlât arasında çalkar. Tasavvuratıma nazaran ehrâmât-ı Mısriyye bir sebab-i dînîye müsteniden binâ edilmişlerdir. Cesâmetleri dahi bânilerinin nüfuz ve iktidar-ı fevkalâdelerine dâll oluyor.

Eski Mısır'ların maârifce olan derece-i ehliyetleri aranılırsa ilm-i felekiyyât ile ilm-i hendesenin muhteri' oldukları anlaşılıyor ki zaten bu maddeyi tarih dahi mu'teriftir.

Mısır ehrâmlarının perde-i hafâ altında kalan esrar-ı meçhulesinin keşfi zımında kaidelerinin mürekkeb olduğu adlâ'm cihetleriyle meyillerini tayin icab ediyordu.

1278 sene-i hicriyyesinde rasadât-ı felekiyye ve mıknatısıye-i lâzimeyi icra için ehrâmları ziyarete itidâl-i rebî'i gününde teşebbüs eyledim. Binaenaleyh usulü vech ile i'tidâl-i rebî'îden iki gün mukaddem Cize ehrâmlarına azimet eyledim. Büyük ehrâmın kaidesine karib bir mahalde nasb-ı hayme ikamet ve dört gece mütemadiyen ihvândan Ahmed Fâid Bey ve Mustafa Şevki Efendi ile birlikte bulundum.

Mezkur gecelerin birinde çadırın haricine çıkarak berrak semaya atf-ı nazar ve havass u efkarımı bir yere toplayarak etrafımda bulunan cibâl-i esâ ehrâmların câmi olduğu esrâr-ı hafiyeyi mülâhazaya daldım. Bir taraftan da ecrâm-ı semaviyyeyi seyr u temaşa eyliyor idim ki bu aralık ehrâmların önünde fevcâ fevc mürur eyleyen seyyârâttan en parlağı olan Şi'râ-yı Yemân gözüme ilişti. Şi'râyı Yemân'ı kevâkib-i sabiteden olduğu münasebetle bi't-tarassut şu'â'âtından en büyük ehrâmın vech-i cenübîsi üzerine heman amûda karib bir surette vârid olduğunu müşahede eyledim.

Vukuât ve istidlâlât-ı ma'ruzen sonra ehrâmlarla küre-i sema beyninde bir münasebet olduğuna dair zihnimde bir zann-ı kavî hasıl oldu. Binâberîn mebânî-i ehrâmiyyenin kudemâ-yı Mısriyye nezdinde ma'bud ittihâz olunan bazı kevâkibe mahsusen bina edildiklerini ve kevâkib-i mezkurenin en mühimmi mutlaka Şi'râ-yı Yemânî idüğünü tahmin eyledim. Bendeniz işte bu sayede ehrâmât-ı mebhusenin tarih-i binâları meydan-ı vüzuha çıkacağını katiyyen tahmin eyliyor idim".¹⁵⁴

Mahmud Paşa el-Felekî kendi rasat, ölçüm ve araştırmaları sonucunda piramitler hakkında elde ettiği bilgileri *Ehrâmların Kâideleri İzla'ının Tayin-i Cihâtı, Ehrâmlara Ait Olan Eb'âdın Mukayese ve Mesâhaları, Ehrâm ile Şi'râ-yı Yemânî Kevkebi*

¹⁵⁴ Mahmud Paşa el-Felekî, *a.g.e.*, s. 3-6.

Beyninde Husul-i Râbitaya Müstedil Olan Mevadd-ı Mühimme ile Şi'râ-yı Yemânî Kevkebinin 52,30 Derecelik Bir Meyilde Olduğu Zaman Vasıtasıyla Ehrâmların Tarih-i Binasının Suret-i İstihârâ başlığını taşıyan dört fasılda toplamaktadır.

Ehramların Kâideleri İzlâ'ının Tayin-i Cihâtı başlığını taşıyan birinci fasılda piramitlerin kaide köşelerinin yönlerini belirlerken kullandığı aletler ve gözlem yöntemini anlatmaktadır. Piramitlerin yönlerini belirlerken ölçüm aleti olarak teodolit ve plançete kullanmıştır. Alet kullanmadan ise 19 Ramazan 1286'da (23 Aralık 1869) güneşin doğuşu ve batışını gözlemleyerek piramitlerin yönlerini belirlemeye çalışmıştır. Mahmud Paşa yaptığı ölçümler sonucu piramitlerin yönlerinin doğuya baktığını belirlemiştir.

Ehrâmlara Ait Olan Eb'âdın Mukayese ve Mesâhaları başlığını taşıyan ikinci fasılda Mahmud Paşa piramitlerin kaidelerinin kenar uzunluklarını, yüksekliklerini ve yüzeylerin kaç derece meyle sahip olduğunu hesaplamıştır. Büyük piramidin kaidesinin kenar uzunluğunu 231.50 m. ve barometre ile yaptığı ölçümlerle yüksekliğini ise 146,50 m. olarak belirlemiştir. İkinci piramidin kaidesinin kenar uzunluğunu 208 m. ve yüksekliğini 139 m. olarak belirlemiştir. Piramit yüzeylerinin ortalama meylini ise Benis'in *Mısır Antikaları Tarihi* isimli eserindeki verileri de kullanarak 52.30 derece olarak hesaplamıştır.

Ehrâm ile Şi'râ-yı Yemânî Kevkebi Beyninde Husul-i Râbitaya Müstedill Olan Mevadd-ı Mühimme başlığını taşıyan üçüncü fasılda Mahmud Paşa piramitlerin inşa yönü, meyilleri ve kadim Mısır inancından hareketle gökyüzü ile olan bağlantısını ortaya koymaya çalışmaktadır. Piramitlerin eski Mısırlıların gökyüzünde edindikleri bir tanrıya, yani Şi'râ-yı Yemânî'ye (Kelb-i Semâvî) yönelik olarak inşa edilmiş bir mezar yapısı olduğunu şu sözler ile ifade etmektedir:

“Birinci fasılda dahi bilcümle ehrâmlar ile mekâbir ve ma'âbid-i saire adlâ' ve vücuhunun cihât-ı erbaa-i asliyeye müteveccih oldukları taht-ı karara alınmış idi. İşbu iki emirden istidlal olunuyor ki ehrâmlar ile ma'âbidin vaziyetleri öyle tesadüfen cihât-ı erbaa-i asliyeye tevcih olunmayıp kudemâ-yı Mısırye malum olan bir maksad u garaz-ı diniyyeye müsteniden tayin edilmişlerdir. Hatta her kesçe malumdur ki Yehûd u Nasârâ kendi diyanetleri iktizasından olarak kabirlerini Beytü'l-Makdis'e müzteveccihen hafır ve bina ederler. Mekâbir-i İslâmiyye ise bulunulan noktadan Beytü'l-Haram'a vaslı tasaavur edilen hatta amûden hafır edilerek meyyit lahd-i derûnuna sağ yanı üzere yatırılır ki yüzünün Kabe'ye müteveccih olması içindir.

Halbuki kudemâ-yı Mısriyye mekâbir-i ehrâmiyelerine atf-ı nazar edilince Mekke-i Mükerrreme veyahud Kudüs-i Şerif gibi hiçbir beldeye müteveccih olmadıkları görülür.

Taharriyâtımı vücuh-ı ehrâmînin ufuk ile ihdâs eylemiş olduğu zevâyâ-yı meyle rabt ve hasr eyleyince semaya müteveccih bulunduğu nümâyân olarak işbu vaziyetlerden nâşî semada ma'bud ittihaz eylemiş oldukları kevâkibden birine müteveccihen bina eyledikleri meydan-ı sübuta çıkıyor.

(...)

Yine cühelâ-yı kadime-i Mısriyyece ruhâniyât-ı ekâbir için bir ilâhın vücudu iddiâ olunarak işbu ilâhın da inde'l-kudemâ ahvâl-i ehl-i arzın müvekkili olduğu kabul ve itibar olunmuş idi. Bu günkü güne değin mevcud bulunan âsâr-ı kadime-i Mısriyye'nin şehâdetlerine bakılırsa mezkur ilâhların mürur-i zaman ile eşkâl-i muhtelifle ile beyne'n-nâs türediği müsbittir. Kelb-i Semâvî, yani Şi'râ-yı Yemânî kevkebi bade'l-mevt ervâh hesâbâtının rüyetine müvekkil olarak başı kelb ve vücudu insan heyetinde tersim edilirdi ki bir serir üzerine batırılmış olan cenazenin sandukası üzerinde resm-i mezkur menkûş ve mahkûk olup etrafı dahi kelb suretinde dört adet büyük ma'budlarının resimleri ile tezyin edilirdi.¹⁵⁵

Bu fasılda Piramitlerin Şi'râ-yı Yemânî yıldızı ile olan ilişkisini beş delille ispat etmektedir. Bu delillerden birincisi piramitlerin mezar yapısı olarak inşa edilmesi sebebiyle ölüm işlerine hâkim olan bir tanrıya, yani eski Mısırlıların inancı gereği Şi'râ-yı Yemânî'ye bağlanabileceği; ikincisi eski Mısırlıların ölümlerine yanına adak piramidi olarak isimlendirilen, üzerinde Şi'râ-yı Yemânî'yi (Kelb-i Semâvî) sembolize eden başı köpek gövdesi insan şeklinde resimlerin olduğu küçük piramidler koymaları; üçüncüsü eski Mısırlılarda Şi'râ-yı Yemânî yıldızını bazen üçgen şekliyle veya piramidin bir yüzeyi, bir hilal ve bir yıldızdan oluşan şekiller ile sembolize ettikleri; dördüncüsü Liyârî şehrinin köşesine inşa edilmiş olan piramitin Şi'râ-yı Yemânî yıldızını temsil ettiği; ve beşincisi ise ehl-i İslâmın kitaplarında piramitlerin Şi'râ-yı Yemânî'nin diğer isimlerinden Hermes'i'l-Ekber'e (Utarid-i Mısrî, Kelb-i Enoyis ve Kelb-i Semavî) nispet edilmesidir.

Şi'râ-yı Yemânî Kevkebinin 52,30 Derecelik Bir Meyilde Olduğu Zaman Vasıtasıyla Ehrâmların Tarih-i Binasının Suret-i İstihracı başlığını taşıyan son fasılda geçmiş dönemlerdeki Şi'râ-yı Yemânî yıldızının meybinden hareketle piramitlerin yaşını bulmaya çalışmaktadır. Mahmud Paşa, Arap ve Avrupalı yazarların fikirlerinden de

¹⁵⁵ Mahmud Paşa el-Felekî, *a.g.e.*, s. 15-18.

istifade ederek yaptığı incelemeler sonucu piramitlerin ne zaman yapıldığına dair kanaatlerini *Hülâsa* başlığı altında şu şekilde ifade etmektedir:

“İşbu ittifaka binâen ve müerrihîn-i Arab ve Efrencin müşahedatı sıhhatine istinaden Şi‘râ-yı Yemânî kevkebiyle ehrâmât-ı Mısriyye eşkâli beynindeki münasebata dair icra ettiğim hissiyat ve keşfiyyat-ı akvâ-yı ihtimal olup Cîze Ehrâmıların’ın filhakika kevkebe ibadet için bir garaz-ı dînî ve taabbudîye müsteniden hicretten heman 4000 sene mukaddem bina edilmiş olduğunu katiyyen cezm u tasdik eyledim.”¹⁵⁶

Mahmud Paşa el-Felekî’nin bu eseri günümüzde bile güncelliğini koruyan bir konunun 19. y.y.ın ikinci yarısından itibaren ele alındığını göstermektedir. Kitabın piramitler ile ilgili olarak ele aldığı konular onu diğer çalışmalardan ayırmaktadır. Yazar sadece önceki tarihsel bilgileri aktarmakla kalmayıp kişisel gözlem ve araştırmaları neticesinde elde ettiği bilgileri de ekleyerek piramitlerin niçin ve ne zaman yapıldığını ortaya koymaya çalışmaktadır.

Sâ‘î, *Tezkiretü’l-Bünyân: Koca Mimar Sinan’ın Mükemmelen Bir Tercüme-i Haliyle Âsârı Hakkında Malumatı Havidir*, nşr. Ahmed Cevdet, Dersaâdet: İkdâm Matbaası, R. 1315/1899.

Mimar Sinan’ın yakın dostu Sâ‘î Mustafa Çelebi tarafından III. Murad döneminde kaleme alınan *Tezkiretü’l-Bünyân* aslında kütüphanelerde pek çok nüshası bulunan yazma bir eserdir.¹⁵⁷ Mimar Sinan’ın anlattığı konuları isteği üzerine Mustafa Sâ‘î Çelebi kaleme almıştır. XV. yüzyılın sonlarına doğru yazıldığı düşünülen bu yazma eser 1315 (1899) tarihinde Ahmed Cevdet’in mukaddimesiyle yayına hazırlanmıştır.¹⁵⁸ Kitap hem nesir hem de nazım şeklinde kalme alındığı için Mustafa Sâ‘î Çelebi’ye ait birçok şiir bulunmaktadır.

¹⁵⁶ Mahmud Paşa el-Felekî, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁵⁷ Tezkiretü’l Bünyân’ın yazma nüshalarının tanıtımı için bkz.: Metin Sözen-Suphi Saatçi, *Mimar Sinan ve Tezkiretü’l Bünyân*, Emlak Bankası, İstanbul: 1989, s. 21-25.; Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul: 1988, s.13.

¹⁵⁸ Sâ‘î, *Tezkiretü’l-Bünyân*, tab ve nâşiri: Ahmed Cevdet, Dersaâdet: İkdâm Matbaası, 1315, 72 s.; *Tezkiretü’l-Bünyân* bir çok kez günümüz alfâbesine de aktarılmıştır. Bu çalışmalar için bkz. Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, İstanbul: Mimar Sinan Üniv. Yayınları, 1988, s. 21-57; Sadık Erdem, *Tezkiretü’l-Bünyân: Mimar Sinan’ın Kendi Ağzından Hayat ve Eserleri*, İstanbul: Binbirdirek Yayınları, 1988, 92 s.; Metin Sözen, Suphi Saatçi, *Mimar Sinan ve Tezkiretü’l-Bünyân*, Emlak Bankası, İstanbul: 1989, 175 s.; Hayati Develi, Samih Rıfat, *Yapılar Kitabı: Tezkiretü’l-Bünyân ve Tezkiretü’l-Ebniye: Mimar Sinan’ın Anıları*, İstanbul: Koçbank, 2002, 248 s.; Suphi Saatçi, *Mimar Sinan*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2010 (2. baskı), 207 s.

Kitabın yazarı Mustafa Sâ'î Çelebi (ö.1595-96) Mimar Sinan hakkındaki eserleriyle tanınır. Sâ'î, Mimar Sinan'ın yakın arkadaşı olup şair, tarihçi ve nakkaştır. Eserleri *Tezkiretü'l-Bünyân*, *Tezkiretü'l-Ebniye*, *Ravzatü's-Selâtin*'dir. Bir de *Dîvân*'ı olduğu bilinmektedir. Ayrıca Sinan'ın yaptığı bazı eserlere kitabe yazmıştır. İstanbul Silivrikapı'da medfundur.¹⁵⁹

Tezkiretü'l-Bünyân Mimar Sinan'ı ve eserlerini anlatan kitapların birçoğunda kullanılan ana kaynaklardan biri olması sebebiyle 19. yüzyılın sonlarına doğru İkdâm Gazetesi sahib-i imtiyaz ve başmuharriri Ahmed Cevdet tarafından Kütüphane-i İkdâm'ın âsâr-ı eslâf serisinin on üçüncü kitabı olarak neşredilmiştir. Yayına hazırlanan *Tezkiretü'l-Bünyân* için Hafız Behçet Beyefendi tarafından hediye edilen yazma bir nüsha kullanılmıştır. Bu konu hakkında kitaptaki teşekkür notunda şu ifadeler yer almaktadır:

“İşbu kitabın tab'ına ihdâ-yı eser suretiyle delalet buyuran şehremaneti hendesehane kalemi baş katib muâvini izzetlü Hafız Behcet Beyefendiye Maârif-i Osmaniyyeye vâki olan hizmetinden dolayı arz-ı teşekkürât eyleriz.”¹⁶⁰

Sinan'ın hayatını ve eserlerini anlatan bu eser *Reis-i Mimârân Koca Sinân b. Abdülmennân* başlığını taşıyan ve Ahmed Cevdet'e ait bir giriş yazısıyla başlamaktadır.¹⁶¹ Burada mimarlığın ilk ne zaman ve nerede ortaya çıktığı, her medeniyetin mimaride kendi tarzını oluşturması, Osmanlı'nın da kendine has bir mimari tarz geliştirdiği, bu tarzın oluşumuna katkı sağlayan Osmanlı mimarları, Mimar Sinan'ın kökeni hakkındaki iddialar ve bilgiler, Mimar Sinan'ın Yavuz Selim zamanında Kayseri'den devşirildiği, asıl mesleğinin neccarlık olduğu, Yeniçeri olarak katıldığı seferler, ustalığının işareti olarak bu seferlerde ihtiyaç sebebiyle yaptığı gemi ve ahşap köprü, Acem Ali'nin vefatıyla mimarbaşılığa getirilmesi, ilk eseri olarak İyas Paşa Türbesi'ni yapması, uzun ömür sürmesi, Koca Sinan lakabını alması, Sinan'ın yetiştirdiği mimarlar, Sinan'ın fiziksel özellikleri, yaptığı eserlerin sayısı ve vefâtı hakkında bilgi verilmektedir.

¹⁵⁹ Mustafa Sâ'î Çelebi'nin hayatı için bkz.: Recep Yılmaz, “Mustafa Saî Çelebi”, *YYOA*, İstanbul: YKY, c. II, s.323.; Suphi Saatçi, “Sâ'î Mustafa Çelebi”, *TDİ*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, c. XXXV, s. 539-541.

¹⁶⁰ Sâ'î, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁶¹ Bu yazı İkdâm Gazetesi'nin 11 Teşrin-i evvel 1312 tarihli nüshasından alınarak burada yayınlanmıştır, bkz. *İkdâm*, “Musâhabe-i Reisü'l-Mimârân Koca Sinân b. Abdülmennân”, 11 Teşrin-i evvel 1312, s. 3.

Ahmed Cevdet bu kısımda Sinan ile ilgili konuları anlatırken *Kuyudât-ı Mühimme* isimli Arapça bir kaynaktan yararlandığını söylemektedir. Bu eserin Mimar Sinan hayattayken yazılmış olabileceğini de ifade etmektedir. Yazarı belli olmayan bu kitapla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

“Mimar Koca Sinan b. Abdülmennân’ın tercüme-i ahvâlini yazmak için me’ haz ittihaz ettiğimiz âsâr-ı müteaddide meyanında yukarıda zikri sebkât eden *Kuyudât-ı Mühimme* nâm Arapça risale maksudu –bir dereceye kadar– temin ve bazı yerlerinde “içinde bulunduğumuz şu asr-ı terakkinin yetiştirdiği Koca Sinan” gibi tabirattan risale-i mezkûrenin Mimar Sinan’ın ber-hayat bulunduğu zamanlarda kaleme alındığını tebyin ediyorsa da bunun muharriri kim olduğuna dair bir kayda tesadüf olunamamıştır. Bunun için muharriri hakkında bir şey deymeyeceğimiz tabîdir. Şu kadar var ki *Kuyudât-ı Mühimme*’de gördüğümüz tarihe müstenid muhâkemât ve tafsilatı yine tarih kitaplarından en mu‘temedün bih olanlarının o babda verdikleri malumat ile tatbik ederek kemâl-i derece mutabakatını gördük. Bunun üzerine tafsilat-ı mündercesinin roman gibi hayalhane mahsulü olmadığından kanaat hasıl ettik.”¹⁶²

İstidrâd başlığı altında ise Sinan’ın yaşıyla ilgili öne sürülen fikirleri anlatılmaktadır. Mustafa Sâ’î Çelebi’nin kaleme aldığı ve Sinan’ın türbesindeki kitabede yer alan şiirin metni verilmiştir. Çünkü bu şiirde Sinan’ın yaşıyla ilgili ipuçları yer almaktadır.

Sonrasında *Tezkiretü’l-Bünyân*’ın metni yer almaktadır. *Tezkiretü’l-Bünyân Hasbihâl-i Ân Üstâd-ı Kârdân Sermimarân Sinan b. Abdülmennân* başlığı altında yaratıcı olan Allah’a hamd edilmekte. *Der Sıfat-ı Ân Hâcegân-ı Dünya ve Din Çehâr Yâr-ı Kez Rıdvânullahı Aleyhim Ecmaîn* başlığı altında Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin sıfatlarına değinilmektedir. *Der Mahâmid-i Padişâh-ı Muazzez ve Mükerrerem Zillullah fi’l-Âlem Ebbede Devletehû ve Saltanatehû* başlığı altında Sultan Murad’a dua edilmekte ve övgüde bulunmaktadır. *Der Mahâmid-i Şehzâde-i Civân Baht* başlığı altında Sultan Murad’ın oğlu şehzâde Mehmed’e övgüde bulunmaktadır. *Der Sıfat-ı Veziriazam Sultan Murad Han halledallahu mülkehu* başlığı altında veziriazam Sivayuş Paşa’nın sıfatları anlatılmaktadır. *İbtidâ-yı Tahrîr-i İnşâ bî-Nazm* başlığı altında kitabın yazılış sebebi anlatılmaktadır. Mustafa Sâ’î Çelebi bir gün yaşı ilerlemiş olan Mimar Sinan’ın gelerek hayır ve dua ile anılması için kendisinden nazım ve nesir olarak hatıralarını yazmasını istediğini söylemektedir. *Sebeb-i Mimar Şoden*

¹⁶² Sâ’î, a.g.e., s. 7-8.

Hakîr der Binâ-yı Keştihâ-yı bi-Nazîr der Mahall-i Ceng-i Düşmen be-Aheng başlığı altında Sinan'ın dört padişah döneminde mimarlık yaptığını ve Sultan Selim zamanında Kayseri sancağından devşirildiğini, padişahın hizmetinde Arap ve Acem diyarlarını gezip tekrar İstanbul'a geldiğini, Sultan Süleyman zamanında Acem'e sefere giderken Van Kalesi tarafında Tatvan Denizi kenarında Acemler hakkında bilgi toplanması için veziriazam Lütfi Paşa'nın emriyle üç tane gemi inşa ettiğini, kaptanlığına da kendisinin getirildiğini anlatmaktadır. *Der Beyân-ı Sefer-i Küffâr ve Mimar Şoden Abd-i Haksâr* başlığı altında Sultan Süleyman Karaboğdan'a sefere çıktığında ordunun geçmesi için veziriazam Lütfi Paşa'nın tavsiyesiyle Prut nehri üzerine yaptığı köprüyü, köprünün düşman askerlerinin eline geçmemesi için kule yapılmasını isteyen Lütfü Paşa ile aralarında geçen dialoglardan ve mimarbaşı olarak görevlendirilmesinden bahsetmektedir.

Kitabın bundan sonraki kısmında Mimar Sinan'ın yapmış olduğu eserler nerede oldukları da belirtilerek on iki grupta toplanarak listelenmektedir. Bunların başlıkları ve verilen eser sayıları şu şekildedir:

Evvelki Bâb: Bina olunan cevâmi '-i şerifelerin esâmi ve a 'dâdın beyân eder: Bu kısımda 81 tane cami ismi verilmektedir.

İkinci Bâb: Bina olunan mesâcid ve maâbidin esâmi ve a 'dâdın beyân eder: Bu kısımda 50 mescid ismi verilmektedir.

Üçüncü Bâb: Bina olunan medârisin esâmi ve a 'dâdın beyân eder: Bu kısımda 55 medrese ismi verilmektedir.

Dördüncü Bâb: Bina olunan dârü'l-kura ve türbelerin esâmi ve a 'dâdın beyân eder: Bu kısımda 7 dârü'l-kura ve 19 türbe olmak üzere toplam 26 yapının ismi verilmektedir.

Beşinci Bâb: Bina olunan imaretlerin esâmi ve a 'adâdın beyân eder: Bu kısımda 14 imaretin ismi verilmektedir.

Altıncı Bâb: Bina olunan dârüşşifaların esâmi ve a 'dâdın beyân eder: Bu kısımda 3 dârüşşifanın ismi verilmektedir.

Yedinci Bâb: Bina olunan suyolları kemerlerinin esâmi ve a 'dâdın beyân eder: Bu kısımda 5 kemer ismi ve 1 havuz ismi verilmektedir.

Sekizinci Bâb: Bina olunan cisrlerin esâmi ve a'dâdın beyân eder: Bu kısımda 8 köprü ismi verilmektedir.

Dokuzuncu Bâb: Bina olunan kârbânserayların esâmi ve a'dâdın beyân eder: Bu kısımda 16 kervansarayın ismi verilmektedir.

Onuncu Bâb: Bina olunan sarayların esâmi ve a'dâdın beyân eder: Bu kısımda 33 sarayın ismi verilmektedir.

Onbirinci Bâb: Bina olunan mahzenleri beyan eder: Bu kısımda 6 mahzenin ismi verilmektedir.

Onikinci Bâb: Bina olunan hamamların esâmi ve a'dâdın beyân eder: Bu kısımda 32 hamamın ismi verilmektedir.

Mimar Sinan kitabın bundan sonraki kısımlarında yapmış olduğu yapılardan bazılarının inşa süreci, özellikleri ve malzeme temini gibi konularında bilgi vermektedir.

Der Beyân-ı Binâ-yı Cennet Nişân Cami-i Şehzâde-i Mehmed Han aleyi'r-rahmet ve'r-Rıdvân başlığı altında Şehzâde Mehmed Camii hakkında bilgi verilmektedir. Mimar Sinan birgün Sultan Süleyman'ın gelerek Şehzade Mehmed'in ruhu için bir cami yaptırmak istediğini söyler ve bunun üzerine Eski odalar civarında Şehzade Camii'ni inşa ettiğini bildirir. Bu bölümde yaptığı eserlerin sayısı hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Muhassal padişâh-ı devrânın ve vüzerâ ve âyânın bu hakir resm eyleyip bina ettiğim seksen yerde cami-i şerif ve dört yüzden ziyade mescid-i münif vaki olup altmış yerde medâris ve otuz bir tekke, iki yerde saray ve on dokuz türbe ve yedi dârülkurra ve on yedi imâret ve üç dârüşşifa ve yedi yerde köprü ve on beş yerde su yolu kemerleri ve altı mahzen ve on dokuz han ve otuz üç hamam bina olunmuştur.”¹⁶³

Der Beyân-ı Binâ-yı Tâkhâ-yı Felek Nişân Berâ-yı Âmeden Âb-ı Revân Çeşmehâ-yı Makbûl-i Şehr-i İstanbul ü Hayr-i Latif Ân Süleyman İns ü Can Padişah-ı Cihân aleyhi'r-rahme ve'r-rıdvân başlığı altında Sultan Süleyman zamanında şehre su getirilmesi anlatılmaktadır. Kağıthane civarında gezintiye çıkan Sultan Süleyman'ın

¹⁶³ Sâ'î, a.g.e., s. 46-47.

burada boşa akan suları görmesi üzerine sarayına dönerek bu suların şehre nasıl getirileceğini inceletmesi, Mimar Sinan'ın suyun şehre getirilmesi için yaptığı araştırmalar, su yolunun inşası için Sultan Süleyman ile yaptığı görüşmeler, su yolu inşasının gereksizliğini savunanların sultanı etkileme gayretleri, Sultan Süleyman'ın söylentiler üzerine Sinan'ı denetlemeye gitmesi, yapılan kazılar esnasında önceki dönemden kalma mermer oluk ve kagir havuzların ortaya çıkması, yapılan kemerlerin ölçüleri, yapılan masrafın miktarı ve inşaatın tamamlanması hakkında bilgi verilmektedir.

Sıfat-ı Bina Şoden Cami-i Sultan Süleyman Han der Şehr-i İstanbul be-İhtimâm-ı Enâm O Şeref-i Kabul Yaft başlığı altında Sultan Süleyman'ın Mimar Sinan'dan Süleymaniye Camii'ni yapmasını istemesi ve temelin atılmasına değinilmektedir. *Averden-i Sütunhâ-yı Mermer Ân Cami-i Huceste Manzar* başlığı altında Süleymaniye Camii'ndeki Hulefâ-i Râşidin'i temsil eden ve Fatih Kızıtaşı, İskenderiye, Baalbek ile Topkapı sarayından temin edilen dört büyük mermer sütunun nasıl getirildiği, yapı için gerekli olan mermerlerin Marmara Adası, Arabsitan ve çeşitli diyarlardan getirilmesi, ahşap kapılarının, kubbelerinin ve camlarının güzelliği, Karahisari'nin yazdığı yazılar, caminin kitabeleri, Sinan'ın inşaatı bitiremeyeceğiyle ilgili sultana giden söylentiler, bu söylentiler sebebiyle Sultan Süleyman'ın Sinan'ın yanına giderek inşaatı geçiktirmesiyle ilgili olarak aralarında geçen konuşmalar, camininin açılışı ve yapılan masrafın miktarı anlatılmaktadır.

Der Beyân-ı Çâh Dolab-ı Bağçe bi-avnullahi teâlâ başlığı altında Mihrimah Sultan'ın bahçesine inşa ettiği su dolabının yapımını anlatmaktadır. *Der Beyân-ı Cisir-i Latîf Çekmece-i Kebîr der Ahd-i Sultan Sülyeman Han aleyhi'r-rahme ve'r-ridvan* başlığı altında daha önce (kâfir döneminde) Büyükçekmece'ye yapılan köprünün yıkılması sebebiyle Sultan Süleyman'ın bir hatıra olarak buraya bir köprü yapılması için Mimar Sinan'a gerekli incelemelerin yapılması emrini vermesi, gerekli araştırmaların yapılması sonucu köprünün yapılacağı yerin belirlenmesi, Sinan'ın köprünün temellerini kazıklar çakıp kurşun dökerek sağlamlaştırması, inşaata yapılan masraf, Sultan Süleyman'ın köprünün bitimine yakın vefatı üzerine Sultan Selim zamanında tamamlanması anlatılmaktadır.

Tezkiretü'l-Bünyân'da son olarak *İbtidâ-yı Bina-yı Câmî-i Şerif Sultan Selim Han rahmetullahi aleyh* başlığı altında Edirne Selimiye Camii'nin özellikle minare ve

kubbesinin kendinden önce inşa edilmiş olan Edirne Üç Şerefeli Cami ve Ayasofya ile karşılaştırılması yapılmaktadır.

Mimar Sinan'ın anlattığı ve Mustafa Sâ'î Çelebi'nin kaleme aldığı bu eserin kendi içerisinde konu olarak üç bölüme ayrıldığını görmekteyiz. Birinci bölümde Sinan'ın devşirme olarak İstanbul'a getirilmesinden mimarbaşı olana kadar geçen hayatı, ikinci bölümde Sinan'ın yaptığı eserlerin türlerine göre listeleri verilmektedir, üçüncü bölümde ise genelde Sultan Süleyman zamanında inşa edilen yapılar anlatılmaktadır.

Yapılar tarif edilirken özellikle yapımına sebep olan olaylar, inşa süreci, Sultan Süleyman ve Mimar Sinan arasında geçen dialoglar, inşaatların masrafları ve az da olsa mimari özellikleri gibi konulara değinilmektedir. Bu eser Mimar Sinan'ın bizzat kendi ağzından kaleme alınan bir eser olmasına rağmen mimari üslubu, Osmanlı klasik mimarisine kazandırdığı kendine has tarzı ve yapı teknikleri hakkında bilgi vermemektedir. Yaptığı eserlerin mimari açıdan büyüklüğünün farkında olduğunu zaman zaman bize hissettirmesine rağmen kitapta çok mütevazı bir söylem hakimdir.

Celal Esad [Arseven], *Eski İstanbul Abidât ve Mebânisi (Şehrin Tesisinden Osmanlı Fethine Kadar)*, Dersâadet: Muhtar Halid Kütüphanesi, R. 1328/1912-1913.

Türkiye'de sanat tarihi yazımının öncülerinden sayılan ve çok yönlü kişiliği ile öne çıkan yazarların başında Celal Esad Arseven [1875-1971] gelmektedir. 1875 yılında Beşiktaş'da dünyaya gelen Celal Esad II. Abdülhamid'in sadrazamlarından Ahmed Esad Paşa (1828-1875) ile Sakızlı Mustafa Efendi'nin kızı Fatma Sûzidil Hanım'ın oğludur. Babası kırk günlükken vefat eden Celal Esad amcası Kâzım Paşa tarafından yetiştirildi.

Celal Esad İlköğrenimine Beşiktaş'ta Taşmektep'te başladı. Sonra Hamidiye Mekteb-i İbtidaisine devam etti. Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nde bir sene okuduktan sonra Beşiktaş Askeri Rüşdiyesi'ne devam etti. Daha sonra Mekteb-i Mülkiye'ye girdi. Resim merakı sebebiyle Sanayi-i Nefise Mektebi'ne devam etti. Fakat amcası Kâzım Paşa'nın ısrarı ile buradan ayrılarak devlet ileri gelenlerinin çocuklarına özel eğitim veren ve mezun olduktan sonra saray görevlisi olarak çalıştırılmayı amaçlayan Mekteb-i Harbiye'nin Zâdegân Sınıfı'na kaydoldu. Harbiye'deki resim atölyesinde Şeker Ahmed

Paşa ve Hoca Ali Rıza'dan resim dersleri aldı. Harbiye son sınıfta iken çıkan Osmanlı-Yunan savaşı sebebiyle mezun olamadığı okuldan padişahın iradesiyle teğmen rütbesi alarak Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid'in özel yaverliğine atandı. Bu dönemde tanıştığı Fausto Zonora'dan resim dersleri aldı. Daha sonra Viyana, Paris ve Berlin'i kapsayan Avrupa gezisine çıktı ve Berlin'de klişecilik tekniğine yönelik dersler aldı. 1895-1893 yıllarında *Resim Kütüphanesi* başlığı altında resim tekniğiyle ilgili kitaplar yayınladı.¹⁶⁴

1908'de II. Meşrutiyetin ilanından sonra Jöntürk ve İttihatçılık hareketleri içinde yer aldı. Arkadaşı Salih Cimcoz ile birlikte *Kalem* adında bir gazete çıkardılar. İstifa ederek askerlikten ayrıldı ve Paris'e giderek sanat çalışmalarına yoğunlaştı. Bu dönemde tiyatro sanatıyla ilgilendi ve piyesler kaleme aldı.¹⁶⁵ 1910'lu yıllardan sonra İstanbul'un tarihi hakkında eserler verdi ve İstanbul'un arkeoloji haritasını hazırladı.¹⁶⁶

Celal Esad aktif bir belediyeçi olarak da görev yaptı. 1912'de Galata Tahrîr-i Musakkafât Reisliği'nde görev aldı. Bir yıl sonra Şehremaneti Umur-i Fenniye ve İstatistik müdür muavini oldu. Sonrasında Kadıköy Belediyesi müdürlüğüne tayin edildi. Belediyeçilik ile ilgili bazı kitaplar yayınladı. Bu dönemde Hüseyin Avni Lifij'e *Belediye Faaliyeti/Kalkınma* adlı dekoratif amaçlı büyük boyutlu tabloyu sipariş etti. 1917'de *Şişli Atölyesi*'nin kurulmasını sağladı. Ayrıca Avrupa'da açılan ilk resim sergisi olan Viyana Sergisi'ne komser olarak atandı.

1917'de İstanbul Âsâr-ı Atıka Müzesi'nde kurulan Muhafaza-i Âbidât Encümeni'nin sekiz üyesinden biri seçildi. 1918'de Almanya'da bir film şirketi kurarak, Die Tote Wacht (Dirilen Ölü) adında bir senaryo yazdı. Daha sonra bu senaryoyu filme çekti. 1920'de Sanayi-i Nefise Mektebi'ne hoca oldu ve 1941'e kadar bu görevine devam etti. Burada belediyeçilik, şehircilik ve mimari tarihi dersleri okuttu. 1923'ten sonra kısa sürelerle Dârülbedâyi müdürlüğü ve İstanbul Ticaret Odası Neşriyat müdürlüğü görevlerinde bulundu. Ankara'nın imar palnını hazırlamak üzere davet edilen Alman şehircilik uzmanı Prof. H. Jansen'in yanında Ankara şehri sınıî müşaviri olarak çalıştı. 1933-1937 yıllarında Kadıköy Halkevi başkanlığı yaptı. 1942'de İstanbul,

¹⁶⁴ Celal Esad'ın resim tekniğiyle ilgili olarak yayınladığı kitaplar şunlardır: *Resim Dersleri*, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye, 1313, 118 s.; *Ressam ve Mimarlara Mahsus Menâzır*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1316, 163 s.; *Ressamlara Rehber*, İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1318, 166 s.; *Renkler, Renkli Resimler ve Yağlıboya*, İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1319, 237 s.

¹⁶⁵ Celal Esad'ın yayınladığı tiyatro eserleri şunlardır: Celal Esad, *Sevda Çağı*, İstanbul: Matbaa-i Tahir Bey, 1319, 107 s.; Celal Esad, *Büyük Yarın*, İstanbul: İkdam Matbaası, 1339, 173 s.; Celal Esad, *Bay Turgan*, İstanbul: Asrı Basımevi, 89 s.

¹⁶⁶ Celal Esad, *Plan archéologique de Constantinople*, [y.y], [t.y.], 4+32 s.

1946'da ise Giresun milletvekili olarak mecliste bulundu. 1951'de Gayri Menkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek kurulu üyesi oldu. 1951-1953 yılları arasında başkanlığını yaptı bu kuruldun 1958'de istifa etti. 13 Kasım 1971'de vefat etti ve Sahrâ-yı Cedid Mezarlığı'na defnedildi.¹⁶⁷

Çok yönlü bir yazar olan Celal Esad'ın eser verdiği her alanda aynı yetkinliğe sahip olduğunu söyleyemeyiz. Fakat tiyatro, resim tekniği, belediyeçilik, kütüphanecilik, mimari tarihi, şehircilik, İstanbul tarihi, Türk sanatı, sanat sözlüğü, musiki, hatırat türünde derleme, tercüme ve telif olarak verdiği eserlerle kendinden sonraki araştırmacılar için yön belirleyici olmuştur. Ekrem Işın, Celal Esad'ın yazarlığındaki geniş ilgi alanı hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Celal Esad, kendinden önceki kuşağın ansiklopedist tutumundan önemli ölçüde etkilenmiş, sanat konusundaki ilgi alanını alabildiğine geniş tutmuştur. Resim, edebiyat, tiyatro, müzik, sinema, şehircilik, mimari ve sanat tarihçiliği dallarında verdiği eserler bu ilgi alanının ne ölçüde geniş sınırlara vardığını kanıtlar. Kuşkusuz böyle bir alan genişliği içinde ürettiği eserlerin birer vulgarizasyon olduğu varsayılabilirse de, ortaya koyduğu bu türden örneklerle kendisinden sonra yapılacak analitik çalışmalara ışık tuttuğu ve malzeme sağladığı da yadsınmaz. Ne var ki Celâl Esad bütünüyle vulgarizatör de sayılmaz. Özellikle şehir monografisi ve dekoratif sanatlar konusunda tam bir profesyoneldir. Tipik bir İstanbul yazarı olan Celâl Esad'ın gerçek başarısı, dar kalıplar içinde kalmış bir toplumun sanat zevkini canlandırmasında yatmaktadır.”¹⁶⁸

Semavi Eyice ise Celal Esad'ın geniş bir ilgi alanına sahip olmasına rağmen İstanbul tarihi, sanat sözlükleri ve Türk sanatı tarihi çalışmalarıyla ön plana çıktığını belirtmektedir:

“Celâl Esad müzik de dahil olmak üzere güzel sanatların çeşitli dalları ile uğraşmış, değişik müzik aletlerini çaldığı gibi birkaç edebi türde eserler de vermiştir. Bunların arasında sahne için yazılmış çok sayıda oyun da vardır. İdareci, şehrici, tiyatro ve senaryo yazarı, rejisör, ressam,

¹⁶⁷ Celal Esad'ın hayatı ve eserleri için bkz. Bülent Özer, “Celal Esad Arseven”, *Mimarlık*, s. 72, 1969, s. 21-24; Semavi Eyice, “Celâl Esad Arseven (1875-1971)”, *Bellekten*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972, s. 173-202; Nejat Diyarbakırlı, “Türk Sanatının Büyük Kaybı Celal Esad Arseven (1875-13.XI.1971)”, *Türk Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1972, s. 303-314; Semavi Eyice, “Arseven, Celâl Esad”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, c. III, s. 397-398; Celal Esad Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, haz. Ekrem Işın, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, 155 s.; Ahmet Kâmil Gören, “Arseven, Celal Esad”, *YYOA*, İstanbul: YKY, 2008, c. I, s. 252-253; Nermin Sinemoğlu, “Celal Esad Arseven”, *Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Bildirileri 7-10 Mart 1994*, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, 2000, s. 15-24.

¹⁶⁸ Celâl Esad Arseven, *Eski İstanbul (Abidât ve Mebânisi)*, haz. Dilek Yelkenci, İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları, 1989, s. 7.

arkeolog, sanat tarihçisi, öğretim üyesi, sözlükçü, ansiklopedici olan, ayrıca sanat ve belediyeçilik konularında da yazıları bulunan Celal Esat'ın bu değişik dalların hepsinde basılmış eserleri vardır. Ancak bütün bu faaliyetler içinde onun adını yaşatacak olan başlıca üç çalışma sahasından biri İstanbul tarihi ve eski eserlerine dairdir, ikincisi sanat tarihi sözlükleri ve büyük bir sanat ansiklopedisi, üçüncüsü ise Türk sanat tarihidir.¹⁶⁹

Celal Esad hem Cumhuriyet öncesi hem de Cumhuriyet sonrası eser veren bir yazar olarak Türk sanatı tarihi üzerine verdiği eserleri Cumhuriyet sonrası dönemde kaleme almıştır. O gün itibariyle Türk sanatı hakkında bilinenleri bir araya getirerek Türk sanatının Arap ve İran sanatlarından ayrı olarak değerlendirilmesinin gerekliliği düşüncesinden hareketle Türklerin kendine ait bir tarz geliştiren bağımsız bir sanatı olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca Türk sanatının bütün devrelerini bir bütün olarak değerlendirerek Türk sanat tarihinin kurucusu olarak kabul edilmiştir.¹⁷⁰

Celal Esad'ın İstanbul üzerine kaleme aldığı bu eseri önce *Constantinople De Byzance A Stamboul Traduit Du Turc Par L'auteur* ismiyle Fransızca olarak Paris'te yayınlanmıştır.¹⁷¹ Kısa bir süre sonra da *Eski İstanbul Abidât ve Mebânisi (Şehrin Tesisinden Osmanlı Fethine Kadar)* ismi ile Türkçe olarak yayınlanmıştır.¹⁷² Bu kitap ayrıca Rusça'ya da çevrilmiştir.¹⁷³ Celal Esad Amerika'da St. Louis şehrinde açılacak olan sergide inşa edilmesi düşünülen eski İstanbul mahalleleri ve büyük çarşısı için hazırladığı projeyi kazanmasına ve Amerika'ya davet edilmesine rağmen hükümet tarafından izin verilmemesi üzerine orası için hazırlamak istediği risale için yaptığı incelemeleri bu kitapta bir araya getirmiştir.¹⁷⁴

Celal Esad kitabını iki cild olarak hazırlamayı düşünmektedir. İstanbul'un Türk dönemi ve eserlerini anlatacağı bu ikinci cild maalesef yayınlanmamıştır. Kitabın bu ikinci kısmıyla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

¹⁶⁹ Semavi Eyice, "Arseven, Celâl Esat", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, c. III, s. 398.

¹⁷⁰ Celal Esad'ın Türk sanatı hakkında yayınladığı eserleri şunlardır: *Türk Sanatı*, İstanbul: Akşam Matbaası, 1928, 229 s.; *Türklerde Mimari*, Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1932, 15 s.; *Türklerde Mimari: Eti ve Selçuk Mimarileri*, İstanbul, 1934, 13 s.; *L'art Turc, Depuis son origine jusqu'à nos jours*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1939, 305 s.; *Les Arts Décoratifs Turcs*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 360+2 s.; *Türk Sanatı, Menşeyinden Bugüne Kadar Mimari, Heykel, Resim, Süsleme ve Tezyîni Sanatlar*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1956, 801+80 s.; *Türk Sanatı*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1970, 286 s.

¹⁷¹ Djelal Essad, *Constantinople De Byzance A Stamboul Traduit Du Turc Par L'auteur*, Paris: Libraire Renourd, 1909.

¹⁷² Celal Esad, *Eski İstanbul Abidât ve Mebânisi – Şehrin Tesisinden Osmanlı Fethine Kadar*, Dersâadet: Muhtar Halid Kütüphanesi, 1328, 250 s.; Bu kitap günümüz alfabesine de aktarılmıştır, bkz. Celal Esad Arseven, *Eski İstanbul (Abidât ve Mebânisi)*, haz. Dilek Yelkenci, İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları, 1989, 221 s.

¹⁷³ *Konstantinopol', Od Vizonti do Stambula*, çev. P. Bezobrazov, Moskova, 1919, 316 s.

¹⁷⁴ Celâl Esad Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, yay. haz. Ekrem Işın, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 50-51.

“(…) Kitabımızın ikinci kısmını teşkil edecek olan Türk kısmındaki Türk hamamları bahsinde Bizans hamamlarına dair de malumat-ı mufassala verilecektir.”¹⁷⁵

Kitabın başında çalışmanın sanat tarihi açısından önemini belirten yazılar bulunmaktadır. Bunlar Müze-i Hümayûn Müdürü Halil Edhem’in takrizi, Paris Dârü’l-Fünun muallimlerinden Charles Diehl’in mukaddimesi ve Bizans uzmanı Doktor Mordtmann’ın bir mektubudur.

Halil Edhem Bey’in takrizinden bu kitabın aslında Türkçe yazıldığını fakat imkânsızlıklar sebebiyle önce Fransa’da yayınlandığını öğrenmekteyiz. Halil Edhem konu ve kitabın önemi hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Öteden beri ilm-i âsâr-ı atika ile ve bilhassa bunun Bizantin devrine dair kısmıyla tevaggul eden Celal Esad Bey semere-i tetebbuatı olarak kadim Bizans ile Osmanlıların zamanına ait İstanbul şehrinin tarihçesiyle topografyası ve bilcümle âsâr-ı atika ve emakin-i nefisesini muhtevi olmak üzere Konstantiniyye namıyla vücuda getirdiği resimli eser-i latifin intişarını herkes gibi bendeniz de cidden alkışlamış idim. Bu eser an aslın Türkçe yazılmış olduğu halde o vakit lisanımızda tab‘ ettirilmesi kabil olamadığından bizzat müellif tarafından Fransızcaya tercüme edilerek dört sene evvel Paris’te neşredilmiş idi. Hatta e‘âzım-ı müntesibin-i ilimden Mösyö Diehl ve Doktor Mordtmann gibi zevat-ı muhtereme dahi bu eseri takdireni başına biri uzun bir mukaddime, diğeri bir mektup derciyle muhteviyatının ehemmiyetini kârîne bildirmiş olduklarından bu babda fazla bir şey söylenemez. Bu defa Celal Esad Beyefendi eserlerinin aslı olan Türkçesini dahi neşr etmeğe muvaffak olduğundan dolayı kendisini an samimi’l-kalb tebrik ederim. Bu yolda yazılmış ilk ciddi kitabdır. Bütün İstanbullulara ve İstanbul mühibbânına bir yadigâr-ı kıymetdâr veriyorlar ki elimiz de bir rehber-i muteber olacağı gibi âsâr-ı millîye ve tarihiyyemizin hüsn-i muhafazası mesele-i mühimmesine dahi tesiri olacağını kaviyyen ümid ederim. Celal Esad Beyefendi’ye bundan dolayı da arz-ı şükrâne borçluyuz.”¹⁷⁶

Fransız Bizantolog Charles Diehl (1859-1944) kitabın Fransızca baskısına yazdığı mukaddimede Celal Esad’ın eseriyle ilgili değerlendirmelerde bulunmaktadır.¹⁷⁷ Yabancı dillerde İstanbul hakkında pek çok özet ve ilmi eserler yayınlanmasına rağmen

¹⁷⁵ Celal Esad, *Eski İstanbul Abidât ve Mebânisi – Şehrin Tesisinden Osmanlı Fethine Kadar*, Dersâadet: Muhtar Halid Kütüphanesi, 1328, s. 209.

¹⁷⁶ Celal Esad, *a.g.e.*, s.3.

¹⁷⁷ Charles Diehl’in hayatı için bkz. Semavi Eyice, “Diehl, Charles”, *DBİA*, İstanbul: Tarih Vakfı, 1994, c. III, s. 48-49.

Celal Esad'ın kitabının bu iki grubun ortasında bulunan bir özelliği olduğunu belirtmektedir. Ayrıca eserin incelemeler sonucu elde edilmiş bilgilerden ziyade şimdiye kadar yapılmış olan çalışmalardan yararlanılarak ortaya konmuş bir kitap olduğunu söylemektedir. Bizans eserlerinin şimdiye kadar gerek İstanbul'da bulunan Rumlar gerekse Avrupalı araştırmacılar tarafından zaten kayıt altına alındığını bu eserin ilmi araştırmalar için derinliği olmadığını belirtir. Charlis Diehl'in kitap hakkında hem olumlu hem de olumsuz fikirleri bulunmaktadır. Mukaddimesinde düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir:

“İstanbul'a dair el-sine-i ecnebiyyede pek çok âlimâne ve güzel kitaplar yazılmıştır. Bunların bir kısmı gayet muhtasar ve diğer kısmı da münhasıran İstanbul âsâr-ı atıkasıyla uğraşan mütehassısine mahsus olacak surette mufassaldır. Celal Esad Bey'in eseri bu iki sınıf âsârın ortasında bulunuyor. İşte eserin başlıca faide ve meziyeti ve hatta diyebiliriz ki yeniliği bu mahiyeti hasebiyledir.

Celal Esad Bey bu eseriyle bir dâhi-i mütehassıs mevkiinden ziyade şimdiye kadar bu hususa dair yapılmış olan tedkikat ve tettebbuatın cümlesine âgâh bir mütetebbi' mevkiinde bulunduğunu gösteriyor. Eseri, Bizans hakkında elli seneden beri vukua gelen tetkikât-ı ilmiyenin netayic-i kıymetdârını ihtiva eden faideli bir hülasesidir.

Müellif kendi memleketinin ahvâl ve âdâtına ecnebilere ziyade vakıf olduğu ve bazı mahallere girmek için kolaylıkla istihsâl-i müsaade edebildiği halde Sultan Ahmed Câmii civarındaki evlerin bahçelerinde bazı hafriyat yaparak Bizans Sarayı'nın temellerini taharri etmediğinden dolayı belki biraz müteessifiz.

Fakat Celal Esad Bey eserini taharriyyat ve keşfiyyata hasr etmediği ve bu eserde ancak eski Bizans'a ait malumat-ı tarihiyye ve atıkayı doğruca hülasa ve vakıfane cem eylemek istediği cihetle buna tamamıyla muvaffak olmuş ve Mösyö Mordtmann'ın haritasından daha mufassal ve tamam bir Bizans haritası yaparak nazarımızda Bizans'ın eski hâl ve şeklini nâ-mütenâhî tafsilatı ve tenevvü'üyle yaşatmıştır.

Eserde bi't-tab' bazı eksikler, bazı hata ve noksanlar mevcut olduğu gibi garblılarca da biraz garip görünecek kadar fazla milliyetperverlik gösterilmiştir. Her halde kemal-i samimiyetle itiraf ederiz ki Celâl Esad Bey teşebbüsünde muvaffak olmuştur. Şüphesiz bu kitapta bir mütehassıs, bildiği şeylerin çoğuna tekrar tesadüf edecektir. Fakat Bizans ile iştigâl etmeyenler -ki zannıma göre ekseriyetdir- Bizans'ın güç öğrenilen ahvâl-i topoğrafyasına ve binaların şekil ve ahvâline dair pek çok malumat alacaklardır.

Yalnız bu kadar da değil. Mimârî-i İslâm ve Osmâniye dair vukuf-ı tâmmı olan müellif, Bizans'ın mebânisinden sonra Osmanlı payitahtının âsâr-ı sînââtı hakkında da tafsilat-ı mükemmele vermiş ve bu kısımda bir hülasadan ziyade şahsiyet göstermiştir.

1908 senesi inkılâbından evvel bu gibi mebânî ve âsâr-ı atıkayı mesâha ve tedkikin ve hatta resimlerini almanın ne kadar müşkil ve hatta bâdî-i mucâzât olduğu ve hiçbir teşvike mazhar olmadığı düşünülürse müellifin bu hususta tesadüf ettiği müşkilat ve sarf eylediği gayret tezâhür eder.

Şimdiye kadar İstanbul'da bulunan rum mütehasşısı ile garbın Fransız, Rus, Alman, İngiliz uleması Bizans'a ait tedkikat-ı ilmiyeyi taht-ı inhisara almış gibi idiler.

Âsâr-ı atika hususunda Hamdi Bey'in yaptığı gibi şimdi de bir diğer Osmanlı'nın tedkikat-ı ilmiye-i mezkurede kendi memleketine şu suretle bir mevki kazandırması memnuniyetle görülecek ahvâldendir.

İtiraf ederim ki, bu defa da şu eserin Fransızca olarak lisânımızda intişarı beni bir kat daha memnun etmiştir.

Müellif eserini Türkçesinden tercüme etmiştir. Kâri, bu tercümenin kıymetini eserin mütâlaasından anlayacak ve ihtiyacımız olup bizde mevcut olmayan böyle bir eseri yazdığından dolayı Celâl Esad Bey'e müteşekkir kalacaktır. Bize Hıristiyanlık Bizans'ı ile Müslim İstanbul'un safahât-ı tarihiyyeleri içindeki ihtişam ve azameti ve âsârındaki nefaseti gösteren bu kitap gayet vâzih, doğru ve lüzumsuz uzun olmakla beraber ne bir rehber kadar sade ve ne de tedkikât ve taharriyyât-ı ilmiyyede bulunacakların ihtiyacı olmayacak kadar sathîdir.”¹⁷⁸

Alman hekim ve Bizantolog Doktor Mordtmann'ın (1837-1912) kitap çıktıktan sonra Celal Esad'a göndermiş olduğu mektuptan bu çalışma hakkındaki düşüncelerinin Charles Diehl'den farklı olduğunu görmekteyiz.¹⁷⁹ Kitap hakkında daha olumlu kanaatler belirten Mordtmann mektubunda şunları yazmaktadır:

“Azizim

Çoktan beri mahsüs bir noksanı itmam eden İstanbul hakkındaki eser-i mufassalınızı kemal-i takdir ile okudum.

Bizans devriyle onu takip eden dört asrı muhit böyle mükemmel bir eseri meydana getirmeye bir buçuk asırdan beri Hammer ve Scarlatos Byzantios'tan sonra kimse cesaret edememişti. Şu son seneler zarfında birçok mütehasşısın baki kalan eserlerle Bizans topografyasını tedkik ederek bu ilme bir şekl-i nevîn vermişlerdi. Siz de son beş asırdan beri meydana getirilen mühim eserleri tedkik ederek Hammer ve Scarlatos Byzantios tarafından bırakılan boşlukları imla etmiş bulundunuz. Eserinizde on beşinci asırdan evvele kadar olan devir hakkında icra edilen taharriyyâtı telhis ettikten sonra herkesin hayretini celb eden Osmanlı âsâr-ı mimariyesi hakkında

¹⁷⁸ Celal Esad, *a.g.e.*, s. 4-5.

¹⁷⁹ Andreas David Mordtmann'ın hayatı için bkz. Semavi Eyice, “Mordtmann, Andreas David (Oğul)”, *DBİA*, İstanbul: Tarih Vakfı, 1994, c. V, s. 490-491.

tafsilat-ı kâmile ve vâkıfâne verip bunların bir de hakikî tarihçesini yaptınız ve Osmanlı sînâat-ı mimarîsinin mazhar olduğu hemîşe mütezâyid rağbete tekabül eden kıymetdar malumatı hâvi bir eser meydana getirmek meziyetinde buldunuz. Eserinizden dolayı hararetle teşekküratımla tebrikatımı kabul etmenizi rica ederim.¹⁸⁰

Celal Esad'ın bu eseri hem yurt içi hem de yurt dışında takdir kazanan bir çalışması olmuştur. İstanbul'un Bizans dönemi tarihini ve eserlerini konu alan bu kitap üç bahisten meydana gelmektedir. *Malumat-ı Tarihiye* başlığını taşıyan birinci bahiste fethine kadar geçen zaman ve meydana gelen olaylar üç kısımda anlatılmaktadır. Bunlar *Osmanlı Fethine Kadar Şehrin Tarihi*, *Sultan Mehmed Hân-ı Sâni ve Fetih Hazırlıkları* ile *İstanbul'un Fethi* kısımlarıdır.

İkinci bahis *Bizans'ın Ahvâl-i Topografyası* başlığını taşımakta olup sekiz kısımdan meydana gelmektedir. Burada *Dâireler*, *Sokaklar ve Meydanlar*, *Bizans Civarı*, *Adalar*, *Surlar ve Kuleler*, *Kapılar*, *Haliç Surlarının Kapıları* ve *Marmara Surlarının Kapıları* kısımları yer almaktadır. *Dâireler* kısmında Kostantinopolis'in Bizans zamanında genişleyerek 7 tepe üzerine kurulu surlarla çevrili bir şehir haline gelmesi ve bu şehri oluşturan mahalleler anlatılmaktadır. Sur içinde bulunan ve daire olarak isimlendirilen bu mahaller 13 tanedir. Bu mahallelerin sınırları, içindeki yapılar ve bu yapıların sayıları verilmektedir. *Sokaklar ve Meydanlar* kısmında şehrin bir ucundan diğer ucuna kadar devam etmekte olan *Mese Caddesi*, bu cadde üzerinde ki *Forum* adı verilen meydanlar (Forum Kostantinos-Çenberlitaş, Forum Tauri-Beyazid Meydanı) ve diğer yapılar, Mese yolunun şehrin farklı bölgelerine ayrılan kolları, büyük caddeler ve sokakların birbirleriyle olan bağlantı şekilleri anlatılmakta ve Bizans döneminde şekillenmiş ve halen varlığını devam ettirmekte olan bu yolların mevki ve istikametleri hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca şehirden duvarlar ile ayrılmış olan Venedikliler, Amalfilliler, Pizalılar ve Cenevizlilere ait mahallelere, Bizans'ın eski evleri ve limanlarına da değinilmektedir. *Bizans Civarı* kısmında ise sur dışında bulunan bahçeler, çayırlar ve buralarda düzenlenen panayırlar ile Eyüp, Sötlüce, Hasköy, Okmeydanı ve Galata bölgeleri anlatılmaktadır. Özellikle Galata'nın oluşum ve gelişim süreci, Bizans ticaretinde oynadığı rol, kendi kendilerini idare eden küçük bir hükümet haline gelmeleri, surlarını inşa etmeleri ve Galata isminin nerden geldiği konuları anlatılmaktadır. Burada bulunan yapılardan Galata Kulesi, eski Bizans evleri, Arap

¹⁸⁰ Celal Esad, *a.g.e.*, s. 6.

Camii, Saint Pierre Kilisesi ve Saint Benoit Manastırı hakkında da bilgi verilmektedir. Daha sonra Galata'nın surları dışında oluşan Beyoğlu-Pera ile boğazın her iki yakasında bulunan yerleşim yerleri ve buralarda bulunan yapılara değinilmektedir. Anlatılan semtler arasında Avrupa yakasında Fındıklı, Beşiktaş, Dolmabahçe, Arnavutköy, Bebek, Rumeli Hisarı, İstinye Tarabya, Büyükdere, Rumeli Kavağı, Anadolu yakasında ise Anadolu Kavağı, Yuşa Tepesi, Beykoz, Çubuklu, Kanlıca, Anadolu Hisarı, Çengelköy, Beylerbeyi, Kuzguncuk ve Üsküdar bulunmaktadır. Kızkulesi, Üsküdar civarı, Çamlıca, Kadıköy, Moda, Kalamış, Fenerbahçe, Kayışdağı ve Fener kulesi anlatılan diğer bölge ve yapılarıdır. Bu kısımda Bizans döneminin sur dışı yerleşim alanları, isimlerinin nereden geldiği, buralarda bulunan yapılar ve bazı tarihi olaylar hakkında bilgi verilmektedir.

Adalar kısmında İstanbul'dan İzmit Körfezi'ne doğru ve Çanakkale yönünde bulunan 9 ada anlatılmaktadır. Bunlardan meskûn olanlar Proti-Kınalıada, Antigoniburgaz, Halky-Heybeli, Prinkipos-Büyükada'dır. Diğerleri ise Terebinthos, Tavşan Adası, Neandros ile Çanakkale açıklarındaki Plati ve Oxya adalarıdır. Bizans zamanında imparator, imparatoriçe, prens ve prenseslerin sürgün yeri olarak kullanılmakta olan bu adalar hakkında genelde *vakayi'-i tarihiye* ile adalarda bulunan manastır v.b. yapılar hakkında bilgi verilmektedir.

Surlar ve Kuleler kısmında İmparator Kostantinos zamanında inşa edilip daha sonra II. Theodosios zamanında genişletilen İstanbul surları hakkında bilgi verilmektedir. *Kapılar* kısmında surların kara tarafından şehre girişini sağlayan kapılar anlatılmaktadır. Mülkî ve askerî olarak iki gruba ayrılan bu kapılardan mülkî olanlar halkın dışarı çıkmak için kullandıkları ve şehrin caddelerinin buralarda son bulduğu kapılardır. Ayrıca mülkî kapıların önünde köprüler bulunurdu. Savaş zamanı bu köprüler yıkılır ve kapılar örülürdü. Askerî kapılar ise savaş zamanı gerekli malzeme ve yardımın şehre girişini sağlamak veya hücum etmek için örülmez ancak dirençli hale getirilirdi. Bu bilgilerden sonra Celal Esad önceki yazarlara göre İstanbul'un kara yönündeki surlarında bulunan kapılarını şu şekilde sıralar: 1. Aure Pyle-Aurea Porta (Güzel Kapı veya Yıldızlı Kapı), 2. Pentapyrgi Pyle (Yedikule Kapısı), 3. Pegana Pyle (Silivri Kapısı), 4. Melandisia Pyle (Mevlevîhane Kapısı), 5. Ayos Romanos Kapısı (Topkapı), 6. Aya Kiriaky veya Avarlar Kapısı (Sulukule Kapısı), 7. Charisi veya Myriandri veya Polyandri Kapısı (Edirne Kapısı), 8. Kostantinos Kapısı, 9. Caligaria veya Ayos Yanis Kapısı (Eğri Kapı), 10. Xlina Porta (Ayvansaray Kapısı), 11. Ayos

Kalinikos Kapısı. *Haliç Surlarının Kapıları* kısmında surların Haliç tarafında bulunan kapıları şu şekilde sıralanmaktadır: 12. Palati veya Cynegii Kapısı (Balat Kapısı), 13. Phari Kapısı (Fener Kapısı), 14. Petri veya Sidero Porta (Petri Kapısı), 15. Aya Theodosi Kapısı (Eski Aya Kapısı), 16. Yeni Aya Kapısı, 17. Puteae Kapısı (Cibâli Kapısı), 18. Plateae Mesa veya Farina Kapısı (Unkapanı Kapısı), 19. Drungari Kapısı (Odun Kapısı), 20. Zindan Kapısı, 21. Peramatis Kapısı (Balıkpazarı Kapısı), 22. Ebraiki Kapısı (Yeni Cami Kapısı), 23. Eugani veya Neori Kapısı (Bahçe Kapısı), 24. Aya Barbara Kapısı (Topkapı). *Marmara Surlarının Kapıları* kısmında ise surların Marmara Denizi tarafında bulunan kapıları anlatılmaktadır: 25. Değirmen Kapı, 26. Ayos Lazaros Kapısı, 27. Palati Imperialis Kapısı-Saray-ı İmparatorî Kapısı, 28. Çatladı Kapı, 29. Contoscali Kapısı, 30. Vlanga (Langa) Kapısı, 31. Ayos Emilianos Kapısı, 32. Psamathia Kapısı (Samatya Kapısı), 33. Ayos Yanis (Narlı Kapı). Toplamda 33 kapı hakkında bilgi verilmektedir. Bu kapıların nerede bulunduğu, isimleri, ne zaman ve kim tarafından yapıldığı, civarında bulunan yapılar ve kapılarla ilgili tarihi olaylara yer verilmiştir.

Üçüncü bahis *Bizans Sınâatı ve Mebânisi* başlığını taşımakta olup *Bizans Sınâatı, Bizans Kiliseleri, Bizans Sarayları, Bizans Hamamları, Abidât, Su Kemerleri ve Sarnıclar, Bizans Evleri* olmak üzere yedi kısımdan meydana gelmektedir. *Bizans Sınâatı* kısmında Roma ve kadim Yunan sanatlarını birleştirerek kendine has bir tarz geliştiren Bizans sanatı değerlendirilmektedir. Burada Bizans sanatının Roma ve Yunan sanatından etkilendiği, Ayasofya'nın Bizans mimarisinin başlangıcı değil güçlü bir aşaması olduğu, ilk dönmlerde resim ve heykel sanatına ilgi duyulmamasına rağmen daha sonra Hıristiyanlığın yayılması için bir vasıta olarak görülmesiyle artık resmin kullanılır hale gelmesi, uygulanan kilise planları, pagan etkilerinin bir süre daha devam etmesi, ikonografinin doğuşu, doğu mimarisinden etkilenmesi, tekâmül eden Bizans mimarisinin özellikleri, oturduğu kaide sayısına göre kubbe şekilleri, Bizans sanatının kadim Yunan sanatı kadar tekâmül derecesine ulaşamaması, mimarinin tezyinat karşısında sönük kalması, heykeltıraşlığın çok gelişmemesi, ikon kırıcılık dönemi ve sonrası, Latin işgalinin tahribatı ve Bizans sanatının Doğu ve Batıyla olan etkileşimi anlatılmaktadır.

Bizans Kiliseleri kısmında *Ayasofya, Aya İrini Kilisesi, Küçük Ayasofya, Emir Ahur Camii* (Aya Yani Studion Kilisesi), *Kariye Camii, Blakhernae Kilisesi, Aya Andrea* (Koca Mustafa Paşa Camii), *Theotokos "Meryem" veya "Aya Theodore de*

Tiron” (Kalender Camii), *Aya Theodosia* (Gül Camii), ve *Pammakaristos* (Fethiye Camii) hakkında bilgi verilmektedir. Bu yapıların mimari özellikleri ve tarihçesi anlatılmaktadır.

Bizans Sarayları kısmında Hipodrom ve Ayasofya civarında bulunmakta olan *Büyük Saray*, Marmara sahilinde Küçük Ayasofya civarında bulunan *Bukoleon Sarayı*, Büyük Saray ile Ayasofya arasında bulunmakta olan *Magnaura Sarayı*, Haliç'e nâzır bir tepede bulunan *Blakhernae Sarayı*, bugün Tekfur Sarayı olarak bilinen *Konstantinos Porphyregennetos Sarayı*, *Hipodrom (At Meydanı)* ve *Ogtogone veya Tetradisyon* denilen binanın tarihçesi verilmektedir.

Bizans Hamamları kısmında İstanbul'da sağlam Bizans hamamı bulmak güç olduğundan yapılar tarif edilmemiş olup Yunan hamamları ve Bizans hamamları arasındaki farklar, Bizans hamamlarının bölümleri, Türk hamamlarının Bizans hamam mimarisinden etkilenmeleri ile Bizans hamamlarının tezyinatından bahsedilmektedir.

Abidât kısmında İstanbul'da bulunan dikilitaş ve sütunlar anlatılmaktadır. Burada tarihçesi verilen eserler arasında *Büyük Theodosios'un Dikilitaş'ı*, *Burmali Sütun*, *Örme Sütun (Mıknatıslı Sütun)*, *Konstantinos Sütunu (Çenberlitaş)*, *Arkadios Sütunu*, *Markianos Sütunu (Kız Taşı)*, *Gotlar Sütunu* ve *İustinianos'un Heykeli* bulunmaktadır.

Su Kemerleri ve Sarnıçlar kısmında şehrin muhasara altındayken uzun süre su ihtiyacını karşılayabilmek için Bizanslıların üstü açık ve kapalı olarak iki çeşit inşa ettikleri sarnıçlar ile buralara su getiren kemerler hakkında bilgi verilmektedir.

Bizans Evleri kısmında önceleri Roma tarzında evler yapan Bizanslıların sonraları kendi tarzlarında evler inşa etmeye başlamaları, Türklerin de Bizans ev mimarisinden etkilenmesi, Bizanstan kalan bazı evlerin İstanbul'da nerede olduğu ve Bizans evlerinin mimari özellikleri anlatılmaktadır.

Bu konuların anlatımından sonra *Bizans Zamanına Ait Binalar ve Tarihleri* ile *Bizans Mebânisinin Muâsırı Olan Mebâni-i İslâmiye* başlığını taşıyan iki adet şema bulunmaktadır. Birincisinde Bizans imparatorlarının isimleri ve hüküm sürdükleri tarihler ile yaptırmış oldukları binaların tarih sırasına göre isimleri verilmektedir. İkincisinde ise miladi 608-1451 yılları arasındaki Bizans eserlerinin çağdaşı İslâm yapıları listelenmektedir. Kitapta birçok fotoğraf, çizim ve plan da kullanılmıştır. Celal

Esad'ın derleme özelliği taşıyan bu eseri İstanbul'un Bizans dönemi eserlerinin yapı türlerine göre bütüncül olarak tanıtıldığı ilk Türkçe yayınlardan biridir.

Celal Esad [Arseven], *Eski Galata ve Binaları*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, R. 1329/1913-1914.

Celal Esad Arseven tarafından kaleme alınan bu eser İstanbul'un Galata tarafında bulunan yapılarını anlatmaktadır.¹⁸¹ Yazarın İstanbul üzerine yaptığı incelemelerin ikincisi olan kitap önce *Servet-i Fünun* dergisinde tefrika olmuştur.¹⁸² Galata her zaman İstanbul'un bir parçası olmasına rağmen bizde onun üzerine gerekli araştırmalar ihmal edilmiştir. Yazar bu durumu Galata'nın Bizans'ın gölgesi altında kalmasına ve araştırmaların genelde İstanbul üzerinde yoğunlaşmasına bağlamaktadır. Celal Esad yabancı dillerde yayınlar olmasına rağmen Galata hakkında Türkçe bir eser bulunmamasını bir eksiklik olarak görmekte ve konu hakkındaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Bizans karşısında ve Haliç kenarında olup Bizans şehrinin hayat-ı tarihîsine az çok karışan ve onunla birlikte yaşayan Galata şehri Bizans'ın ilk günlerinden beri hemen izhâr-ı vücûd ettiği ve kurûn-ı vustâda pek mühim vakâyi'a sahne olduğu halde derece-i ehemmiyeti kadar kendisinden bahs edilmemiştir. Buna da sebep müverrihlerin bütün nazar-ı dikkatlerini Galata karşısındaki Büyük Bizans şehrine atfetmeleri olmuştur. Velhasıl Bizans, Galata'yı daima yanında o kadar küçük bırakmıştır ki müverrih ve vakanüvisler şu küçük şehre layık olduğu ehemmiyetle bakmamışlardır. Vakiâ Galata'ya dair yazılmış birkaç mühim eser vardır. Fakat bunların ekserisi Latinlik nokta-i nazarından yazılmış olup onlar da gerek âsâr-ı atika ve gerek Bizans tarihinin Galata'ya ait tafsilatı ihmal edilmiştir.”¹⁸³

19 ve 20. yüzyılda Galata'nın eski yapısı inşaat ve değişen topografik şartlardan fazlasıyla etkilenmeye başlamıştı. Galata'nın gerek şehrin iktisadi merkezi olmaya başlaması gerekse rıhtım yapımı sebebiyle bu bölgenin tarihi dokusu değişmekteydi.

¹⁸¹ Celal Esad, *Eski Galata ve Binaları*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1329, 120 s.; Bu kitap günümüz alfabetine de aktarılmıştır, bkz. Celal Esad Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, haz. Dilek Yelkenci, İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları, 1989, 96 s.

¹⁸² Celal Esad'ın *Eski Galata ve Binaları* başlığı ile *Servet-i Fünun*'da tefrika ettiği yazılar için bkz. Celal Esad, “Eski Galata ve Binaları”, *Servet-i Fünun*, c. XLV, sy. 1159, s. 346-348; c. XLV, sy. 1160, s. 380-383; c. XLV, sy. 1161, s. 405-406; c. XLV, sy. 1162, s. 430-431; c. XLV, sy. 1164, s. 476-479; c. XLV, sy. 1165, s. 491; c. XLV, sy. 1166, s. 525-526; c. XLV, sy. 1167, s. 541-543; c. XLV, sy. 1168, s. 571-575; c. XLV, sy. 1170, s. 615-616; c. XLV, sy. 1172, s. 45-47.

¹⁸³ Celal Esad, *a.g.e.*, s. 3.

Celal Esad bütün yıkım ve değişimlere rağmen Galata'nın sahip olduğu eski surları ve kalan diğer yapıları anlatarak daha sonraki araştırmacılar ve seyyahlara bir giriş kitabı hazırlamıştır. Bu konu hakkındaki düşünceleri şunlardır:

“İhtimal ki büyük bir gayret ve ikdam ile çalışılarak perakende vesikalardan Galata'nın mufassal bir tarihini yapmak mümkün olacaktır. Fakat inşaat ve tahavvulat-ı topoğrafyaya Bizans'tan ziyade maruz kalan Galata'da bugün artık kalelerinden ve eski mebânîsinden ancak cüzî bir parça kalmış Meşrutiyetin şehrimize verdiği faaliyet-i maliye ve iktisadiye dolayısıyla şehrin merkez-i ticareti olan Galata her yerden ziyade değişmeye ve eski binaları yıkılarak yerlerine yeni inşaat yapılmaya maruz olduğundan beş on sene sonra bugün ötede beride tesadüf edilen izleri bile bulmak kabil olmayacaktır.

Rıhtım, Galata'nın köprü ile Tophane arasındaki sahilini tamamen ve tanınmayacak derecede değiştirmiştir. Haliç cihetinde yapılacak rıhtımlar da bilahere o kısmın şekil ve vaziyetini değiştirecektir.

Yalnız bizde değil bütün dünyada mühendislerin gaddar cetvellerinin çizdiği hatlar dahilinde bulunmakla mahv ve nâbedid olmağla mahkumiyetten kurtulamayan âsâr-ı atikanın bu suretle ortadan kayıp oluşları bittabi henüz mükemmel bir tarihi yapılmamış bir şehir için bir ziyadır.

Galata şehri şimdiye kadar geçirdiği hedmiyâta rağmen yine bugün epeyce kıymetli mebânî-i tarihiyeyi ihtiva etmektedir. Bahusus Bizans mimarî-i mülkîsinin tedkikine hizmet edecek bazı kıymetli numuneleri de haizdir. Fakat vaktiyle şehri ihata eden surlar bugün mevcut değildir. Bunlar kâmilan hedm edilmiş ve ancak bazı bahçeler, dükkânlar veya binalar içinde kalan parçalar kendilerini kurtarabilmişlerdir. Şehrin eski şeklini bulmak surların işgal ettiği kısmı tayine mütevakkıftır ki tarihte ve vekâyinamelerde veyahut eski vesikalarda bu mevkiler esas itibar edilerek verilen tarifata nazaran bazı mebânî-i meşhürenin mevkileri taayyün edebilsin.

Binaenaleyh evvela bu surların bugünkü sokaklara nazaran nerelerden geçtiğini tayin eylemek icap eder. Bugün elde mevcut olan birkaç eski harita mahallerine tatbik olunmak ve mevcut olan noktalar esas ittihaz edilmekle buna bir dereceye kadar muvaffak olmak kabildir. Fakat yarın bu mümkün olamayacaktır. Bu küçük kitapta Galata'nın mufassal tarihine girilecek değildir. Yalnız surları ve mebânîsine ait vakâyii hülâsa olunduktan sonra bugün mevcut olan ve mürur-i zamanla ziyâ'a mahkûm olan eski mebânî hakkındaki müşahedatımız nakledilecektir. Bununla hem bilahere Galata hakkında tetebbuatta bulunacak âsâr-ı atika mütehassıslarına bir medhal hazırlamak ve hem de şehirlerin tarihine merak iden seyyahların tedkikatını teshil etmiş olmak gibi bir hizmet-i nâcizânede bulunacağımı ümit ediyorum.”¹⁸⁴

¹⁸⁴ Celal Esad, *a.g.e.*, s. 3-5.

Celal Esad bu endişeleri göz önünde bulundurarak kaleme aldığı eserine bölgenin isminin nereden geldiğini anlatarak başlar. *Galata'nın İsmi* başlığı altında Bizanslı yazarların kitapları, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi ve birçok Batılı araştırmacının eserlerinden hareketle bu civara önceden hangi isimlerin verildiği ve *Galata* kelimesinin anlamı hakkında açıklamalar yer almaktadır. Kitabın ikinci kısmı *Galata'nın Tarihi* başlığını taşımaktadır. Bu bölgenin zaman içerisinde hangi milletlerin idaresi altına girdiği anlatılmaktadır.

Galata Kiliseleri başlığı altında Mösyö François Alphonse Belin'in (1817-1877) kitabından özetleyerek Galata'da bulunan dokuz kilise hakkında kısa bilgiler vermektedir.¹⁸⁵ Anlatılan yapılar arasında St. Francesco, St. Benedetto, St. Antonio, Ste. Anna, Ste. Maria, St. Giova-ni dell'Ospedale, St. Giorgio, St. Bastiani ve St. Petro bulunmaktadır. Bu yapıların mevkileri, bânisi, uğradığı afetler, gördüğü tamirler ve birimleri hakkında bilgi verilmektedir.

Arab Camii başlığı altında Karaköy'de bulunan caminin *Hadikatü'l-Cevâmi'* ve Mösyö Belin'den alıntılar yaparak tarihçesini vermekte ve mimari özelliklerini anlatmaktadır. Camiyle ilgili çizim ve planlar da bulunmaktadır.

Galata Surları başlığı altında küçük bir köy olan Galata'nın etrafına Bizans döneminde çekilen duvarın zaman içerisindeki yapım aşamaları ve o güne ulaşan kısımları hakkında bilgi verilmektedir. *Kapılar ve Yollar* başlığı altında ise surların sahip olduğu kapılar ve içersinde yer alan ana yollar anlatılmaktadır. Celal Esad yazarların sırayı gözetmediği ve bazı kapıları atladıkları için kaynaklarda farklı isim ve sayılarda kapı ortaya çıktığını belirtmektedir. Fakat gerek yerli (*Hadikatü'l-Cevâmi'*, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*) gerekse yabancı (Kleizm'in haritası ve Kaedekios'un planını) kaynaklarda deniz surlarının kapıları 12 olarak, kara surlarının kapıları ise 5, iç sur kapıları da 2 olarak verilmektedir. Galata küçük ve sınırlı bir bölge olduğu için büyük caddelerden ziyade sokak ve yollar bulunmaktaydı. Yazar bu yolların isimlerinin fetih sonrası verildiğine dikkat çekerek isimlerini zikretmektedir.

Kuleler başlığı altında ise Galatalıların hücumlardan korunabilmek için fırsat buldukça surlara ekledikleri müstahkem kuleler anlatılmaktadır. Dört köşe ve yarım daire şeklinde olan bu kulelerin içleri kemerlerle katlara bölünmüş olup üzerlerinde mancınık v.b. gülle atan savaş aletleri bulunmaktaydı. Sayısı net olmayan bu kuleler o

¹⁸⁵ François Alphonse Belin, *Historié de la latinité de Costantinople*, Paris, 1894.

gün itibariyle çoğu yıkık durumda olup farklı amaçlarla kullanılmaktaydı. Bir kısmı ise yol açımında ortadan kaldırılmıştır. Galata'yı çeviren surların en meşhur ve günümüze ulaşan kulesi ise Galata Kulesidir. Celal Esad bu kısımda yerli ve yabancı kaynaklardan hareketle Galata Kulesi'nin tarihçesini vermektedir.

Galata Surları ve Kuleleri Üzerinde Bulunan Kitabeler kısmında hem bu yapıların üzerinde bulunan hem bu yapılardan Müze-i Hümayun'a götürülen kitabeler tarif edilmektedir. Kitabelerin metinleri verilerek nerede bulunduğu ve bazen niçin konulduğu anlatılmaktadır.

Galata'daki Camiler başlığı altında ise sur içerisinde 14 cami ve mescid olduğu belirtilmektedir. Burada ismi ve banisi verilen yapılar arasında Manastır Mescidi, Alaca Mescid, Hacı Aver (Hacı Ümmî) Mescidi, Emek Yemez Mescidi, Lülecizâde Mescidi, Okçu Musa Mescidi, Bereketzâde Mescidi, Şehsuvar Mescidi, Kürkçüler Mescidi, Bektaş Efendi Mescidi, Kemankeş Mustafa Paşa Camii ve Sultan Bayezid Mescidi, Yeni Cami ve Arab Cami bulunmaktadır. Bunların dışında Galata civarında Türk yapısı olarak Yelkenci Hanı Mescidi, Yağkapanı Camii, Eski Yağkapanı Camii ve Azap Kapı Çeşmesi bulunmaktadır. Celal Esad bu yapılara değinmekte ve Galata civarında oluşan Müslüman ve Yahudi yerleşim alanları hakkında bilgi vermektedir.

Kitapta son olarak *Mebâni-i Husûsiye* başlığı altında Galata şehrinin Cenevizliler zamanında yapılmış ve tek tük kalmış olan yapıları anlatılmaktadır. Bunlar Bizans tarzı yapılmış ve cumbalı üç dört katlı taş binalardır. 14-17. yy.a ait olduğu düşünülen bu yapıların nerelerde olduğu ve mimari özellikleri hakkında bilgi verilmektedir.

Celal Esad kitabını genelde yerli ve yabancı kaynakları kullanıp kendi gözlemlerini de ekleyerek meydana getirmiştir. Kitabını nasıl meydana getireceğini şu şekilde ifade etmektedir:

“İhtimal ki büyük bir gayret ve ikdâm ile çalışarak perakende vesikalardan Galata'nın mufassal bir tarihini yapmak mümkün olacaktır.”¹⁸⁶

Yazar Galata'yı ve sahip olduğu yapıları anlatırken her dönemin eserlerini mümkün olduğunca tarif etmeye çalışmaktadır. Ayrıca anlatılan konular ile ilgili

¹⁸⁶ Celal Esad, *a.g.e.*, s. 3.

fotoğraf, gravür, plan ve çizimler kullanmıştır. Kitabın sonunda yazarın kendisinin çizdiği bir Galata krokisi bulunmaktadır. Bu krokide surların sınırları ve anlatılan eserlerin yerleri gösterilmektedir.

Ressam Zekâî, *Mübeccel Hazineler*, Dersaâdet: Şems Matbaası, R. 1329/1913-1914.

Mübeccel Hazineler isimli bu kitap Ressam Hüseyin Zekâî Paşa [1860-1919] tarafından kaleme alınmıştır.¹⁸⁷ 1860 yılında İstanbul'da doğmuş olan Hüseyin Zekâî Paşa ikinci askeri ressam kuşağından sayılmaktadır. Asıl yaşatları Hoca Ali Rıza ve Halil Paşa olmasına rağmen üslup özellikleri sebebiyle ismi Şeker Ahmed Paşa ve Süleyman Seyyid ile birlikte 1914 kuşağı öncesi ressamlar arasında anılmaktadır. Bu ressamlarla birlikte anılmasında önce fotoğrafı ustaca yorumlaması sonrasında ise doğaya yönelik bir gözlemciliğe yönelmesidir.

1881'de Harbiye'den mezun olan Hüseyin Zekâî Paşa diğerleri gibi Avrupa'da resim eğitimi almamıştır. Çok yoğun bir resim disiplininin geçmediği için çeşitli üsluplarda resimler yapmıştır. Sanat bilgisini usta sanatçıların yapıtlarından ve onlardan aldığı öğütlerle geliştirdi. Harbiye'de öğrenciliği sırasında çocukluk arkadaşı Hoca Ali Rıza'nın dostluğunu kazanan Zekâî Paşa Galatasaray sergilerinde de dikkatleri çekti. Sarayda Şeker Ahmed Paşa ile birlikte bir sene çalıştıktan sonra Şeker Ahmed Paşa'nın vefatı üzerine yabancı konukları ağırlama görevi ona verildi.

Yıldız'da Mahmud Şevket Paşa'nın gözetiminde Askeri Müze'nin kuruluşu için oluşturulan komisyonda üye olarak bulundu. Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin gerçekleştirdiği Galatasaray Sergileri'ne katıldı. Zekâî Paşa'nın resimleri arasında *Ayasofya Hüinkar Mahfili*, *Erenköy'den Manzara*, *Çamlıca'dan*, *Ayasofya Şadırvanı*,

¹⁸⁷ Ressam Zekâî, *Mübeccel Hazineler*, Dersaâdet: Şems Matbaası, 1329, 224 s. Askeri ressam kuşağından olan Hüseyin Zekâî Paşa'nın bu konular hakkında başka bir eseri bulunmamaktadır. Hüsnü Tengüz'e ait olan *Bayram Hediyesi: Bedâyi-i Âsâr-ı Osmaniye* isimli kitap bazı kaynaklarda yanlışlıkla Hüseyin Zekâî Paşa'nın eseri olarak gösterilmektedir. İkisinin de asker kökenli ressamlardan olması iki eserin Hüseyin Zekâî Paşa'ya isnad edilmesine yol açmıştır. Bu kitapların yanlışlıkla Hüseyin Zekâî Paşa'ya ait olduğunu belirten yazılar için bkz. Selçuk Mülayim, "20. Yüzyıl Başlarında İki Sanat Tarihi Kitabı", *Türkiye'de Sanat*, Ocak-Şubat 1994, Sayı 12, s. 58; Ahmet Kâmil Gören, "Hüseyin Zekâî Paşa", *YYOA*, İstanbul: YKY, II. bas., 2008, c. I, s. 594.

Cami ve Develer sayılabilir.¹⁸⁸ Sanat tarihi ve arkeolojiye olan ilgisini de *Mübeccel Hazine* isimli kitabıyla ortaya koymuştur.¹⁸⁹

Eser yazarın kendi gözlem ve araştırmaları sonucu elde ettiği bilgilere dayanmaktadır. Zekâî Paşa bu kitabı ile ülkemizdeki tarihi eserleri ortaya çıkararak bunların sanat itibarıyla değerlerini göstermekte ve onların korunması için gerekli önlemleri almaya teşvik etmektedir. Ülkemizin arkeolojik ve tarihi eser açısından zenginliğini, Osmanlıların sanat ve fen alanında medeniyete olan katkılarını bu eseri ile anlatmak istemiştir. Eserini hazırlama amacını şu sözler ile ifade etmektedir:

“Mevzû‘-i bahsimiz mülkümüzün mâbihi‘l-iftihârı olan bu misillü âsâr ve müessesât-ı muhtelifesinden her birerlerinin heyet-i umumiye ve muhteviyat-ı mevcudesini teferruat ve cüzîyat-ı umûrüne varıncaya kadar ayrı ayrı tetkik ve mütâlaa ederek kıymet ve sanat itibarı ile haiz oldukları ehemmiyetin derecatını bittayin ona göre emr-i muhafazalarına dikkat ve itina eylemek bizim için bir fariza hükmünde olduğunu bildirmek kaziyesiyle vukufsuzluk yüzünden layık oldukları takdirata mazhar olamamalarından naşi mucib-i heder ahval-i nâhoş-nevîdîye maruz olagelmekte olan bu misüllü yâdigârân-ı ecdaddan bazılarının mahiyet-i maddeye ve manevîyeleri hakkında biraz izahat i‘tâ ederek bütün ihvân-ı memleketin onlara karşı perverde eylemekte oldukları hiss-i muhabbeti bir kat daha tezyid ettirmek ve her ferd elden geldiği mertebe onların sıyânet ve himayelerine şitâbân olmak hususlarıyla beşeriyetin terfih-i ahval ve temin-i saadeti için her türlü müşkilata rağmen ibraz-ı mesâî ile nice sahâyif ibdââta cevelânger saha-i medeniyet olan memleketler ahalisine karşı Osmanlıların da kadir-şinâs bir millet olup her nevi saha-i şuibât-ı ulum ve fünunda hatve-endâz terakkî olduklarını göstermek ve şâibe-i tesâmüh ve kadr-i nâdânîden külliyyen âzâde idüklerini bildirmek cihetlerine matuftur.

(...)

Adem-i dikkat ve fikdânî-i takdir yüzünden fezâil-i medeniyemizin bihakkın burhan-ı celil-i itlakına şâyân olan enâfis-i âsâr-ı milliyemizden pek çoklarını kaybettik ve el-yevm etmekteyiz. Cümlelerin malumu olduğu üzere bir millet mevcudiyet-i medeniyesini mahsul-i fikr-i beşer olan her nev-i mehâsin-i âsârı muhafaza etmek ve bununla beraber tenvir ve teâlî-i efkâra hadim olacak sâir eserler nâfia vücuda getirmek suretiyle ispat ve irâe edebilir. İşte bizde de lehül-hamd ispat ve iddiâ-yı medeniyet edecek bir suret-i bedâyi‘-nümûnda bina ve imal edilmiş nice eserler zînet-sâz meydan-ı mamuriyyet olmuştur. Fakat iş yalnız onları vücuda getirmekten ibaret olmayıp her halde idâme-i mevcudiyet ve muhafazaları da başlıca nazar-ı teemmüle

¹⁸⁸ Hüseyin Zekâî Paşa'nın hayatı için bkz. Ahmet Kâmil Gören, “Hüseyin Zekâî Paşa”, *YYOA*, İstanbul: YKY, 2008, II. Baskı, c. I, s. 594-595; Sezer Tansuğ, “Hüseyin Zekâî Paşa”, *ESA*, İstanbul: YEM Yayınları, 2008, II. Baskı, c. II, s. 711-712; Sezer Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı*, İstanbul: Remzi Yayınları, 8. baskı, 2008. s. 56-58.

¹⁸⁹ Kitap hakkında kısa bir tanıtım yazısı için bkz. E. Nedret İşli, “Ressam Paşa'nın Nadir Metinleri”, *NTV Tarih*, Temmuz 2009, Sayı 6, s. 73.

alınacak hâlâtandır. Adem-i dikkat ve beliyeye-i tesâmühün düçâr-ı mahv u harabîsi olmuş olan enâfis-i âsâr-ı milliyemizden bazılarını li-ecli'l-intibâh arz eylemek isterim.”¹⁹⁰

Kitabın farklı konulara yer vermesi sebebiyle içeriğinde bir bütünlük yoktur. Büyük kısmı İstanbul’da bulunan mimari yapıların anlatımına ayrılmış olan eserde sanat tarihi, arkeoloji ve kültür tarihini ilgilendiren çeşitli konular yer almaktadır. Kitapta İstanbul dışında bulunan eserlerden Bursa Ulucami, Yeşil Camii ve Yeşil Türbe gibi yapılar ile Truva ve Balbek Harabeleri de anlatılmaktadır. Bu yaklaşım müellifin sadece Türklerin yapmış olduğu eserlere değil mevcut coğrafya içerisinde farklı medeniyetlere ait her türden esere sahip çıktığını göstermektedir.

Zekâi Paşa’nın kitabında yer alan konuları mimari, arkeoloji, sanat tarihi, hat, tezyinat ve şehir tarihi şeklinde gruplandırabiliriz. Kitapta yer alan mimari yapılar şu başlıklar altında anlatılmaktadır: *Üsküdar’da Karacaahmet Sultan Türbe-i Şerifesi İttisâlinda Sadedin Efendi Sebilhânesi, Üsküdar’da Çinili Câmî Şerifi, Kâr-ı Kadim Bir Hâne, Üsküdar’da Atik Vâlide Sultan Cami Şerifi, Muvakkithâneler, Ayasofya Cami Şerifi, Sultan Ahmed Cami Şerifi, Helezonlu Tunç Sütun, Kâr-ı Kadim Bir Mihrab-ı Şerifin Evvelki Hâli, Süleymaniye Cami-i Şerifi, İstanbul Yeni Cami Şerifi, Ayasofya Kurbunda Sultan Hamid Hân-ı Evvel Sebilhânesi, Tophane Çeşmesi, Azab Kapısı’nda Vâlide Sultan Sebilhânesi, İstanbul Surları, Rumeli ve Anadolu Hisarları, Loros ve Yoros Kale-i Kadimleri, Ayasofya Cami-i Şerifi Kurbunda Sultan Ahmed Çeşmesi, Saçaklı Kapı, Bursa’da Yeşil Cami Şerifi, Çelebi Sultan Mehmed Hân Türbe-i Şerifesi ve Bursa’da Cami-i Kebir.*

Zekâi Paşa anlattığı bu eserleri geçmişten kalan kıymetli birer hazine olarak görmekte ve kitabının isminde de bunları *mübeccel* yani *yüceltilmiş* hazineler şeklinde ifade etmektedir. Yazarın geçmişten kalan eserlere karşı bu yüceltici tavrı eserinin üslubunu da yansıtmaktadır. Zekâi Paşa romantik tarzı ile Üsküdar’daki Çinili Cami’ni anlatmaya şu şekilde başlamaktadır:

“1050 tarih-i hicrîsinde Sultan İbrahim Han Hazretlerinin vâlideleri Kösem Vâlide Sultan hazretleri tarafından inşa edilmiş olan Üsküdar’da kâin Çinili Cami-i şerifinin letâfet ve zerâfet-i mimariyesinde müşahede olunan fevkalâdelik beşeriyetin ne azim bir mevhibe-i zeka ile tebci kılınarak beyne’l-mevcudat temeyyüz etmiş bir kısım kıymetdârı olduğuna şüphe bırakmaz.

¹⁹⁰ Ressam Zekâi, *a.g.e.*, s. 6-9.

Mabed-i şerif-i maâlî redifin derûnunda hangi tarafa meyl-i nazar kılınmış olsa ol cihetin mücellâ bedîaları güya râsidin takdirâtına mazhariyetle meydan-ı müsabaka-i letâfette ihraz-ı tefavvuk için yekdiğerine rekabet edercesine arz-ı didâr-ı marifet olmak üzere bir meşher-i hazâin şeklini ahz eylemiş oldukları zannını husule getirir.”¹⁹¹

Kitapta hat konusunda *Mahmud Celâleddin'in Bir Eseri* başlığı altında yeri belirtilmeksizin Hattat Mahmud Celâleddin'e ait mermer bir levha, tezyinât ile ilgili olarak *Arabeskî Üslub-ı Müzeyyinâtı* başlığı altın bu üslubun güzelliği ve *Tezyinât-ı Osmaniye* başlığı altında ise Osmanlının alçı ve ağaç oyma sanatındaki mahareti anlatılmaktadır. Zekâi Paşa'nın duvarlara yapılan tezyinât hakkında yaptığı şu değerlendirme dikkat çekmektedir:

“(…) Gerçi sulu boya ile tersim olunan bu tablolar usul-i menâzirîye o kadar tevafuk etmezlerse de her halde fenn-i tersim hakkında ol vakit cârî olan kavaid-i mahsusaya tamamen riayet edilmiş olduğu görülür.”¹⁹²

Emr-i İdarede Dikkat Olunması Lâzımeden Olan Bazı Hususat başlığı altında yazar tarihi eserlerin tamir, bakım ve korunması için alınması gereken tedbirleri anlatmaktadır. Burada köhne binalar yıkılmadan önce resmi kurumlar tarafından denetlenerek değerli olan malzemelerin tespit edilip müzelerde sergilenmesi, cami, mescid, medrese, kütüphane ve türbelerde bulunan kıymetli eşyaların vakıflar müdürlüğü tarafından koruma ve kayıt altına alınması, eski eserlerin tamir edilirken inşaatlara uzman kişilerin nezâret etmesi gibi eski eserleri koruma kültürünü geliştirmek için fikirler beyan etmektedir.

İzâh-ı Hurâfât başlığı altında Ayasofya hakkında rivayet edilen hurafelerin nereden doğduğunu ortaya koymaktadır. *Mebâni-i Âliyede Güvercinler* başlığı altında güvercinlerin yapılaraya verdiği zararlar ve bunların tarihi mekânlardan uzak tutulmasının gerekliliği anlatılmaktadır. *Uğur Hakkında Bir İki Söz* başlığı altında uğurlu olmanın ahlak, fazilet, ilim ve marifet sahibi olmakla mümkün olacağını anlatmaktadır. *Âsâr-ı Atika ve Hazâin-i Tarihiye* başlığı altında arkeolojik zenginliğe sahip olmamıza rağmen ülkemizdeki arkeolojik kazılara Batılılar kadar önem vermeyişimiz, Osman Hamdi

¹⁹¹ Ressam Zekâi, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁹² Ressam Zekâi, *a.g.e.*, s. 25.

Bey'in girişimleri, sanat müesseselerinin okul ve müze açısından yetersizliği ve İstanbul dışında da bu tür kurumların oluşturulması gerektiği anlatılmaktadır. *Hissiyata Misal Bir Fıkra-i Tarihiye* başlığı altında bir Mısır firavununun mezarının açılış ve o dönemdeki yankıları anlatılmaktadır. *Ümraniye Karyesi'nde* başlığı altında Ümraniye'de inşa edilecek olan caminin inşası için civar tarlalardan taş toplarken bulunan Bizans dönemine ait sütun ve sütun başlıklarının inşaatın temelinde kullanılmasını eski eserlere olan ilgisizlik örneği olarak göstermekte ve bilinçsizlik sebebiyle yok olan eserleri kurtarabilmek için bu konularda uzmanların yetiştirilmesi gerektiğini anlatmaktadır. *İlm-i Âsâr-ı Atika ve Sanayi-i Nefise* başlığı altında medeniyet iddiası fikrinde bulunan bir milletin ilim ve fennin insanlar arasında yayılmasını sağlaması, geçmiş medeniyetlerin bırakmış olduğu eserleri muhafaza etmesi ve onlardan gerektiği gibi istifade edebilmeyi gerçekleştirmek için arkeoloji, resim ve mimari gibi alanlara önem vermesi anlatılmaktadır. *Endülüs Medeniyeti* başlığı altında İslam medeniyetinin bir şubesi olan Endülüs devletinin ilim ve sanata sağladığı katkı üzerinde durulmaktadır. *Resme Dair* başlığı altında Ressam Ali Rıza Bey'in Ressamlar Cemiyeti Gazetesi'nde yayınlamış olduğu bir makalesi burada da verilmektedir. Ali Rıza Bey makalesinde resmin bir lisan olduğunu söylemektedir. Ayrıca resmi insanların okuyup anlamasını kolaylaştırmak için yazının tamamlayıcısı olarak görmekte, şiir ve musiki gibi insana tesir eden ve düşüncesini geliştiren bir yapıya sahip olduğunu anlatmaktadır. *Merâkid-i Mübâreke ve Türbeler* başlığı altında parmaklıklara bağlanan bez ve iplik parçalarının görüntü güzelliğini bozması, türbelerdeki eşyaların bakımı, bizde mezarların biçimi ve üzerlerindeki serpuş çeşitliliği anlatılmaktadır. *Servi Ormanları* başlığı altında mezarlarda bulunan çam ve servi türü ağaçların faydaları, yeniçeri mezar taşları ve mezar taşlarının hat açısından önemi anlatılmaktadır. *Piyer Loti Cenâbları* başlığı altında İstanbul üzerine yazmış olduğu makaleler ile şöhret bulmuş Fransız yazar Piyer Loti (1850-1923) hakkında bilgi verilmektedir. *Âsâr-ı Selçukiyeye Bir Nazar* başlığı altında özellikle Konya'da bulunan ve Osmanlıya kaynak teşkil etmiş olan Selçuklu eserlerine sahip çıkılarak bunların bakım ve tamirlerinin yapılması anlatılmaktadır. Burada kitap ve yazar ismi verilmeden Fransızların hazırladığı bir rehber yardımıyla bu eserlerin farkında olunduğu belirtilmektedir.

Yazar bütün bu farklı konulardan sonra bir milletin mevcudiyetini sağlayabilmesi için kendinden önceki medeniyetlerin eserlerini muhafaza etmesinin gerekliliğini *Netice* kısmında şu şekilde ifade etmektedir:

“Velhasıl bir millet mevcudiyet-i hayatiyyesini mesudiyetle cilâ-saz kılmak için o millet e‘âzımıyla eslâfın mahsulat-ı umraniyeleri olan vesaik-i bünyan-ı marifeti gözü gibi esirgeyip ızhar-ı takdîrkârîde rekabet edercesine fiiliyatını göstermelidir. İşte istikbalin temin-i saadetine hizmet edecek ahvalden biri de şu arz etmiş olduğumuz kazıyye-i mühimmeye riayet edilmesiyle husul-yafte olacağı şüphesiz bulunduğundan efrad-ı millet ve bedâyi‘-perverân memleketin şu suretle hareket edecekleri vâreste-i irtiyâbdır.”¹⁹³

Kitapta daha sonra *İstikbal* başlığı altında istikbâl-i hakikî ve istikbal-i ârizînin tarifi yapılmaktadır. İstikbâl-i hakikî insanların yararlanacağı eserler bırakarak hayata güzel ve faydalı değerler katma olarak değerlendirilmekte ve bu konu *İnsan ve Hayat-i Hakikî Nedir* başlığı altında tekrar ele alınmaktadır. *Meslek-i Şemsiyede Bir Cerm-i Cevvâl ve Ta‘bir-i Âherle Küre-i Arz* başlığı altında ise dünyanın dönüşü, gece ve gündüzlerin oluşumu hakkında bazı değerlendirmeler yer almaktadır. *Bir Mütéhassıs* başlığı altında ise tarihi eserlere olan ilgisizliğimizi göstermek için bir olay anlatılmaktadır. Haydarpaşa’da belediyenin taş aramak için yaptığı kazılar sonucu ortaya çıkan lahitlere hiç kimse gerekli ilgiyi göstermemiş ve bunlar bir süre sonra tekrar toprakla örtülerek terk edilmiştir. *Çeşmeler Hakkında* başlığı altında belediyenin genişleteceği caddeler üzerinde bulunan çeşmeleri yıkarak müsait olan yerlere *tarz-ı cedid* çeşmeler yapma fikrine karşı buralarda bulunan *tarz-ı kadim* çeşmelerin başka yerlere nakli tavsiye edilmektedir.

Zekâi Paşa zaten eserinde tarihi eserlerimizin korunmasına karşı bir bilinç ve sahip çıkma duygusu oluşturmak istemektedir. Ülkemizin sahip olduğu sanatsal ve arkeolojik zenginliklere vurgu yapmakta, bunların korunması ve araştırılması için eğitim kurumları tesis edilerek bu alanda donanımlı insanlar yetiştirilmesi gerektiğini anlatmaktadır. Çünkü bu tür çalışmaların bir terakki göstergesi olduğunun farkındadır ve bu yolda bizlere mesafe aldirmaya çalışmaktadır. Kitabını bitirirken ortaya koyduğu şu ifadeler Zekâi Paşa’nın bu düşüncelerini yansıtmaktadır:

“Bu risalede ehemmiyet-i mahsusaları alâ-kadri’l-istitâa tavsif ve tezkâr kılınmış olan olan âsâr-ı hayriyye ve müessesat-ı âliyyenin ketâyib-i muhtelifesinde nakş-pezîr-i himem-i eslâf olan manzûme ve neşîdelerin kaydı ve tavsîfâtın ezhân-ı umumiyede daha ziyade tecessüsüne medar olması için müessesat-ı âliye-i mezburenin büyük mikyasta birer kıta mükemmel resimlerinin dahi derci lazım idiyse de şimdilik maksadımız bunların takdir-i mahiyetleri ile o yolda emr-i

¹⁹³ Ressay Zekâi, *a.g.e.*, s. 191.

muhafazalarına itina kılınmak hususlarına mün'atıf olup ancak o fikre binaen bu risalenin neşri münasip görülmüş olduğundan asıl hedef-i nazarımız olan tafsilât-ı umumiyeyi âtiye taalluk ile işbu risalemiz rağbet-i umumiyeye mazhar olduğu takdirde bi-inâyetihi Allah teâlâ o yolda mufassal ve değerli resimler ile mücehhez bir risalenin dahi neşri mukarrer bulunduğu maruzdur.

Şurası dahi malum ola ki risalemizde emr-i idare-i müberrât hakkında velev cüzî olsun beyan-ı fikre hiçbir sebep yok idiye de burada ondan pek az olarak bahs edilmiş olması sanayi-i nefise ve âsâr-ı kadimeyi hakkıyla tanımak ve onları hıfz eylemek bir mahalde umur-i idare-i müberrâtın derece-i kuvvet ve tatbikatıyla mebsutan mütenasip olduğundan her bir Osmanlının kütle-i cesîme-i Osmaniyenin bir cüz-i mahsus olması itibarıyla her şeyde olduğu misillü âsâr-ı hayriyye ve müberrât-ı mühimme üzerinde dahi bir alaka ve bir hakk-ı sarihi olması lazım geleceği bedîhî bulunduğundan işte o hukuka mebnidir ki meşrutiyetle idare olunan memâlikte her cüz-i millet, yani her şahıs elden geldiği merteye fikrini meydana koymaya kendisinde bir mecburiyet-i vicdaniyye hisseder. Âcizleri de hukuk-i mezkurenin bahş eylemekte olduğu müsaadeye istinaden sanayi-i nefiseye oldukça münasebeti olan kavanin-i idare-i vakfiye hakkında bir nebzecek beyan-ı efkâr ile mütâlaât-ı maruze-i saireyi dahi bu suretle dermeyâna mücaheret eyledim. Kusurlarının affıyla tashihini an samimi'l-kalb rica ederim.

Muhibbân-ı İstanbul Cemiyet-i muhteremesinin sanayi-i nefise ve âsâr-ı kadimenin takdir ve emr-i muhafazaları husunca vuku bulmakta olan gayret ve himem-kâr-ı âşinaneleri hakikaten câlib-i şükran bir nişane-i muvaffakiyet olup cemiyet-i mezkure millet-i muazzama-i Osmaniyenin arzu-i umumisi vechile icrâ-yı faaliyette bulunmakta olduğu gibi fedâkarlığını yalnız İstanbul muhteviyât-ı nefâisine değil ileride memâlik-i Osmaniyede mevcut bulunan bilimum yadigârân-ı e'âzım-ı ecdâda dahi teşmil kılarak bu sayede onların dahi mazhar-ı sıyânentle hissedâr-ı feyz-i mamuriyet buyrulmuş olacağına ve bu suretle saha-i terakkide birkaç fersah daha ilerlemiş bulunacağımıza şüphe edilemez.”¹⁹⁴

Zekâî Paşa eserine miralay ressam [Süleyman] Seyyid Bey'in Türk resim sanatındaki önemini anlatan yazısıyla son verir. Asker ressam kuşağı temsilcilerinden olan Hüseyin Zekâî Paşa'nın bu çalışması asker kökenli kişilerin ülkemizde sadece resim sanatının oluşması sürecinde değil sanat tarihi yazımında da yer aldıklarını göstermektedir.

¹⁹⁴ Ressam Zekâî, *a.g.e.*, s. 218-220.

Mehmed Râif, *Topkapı Sarayı Hümâyûnu ve Parkının Tarihi*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, R. 1332/1916-1917.

Topkapı Sarayı Hümâyûnu ve Parkının Tarihi isimli bu kitap Topkapı Sarayı ve çevresinde bulunan mimari yapılar ile kurumlar hakkında bilgi vermektedir.¹⁹⁵ Mehmed Râif tarafından kaleme alınan eser *Âsâr-ı Atika Külliyyatı*'nın birinci kitabı olarak yayınlanmıştır. Mehmed Râif'in bu çalışması kendi gözlemlerine ve araştırmalarına dayanmakta olup İstanbul üzerine yaptığı başka çalışmaları da bulunmaktadır.¹⁹⁶

Mehmet Râif eserini yayınlamaya sevk eden sebepleri şu şekilde dile getirmektedir:

“İstanbul gibi nice asırlardan beri her türlü vukuat-ı siyasiye ve ictimaiyeye cilvegâh olan ve âsâr-ı âliye ve atika cihetinden pek zengin bulunan bir şehir-i şehîrin en nâtik tarihi, en zî-lisan şahid-i mazisi âsâr-ı muhallede-i mezkuresinden ibârettir. Kahraman ve medeniyetperver ecdadımızın bize İstanbul'da en kıymetdâr yadigârları demek olan âsâr-ı İslâmiyye ile bu şehirde bizden evvel yaşamış olan milletlerin bırakmış oldukları âsâr dahi mütecessis ve mütehasis ve bilhassa âsâr-ı atika fenninde mutahassis olan ekser-i ecânibin nazar-ı dikkat ve tahsînini celb etmek meziyyetini hiçbir vakit kaybetmemiştir. Halbuki o eserleri tanıyan ve hakkıyla tarihe değil buldukları yerlere bile az çok vakıf olan içimizde kaç kişi bulunabilir bilmem... Vatani sevmek, bilmek ile olur. Bir çocuk öz validesini bilmez ise ona yabancı ve soğuk nazarla bakar. Validesi öğretilir ise derhal ısınır ve sokulur.

Birçok fedakârlıklar ihtiyarıyla memleketimiz âsâr-ı atika ve tarihiyesini taharrî vu tetebbu için gelen ecnebi züvvâr ve seyyâhîne rehberlik ve tercümanlık vazifesi memleketimizin şerefli mazisinden gâfil zुकak tercümanlarına münhasır olarak kalıyor. Bu hâle ne kadar teessüf olursa azdır. Avrupa'da memleketimiz hakkında suizanlar tevlid eden sevâikten biri de bunların noksan ve ekseriya yalan olarak vermiş oldukları telkinâttir.

Memleketimizi tanımak isteyen her ferde teshilat olmak üzere sinîn-i adideden beri edinebildiğim malumat-ı tarihiye ve coğrafiyeyi defaten ve muntazaman tab‘ u temsil ettiremeyeceğimden içinden bir nebzesini ihraç ile vaz-ı saha-i ifade etmek istiyorum.”¹⁹⁷

¹⁹⁵ Mehmed Râif, *Topkapı Sarayı Hümâyûnu ve Parkının Tarihi*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1332, 64 s. Bu kitap bazı fotoğraflar da eklenerek günümüz alfabesine aktarılmıştır, bkz. Mehmed Raif Bey, *Bir Osmanlı Subayının Kaleminden Topkapı Sarayı ve Çevresi -Topkapı Sarayı Hümâyûnu ve Parkının Tarihi-*, haz. H. Ahmet Aslantürk, Adem Korkmaz, İstanbul: Okur Kitaplığı, 2010, 95 s.

¹⁹⁶ Kitabının arka kapağında *Asâr-ı Atika Külliyyatı* başlığı altında verilen ve Mehmed Râif'in yayınlamayı düşündüğü eser isimleri şunlardır: 1. Topkapı Sarayı Hümâyûnu ve Parkının Tarihi, 2. Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atikası, 3. İstanbul'un Ahvâl-i Temeddün ve Umrânı, 4. Feth-i Celîl-i Kostantiniyye, 5. İstanbul'da Mevcud Âsâr-ı Atika ve Nefise, 6. Mirât-ı İstanbul. İstanbul üzerine araştırmalardan oluşan bu serinin sadece 1, 2 ve 6. kitabı yayınlanmıştır.

¹⁹⁷ Mehmed Râif, *a.g.e.*, s. 3-4.

Mehmed Râif, İstanbul'un pek çok tarihi eser barındırmasına rağmen bunlar hakkında bilgi sahibi çok az kişi bulunmasından şikayet etmekte ve vatan sevgisinin vatani bilmekle mümkün olacağını vurgulamaktadır. Yazar bu tür eserlerin yayınlanması ile saydığı bu eksikleri giderme ve insanlara yaşadığı şehri tanıma bilincini sağlamaya çalışmaktadır. Diğer bir amacı ise cahil sokak rehberlerinin yanlış ve eksik bilgiler ile Avrupa'dan gelen turistleri ülkemiz hakkında kötü düşüncelere sevk eden durumu ortadan kaldıracak bilgi birikimini sağlamaktır.

Bu düşünceler ile kitabını kaleme alan Mehmed Râif eserine Topkapı Sarayı'nın kapılarını anlatarak başlar. *Topkapı Sarayı Hümayûnu Kapıları* başlığı altında *Yalı Köşkü Kapısı* ve *Bâb-ı Hümayûn* anlatılmaktadır. Bu kapıların mevkileri ve kimler tarafından yaptırıldığı hakkında bilgi verilmektedir. Bâb-ı hümayûn kapısı önündeki III. Ahmed Çeşmesi'nin kitabesinde bulunan ve şair Vehbi Efendi'ye ait olan kasidenin metni de verilmektedir.

Topkapı Sarayı Hümayûnu'na Dâir Malumat-ı Tarihiye başlığı altında sarayın olduğu bölgede Bizans zamanında bulunan yapılar (Akropol, Placidianum Sarayı, Arcadius hamamları, Saint Demetrios Kilisesi), Osmanlının İstanbul'da inşa ettiği saraylar ve Topkapı Sarayı'nı oluşturan kısımlar anlatılmaktadır. Topkapı Sarayı *Bağçeler*, *Birinci Meydan (Yeniçeriler Meydanı)* ve *Asıl Saray* olmak üzere üç kısımdan meydana gelmektedir. *Bağçeler* başlığını taşıyan birinci kısımda bahçeye girişi sağlayan kapılar (Yalı Köşkü Kapısı, Demir Kapı, Soğuk Çeşme Kapısı), bunların mevkileri ve giriş sağladıkları hat üzerinde bulunan yapılar hakkında bilgi verilmektedir. *Birinci Meydan-Yeniçeri Meydanı* başlığını taşıyan ikinci kısımda *Sent İrin* [Aya İrini] Kilisesi ve *Darbhâne* anlatılmaktadır. Mehmet Râif genelde güzergâh üzerinde bulunan yapıları ismen zikretmekte ve nadiren mimari değerlendirmeler yapmaktadır. *Sent İrin* Kilisesi'nin mimarisıyla ilgili olarak yaptığı değerlendirme şu şekildedir:

“Binâ tûlânî müstatîl şeklinde olup istikameti garbdan şarkadır. Dâhilen orta meydan ile cenahlardan müteşekkil olup üzerinde zarif bir kubbe vardır. Mezkur kubbe şekl-i salîbin ortasında olup fakat bina dâhilen garba doğru mahdûddur. Bu kısım-ı mahdûdun taksim-i vasatîsini beyzî bir kubbe setr eder. Mezkur beyzînin mihver-i kebîri şimâlden cenûba müteveccihdir ve iki nihayetleri beyzî büyük kemerler üzerine örtülmüştür. Bu binanın garb tarafında bir dehliz vardır ki bir yüksek tabakayı havidir. Şark tarafında bir mihrap mahalli olup kubbe büyük kemerler üzerine konmuş ve bir tam kasnak üzerine vaz' edilmiştir ki burada yirmi pencere açılmıştır. Cenûb ve şimâldeki büyük kemerlerin aralığı biraz içeri girmiş duvarlar ile

mestur olup üç sıra pencerelidir. Bu duvarların kısm-ı süflâsı büyük kavis kemerlerin kaidesi istikametindedir. Şimâl dıl'ının hârici pâyeleri muahharan ilave edilmiştir. Pencerelerden bir kısmı örülmüştür ki bu keyfiyyet sekizinci asr-ı Miladîde tamir zamanında vuku bulmuştur. Hârici cidârların mermer ve tuğladan kat kat yapılmış Bizans sanat-ı mimarisinin epeyce ilerlemiş olduğu bir devri irâe etmektedir. Harç kısmı bilhassa hatıllarda 4,5 santimetredir. Bunlar bir takım kabartma teşkil eder ki Grek-Meander usulündedir ve kalıptan çıkmış gibi görünür. İşbu binanın sakıfları kurşun ile mestur ve cephesi kiremit ile örtülüdür. Dâhil-i bina zinetten ârîdir. Kubbede kısmen müzehheb mozayikler mahfuz kalmıştır.¹⁹⁸

Daha sonra silah deposu olarak kullanılan Aya İrini'nin içerisinde saklanan malzemeler, Çinili Köşk'ün müzeye çevrilmesinden dolayı orada sergilenemeyen ve kilisenin dışına konulan eserler, kilisenin önünde bulunan ve bir dervişe ait olduğu rivayet edilen mezar anlatılmaktadır.

Darbhâne ile ilgili olarak mimarisinin dikkat çekici özelliklere sahip olmamasından, meydana çıkan yolun sonunda bulunan büyük çınar ağacından ve bâbüsselam kapısından bahsedilmektedir.

Saray-ı Hümayûn başlığını taşıyan üçüncü kısımda saraya girişin padişahın izniyle mümkün olduğu belirtilmekte ve sarayın sahip olduğu bölümlere sırasıyla değinilmektedir. Burada giriş kapısından başlayıp güzergâh takip edilerek meydana bulunan yapılar (matbah, divan, adalet kulesi), bâb-ı saâdet, arz odası ve tezyinatı, kütüphane ve sahip olduğu bazı yazmalar, hazine dairesi, buranın ziyaret edilebilmesi için yapılan izin prosedürü ve içeride sergilenen eserler, Topkapı Seddi, Bağdat Köşkü ve sergilenen eserler, Abdülmecid Köşkü, Teodos Sütunu ve sarayın dışarısında bulunan Sanayi-i Nefise Mektebi ile Çinili Köşk'e değinilmektedir.

Kitabın bundan sonraki kısımlarında *Çinili Köşk'ün Müzesi*, *Yeniçeri Müzesi*, *Müze-i Hümayûn*, *Yeni Müze Dairesinin Haricinde Mevzû Âsâr*, *Çinili Köşk'ün Cebhesindeki Sahne*, *Emânet-i Mübâreke* ve *Mecidiye Kışla-i Hümayûnu* konuları yer almaktadır.

Çinili Köşk'ün Müzesi başlığı altında burada sergilenmekte olan eserlerin hangi dönemlere ait olduğu ve sergilenen eşyalar, *Yeniçeri Müzesi* başlığı altında ise yeniçeri kıyafetlerinden oluşan müze eşyalarının önceden Sultan Ahmed'de Sanayi Mektebi'nde sergilenmekte iken sonradan Müze-i Askerî'ye nakl olunması konuları anlatılmaktadır.

¹⁹⁸ Mehmed Râif, *a.g.e.*, s. 14-15.

Müze-i Hümayûn başlığı altında ilk müzecilik girişimlerimiz ve Müze-i Hümayûn'un kuruluşuna kısaca değinildikten sonra burada sergilenmekte olan eserlerden bazıları kataloglanarak verilmektedir. Bu eserler arasında heykel, kurşun mermer ve kireç taşından yapılmış lahitler, lahit parçaları ve levhalar bulunmaktadır. Katalogda bu eserlerin keşfedildikleri yerler, müzeye nereden getirildikleri, tarihleri, ölçüleri, fiziksel özellikleri ve üzerinde bulunan tasvirlerin ayrıntılı bir şekilde tanımı yer almaktadır. Bu eserler içerisinde özellikle İskender Mezarı ismiyle şöhret bulmuş olan lahit üzerinde önemle durulmaktadır. Müze binasının dışında sergilenmekte olan benzer eserler de *Yeni Müze Dairesinin Haricinde Mevzu Âsâr* ve *Çinili Köşk'ün Cebhesindeki Sahne* başlığı altında kataloglanarak tarif edilmektedir.

Emânet-i Mübâreke başlığı altında ise Enderûn-i Hümayûn'da bulunan kutsal emanetler ve bunların Osmanlı'nın eline geçişi anlatılmaktadır. Bu eserler arasında Hz. Muhammed'e, ashâbına ve diğer peygamberlere ait eşyalar bulunmaktadır. *Mecidiye Kışla-i Hümayûnu* başlığı altında kışlanın kapıları üzerinde bulunan kitabeleri ve kapıya bitişik olan bir çeşmenin kitabesi verilmektedir.

Mehmed Râif daha sonra Topkapı Sarayı ile Sarayburnu civarında metruk veya yıkılmış durumda bulunan Bizans dönemi eserlerinden Manyana Mahzeni, Manyana Manastırı ve Sarayı, Arkadius Ilıcası, Bukoleon Sarayı, Bukoleon Hisarı, Bukoleon Limanı, Ahır Kapı ve Porfir Sarayı'na değinmektedir.

Bu eser Topkapı Sarayı ve çevresindeki birçok yapıyı rehber kitap üslubuyla anlatmaktadır. Çünkü yazar güzergâhı takip ettirerek karşımıza çıkan yapılar hakkında bilgiler vermektedir. Aynı zamanda Müze-i Hümayûn'da sergilenen eserler için de bir katalog görevi görmektedir.

Mehmed Râif, *Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atıkası*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, R. 1332/1916-1917.

Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atıkası isimli bu kitap eskiden *At Meydanı* günümüzde ise *Sultan Ahmed Meydanı* olarak isimlendirilen bölgede ve sur içinin çeşitli yerlerinde bulunan eserleri anlatmaktadır.¹⁹⁹ Eser Mehmed Râif'in *Âsâr-ı Atika*

¹⁹⁹ Mehmed Râif, *Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atıkası*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1332, 51 s. Bu kitap bazı fotoğraflar da eklenerek günümüz alfabesine aktarılmıştır, bkz. Mehmed Raif Bey, *Bir Osmanlı Subayının Kaleminden Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atıkası*, haz. H. Ahmet Aslantürk, Adem Korkmaz, İstanbul: Okur Kitaplığı, 2010, 79 s.

Külliyatı'ndan çıkarmış olduğu ikinci kitaptır.²⁰⁰ Genelde İstanbul'da bulunan Bizans dönemi eserlerini anlatmakta olup Osmanlı mimarisinden sadece Sultan Ahmed Camii'ne yer vermektedir.

Kitap *Sultan Ahmed Cami-i Şerifi, Âsâr-ı Atika, Sarnıçlar, İstanbul Suru, Jüstinyen Sarayı'nın Temeli ve Hebdmoni yani Tekfur Sarayı* başlığını taşıyan kısımlardan meydana gelmektedir. *Sultan Ahmed Cami-i Şerifi* başlığı altında Sultan I. Ahmed'in Mimar Sedefkâr Mehmed Ağa'ya yaptırdığı cami anlatılmaktadır. Burada caminin bânisi, caminin altı minareli inşa edilmesi ve alınan tepkiler üzerine İslam âleminde tek altı minareli yapı olan Kabe'ye sultanın bir minare ekletmesi ve padişahın haftada bir gün inşaatta çalışması gibi konulara değinilmektedir. Yapı hakkında ise caminin kubbesi, minberi, revaklı avlusu, sultan mahfili, ayakları, yan kubbeleri, mihrabı, süslemeleri, vakıflarının zenginliği, burada yapılan törenler (dini bayramlar, mevlid kandili ve surre alayının gönderilmesi gibi), türbelerinin güzelliği, müezzin mahfili, mahyaları, celî yazılarının hattatı (Seyyid Gubâri Efendi) ve Bursalı Hâşimi Mehmed Efendi'nin fevk şeklinde düştüğü tarih anlatılmaktadır. Bunların dışında caminin kapıları, sultanın ve mimarın türbe kapıları üzerinde bulunan kitabeler ile sultan hakkında Neff'nin söylediği kasideden alıntı yer almaktadır.

Mehmed Râif kitabında yer verdiği bütün eserler için mimari değerlendirmeler yapmamaktadır. Sultan Ahmed Camii'nin mimarisi ve planı hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Câmi-i şerif hâricen küçük pencereler ile tenvir edilmiş üstüvânevî bir cidar üzerine mevzû nısf küre bir kubbe ile mücehhez olarak manzurdur. Umumî mihverleri istikametinde de dört köşe üstüne mebnî müsemmenî kuleler mevcut olup üzerleri nısf kubbelerle mestûr[dur]. Heyet-i umumiyesiyle pek latif ve cezbedârdır.

(...)

Câmi-i şerif, dâhilen ne kadar basit ve sade ise o derece ulviyet ve azamet-âlûddur. Cidârât-ı dâhilisi yetmiş iki ve altmış dört metre olup murabbaa karib bir manzara arz eder. Büyük kubbe dört mesned üzerine inşa edilmiştir. Bu mesnedler birçok sütunların birleştirilmesinden teşekkül etmiş bir şekil ve heyette olarak yapılmış ve imalinde bir meharet-i üstâdâne gösterilmiştir.

²⁰⁰ Mehmed Râif'in bir önceki kitabında olduğu gibi bu kitabının da arkasında *Âsâr-ı Atika Külliyyatı*'nın listesi verilmektedir. Fakat bu liste diğerinden farklılıklar göstermektedir. Kitapların hepsi yayınlanmamakla birlikte listede yer alan eserler şunlardır: 1. Topkapı Saray-ı Hümâyûnu ve Parkının Tarihi, 2. Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atikası, 3. Feth-i Celîl-i Kostantiniyye, 4. İstanbul'un Ahvâl-i Kadîme-i Temeddün ve Umrânı, 5. Ba'de'l-Feth Cevâmi'-i Şerifeye Tahvil Olunan Kenâis, 6. Mirât-ı İstanbul, 7. Heyâkil-i Kemâlât yahut Abide-i İnsaniyet. Bu serinin 1, 2, 3 ve 6. kitapları yayınlanmıştır.

İrtifaları 31 metredir. Nısf-ı irtifalarından itibaren birer şirâze ile tahdid edilmiş olup bu şirazeler üzerine hatt-ı celi ile âyât-ı Kurâniye yazılmıştır.

Başlıkları yine “ıstalaktit” tarzında vücuda getirilmiştir. Dört küçük cânibî kubbeler, câmi-i şerife başka letâfet ve halâvet vermektedir. Zevâyâ-yı erbaası basık gibi görüldüğü halde câmi-i şerifin vüsatine asla hâlel îrâs etmemiştir. Bu köşelerden her biri, birer kule üzerine mevzû küçük kubbeler ile tezyin edilmiştir.”²⁰¹

Kitabın *Âsâr-ı Atika* kısmında ise genelde İstanbul’un Bizans dönemi eserleri hakkında bilgi verilmektedir. Bu kısımda önce At Meydanı’nda bulunan sütunlardan *Dikili Taş*, *Sütûn-ı Mârî* [Yılanlı Sütun] ve *Sütûn-ı Mürekkeb*’den [Örme Sütun] bahsedilmektedir. Bunların ne zaman ve kim tarafından diktirildiği anlatılmakta olup Mısır’dan getirilen dikili taşın üzerinde menkûş olan hiyerogliflerin de tercümesi verilmektedir. *Hâtıra-i Ziyaret* başlığı altında Alman İmparatoru II. Wilhelm’in İstanbul’a yapmış olduğu ikinci ziyaretinde Sultan II. Abdülhamid’e bir dostluk nişânesi olarak Almanya’da yaptırıp Sultan Ahmed Meydanı’na monte ettirdiği ve günümüzde Alman Çeşmesi olarak isimlendirilen yapının kitabesi verilmektedir. Burada ayrıca 1279 senesi 9 Ramazan’da Sultan Ahmed Meydanı’nda düzenlenen Osmanlı Sergisi için Hasırcızâde Mehmed Efendi’nin söylemiş olduğu tarih şiiri bulunmaktadır. *At Meydanı’nın Temeli* başlığı altında eskiden at yarışı ile oyunların yapıldığı ve o gün itibariyle Mekteb-i Sanayi’nin altında kalmış olan alanın temel kalıntılarına değinilmektedir. *At Meydanı* başlığı altında ise Bizanslılar zamanında Hipodrom olarak kullanılan bu alanın o gün itibariyle bahçe olarak düzenlenmesi, bahçenin etrafını çevreleyen yapılar (Firuz Ağa Camii, kışla, hapishane, Binbirdirek Sarnıcı, Mekteb-i Sanayi, Sultan Ahmed Camii, Sultan Ahmed Türbesi, meydandaki dikili taş ve sütunlar) ile buradan sahile inen yollar anlatılmaktadır. *Mekteb-i Sanayi* başlığı altında okulun 1285 yılında kuruluşu, öğrenci sayısı (350), bölümleri (doğramacılık, demircilik, dökmeçilik, çilingirlik, sanat-ı tıbâat, kunduracılık, terzilik, makineçilik), gelir kaynakları ve 1316 yılında tamir edildikten sonra Orman ve Zirâat ve Meâdin Nezâret-i Aliyesine bağlanması hakkında bilgi verilmektedir. Daha sonra âsâr-ı atikadan olan *Binbirdirek* [Sarnıcı], *Çemberlitaş* [Constantinus Sütunu], *Kıztaşı* [Marcianus Sütunu] ve *Arkadiyus Sütunu*’nun tarihçeleri verilmektedir.

²⁰¹ Mehmed Râif, *a.g.e.*, s. 4-5.

Kitabın *Sarnıçlar* başlığını taşıyan kısmında İstanbul'un su ihtiyacını karşılayabilmek için Bizans zamanında yapılan *Arkadyan Sarnıcı, Yerebatan, Fakos Sarnıcı, Pantokrator Sarnıcı* ve *Bonos Sarnıcı* anlatılmaktadır. Yazar bu sarnıçların İstanbul'un neresinde bulunduğu, bânileri, o günkü fiziki durumları, ziyaret edilip edilemediği, ebatları, taşıyıcı sistemleri, sütun sayıları, başlıkları ve ölçüleri hakkında bilgi vermektedir.

Kitabın *İstanbul Suru* başlığını taşıyan son kısmında *Deniz Duvarı, Kara Duvarları, Jüstinyen Sarayı'nın Temeli* [Bukoleon Sarayı] ve *Hebdomoni yani Tekfur Sarayı* anlatılmaktadır. İstanbul'u çevreleyen surlar deniz ve kara surları olarak ikiye ayrılmaktadır. Yazar *Deniz Duvarı* başlığı altında İstanbul surlarının Sarayburnu'nda Sepetçi Köşkü'nden başlayıp Yedikule yakınlarında Mermer Kule'ye kadar devam eden 8 km.lik kısmı anlatılmaktadır. Surları takip ettiğimizde güzergâh üzerinde karşılaşıcağımız kapılar, limanlar ve yapılar üzerinde durulmaktadır. Bunlar arasında Sepetçiler Köşkü, Odunkapısı, Değirmen Kapısı, Gülhâne Bahçesi, Soteris Ayazması, İncili Köşk, Gülhâne Köşkü, Ahırkapı, Balıkxane İskelesi, Marselos Leh Omonomani, Çatladıkapı, Kumkapı, Eskisofya Kapısı, Yenikapı, Belizer Kulesi, Yenikapı Limanı, Langa Bostanları, Davut Paşa Kapısı, Samatya Kapısı, Narlıkapı, Yedikule ve Mermer Kule bulunmaktadır.

Kara Duvarları başlığı altında İstanbul surlarının Mermer Kule'den Ayvansaray'a kadar uzanıp 7 kısımdan oluşan 6671 metrelik bölümü incelenmektedir. Bu kısımların birincisi Mermer Kule'den Yedikule Kapısı'na kadar olan 640 m.lik bölüm, ikincisi Yedikule'den Silivri Kapısı'na kadar olan 1336 m lik bölüm, üçüncüsü Silivri Kapısı'ndan Mevlevîhâne Kapısı'na kadar olan bölüm, dördüncüsü Mevlevîhâne'den Topkapı'ya kadar olan 913 m.lik bölüm, beşincisi Tokapı'dan Edirnekapı'ya kadar olan 1221 m.lik bölüm, altıncısı Edirnekapı'dan Tekfur Sarayı'na kadar olan 625 m.lik bölüm, yedincisi Tekfur Sarayı'ndan Eğrikapı'ya kadar olan 325 m.lik bölümdür. Mehmed Râif bu güzergâhta yola devam ederken 7 bölümün sahip olduğu burç sayıları ile diğer yapılar hakkında bilgi vermektedir. Bu yerler arasında Rum Hastanesi, Recyum Kapısı, Belgrad Kilisesi, Silivri Kapısı, Hâdım İbrahim Paşa Camii, mezarlar, Esterate Gopolos suyu, Balıklı Manastırı, Teslis Ayazması, Mevlevîhâne Kapısı, Eski Jorj Küçük Kapısı, Likos Vadisi ve Suyu, Beğlerbeyi Çeşmesi, Edirnekapısı, Saint Joj Rum Kilisesi, Kariye Camii, Mihrimâh Sultan Camii, Serkoporta Kapısı, Hebdomon Mahkemesi Kapısı, Tekfur Sarayı, Ankorpol Kapısı,

Rum Mezaristanı, Kaligari Kulesi, Eğrikapı, Saint Kalinik penceresi, İzaak Lanej Kulesi, Anema Burcu, İvaz Efendi Camii, Anema Mağaraları, Leon Duvarı, Atık Mustafa Paşa Camii, Toklu Dede Camii, Ksiloporta Kapısı ve Ayvansaray Kapısı bulunmaktadır. Burada Anema mağaralarının Alexandros Georgiou Paspates (1814-1891) tarafından keşf edilmesine de değinilmektedir.

Mehmed Râif kitapta son olarak *Jüstinyen Sarayı'nın Temeli* [Bukoleon Sarayı] ve *Hebdomoni yani Tekfur Sarayı* başlıkları altında iki Bizans sarayının kalıntılarını anlatmaktadır.

Ahmed Cemal Paşa, Suriye ve Filistin ve Garbî Arabistan Âbidât-ı Atıkası / Alte Denkmäler aus Syrien, Palästina und Westarabien, Berlin, nşr. Verlag von Georg Reimer, R. 1334/1918.

Suriye, Filistin ve Batı Arabistan'daki farklı dönemlere ait eserlerin anlatıldığı bu kitap Ahmed Cemal Paşa'nın [1872-1922] emriyle Türkçe-Almanca olarak Berlin'de neşredilmiştir.²⁰² Kitabın kapağında konu hakkında *Dördüncü ordu Osmanlı kumandanı ve Bahriye Nâzırı Ahmed Cemal Paşa emriyle neşredilmiştir* bilgisi yer almaktadır. Ayrıca eserin içeriğiyle ilgili olarak da *İzahnâmesiyle beraber 100 levha* notu bulunmaktadır.

Bahriye nazırı, siyaset adamı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderlerinden olan Ahmed Cemal Paşa Suriye ve Batı Arabistan'da kumandanlık yaptığı süre içerisinde bu bölgelerde bulunan tarihi yapılara ilgi duymuştur.²⁰³ Bu eserlerin muhafaza edilmesi ve ileride bu yapılar üzerine araştırma yapacak kişilere kolaylık sağlaması için bu eseri hazırlatmıştır. *İfade-i Meram* kısmında kitabı niçin hazırlattığını şu şekilde ifade etmektedir:

²⁰² Ahmed Cemal Paşa, *Suriye ve Filistin ve Garbî Arabistan Âbidât-ı Atıkası / Alte Denkmäler aus Syrien, Palästina und Westarabien*, Berlin, 1918, nşr. Verlag von Georg Reimer, 418 s.

²⁰³ Ahmed Cemal Paşa Bahriye nazırlığı yanında 2. Ordu ve Filistin'deki 4. Ordu komutanlığını yaptı. Mısır'ı İngilizlerden almak için Birinci (1915) ve İkinci (1916) Kanal Harekatı'nı düzenlemesine rağmen başarısız oldu. 4. Ordu kaldırılarak yerine Yıldırım Orduları Grubu kuruldu. Cemal Paşa ise Suriye, Filistin, Hica, Yemen ve Asir bölgesinden sorumlu Suriye ve Arabistan Orduları Umum Komutanlığı'na getirildi ve bölgenin denetimi Yıldırım Orduları Grubu'na verilene kadar (1918) bu görevinde kalmıştır. Kitabı da bu bölgedeki görevi sırasında hazırlatmış olmalıdır. Ahmed Cemal Paşa'nın hayatı için bkz. M. Şükrü Hanoğlu, "Cemal Paşa", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. VII, s. 305-307; Ahmet Demiral, "Cemal Paşa", *YYOA*, İstanbul: YKY, 2008 (II. baskı), c. II, s. 344-345.

“Emir ve kumanda sahası Bozantı’dan Hicaz çöllerine kadar imtidat eden ve bana memleketimin bu büyük ve kıymetdâr kısmının birçok muhtelif ihtiyaçlarını tetkik etmek fırsatını veren dördüncü ordu kumandanlığını deruhte etikten sonra bu vâsi‘ mıntıkanın havi olduğu âsâr-ı kadimenin hüsn-i muhafaza ve hüsn-i idaresini ve tettebbu-ı erbabı için kolayca şâyân-ı istifâde bir hale vazını düşünmüş idim.

Bu husustaki mesainin şu gayeleri istihdâf etmesi lâzımdı:

- 1- Âsâr-ı kadimenin muhafazası için esaslı bir idare ve muhafaza vücuda getirmek.
- 2- Harabeler dâhilinde veya harabelere yakın âdi mebânîyi kaldırmak ve harabeleri temizlemek ve harabelerin taşlarından ve sairesinden halkın malzeme-i inşaiye tedarik etmesini men etmek.
- 3- Harabelere giden yolları ıslah ve harabeleri ziyaret için icap eden yerlerde yerli ve yabancı züvvâr için ikamet ve vesâit-i nakliye şerâitini tanzim etmek.
- 4- Mıntıkada mevcut bilcümle âsâr-ı atıkanın mükemmel koleksiyonunu vücuda getirmek.”²⁰⁴

Ahmed Cemal Paşa eserlerin incelenmesine yardım etmesi için Almanya’dan Berlin müzeleri müdürü Prof. Vigand’ı yanında bazı uzmanlarla beraber davet etmiş ve gerekli incelemeler yapıldıktan sonra Berlin’e göndererek kitabı bastırmıştır. Konu hakkında Cemal Paşa şu bilgileri vermektedir:

“Bu hususta bana muâvenet etmek ve ordu karargâhına merbut muntazam bir yurt halinde çalışmak üzere Berlin müzeleri müdürü olup ihtiyat yüzbaşılığıyla ordu hizmetinde bulunan Profesör Vigand’ı âsâr-ı atika müşaviri ünvanıyla hizmetime davet ettim. Profesör Vigand yanına diğer bazı mutahassıslar dahi alıp mesaisine başladı.

Profesör Vigand evvela bir tettebbu‘ seyahati icra edip bana birkaç rapor verdi. Bu raporlara nazaran harabelerin muhafaza ve idare ve tathiri için icap eden tedâbiri askerî ve mülkî makamâta ta‘mim ettim. Bu maksatları temin etmek üzere Şam, Haleb, Tedmür, Ba‘lebek, Me‘ân, Petra (Vâdi-i Musa)da yaptığımız teşkilat sıkı bir teftiş altında devam etmektedir.

(...)

Profesör Vigand bu tettebbu‘ seyahati esnasında bütün harabelerin ve âsâr-ı kadimenin pek muntazam bir fotoğraf koleksiyonunu vücuda getirdi. Kendisini Berlin’e i‘zâm edip bu koleksiyonun tab‘ını temin ettirdim.”²⁰⁵

²⁰⁴ Ahmed Camal Paşa, *a.g.e.*, İfade-i Meram, s. 1.

²⁰⁵ Ahmed Camal Paşa, *a.g.e.*, İfade-i Meram, s. 1.

Ahmed Cemal Paşa tarafından Prof. Wiegand ve ekibine yukarıda ismi geçen yerlerdeki eserler için hazırlattığı bu kitap katalog biçiminde hazırlanmış olup 100 eser hakkında bilgi vermektedir. Tanıtılan eserler *levha* olarak numaralandırılmıştır. Her levhada yapı hakkında önce Türkçe ve Almanca olarak bilgi verilmekte ve ardından bir sayfa boş bırakılarak eserin bir veya iki fotoğrafı yer almaktadır. Kitapta bulunan eserlerin tamamı mimari yapı değildir. Aralarında hakkında bilgi verilen bölgeler de bulunmaktadır.

Kitapta tanıtılan yerler ve eserler sırasıyla şunlardır: **Levha 1-** Sina, Şebeh-i cezirenin garbında kâin Vâdi-i Firân vahası. **Levha 2-** Vâdi-i Musa. **Levha 3-** Vâdi-i Musa es-Suyuk Mahrec-i Garbisi. **Levha 4-** Petra yani Vâdi-i Musa, el-Hezne tesmiye olunan medfen cebhesi. **Levha 5-** Petra Vâdi-i Musa'da kayalık medfen. **Levha 6-** Petra Vâdi-i Musa dahilinde kayalık medfenler zümresi. **Levha 7-** Petra dahilinde ed-Dir namındaki cebhe. **Levha 8-** Petra Vâdi-i Musa dahilinde üslub-i kadîmede kayalık cebheler. **Levha 9-** Petra Vâdi-i Musa dahilinde medfen cebhesi. **Levha 10-** Petra Vâdi-i Musa dahilinde Kasr-ı Firavun namındaki mabed. **Levha 11-** Yukarıda: Arabistan'da Medâyin Salih kabrinde Nebatlıların edvâr-ı kadîmesinden kalma kayalık medfenler, Aşağıda: Bahr-ı Lut'un Masada'daki kısmı. **Levha 12-** Umman Şeria Vadisi'nin şarkisinde. **Levha 13-** Umman. **Levha 14-** Umman, Kale üzerinde kâin ve el-Kasr namıyla maruf binanın dâhili. **Levha 15-** Kudüs-i Şerif. Şehrin istihkâmâtı. **Levha 16-** Kudüs-i Şerif. Babü'l-Amûd (Şam Kapısı). **Levha 17-** Kudüs-i Şerif. Harem-i Şerif'in cenûb kısmında kâin Mescid-i Aksa. **Levha 18-** Kudüs-i Şerif. Harem-i Şerif'in cihet-i şimâlından görünüşü. Şeklin arka zemininde görülen bina Kubbetü's-Sahra. **Levha 19-** Kudüs-i Şerif. Harem-i Şerif. Ön tarafında Kayıtbay'ın sebili, **Levha 20-** Kudüs-i Şerif. Kubbetü's-Sahra'nın manzara-i umumisi. **Levha 21-** Kudüs-i Şerif. Harem-i Şerif'in ittisalinde Yahudilerin ağladıkları duvarı. **Levha 22-** Kudüs-i Şerif. Merkad-i İsa Kilisesi (Kenisetü'l-Kıyâme). **Levha 23-** Kudüs-i Şerif. Tentur Firun. **Levha 24-** Samarya Sebastiya'da Cadde-i Kebîr. **Levha 25-** Beytü'l-Lahim'de Mevlid-i İsa Kilisesi. **Levha 26-** Cebel-i Tur. **Levha 27-** Taberye. Kadîm Tiberiyas. **Levha 28-** Ramle Yafe'nin cenûb-ı şarkisinde vâki'dir. Ehl-i salib devrinden kalma kule. **Levha 29-** Tartusa (Tartus). Ehl-i salib devrinden kalma kilise. **Levha 30-** Şimâlî Suriye'de kâin Kal'at Semân. **Levha 31-** Kal'at Semân. Simon Kilisesi. **Levha 32-** Kal'at Semân. Simon Kilisesi'nin şimdiki halinin heyet-i umumiyesiyle civarındaki manastır ve etrafındaki istihkâmâtın Vogué'ye göre tersim edilmiş şekli. **Levha 33-** Kalatü'l-Hosn.

Levha 34- Kalatü'l-Hosn. **Levha 35-** Haleb. Kınnesrin kapısı civarında şehrin surları üzerinden ve kalenin görünüşü. **Levha 36-** Haleb. Kalenin kapısı. **Levha 37-** Haleb. Kale kapısı önündeki köprü. **Levha 38-** Haleb. Kale kapısı üstündeki salonun iki manzara-i dahiliyesi. **Levha 39-** Haleb. Sağ tarafında: Kalenin cenûbî hendek astarında kâin kulesi. **Levha 40-** Haleb. Cami-i Kebîr'in minaresi. **Levha 41-** Haleb. Yukarıda: Kale kapısı üzerinde yılan eşkâlini hâvî kabartma. Aşağıda: Moristan el-Atîk kapısı. **Levha 42-** Haleb. Sağda: Sultaniye'nin mihrabı. Solda: Firdevs'in mihrabı. **Levha 43-** Haleb. Câmîü'l-Kadı'nın minaresi. **Levha 44-** Haleb. Vezir Hanı. Medhal kapısının havludan görünüşü. **Levha 45-** Haleb. Utruş Camii. **Levha 46-** Haleb. Yukarıda: Kınnasrin kapısının manzara-i haricisi. Aşağıda: Hayır Bey Türbesi. **Levha 47-** Haleb. el-Adiliyye Camii. **Levha 48-** Şam. Yukarıda: Şehrin surları. Aşağıda: Kale. Cenûb cihetindeki kulelerin dahilinden görünüşü. **Levha 49-** Şam. Cami-i Emeviyye. Yukarıda: Roma mabedi kapısı ile Bizans revakının şarkdan görünüşü (Babü'l-Berîd). Aşağıda: Kapının garbindan manzarası. **Levha 50-** Şam. Cami-i Emeviyye'nin havlısı. **Levha 51-** Şam. Cami-i Emeviyye. Yukarıda: Cebhenin havlıdan görünüşü. Aşağıda: Caminin dahili. **Levha 52-** Şam. Sağda: Saliha Türbesi. Solda: Baybars'ın kütüphanesi. **Levha 53-** Şam. Sağda: Barada şehri üzerinde tekye. Solda: Hususi hâne (Vaktiyle Almanya konsoloshânesi idi). **Levha 54-** Şam. Sağda: Bâbu Toma Mahallesi'nde bir hâne. Solda: Sebil. **Levha 55-** Tedmür (Palmira). Yukarıda: İki tarafı sütunlu yolları hâvi olan şehrin bir kısmının manzara-i umumisi. Aşağıda: İki tarafı sütunlu bir caddenin enkazı görülmektedir. **Levha 56-** Tedmür. **Levha 57-** Tedmür. Büyük cadde. Sütunlu caddenin cihet-i garbiyedeki kısım-ı ibtidâîsi. **Levha 58-** Tedmür. Sütunlu büyük cadde. İnşaatın teferruat-ı mimarisi. **Levha 59-** Tedmür. Sütunlu büyük caddenin medhal-i garbisi. **Levha 60-** Tedmür. Küçük mabed. Sütunlu büyük caddenin şimâl-i garbisinde kâindir. **Levha 61-** Tedmür. Yukarıda: Tedmür kibâr zevâtından birinin hususi hânesinin bekâyâsı. Aşağıda: Roma pretoryumunun askeri kumandanına mahsus sarayın enkâzı. **Levha 62-** Tedmür. Şems Mabedi. Muhît duvarlarının cenub-i şarkî köşesi. **Levha 63-** Tedmür. Şems mabedi. Büyük teraçanın cihet-i şarkiyeden ve hâriçten görünüşü. **Levha 64-** Tedmür. Yukarıda: Mabed-i Şems'in taraçası. Aşağıda: Mabed taraçasının dâhilinde Araçların müteaddid toprak haneleri. **Levha 65-** Tedmür. Şems Mabedi. Yukarıda: Şark cephesi ve mabedin büyük medhali. Aşağıda: Mabedin cihet-i garbiyedeki arka cephesi. **Levha 66-** Tedmür. Yukarıda: Bir merkadin cephesi. Aşağıda: Mabed-i Şems'in şimâl-i garbiden görünüşü. **Levha 67-** Tedmür. Solda: Medfenin kulesi. Sağda: Mabed-i Şems'deki sütunlu revakın cenûb-i garbî köşesinin

cihet-i garbiyedeki dehlizlerden görünüşünü irâe etmektedir. **Levha 68-** Tedmür (Palmeýra). Boyalı nükuş-ı cidâriyeyi havi tahte'l-arz medfen. **Levha 69-** Ba'albek. Mabedin cidâr-ı muhitisi. **Levha 70-** Ba'albek. Hafriyât mahallinin ve Bakos Mabedi'nin manzarası. **Levha 71-** Ba'albek. Bakos Mabedi'nin cenûbdaki uzun cephesinin görünüşü. **Levha 72-** Ba'albek. Bakos Mabedi'nin korent nizamındaki sütun başlıklarıyla etrafındaki divanhânenin tavanı. **Levha 73-** Ba'albek. Bakos mabedinin dış dehlizleriyle büyük kapısı. **Levha 74-** Ba'albek. Bakos mabedinin cihet-i şimâlindeki cidâr-ı dahilisi. **Levha 75-** Ba'albek. Jüpiter Heliyopolitanus Mabedi havlısının dehlizinde nisf-ı müdevver hücre. **Levha 76-** Ba'albek. Aksam-ı mimariye. **Levha 77-** Ba'albek. Venüs Mabedi. **Levha 78-** Ceraş (Geraza). **Levha 79-** Ceraş. **Levha 80-** Ceraş. Yukarıda: Cihet-i cenubîde kâin bir tetraplonun kism-ı tahtanisidir. Aşağıda: Artemis Mabedi'nin büyük kapısının iç yüzü. **Levha 81-** Ceraş. Yukarıda: Zafer kapısının cenûbdan görünüşü. **Levha 82-** Ceraş. Sağda: 81. levhanın yukarı tarafında musavver bulunan zafer kapısının cenûb cihetinden görünen teferruâtı. Solda: Artemis Mabedi'nin propylon yani dış kapısına ait tafsilât. **Levha 83-** Ceraş. Beytü't-Tey Mabedi-i Sagîri'nin görünüşü. **Levha 84-** Ceraş. Yukarıda: Büyük Artemis Mabedi. Aşağıda: Küçük Beytü't-Tey Mabedi'nin çella denilen kısmındaki iç duvarı. **Levha 85-** Ceraş. Yukarıda: Artemis Mabedi'nin propylon yani dış kapısı. Aşağıda: Müzeyyen çeşme (Nimfeuom). **Levha 86-** Ceraş. Yukarıda: Önünde bir revâkı havi olan küçük tiyatro mahallinin heyet-i umumiyesinin şimâl-i şarkîden görünüşü. Aşağıda: Ceraşın cenûbundaki büyük tiyatronun sıralarının görünüşü. **Levha 87-** Şimâlî Horan dahilinde Kanavât. **Levha 88-** Şimâlî Horan dağlarında kâin el-Suvayda. **Levha 89-** Yukarıda: Hüsn Sifiri. Aşağıda: Şimâlî Suriye'de Hüsn Süleyman. **Levha 90-** Şimâlî Suriye'de Hüsn Süleyman. **Levha 91-** Yukarıda: Şimâlî Suriye'de Apameya. Aşağıda: Horan dahilinde Busra. **Levha 92-** Busra. Tiyatro sahnesinin sağ taraf cephe duvarı. Sağda: Lübnan dahilinde ve Trablus'un şarkında Kure Vâdi-i mahsuldâri karbinde kâin Kasru'n-Naus ve Helios mabedi surlarının medhali. **Levha 93-** Şimâlî Lübnan'da kâin Bezize Mabedi'nin cebhesi. Aşağıda: Busra. Tiyatro sahnesinin sağ taraf cebhesi. **Levha 94-** Busra. Yukarıda: Bir tarik üzerinde kâin bir kemerin şarkdan görünüşü. Aşağıda: Şehrin garb kapısının hâricen görünüşü. **Levha 95:** Selevkiya Piyerya'da kaya dahilinde bir tünel. **Levha 96-** (Amrit) Marato'da Fenike medfenleri. **Levha 97-** Yukarıda: Maratos. el-Mabed ünvanıyla maruf kaya dahilinde bir ibâdethâne. Aşağıda: Antakya (Antiokya). Şehrin haricinde vaktiyle kâin olan At Meydanı'nın şimdiki

hâlidir. **Levha 98-** Antakya civarında Nehrü'l-Asi. **Levha 99-** Lazkiye (Laodikea ad mare). **Levha 100-** Lazkiye'deki tetraplon.

Kitap yaklaşım biçimiyle diğer eserlerden ayrılmaktadır. Konuyu bölgesel olarak sınırlaması, gerek İslâm gerekse İslâm öncesi farklı dönemlere ait eserlere yer vermesi ve bunu katalog şeklinde düzenlemesi daha profesyonel bir metin oluşturulmasını sağlamıştır. Konunun düzenli bir kataloglamayla ele alınması Almanya'dan davet edilen Prof. Vigand ve ekibinin çalışmalarıyla gerçekleşmiş olmalı.

Ressam Hüsnü [Tengüz], *Bayram Hediyesi-Bedâyi'-i Âsâr-ı Osmaniye*, [y.y.], Matbaa-i Hayriyye, R. 1335 – H. 1337/1919.

Bayram Hediyesi-Bedâyi'-i Âsâr-ı Osmaniye isimli bu kitap aslen asker olan ve *Ressam Hüsnü, Bahriyeli Hüsnü* veya *Kâtip Hüsnü* olarak bilinen Hüseyin Hüsnü [1875-1950] tarafından kaleme alınmıştır. Soyadı kanunundan sonra *deniz* anlamına gelen *Tengüz* soyadını almıştır. İstanbul'un Cibali semtinde doğan Hüsnü Tengüz resim, hat ve şiirle uğraşmış ayrıca ney ve kanun çalmıştır.

Resim sanatına ilgisi küçük yaşlarda başlayan Hüsnü Tengüz'ü Unkapanı'ndaki atölyesinde gemi resimleri ve haritalar çizen Emin Baba'nın eserleri etkilemişti. Yedi-sekiz yaşlarında gittiği bu dükkânın duvarlarında gördüğü gemi resimlerini hiç unutmamıştır. Bahriye Rüşdiye Mektebi'nde iken resim öğretmeni Fahri Kaptan'ın desteği ile suluboya resimlere başlar. Heybeliada Bahriye Mektebi'nde de Yarbay Şükrü Bey'in dikkatini çekmiştir. Son sınıfta hastalanması sebebiyle uzun süre derslere devam edemediği için muharip sınıf yerine askerî kâtip sınıfından mezun olmuştur. *Kâtip* lakabı buradan gelmektedir.

Mezuniyet sonrası 12 Temmuz 1892 tarihinde teğmen rütbesi ile Fethiye Kalyonu'nda görevlendirilmiştir. 10 Şubat 1894 tarihinde ise Erkân-ı Harp Dâiresine harita ve resim işlerini yürütmekle görevlendirilmiştir. Bu dönemde Kurmay Dairesi Reisi Faik Paşa'nın müsadresi ile Sanayi-i Nefise Mektebi'ni bitirir. Burada Slavatore Valéri ve Joseph Warnia-Zarzecki'nin [1850-1924] öğrencisi olmuştur. İbrahim Çallı, Ali Cemal Benim ve Nazmi Ziya Güran gibi döneme damgasını vurmuş isimlerle sınıf arkadaşlığı yapmıştır.

1902 yılında Mahmud Şevket Paşa'nın *Osmanlı Teşkilât-ı ve Askerî Kıyafetleri* adlı eserini resimlendirmiştir. Bu çalışma esnasında sanat hayatının dönüm noktası

olarak tanımladığı Hoca Ali Rıza Bey ile tanışmıştır. II. Abdülhamid'in isteği üzerine Yıldız Feridiye Köşkü'nde kurulacak olan Tarihî Silahlar Müzesi Komisyonu üyeliğine tayin edilmiştir. Komisyon üyeliği sırasında II. Abdülhamid'in emriyle donanma gemilerinin resimlerinden oluşan bir albüm hazırlamış ve sultan tarafından çok beğenilmesi sebebiyle Mecidî nişanı ile ödüllendirilmiştir. 1908 yılında Kavak Liman Reisliği'ne, bir sene sonra da Bahriye Matbaası'na atanmış ve 1910-1914 yıllarında Bahriye Müzesi'nde görevlendirilmiştir. 1914 yılında tekrar Bahriye Matbaası'na atanan Hüsnü Tengüz 25 Şubat 1917 tarihinde kıdemli yüzbaşı rütbesi ile emekli olmuştur. Fakat yeri doldurulamayan Hüsnü Bey tekrar göreve çağrılarak 1948 yılına kadar burada sivil olarak çalışmıştır.

Hüsnü Tengüz denize ve denizcilik tarihimize her zaman ilgi duymuş ve çalışmalarında deniz tarihimizin parlak geçmişini işlemiştir. Bahriye kıyafetleri, tarihî gemiler ve deniz savaşlarını tasvir eden suluboya, yağlıboya, karakalem ve çini tarama tekniğiyle tablolar ve albümler hazırlamıştır. Resimlerinde derin bir perspektif duygusu ve doğa gözemciliği izleri bulunmaktadır. 1942 yılında Devlet Resim ve Heykel Sergisi'ne 1947'de Subay Ressamlarımız Sergisi'ne katılmıştır. Hüseyin Tengüz birçok kitap hazırlamasına rağmen bunların hepsi hayattayken yayınlanmamıştır.²⁰⁶

Hüseyin Tengüz'ün *Bayram Hediyesi: Bedâyi'-i Âsâr-ı Osmaniye* isimli bu eseri Orhan Gazi (1324-1362) döneminden II. Abdülhamid (1876-1909) zamanına kadar hüküm sürmüş olan padişahların yaptırdığı selâtin camileriyle birlikte dönemin ileri gelen şair ve mutasavvıflarını da anlatarak şiirlerinden örnekler vermektedir.²⁰⁷ Kitabını sadece mimari eserlerle sınırlamayan Hüsnü Bey önsözünde "... *ve'l-hâsıl Osmanlıların maddi ve manevi âsâr-ı diniyelerinin en güzideleri cem edilmiştir.*" diyerek camileri maddi, şiirleri ise manevi eserler olarak görmekte ve bunları birlikte değerlendirmektedir. Bu yönüyle sanat tarihi yazımımızda farklı bir yer tutan bu eser Osmanlı'nın mimari ve şiir geleneklerini birleştirerek aktarmaktadır.

Hüsnü Bey'in eseri gerek bu yaklaşım tarzı gerekse konuları itibariyle salt bir mimari metin değildir. Kaleme alındığı dönem itibariyle yenilgi ve işgaller ile boğuşan bir imparatorluğun savunmak zorunda kaldığı topraklar üzerinde yüzyıllardır devam

²⁰⁶ Hüsnü Tengüz'ün hayatı için bkz.: Ö. F. Şerifoğlu, "TENGÜZ, Hüsnü", *ESA*, İstanbul: YEM, II. Baskı, 2008, c. III, s. 1488.; Hüsnü Tengüz, *Bayriye Ressamı Hüsnü Tengüz'ün Hatıraları-Sanat Hayatım*, Haz.: Müge Kılıçkaya, İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2005, s. IX-XI.

²⁰⁷ Ressam Hüsnü, *Bayram Hediyesi: Bedâyi'-i Âsâr-ı Osmaniye*, [y.y.], Matbaa-i Hayriyye, 1335, 113 s. Bu kitapla ilgili tanıtım ve değerlendirme yazıları için bkz. Selçuk Mülayim, "20. Yüzyıl Başlarında İki Sanat Tarihi Kitabı", *Türkiye'de Sanat*, Ocak-Şubat 1994, Sayı: 12, s. 56-59; Semavi Eyice, "Seçilmiş İstanbul Kitapları", *Eski İstanbul'dan Notlar*, İstanbul: Küre Yayınları, 2006, s. 192-193.

eden varlığını mimari ağırlıklı bir tarih metni ile destekleme gayretinde olduğunu söyleyebiliriz.²⁰⁸ Hüsnü Bey hatıratında kitabını İstanbul'un işgal altına alınması sebebiyle duyduğu üzüntüyü hafifletmek sebebiyle kaleme aldığını ve eserinin o ortamda nasıl bir etki yarattığını şu sözlerle ifade etmektedir:

“Donanma Cemiyeti tarihî resimler yapmakta sabit ve devam etmemi tavsiye ederek ve nakdî yardımda bulunarak beni teşvîk etmişti.

Çalışmaya devam ediyordum. Ne yazık ki İstanbul düşman işgali felaketine uğramış ve Donanma Cemiyeti de lağv edilmiştir.

Pek acı bir hayal kırıklığına uğramış ve ümitsizliğe düşmüştüm. Kalbimin kasvetini hafifletmek için kendimi bir işle oyalamak istiyordum.

İstanbul, Edirne ve Bursa'daki mabetlerimizin resim, kroki ve yazılarıyla çokluğunu göstermek bu memleketlerin öz Türk yurdu olduğunu cihana tanıtmak gayesiyle bir kitap çıkarmaya kalkıştım.

Bende bu suretle vatana bir hizmette bulunmuş olacağımı tahmin ediyordum. Matbaa müdürümüz rahmetli Rıfat Bey'in teşvik ve yardımıyla “Bayram Hediyesi” adıyla o hazin senenin bayramında kitabı çıkardık.

Kitabın hem eser sahibi hem ressamı hem de tâb' edeni idim. (...) kadar resmini litoya elimle yaparak bastım.

General “Yesprî” ve Piyer Loti'den müze müdürü rahmetli Muhtar Paşa'ya gelen mektuplar kitabı takdir ederek, tam zamanında ve yerinde bir propaganda olduğunu ve bu gibi neşriyatın hayırlı olmasını temenni ettiklerini yazıyorlardı.”²⁰⁹

Kitapta Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren sultanlara göre kronolojik olarak anlatılan cami, kişiler ve değinilen konular şunlardır: *Sultan Osman Gazi Han, Orhan Gazi Cami-i Şerifi (Bursa'da), Aşık Paşa, Hüdâvendigâr Cami-i Şerifi (Bursa'nın Çekirge karyesinde), Cami-i Kebir (Bursa'da), Edirne'deki Yıldırım Cami-i Şerifi, Emir Sultan, Yeşil Cami-i Şerifi, Eski Cami-i Şerifi (Edirne'de), Hacı Bayram Veli, Muradiye Cami-i Şerifi, Üç Şerefeli Camii, “Muhammediye” müellifi Yazıcızâde Mehmed Efendi, Fatih Cami-i Şerifi, Eyüp Sultan, Ayasofya Cami-i Şerifi, Beyazıd Cami-i Şerifi, Beyazıd*

²⁰⁸ Bu kitabın nasıl bir ortamda yazıldığını ortaya koyan bir çalışma için bkz. Gül Cephaneçigil, “Me'yus Kalplere Bir İnşirâh: Bedâyi-i Âsâr-ı Osmâniye ve Ressam Hüsnü Bey”, *TALİD*, Cilt 7, Sayı 13, 2009, s. 425-434.

²⁰⁹ Hüsnü Tengüz, *Bayriye Ressamı Hüsnü Tengüz'ün Hatıraları-Sanat Hayatım*, haz. Müge Kılıçkaya, İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2005, s. 65-66. Ressam Hüsnü'nün *Sanat Hayatım* adını verdiği hatıratı, İstanbul Deniz Müzesi Deniz İhtisas kütüphânesi el yazması eserler bölümünde 2394 demirbaş numarası ile kayıtlı olup bu eser Müge Kılıçkaya tarafından yayına hazırlanmıştır.

veya *Eski İmâret Cami-i Şerifi (Edirne'de)*, *Tazarruât-ı Mutasavvifâta*, *Sinan Paşa*, *Sultan Selim Cami-i Şerifi*, *Hilâfet-i Celile-i İslamiye ve Emânât-ı Mukaddese*, *Hırka-i Saâdet Dairesinde Bulunan Teberrükât-ı Celile*, *Şehzâde Cami-i Şerifi*, *Cihangir Cami-i Şerifi*, *[Üsküdar] Mihrimah Sultan Cami-i Şerifi*, *[Edirnekapı] Mihrimah Sultan Camii*, *Mevlana Celâleddin-i Rumî*, *Kubbe-i Hadra ve Sultan Selim Cami-i Şerifi [Konya]*, *Süleymaniye Cami-i Şerifi*, *Haremeyni's-Şerifeyne Surre İrsali*, *Sultan Selim Cami-i Şerifi [Edirne]*, *Mimar Sinan*, *Vâlide Atik Cami-i Şerifi (Üsküdar'da)*, *Sultan Ahmet Cami-i Şerifi*, *Hüdât Aziz Mahmud Efendi*, *Çinili Camii (Üsküdar'da)*, *Yeni Camii Şerif*, *Şeyh Mehmed Niyazi el-Mısrî*, *Yeni Vâlide Cami-i Şerifi*, *Şeyh Mehmed Nasuhî Hazretleri*, *Nahifî Süleyman Efendi*, *Nur-i Osmanî Cami-i Şerifi*, *Ayazma Cami-i Şerifi*, *Laleli Cami-i Şerifi*, *Ahmed Suzî*, *Ramazan Gecesi*, *Beylerbeyi Cami-i Şerifi*, *Selimiye Cami-i Şerifi (Üsküdar'da)*, *Nusretiye Cami-i Şerifi*, *Sultan Mahmud Türbesi*, *Mecidiye Cami-i Şerifi*, *Hırka-i Saâdet Cami-i Şerifi*, *Ortaköy Cami-i Şerifi*, *Dolmabahçe Cami-i Şerifi*, *Aksaray Valide Cami-i Şerifi*, *Hamidiye Cami-i Şerifi* ve *Cami-i Kebir (Kasımpaşa)*.

Bu camiler anlatılırken genelde yapının konumu, bânisi, yapım tarihi, kitabeleri ve afetlerden sonra gördüğü tamirler hakkında bilgi verilmektedir. İç mekânda yer alan minber, kürsü ve mahfil gibi unsurların kim tarafından yaptırıldığı belirtilir. Ayrıca caminin çevresinde bulunan türbeler ve buralarda medfun bulunan kişiler hakkında bilgi verilmektedir. Hüsni Bey'in yapıları anlatma üslubunu Gül Cephaneçigil şu sözlerle ifade etmektedir:

“Yazarın nesneye bakmaya alışkın ressam gözü yapıyı da atlamaz, betimlemeye çalışır. Hem cami hem de türbeler, yapı hakkında genel bir fikir verebilecek düzeyde biçimsel nitelikleri ile, plan özellikleri minare sayısı, örtü biçimi, yapım malzemesi gibi hususları ile tariflenir. Objesine son derece mesafeli, yalnızca nesnel bilgileri derlemeyi öngören bu anlatım katalog mantığına oldukça yakındır.

(...)

Yazarın söz konusu camilere bakarken peşinde olduğu, bunların mimari niteliklerine ilişkin bir anlama çabası değildir. Yapıları kronolojik olarak dizse de bu, daha çok sultanların hükümdarlık dönemlerini esas almaktan kaynaklanan bir durumdur, yoksa mimari biçimin öncelleri ve ardılları ile olan ilişkisini kavrama çabası yoktur. Bahsettiği eserlerin Türk eseri olduklarını da sultanların yapıyla olan ilişkisini vurgulama yoluyla yapar. Yapılara ilişkin aidiyet savlarının artık çoğunlukla millete ve onun karakterine referansla yapıldığı bir zamanda biraz eski bir

zamanda biraz eski tarz olsa da, yapıların Türklüğünü sultanların gerçekleştirdiği yapım, onarım ve eklerden çokça bahsederek, türbelerinin burada olduğunu hatırlatarak vurgulamaya çalışır. Eğer söz konusu yapıların mevcudiyeti üzerinde buldukları toprağın sahibine ilişkin bir delil teşkil ediyorsa, basit bir mantıkla, ne kadar çok yapıdan bahsedilirse toprak üzerindeki hak iddiası o kadar güçlü olacaktır. Dolayısıyla Hüsnü Bey de gayet basit, kolay kavranabilir ve rasyonel bir tavırla delillerini ard arda sıralar. Bir anlamda milletin varlığının dökümünü yapan bu yöntem, Hüsnü Bey'e önceki çalışmalarından alışık olduğu katalog formatında yakınlığı yönünden cazip gelmiş olmalıdır."²¹⁰

Hüsnü Bey kitabında yer verdiği yapıları ve bunların bânileri olan sultanları da resmetmiştir. Genelde yapıların dış görünümünü resmetmiş olup bazen iç mekânlarına da yer vermektedir. Padişahlar yaptırmış olduğu caminin bir köşesine madalyon içerisine yerleştirilmiştir. Bu resimlerin yazara ait olduğunu köşelerde bulunan Hüsnü imzasından anlamaktayız.

Kitabın sonunda İstanbuldaki camileri gösteren bir harita bulunmaktadır. Haritanın kenarındaki listede *İstanbul Dahili* (278), *Haric-i Sur* (38), *Kasımpaşa ve Beyoğlu Ciheti* (111), *Üsküdar Ciheti* (62) olmak üzere 489 cami ve mescidin isimleri verilmektedir.²¹¹

[Mehmed] Ziya Bey, *İstanbul'daki Âsâr-ı Atika Hakkında Muhtasar Malumat*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, R. 1338/1922.

Bu eser [Mehmed] Ziya Bey'in Ticaret Mektebi'nde verdiği bir konferansın daha sonra kitap haline getirilmesinden oluşmaktadır.²¹² Bunu kapağında yer alan şu ifadelerden anlamaktayız:

“Meclis-i kebir maârif azâsından Ziya Beyefendi tarafından Ticaret Mekteb-i Âlîsinde verilen konferans esnasında not edilmiştir.”

²¹⁰ Gül Cephaneçigil, *a.g.m.*, s. 430-431.

²¹¹ Haritayla ilgili olarak bkz. Haluk Şehsuvaroğlu, “İstanbul Camileri”, *Asırlar Boyunca İstanbul Eserleri Olayları Kültürü*, İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi, 2005, s. 50-52; Semavi Eyice, “İstanbul Camileri İçin İki Önemli Kaynak: Hadikatü'l-Cevâmi ve İstanbul Camileri Haritası”, *Eski İstanbul'dan Notlar*, İstanbul: Küre Yayınları, s. 54-56; Ayşe Yetişkin Kubilay, *İstanbul Haritaları 1422-1922*, İstanbul: Denizler Kitabevi, 2010, s. 211-213.

²¹² Mehmed Ziya, *İstanbul'daki Âsâr-ı Atika Hakkında Muhtasar Malumat*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1338, 14 s. Mehmed Ziya'nın İstanbul hakkında yazdığı en önemli eseri iki cild olarak hazırladığı ve Cumhuriyet sonrası tamamlanan *İstanbul ve Boğaziçi* adlı kitabıdır, bkz. Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi: Bizans ve Osmanlı Medeniyetinin Âsâr-ı Bâkiyesi*, İstanbul: Maarif-i Umûmiye Nezâreti, c. I, 1336, 528 s.; c. II, 1928, 257 s. Bu kitap günümüz alfabesine de aktarılmıştır, bkz. İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi: Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Ölümsüz Mirası*, yay. haz. Murat A. Karavelioğlu [ve öte.], İstanbul: Bika, 2003, c. I, 378 s., c. II, 247 s.

Konferansı veren kişi Ziya Bey olmasına rağmen kim tarafından not edilip kitap haline getirildiği hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. *İstanbul'daki Âsâr-ı Atika Hakkında Muhtasar Malumat* ismini taşıyan bu küçük eser İstanbul'da bulunan Bizans ve Osmanlı dönemine ait tarihi eserler hakkında kısa bilgiler vermektedir. Bizans döneminden kalan eserlerden *Ayasofya*, *Dikili Taşlar* ve *Kariye Cami* anlatılmaktadır. Osmanlı dönemi ile ilgili olarak anlatılan eserler arasında *Bayezid Camii*, *Fâtih Camii*, *Sultan Ahmed Camii*, *Süleymâniye Camii*, *Evkâf Müzesi*, *Yeni Camii*, *Mısır Çarşısı*, *Büyük Çarşı*, *Nur-i Osmaniye Camii*, *Lâleli Camii* ve *Şehzâde Camii* bulunmaktadır.

Dikili Taşlar başlığı altında Hipodrom'da bulunan Mısır-Teodos Sütunu, Burma Sütun (Yılanlı Sütun), Taş Sütun (Örme Sütun), Divanyolu üzerindeki Çemberli Taş ve Saray Burnu'nda bulunan Gotlar Sütunu hakkında bilgi verilmektedir. *Evkâf Müzesi* başlığı altında ise Süleymaniye Külliyesi'nin imaretinde kurulan müzenin müessisleri, müzenin meclis idaresinde bulunan kişiler ve müzede yer alan eserler kısaca anlatılmıştır. Diğer cami ve çarşılar anlatılırken yüzeysel ve kısa açıklamalar yapılmıştır. Genellikle yapının bânisi, mimarı, tezyinatı, sahip olduğu külliye birimleri ve türbeler hakkında bilgiler verilmiştir. Kitapta herhangi bir görsel malzeme kullanılmamıştır. Mehmed Ziya konferansta dinleyicilere yüzeysel tarih bilgileri vermektedir.

Mehmed Cemil, *Tarihçe-i Harem-i Şerif-i Kudsî*, Kudüs: Mabaatü Dâri'l-Eytâmi's-Sûriyye, [t.y.].

Bu küçük eser Kudüs'te Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksa'nın da içerisinde bulunduğu ve Harem-i Şerif olarak isimlendirilen bölgenin tarihçesini vermektedir.²¹³ Kitabın basım tarihi belirtilmemiştir. Fakat gerek metin üslubundan gerekse orijinal kapak süslemelerinden XX. yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme alındığını söyleyebiliriz. Kitap İstanbul'dan Kudüs'ü ziyarete gelen heyete hatıra olması için Mehmed Cemil tarafından hazırlanmıştır. Konuyla ilgili olarak kapakta şu ifadeler yer almaktadır:

²¹³ Mehmed Cemil, *Tarihçe-i Harem-i Şerif-i Kudsî*, Kudüs: Mabaatü Dâri'l-Eytâmi's-Sûriyye, 12 s.

“Dersaâdet'ten gelen heyet-i muhtereme-i edebiyenin hatıra-i ziyareti olmak üzere tertip edilmiştir.”

Eserin yazarı Mehmed Cemil hakkında ise kapakta sadece *Selahaddin Eyyubî Külliye-i İslâmiyesi ve Evkâf müdürü* olduğu belirtilmektedir. Kitabın girişinde Harem-i Şerif'in panoramik bir fotoğrafı bulunmaktadır. *Tarihçe* başlığı altında harem-i şerifin bulunduğu Moriya Tepesi'nde ilk mabedin Hz. Süleyman zamanında (MÖ. 1013) inşa edilmesi, sonraki dönemlerde mabedin yaşadığı tahrifler, tamirler ve işgal ettiği sahanın ölçüleri verildikten sonra bu bölgede bulunan yapılar anlatılmaktadır.

Burada hakkında bilgi verilen yapılar arasında harem-i şerifi kuşatan duvarlar, Kubbetü's-Sahra, Mescid-i Aksa, Kubbetü's-Silsile, Kubbetü'l-Mirâc, Minber-i Ömer, Nerdibân Kemerleri, Istabl-i Süleymânî, Aksa-yı Kadîm, Bâbü't-Tevbe, Kayıtbay Sebili ve Bâbü'l-Fetânîn bulunmaktadır. Bu yapıların planları, tezyinâtı, gördüğü tamirler ve eklemeler hakkında kısaca bilgi verilmektedir.

Yazar yapıları anlatırken bazen üslup değerlendirmeleri de yapmaktadır. Kubbetü's-Sahra'nın mimari üslubu hakkında ki düşünceleri dikkat çekmektedir:

“Bina sekiz köşelidir. Bizans tertibindedir. Banisine dair malumat yoktur. Arapların kendilerine has olan sanayi-i tezyînîlerinin he[n]üz başlamadığı bir devirde inşa olunduğu için mozaikleri ve sütun başlıkları Arab tarzında değil ise de kubbe bütün tezyinatıyla Araptır.”²¹⁴

Eserin sonunda harem-i şerifin içerisinde bulunan kitabelerin önemli olanlarının metinleri verilmektedir.

Sâ'î Çelebi, *Tezkiretü'l-Ebniye*, [y.y.], [t.y.].

Bu risalede *Tezkiretü'l-Bünyân* gibi Mimar Sinan'ın yakın dostu Sâ'î Mustafa Çelebi tarafından III. Murad döneminde kaleme alınmış ve kütüphanelerde birçok nüshası bulunan yazma bir eserdir.²¹⁵ 19. yüzyılda matbu hale getirilen bu risalenin künye bilgileri olmaması sebebiyle kim tarafından ve tam olarak hangi tarihte

²¹⁴ Mehmed Cemil, *a.g.e.*, s. 4.

²¹⁵ Yazma nüshaları için bkz. Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 1988, s. 14-15.

yayınlandığını bilinmiyor.²¹⁶ Ayrıca bu müstakil matbu nüsha dışında *Usûl-i Mimârî-i Osmanî*'de de özet olarak yayınlanmıştır.²¹⁷

Risale Sâ'î Çelebi'nin Mimar Sinan'ın türbesinde bulunan ve vefâtı için düştüğü tarihin de bulunduğu şiirle başlamaktadır. Ardından Allah'a hamd, Hz. Muhammed'e salavat ve Sultan III. Murad'a övgüde bulunulup Mimar Sinan'ın hayatına kısaca değinilmektedir. Sinan'ın yapmış olduğu eserler yapı türlerine göre 13 kısma ayrılarak fihrist halinde verilir. Daha sonra yapıların isimleri ve sayıları verilmektedir. Bu kısımlar ve verilen sayılar şu şekildedir: *Bâb-ı Evvel-Binâ Olunan Cevâmi'-i Şerîflerin Esâmî ve Adâdın Beyân Eder* başlığı altında 76, *Bâb-ı Sâni-Binâ Olunan Mesâcidleri Beyân Eder* başlığı altında 49, *Bâb-ı Sâlis-Binâ Olunan Medârisin Esâmî ve A'dâdın Beyân Eder* başlığı altında 50, *Bâb-ı Râbi'-Binâ Olunan Dârü'l-Kurrâların Esâmî ve A'dâdı Beyân Eder* başlığı altında 7, *Bâb-ı Hâmis-Binâ Olunan İmâretlerin Esâmî ve A'dâdın Beyân Eder* başlığı altında 17, *Bâb-ı Sâdis-Binâ Olunan Dârü's-Şifâların Esâmî ve A'dâdın Beyân Eder* başlığı altında 3, *Bâb-ı Sâbi'-Binâ Olunan Suyolları ve Kemerlerin Esâmi ve A'dâdın Beyân Eder* başlığı altında 7, *Bâb-ı Sâmin-Binâ Olunan Cisrlerin Esâmi ve A'dâdın Beyân Eder* başlığı altında 7, *Bâb-ı Tâsi'-Binâ Olunan Sarayların Esâmi ve A'dâdın Beyân Eder* başlığı altında 27, *Bâb-ı Âşer-Binâ Olunan Karbansarayların Esâmi ve A'dâdın Beyân Eder* başlığı altında 18, *Bâb-ı Hâdi Âşer-Binâ Olunan Mahzenleri Beyân Eder* başlığı altında 5, *Bâb-ı Sâni Âşer-Binâ Olunan Hammâmların Esâmî ve A'dâdının Beyân Eder* başlığı altında 31 ve *Bâb-ı Sâlis-i Âşer [Türbeler]* başlığı altında ise 18 türbe ismi yer almaktadır.

Tezkiretü'l-Ebniye'de yer alan bilgiler *Tezkiretü'l-Bünyân*'ın özeti mahiyetinde ve tekrar eden özelliktedir. Sinan'ın yaptığı ve tamir ettiği eserlerin envanterini vermekte olup yapıların tarihi veya mimari özellikleri hakkında her hangi bir açıklama yapmamaktadır.

Sonuç

Mimari tarihi ile ilgili kitaplar 1860'lı yıllardan itibaren yayınlanmaya başlamıştır. Bu çalışmalar Osmanlı, Türk veya İslam mimarisini bütüncül olarak ele alan ve mimari üzerine kuramsal ve eleştirel düşünce üreten eserler değildir. Ayrıca

²¹⁶ Sâ'î Mustafa Çelebi, *Tezkiretü'l-Ebniye*, [y.y], [t.y], 16 s.

²¹⁷ İbrahim Edhem Paşa, *Usûl-i Mimârî-i Osmânî - L'architecture Ottomane. Die Ottomanische Baukunst*, Kostantinople, 1290, s. 81-86.

Usûl-i Mimâri-i Osmanî hariç bu dönem eserlerinde mimari, üsluplar ve devirler göz önünde bulundurularak ele alınmamıştır. Kitaplar genelde İstanbul'da bulunan mimari yapılar üzerine yoğunlaşmıştır.

Genelde Osmanlı dönemi eserleri anlatılırken, Osmanlı dışında Bizans (Eski İstanbul Abidât ve Mebânisi, Eski Galata ve Binaları, Topkapı Saray-ı Hümâyûnu ve Parkının Tarihi ile Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atîkası), Mısır (Mısır Ehrâmları) ve Antik dönem (Arabistan ve Garbî Arabistandaki Âbidât-ı Atîkası) yapılarına değinilmiştir. Mimari tarihi üzerine yayınlanan eserlerden –ortaya koyduğu bazı yanlış değerlendirmelere rağmen- *Usûl-i Mimâri-i Osmanî* ile *Arabistan ve Garbî Arabistandaki Âbidât-ı Atîkası* isimli eserler içerik ve akademik bir yöntemle konuyu ele alamaları açısından diğerlerinden ayrılmaktadır.

Bu dönem mimari tarih yazımının, nümismatik, epigrafi, sanat tarihi veya müzeciliğe olduğu gibi müstakil bir bilim dalı olarak kavramsallaşmadığını görmekteyiz. Farklı meslek gruplarına mensup kişilerin *âsâr-ı atîka* karşısında kendi ilgileri çerçevesinde ve gözlemleri doğrultusunda günümüzde mimari tarih yazımı içerisinde değerlendirebileceğimiz bu eserleri meydana getirmişlerdir. Mimari tarihi metinlerinin yazarları ve hazırlatanları arasında asker kökenli olanlar (Ressam Hüseyin Zekâi, Ressam Hüsnü, Mehmed Râif, Mehmed Cemil, Ahmed Cemal Paşa), üst sınıf bürokraside görev alanlar (İbrahim Edhem Paşa) veya bürokraside görev alanların yakınları sayıca dikkat çekmektedir (Celal Esad). Mimari tarihi metinleri okumuş üst sınıfın ve mekteplerden yetişen kişilerin şahsi merakları ve gayretleri sonucu ortaya çıkmıştır. Meslek olarak mimar olmayan bu yazarlar genelde yaşadıkları yerlerde bulunan tarihi yapılara kayıtsız kalamayan ve kişisel entellektüel merakları sebebiyle incelemeler ve gözlemlerde bulunarak birikimlerini yazıya dökmüşlerdir.

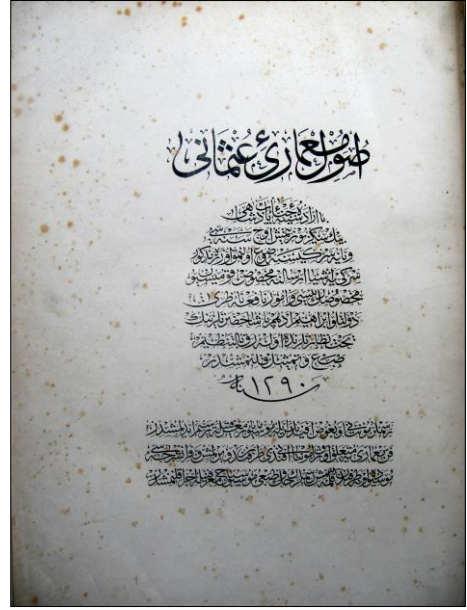
Bu kitapların ortaya çıkmasını etkileyen unsurların başında dönemin atmosferi etkili olmuştur. 19. yüzyıl Osmanlısında yaşananlar yazarları farklı nedenlerle bu konulara yöneltmiştir. Kitapların yayınlanmasında Osmanlı mimarisinin Avrupa'da tanıtılması, gençlerin bilgilendirilmesi, 19 ve 20. yy.da hızla değişmekte olan şehirlerin koybolan eserlerini kayıt altına almak veya bu konulara dikket çekmek, insanlara yaşadıkları şehri anlatarak vatan sevgisi aşılacak, yenilgi ve işgallerle boğuşan bir imparatorluğun savunmak zorunda kaldığı topraklar üzerinde yüzyıllardır devam eden varlığını mimari yapılarla destekleme isteği etkili olmuştur.

Mimari tarihi kitaplarının kapak fotoğrafları.

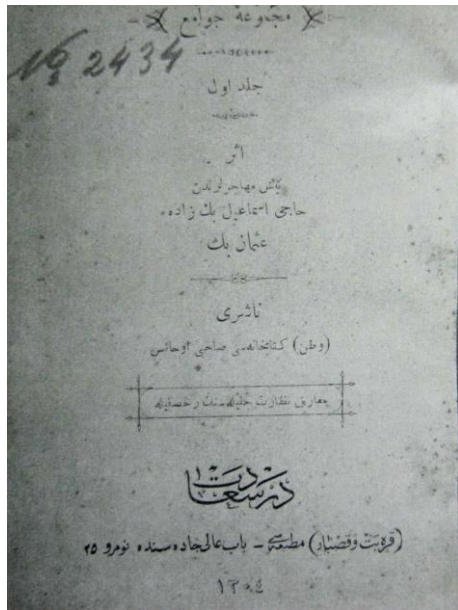
Fot. 2.2.2.1.

a

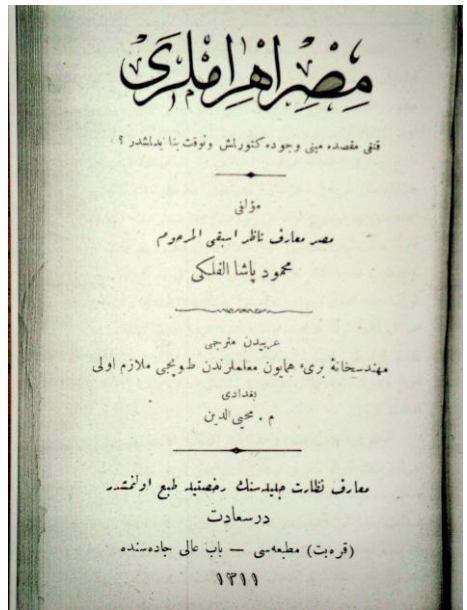
Fot. 2.2.2.2.

b

Fot. 2.2.2.3.

c

Fot. 2.2.2.4.

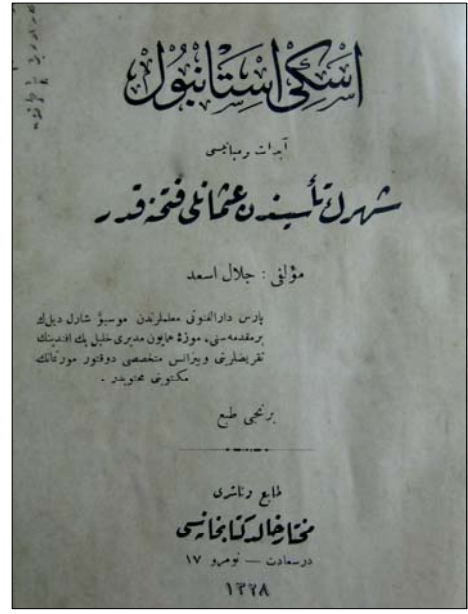
d

a) Hafız Hüseyin b. Hacı İsmail-i Ayyansarayî, Ali Sâtî, 'Hadîkatü'l-Cevâmi'. b) İbrahim Edhem Paşa başkanlığındaki heyet, 'Usûl-i Mimârî-i Osmanî'. c) Niş Muhâcirlerinden Hacı İsmail Beyzâde Osman Bey, 'Mecmuâ-i Cevâmi'. d) Mahmud Paşa el-Felekî, 'Mısır Ehrâmları - Hangi maksada mebnî vücuda getirilmiş ve ne vakit binâ edilmiştir?', Arabîden mütercimi: Bağdâdî M. Muhiddin.

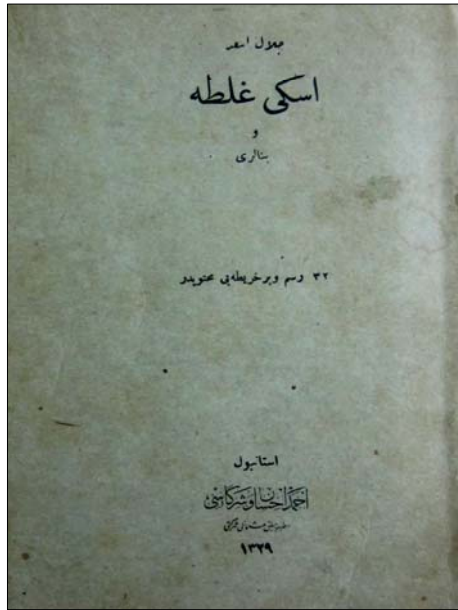
Fot. 2.2.2.5.

a

Fot. 2.2.2.6.

b

Fot. 2.2.2.7.

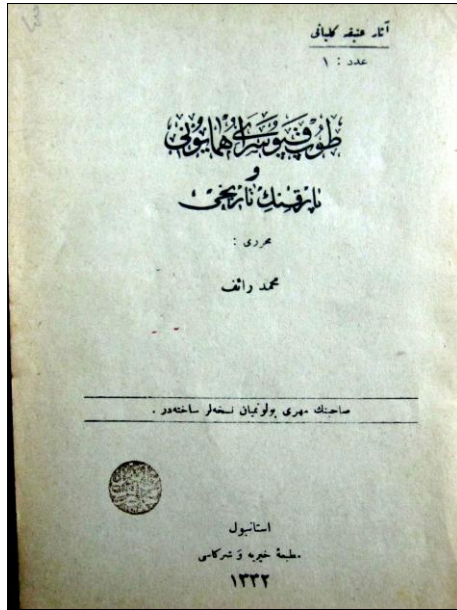
c

Fot. 2.2.2.8.

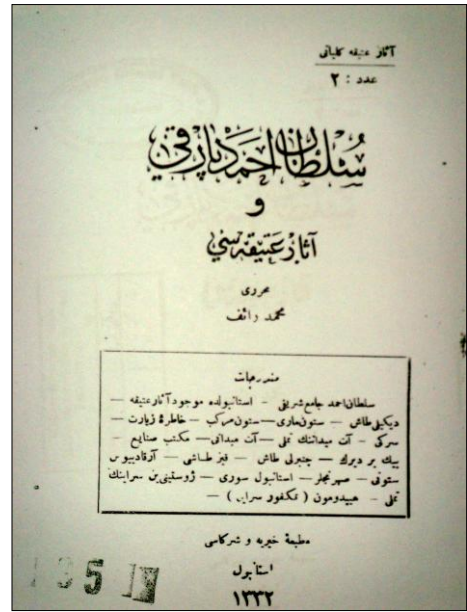
d

a) Sâ'î, *Tezkiretü'l-Bünyân*, tab ve nâşiri: Ahmed Cevdet. b) Celal Esad, *Eski İstanbul Abidât ve Mebânisi –Şehrin Tesisinden Osmanlı Fethine Kadar–*. c) Celal Esad, *Eski Galata ve Binaları*. d) Ressaym Zekâi, *Mübeccel Hazineler*.

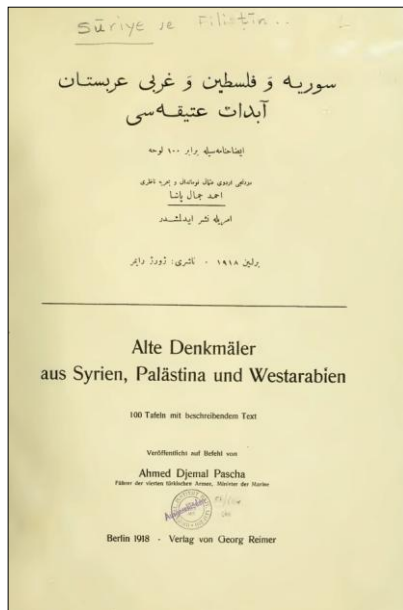
Fot. 2.2.2.9.

a

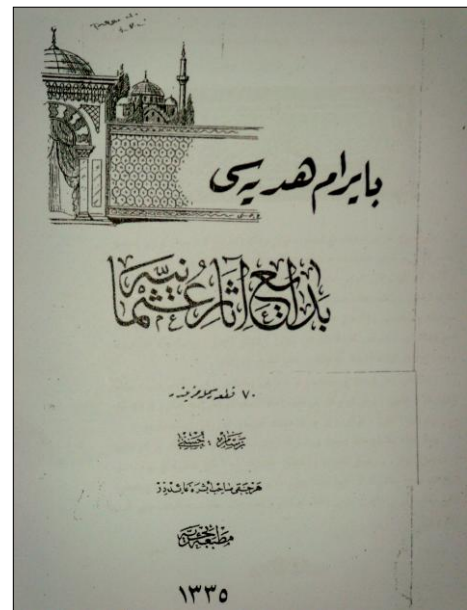
Fot. 2.2.2.10.

b

Fot. 2.2.2.11.

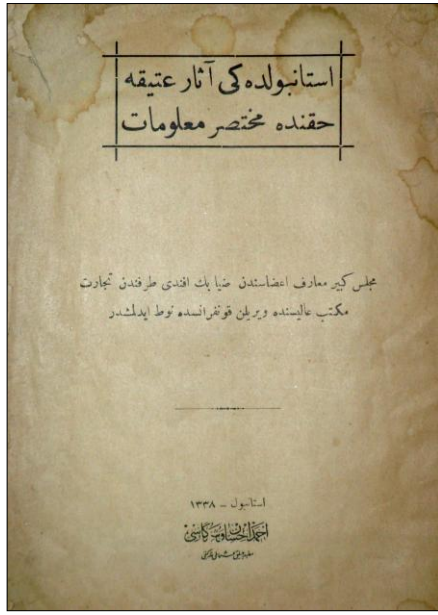
c

Fot. 2.2.2.12.

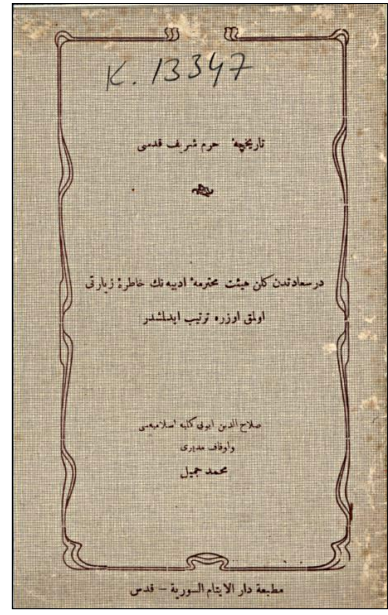
d

a) Mehmed Râif, *Topkapı Sarayı Hümâyunu ve Parkının Tarihi*. b) Mehmed Râif, *Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atıkası*. c) Ahmed Cemal Paşa, *Suriye ve Filistin ve Garbî Arabistan Âbidât-ı Atıkası / Alte Denkmäler aus Syrian, Palästina und Westarabien*. d) Ressam Hüsnü, *Bayram Hediyesi: Bedâyi-i Âsâr-ı Osmaniye*.

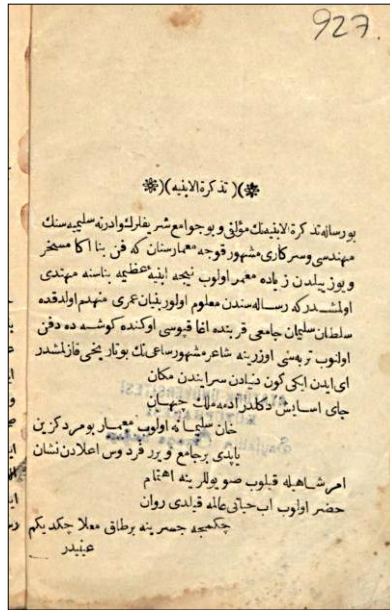
Fot. 2.2.2.13.

a

Fot. 2.2.2.14.

b

Fot. 2.2.2.15.

c

a) Mehmed Ziya, *İstanbul'daki Âsâr-ı Atîka Hakkında Muhtasar Malumat*. b) Mehmed Cemil, *Tarihçe-i Harem-i Şerîf-i Kudsî*. c) Sâ'î, *Tezkiretü'l-Ebniye*.

2.2.3. Sözlükler

Askeri alandaki başarısızlıkları bertaraf etme kaygısıyla başlayan modernleşme çabaları 18. yüzyılın sonlarında mühendishânelerin kurulmasıyla sonuçlanmıştı. Bunun batılılaşmaya dönüşmesiyle birlikte sanat eğitimi ayağının kurumsallaşması için bir asır geçmesi gerekiyordu. Mektepleşme süreciyle ki özellikle Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulması sebebiyle ortaya çıkan sanat tarihi ile ilgili ders kitabı ihtiyacı Batıdan yapılan tercüme eserlerle aşılmaya çalışılmıştır.

Bu dönemde sanat tarihi üzerine yapılan yayın çalışmaları sırasında mütercimlerin karşılaştıkları sorunlardan biri terminoloji meselesi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Batıyla olan temaslarının gelişmesi üzerine başta Fransızca olmak üzere Batı dillerinden bazı kavram ve terimler ülkemize girmeye başlamıştı. 18. yüzyılın sonlarına doğru modern okulların açılmasıyla yabancı hocalar ve ders kitaplarının eğitim sistemine dahil olmaya başlaması ve özellikle Fransızca'nın müfredata yabancı dil olarak girmesi sebebiyle batılı kavramlarla tanışma süreci ortaya çıkmıştı. Yurt dışına eğitim için gönderilen kişilerle beraber Osmanlı'nın Batılı kavramlarla olan ilişkisi daha da artmış ve eğitilmiş üst sınıf Osmanlılar arasında Batılı kaynaklar ve kavramlarla olan ilişki birçok ilim alanında yaygınlık kazanmaya başlamıştı.²¹⁸ Güzel sanatlar eğitimi veren bir kurum olan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin Avrupa sanat tarihini aktarma isteği bu sorunun kaynağı olmuştur.²¹⁹

İşte bu noktada 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren sanat terimlerinin bir problem olarak ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu sorun gerek kişisel gerekse kurumsal girişimlerle aşılmaya çalışılmıştır. Mehmed Vahid Bey kişisel çalışmalarıyla bu konuya katkı sağlamaya çalışırken kavram sorunun her alanda kendini hissettirmesi sebebiyle Istilâhât-ı İlmiye Encümeni kurumsal olarak bu konuda çalışmalar yaptırmıştır. Celal Esad hem kişisel olarak hazırladığı eserleri hem de Istilahât-ı İlmiye Encümeni'nde aldığı görev sebebiyle sanat kavramları hakkında eserler vermiştir.²²⁰

²¹⁸ Bu dönemde ortaya çıkan felefe terimleri üzerine yapılan bir çalışma için bkz. İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak, Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001, 392 s.

²¹⁹ Sanayi-i Nefise Mektebi'nin eğitim programının hazırlanmasında Fransa'da bulunan Ecoles des Beaux-Arts'ın örnek alınması ve sanat tarihi eğitiminin başlamasıyla ilgili olarak bkz. Seçkin G. Naipoğlu, *Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Sanat Tarihi Yaklaşımı ve Mehmed Vahid Bey*, Hacettepe Üniv. SBE Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış doktora tezi, 2008.

²²⁰ Sanat terimleri üzerine yapılan çalışmalar hakkında Beşir Ayvazoğlu *Geleneğin Direnişi* isimli kitabında kısaca bilgi vermektedir, bkz. Beşir Ayvazoğlu, *Geleneğin Direnişi*, İstanbul: Ötüken, 1996, s. 118-121.

Celâl Esad ilk olarak *Istılâhât-ı Mimâriye* adında mimarlık terimleri üzerine bir sözlük hazırlamıştır.²²¹ Daha sonra Batı kaynaklı terimlere Türkçe karşılıklar bulmak üzere 1913 yılında kurulan *Istılâhât-ı İlmiye Encümeni*'nde görev almış ve burada sanat terimlerini derleyen kişi olarak *Istılâhât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanây-i Nefisede Mevcud Kelimât ve Tabirât İçin Vaz' ve Tedvini Tensîb Olunan Istılâhât Mecmuasıdır* isimli küçük bir eser hazırlamıştır.²²² Celal Esad Cumhuriyet sonrasında da sanat terimleri üzerine çalışmalarına devam etmiştir. Bu dönemde ise *Fransızcadan Türkçeye ve Türkçeden Fransızcaya Sanat Kamusu* ile *Fransızcadan Türkçeye Sanat Lügatı* isimli eserlerini kaleme almıştır.²²³ Celal Esad'ın sanat terimleri üzerine yaptığı en kapsamlı çalışma ise *Sanat Ansiklopedisi* olmuştur.²²⁴

Mehmed Vahid ise özellikle Fransızcadan tercüme ettiği sanat tarihi kitaplarında kavram sorununu bizzat hisseden kişi olarak bu konuda çalışmalar yapmaya başlamıştır. Sanat terimleri ile ilgili ilk tetkiklerini *Bazı Istılâhât-ı Mühime-i Sinâiye Hakkında Mutâlaât* isimli kitapçıkta yayınlamıştır.²²⁵ Vahid bu konuda *Sabah* gazetesi ve *Hayat* dergisinde de yazılar yazmıştır.²²⁶ Sanat terimlerine tercüme etmiş olduğu kitaplardan *Apollo: Tarih-i Umumi-i Sınâat* ve *Muhtasar Sınâat Tarihi* isimli eserlerinde de değinmiştir. 18 Eylül 1325 tarihinde *Sabah* gazetesinde yazdığı makalesisini *Apollo: Tarih-i Umumi-i Sınâat* isimli kitabının baş kısmında da yayınlamıştır.²²⁷ Ayrıca aynı

²²¹ Celâl Esad, *Istılâhât-ı Mimâriye*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1324, 92 s.

²²² Celal Esad, *Istılâhât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanây-i Nefisede Mevcud Kelimât ve Tabirât İçin Vaz' ve Tedvini Tensîb Olunan Istılâhât Mecmuasıdır*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330, 109 s.

²²³ Celal Esad, *Fransızcadan Türkçeye ve Türkçeden Fransızcaya Sanat Kamusu, Sanayi-i Nefiseden Resim, Nakış, Naht, Mimârî, Hak ve Âsâr-ı Atıkaya Ait Istılahları Hâvidir. Dictionnaire Des Termes D'art, Français-Turc, Turc-Français*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1926 (Kapakta), 1340 (Fransızcadan Türkçeye Kısım), 1341 (Türkçeden Fransızcaya Kısım), 269+60 s.; Bu eser Celâl Esad Arseven'in *Istılâhât-ı Mimari ve Istılâhât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanayi-i Nefisede Mevcud Kelimât ve Tabirât İçin Vaz' ve Tedvini Tensîb Olunan Istılâhât Mecmuası* isimli sözlüklerinden sonra yazmış olduğu üçüncü sözlüktür. Kitapta önsöz ve giriş yer almamaktadır. Sözlüğün içeriği kapağında yer alan *sanayi-i nefiseden resim, nakış, naht, mimari, hakk ve âsâr-ı atıkaya ait ıstılahları hâvidir* cümlesiyle belirlenmiştir. Kitap kendi içerisinde Fransızca'dan Türkçeye ve Türkçe'den Fransızca'ya şeklinde iki kısma ayrılmış olmasına rağmen Türkçe'den Fransızca'ya bölümünde ayrıca *İlave* başlığı adı altında tamamen Türkçe olan *İnşaatı ait bazı ıstılahlar* kısmı yer almaktadır. Birinci kısımda bazı kelimeler açıklanırken çizimlere de yer verilmiştir. Celal Esad Arseven, *Fransızcadan Türkçeye Sanat Lügatı. Dictionnaire D'art Français-Turc*, Ankara: Alâeddin Kiral Basımevi, 1944, 185 s. Celal Esad Arseven bu eserini *Büyük Mili Şefimiz ve Sanat Koruyucumuz Reisicumhur İsmet İnönü*'ye cümlesiyle İsmet İnönü'ye ithaf etmiştir. Bu sözlükte arkeoloji, anatomi, arma, bezeme, cildcilik, doğramacılık, dokumacılık, duvarcılık, dülgelik, eski eserler, eşya, fotoğrafya, görüntü (manazır), güzel sanatlar, hattatlık, heykelticilik, inşaat, kazı (hâk), keramik, kıyafet, marangozluk, mimari, mitoloji, mobilya, nümizmatik, oymacılık (naht), resim, silah, şehircilik, teknik, tezyinat ve tiyatroyla ilgili Fransızca sanat kavramlarının sadece Türkçe karşılıkları verilmiştir. Kelimelerle ilgili açıklamalar yapılmamıştır.

²²⁴ Celal Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1943-1952, 5 cilt, 2644 s.

²²⁵ Vahid, *Bazı Istılâhât-ı Mühime-i Sinâiye Hakkında Bazı Mutâlaât*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331, 33 s. Bu kitap Kahraman Bostancı tarafından günümüz alfabesine aktarılmıştır, bkz. Kahraman Bostancı, Mehmed Vahid Bey ve *Güzel Sanatlar Üzerine Bir Terminoloji Risâlesi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003, 51 s.

²²⁶ Vahid, "Bazı Sanat Istılahları Hakkında Mutâlaât", *Hayat*, 1 Teşrinisani 1928, c. IV, sy. 101, s. 6-7; Vahid, "Mebâhis-i Lisaniye-Şimdi Yazabiliriz", *Sabah*, 18 Eylül 1325-16 Ramazan 1327, sy. 7191, s. 3-4.

²²⁷ *Bazı Istılâhât-ı Mühime-i Sinâiye Hakkında Mutâlaât* başlığı altında *art, artiste, industrie, sculpture, dessin, peinture, image, paysage, impressionisme, miniature ve enluminure, pleinairisme, neo-hellenisme yahud neo-grec,*

eserin sonunda kitapta geçen sanat terimlerinin Fransızca, Türkçe ve Almancaları alfabetik olarak *Metn-i Kitapta Münderic Tabirât ve Istilâhât-ı Sınâiyenin Fransızcalarıyla Türkçe ve Almanca Mukabilleri* başlığı altında listelenmiştir.²²⁸ Cumhuriyet sonrası Vahid tercüme ettiği diğer bir eser olan *Muhtasar Sınâat Tarihi* isimli kitabın başlangıcında ise *Bazı Istilahlar Hakkında Mütâlaât* başlığı altında kısa da olsa birkaç sanat terimi hakkında açıklama yapmıştır.²²⁹

Bunlar dışında Müze-i Hümâyûn'un çıkarmış olduğu kataloglarının ve rehberin son kısımlarında sanat terimleri ile ilgili olarak lügatçeler bulunmaktadır. Bu lügatçelerde genelde mitoloji terimleri yer almaktadır.²³⁰ Cumhuriyet öncesi yayınlanan sözlükler kronolojik olarak şunlardır:

Celal Esad, *Istilâhât-ı Mimâriye*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, R. 1324/1908.

Celal Esad Arseven'in kaleme aldığı bu sözlük yazarın ilk sözlük çalışması olmakla birlikte mimari alanında da hazırlanmış ilk sözlüktür.²³¹ Kitapta giriş ve önsöz yer almamaktadır. Bazı kelimelerin kökeni (Arabî, Yunanca, İtalyanca v.b.) belirtilmiştir. Sözlükte açıklanan kelimeler ile ilgili birçok şekil bulunmaktadır. Sözlükte mimari ile ilgili malzeme, alet-edevat, yapı türleri, ölçü birimleri, mimari tezyinat, mimari unsurlar vb. gibi konularda 1300 civarında kelime vardır. Çok geniş olmamakla birlikte o güne kadar mimari ile ilgili yazılan ilk sözlük olmasından dolayı bu alandaki boşluğu doldurmuştur.

plate-bande ve *idealisme* terimlerinin anlamlarını vermektedir, bkz. Salomon Reinach, "Bazı Istilâhât-ı Mühimme-i Sınâiye Hakkında Mütâlaât", *Apollo: Tarih-i Umumî-i Sınâat*, çev. Vahid, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1330, s. 12-22.

²²⁸ Salomon Reinach, *a.g.e.*, s. 381-390.

²²⁹ *Bazı Istilahlar Hakkında Mütâlaât* başlığı altında *art*, *dessin*, *peinture* ve *sculpture* terimleri açıklanmıştır, bkz. C. Bayet, *Muhtasar Sınâat Tarihi*, çev. Vahid, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928, c. I, s. X-XIII.

²³⁰ Bu lügatçeler için bkz. Andre Joubin, *Müze-i Hümâyûn Lühd ve Mekâbir-i Atika Katalogu*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1310, s. 97-104; Andre Joubin, *Âsâr-ı Heykeltraşi Katalogu (Kadim Yunan, Roma, Bizantîn ve Frank Devirleri)*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1311, s. 102-118; Scheil, *Âsâr-ı Mısriyye Katalogu*, çev. Vahid, Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası, 1317, s. 104-107; Vahid, *Müze-i Hümâyûn Rehnüma*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1337, s. 69-78.

²³¹ Celal Esad, *Istilâhât-ı Mimâriye*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1324, 92 s. Kitabın 1912 yılında ikinci baskısının yapıldığı kaynaklarda belirtilse de bu yayına ve hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Sözlükle ilgili bir değerlendirme yazısı için bkz. Deniz Mazlum, "Öncü Bir Mimarlık Sözlüğü: Celal Esad Arseven'in Istilahat-ı Mimariyesi", *Sanat Tarihi Defterleri*, İstanbul: Ege Yayınları, 2005, sayı 9, s. 9-32.

Celal Esad (câmiî), *Istilahât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanayi-i Nefisede Mevcut Kelimât ve Tabirât İçin Vaz' u Tedvini Tensib Olunan Istilahât Mecmuasıdır, İstanbul: Matbaa-i Amire, R. 1330/1914.*

Bu eser Celal Esad'ın *Istilahât-ı Mimari*'den sonra hazırladığı ikinci sözlüktür.²³² *Istilahât-ı İlmiye Encümeni*'nde Celal Esad'ın sanat terimlerinin derlenmesi için görevlendirildiğini görmekteyiz. Bu sözlüğün bir derleme olduğunu yazar için kitapta *Câmiî: Celal Esad* [toplayan: Celal Esad] ifadesinden anlamaktayız. *Istilahât-ı İlmiye Encümeni*'nde görev yapmakta olan 26 kişinin listesi kitabın baş kısmında verilmektedir.

Kitapta önsöz veya giriş yer almamaktadır. İçerisinde mimari, inşaat, nakş, duvarcılık, hakk, gravür, naht, tezyinat, resim, menâzır, ciltçilik, perspektif, tiyatro gibi güzel sanatlara dair bin civarında terimin Fransızcasıyla birlikte Türkçe karşılıkları verilmiştir. Bazı maddelerde kısa açıklamalar yapılmıştır. Terimlerin bir kısmında ise hangi sözlükten alındığı belirtilmiştir. Bu sözlükler arasında genelde Ahmed Asım'ın *Burhân-ı Katı* isimli eseri yer almaktadır. Bir yerde de (*efriz* maddesi, s. 56) “*Lehçetü'l-Lügat*, s. 504” notu dikkat çekmektedir.

Celal Esad'ın Fransızca sanat terimlerine dilimizde verdiği karşılıklara baktığımızda çoğunun Arapça ve Farsça kökenli kelimeler olduğunu görmekteyiz. Kitapta yer alan kelimeler Fransızcalarına göre alfabetik olarak sıralanmakta olup genelde parantez içerisinde ilgili oldukları sanat dalı belirtilmektedir. Sözlükte Fransızca sanat terimlerine Celal Esad'ın verdiği karşılıklar şunlardır:

A- *Abaque (Archit.)*: başlık tablası (mimâri), ***Abatage*:** sivrisini almak, ***Abatis (Archit.)*:** yıkıntı (mimâri), ***Abat-jour (Archit.)*:** ışık-basan (mimâri), ***Abat-son (Archit.)*:** ses çeviren (mimari), ***Abat-vent (Arch)*:** yel basan, ***Abattoir (Constr.)*:** mezbaha (inşaat), ***Abreuver (Maçon.)*:** tavlama (duvarcılık), ***Abreuver (Peint.)*:** tavlama (nakş), ***Abreuloir (Maçon.)*:** derz (duvarcılık), ***About (Arch.)*:** zıvâna (mimâri), ***Académie*:** âkâdemiyâ, ***Acdémie des beaux arts*:** sanayi-i nefise âkâdemiyâsı, ***Académique*:** âkâdemikârî, ***Accesssoires (Peint.)*:** donanım, tetimmât (nakş), ***Accidents de lumière (Peint.)*:** ziya arazları (nakş), ***Affamer (Arch.)*:** çâlmak, çâlık (mimâ.),

²³² Celal Esad (câmiî), *Istilahât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanayi-i Nefisede Mevcut Kelimât İçin Vaz' u Tedvini Tensib Olunan Istilahât Mecmuasıdır*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1330, 109 s. ; Bu kitap günümüz alfabesine de aktarılmıştır. Bkz.: *Güzel Sanatlar Terimleri Alanında Öncü Bir Çalışma Sanâyi'-i Nefise Istilahât-ı Mecmuası*, Haz.: Nurcan Yazıcı, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınları, 2012, 251 s.

Afferon: temren, *Agencement*: tertîb, *Aiguille (Arch.)*: ibre (mimâ.), *Aile (Arch.)*: cenâh (mimâ.), *Aileron*: koltuk, *Ajouré (Arch.)*: kafes oyma (mimâ.), *Alcove (Arch.)*: halvetgâh (mimâ.), *Allée (Arch.)*: turka (mimâ.), *Allége (Arch.)*: îzare (mimâ.), *Allégorie*: timsâl, *Alternance*: tenâvüb, *Amateur*: heveskâr, *Amortissement (Arch.)*: imâme (mimâ.), *Amphiprostyle (Arch.)*: zû vecheteyn (mimâ.), *Amphitéatre*: medrece, *Andronite*: selâmlık, *(en dos d') Ane (Arch.)*: harpuşte (mimâ.), *Antefixe (Arch.)*: kiremid ağızlığı (mimâ.), *Antichambre*: dış oda, *Antiquités*: âsâr-ı atıka, *Apothéose*: ta'ziziye, *Appareil (Arch.)*: örgü (mimâ.), *Appentis*: sundurma, *Appui*: korkuluk, pencere korkuluğu, *Appui main (Peint.)*: el dayangacı (nakş), *Aquafortiste (Grav.)*: tîzabkâr (hakk), *Aquarelle*: sulu boya, *Aquarelliste*: suluboya sanatkârı, *Aquatinte*: ab renk kârî, *Arabesque*: arabkârî, *Arbaletrier*: makas, *Arc*: kemer, *Arcade (Arch.)*: kemrâ (Burhân-ı Kâtı') (mimâ.), *Arcature (Arch.)*: takvîsât (mimâ.), *Arceau (Arch.)*: kemer münhanîsi (mimâ.), *Arche*: köprü gözü, *Archéologie*: atîkiyât, *Archéologue*: atîkiyatçı, *Architecte*: mimâr, *Architectonique*: mimâri-i inşâî, *Architecture*: mimâri, *Architecturiste*: mimarîkâr, *Architrave*: saçak tabanı, *Archivolte*: kemer pervazı, *Arétier (Arch.)*: mahya (mimâ.), *Argamasse*: hafîr, *Armoiries*: tıraz, *Arrière voussure*: kavsara zahır, *Artisan*: hırfetkâr, *Artiste*: sanatkâr, *Assise (Arch.)*: kor (mimâ.), *Astragale (Arch.)*: asâbe (mimâ.), *Atelier*: sanatgâh, *Attique (Arch.)*: dam korkuluğu (mimâ.), *Attitude (Peint.)*: vaz (nakş), *Attributs (Peint.)*: muzâfât (nakş), *Auvent*: sâye bân, *Avant-corps (Arch.)*: ön çıkması (mimâ), *Avant-portail (Arch.)*: revâk (mimâ.), *Avant projet*: ibtidâî tasarlama, *Avant-scène (Arch.)*: ön sahne (mimâ.), *Avant-toit (Arch.)*: saçak çıkması (mimâ.), *Azur (Peint.)*: semâvî (nakş)

B- Baguette (Arch.): kaval çubuk (mimâ.), **Baguette d'Angle (Arch.)**: herzâne, köşe asbesi, **Baie (Arch.)**: fûrce (mimâ.), **Balancer (Peint.)**: tevzîn (nakş), **Baldaquin**: sâye pûş (Burhân-ı Kâtı'), **Balustre (Arch.)**: trabzan ayağı (mimâ.), **Banc**: mastaba, **Bandeau (Arch.)**: bend (mimâ.), **Bariolage**: deli alacası, **Base (Arch.)**: kâide (mimâ.), **Bas côté (Arch.)**: yan sahn (mimâ.), **Barre d'appui (Arch.)**: küpeşte (mimâ.), **Bas-relief (Sculp.)**: hafif kabartma (naht), **Basse fosse**: zindan, **Basse taille (Sculp.)**: yarım oyma (naht), **Bâtiment (Arch.)**: binâ (mimâ.), **Batisse**: âdi binâ, **Baton rompus (Arch.)**: kırma çubuk (su) (mimâ.), **Bavure**: çapak, **Beaux-arts**: sanayi-i nefise, **Beffroi**: haber kulesi, **Belvédère**: cihânnümâ, **Berceau (Arch.)**: beşik kemer (mimâ.), **Biseau**: şataf, pâh, **Bistre (Peint.)**: zifîri (nakş), **Bloc (Sculp.)**: kitle (naht), **Border**: kenarlamak, **Bordure**:

kenarlık (*Burhân-ı Kâtî*'), **Bossage (Arch.)**: taş kesme (mimâ.), **Bosse (Scnljot)**: mücessem, mücessemât, **Boucle (Arch.)**: halka (mimâ.), **Boudin (Arch.)**: tam kaval (mimâ.), **Boudoir**: budvâr, **Boule d'amortissement**: top, **Branches-d'arc (Arch.)**: kavsara faslı müştereki (mimâ.), **Brocart**: dibâ-yı münakkaş, sündüs, **Brocatelle**: dallı dîbâ, dallı mermer, **Brosseur (Peint.)**: fırçalayıcı (nakş), **Broyon (Peint.)**: deste-senk (nakş), **Brule parfum**: buhurdân, **Buffet d'eau**: selsebîl, **Bulle (Arch.)**: fakîa (mimâ.), **Buste**: gövde

C- Câble (Arch.): halat burgacı (mimâ.), **Cage d'escalier (Arch.)**: merdiven yuvası, **Calligraphie**: hüsn-i hat, **Calligraphe**: hattât, **Camaïeu (Peint. Grav.)**: yekrenk (nakş, hakk), **Campane (Arch.)**: ceres (mimâ.), **Campanes (Sculpt.)**: ceresiyât (naht), **Campanile (Arch.)**: çak kulesi (mimâ.), **Campaniforme (Arch.)**: ceresiyü'l-şekl (mimâ.), **Canal (Arch.)**: yiv oluk (mimâ.), **Candélabre (Arch.)**: şerefe (mimâ.), **Cannelée (Arch.)**: yivli (mimâ.), **Cannelures**: yiv, **Caprices**: hurafî resimler, **Caractère**: fârika, **Caricaturiste**: karikatürücü, **Cartonnier**: cüzlük, **Cartouche**: hartuş, **Cavalier**: kuş bakışı, **Cave**: serdâb, **Cavet**: yarım oluk, **Cellule**: halvetgâh, **Cellule de moine**: tamure, **Ceinture do volute**: kıvrım zihi, **Cerner**: çenberlemek, **Céropastique**: mücessemât-ı şemiyye, **Chaleur de coloris (Peint.)**: renk sıcaklığı (nakş), **Chambranle (Arch.)**: söve (mimâ.), **Champ (Peint.)**: sâha (nakş), **Prendre du Champ**: sâha-i ruyete almak, **Champêtre**: kırılık, **Chanfrein**: şataf, **Chantier (Arch.)**: inşââtgâh (mimâ.), **Chapiteau**: başlık (direk başlığı), **Char**: cenk arabası, **Charge**: şarj, **Chasse-rond**: oluk tığı, **Chasse-roue**: tekerlek aşırın, **Chassis**: şâsî (çerçive), **Chassis á tabatière**: dervâne (*Burhân-ı Kâtî*'), **Chatoiement**: şetâret-i levniyye, **Chef d'œuvre**: şâh eser, **Cheneau**: mîzâb, **Chevêtre**: kasnak boyunduruğu, (de) **Chic**: muhayyileden, **Chimère**: ejderhâ, **Chrysographe**: müzehheb, **Chrysographie**: tezhîb, **Ciel**: semâ, **Cintre**: kemer kalıbı, **Ciselure**: nakr, **Clair-obscur**: ışık-gölge, **Clarté**: ışıklılık, **Classé**: musannef, **Classique**: dersî, musennefât, **Clausoïr**: kilid taşı, **Claveau**: kemer taşı, **Clef de voute**: kemer kilidi, **Clef pendant**: muallak kilid taşı, **Coiffe**: tâkye, **Collier**: gerdanlık (*Burhân-ı kâtî*'), **Collateraux**: aksâm-ı cânibiyye, **Cloître**: deyr, **Colonne (Arch.)**: direk (mimâ.), **Colonnade**: sıra direkleri, **Colonnette**: direkcik, **Colorant**: boyayıcı, **Coloration**: renk, **Colorer**: kıymet-i levniyesini vermek, **Colorier**: boyamak, renkleme, **Coloris**: muhassile-i levniye, **Coloriste**: renkşinâs, **Colossal**: cesîm, **Colosse**: cesîm heykel, **Comble**: çatı arası, **Comble à la mansard**: mansar katı, **Commemoratif**: tezkârî,

Compétent: ehil, **Complémentaire:** mütemmim, **Composition:** terkîb, **Concentration:** tahşîd-i tesir, **Consonance:** hâkim şekil, hâkim renk, **Consol:** furuş, **Conque (Arch.):** yarım kubbe (mimâ.), **Congé (Arch.):** yarım oluk, **Conduit à vent:** bâdgîr (*Burhân-ı Kâti*), **Constructeur:** inşâger, **Construction:** inşâât, **Continueur:** peyrev, **Contour:** çevre, **Contraste (Peint.):** tezâd (nakş), **Contraste des couleurs:** tezâd-ı elvân, **Contre-balancer:** denkleme (ışık dengi), **Contre-clef (Arch.):** koltuk taşı (mimâ.), **Contrebouter:** eğretiye almak, **Contre-corbeau (Arch.):** tâlî furuş (mimâ.), **Contre-épreuve (Grav.):** ters baskı (hakk), **Contre-fort (Arch.):** istinâd duvârı (mimâ.), **Contrehachure:** aksine tarama, **Contre-jour:** ışığa karşı, **Contraste simultané des couleurs:** [elvânın] tezâd-ı nisebisi, **Concevoir:** telakki etmek, **Conception:** telakki, anlayış, **Contre-marche (Arch.):** raht, **Contrevent (Arch.):** kepenk (mimâ.), **Coopérateur:** iş şerîki, **Copie:** kopya, **Copier:** kopya etmek, **Coquet:** zarîf, **Corbeau (Arch.):** furuş (mimâ.), **Cordelière (Arch.):** halat burgacı (mimâ), **Cordon (Arch.):** kordon (kat silmesi) (mimâ.), **Corniche (Arch.):** pervâz (mimâ.), **Corps:** boya kalınlığı, **Corne d'abondance:** karn-ı rehâ, **Cornière (Arch.):** köşe bend (mimâ.), **Corps d'un édifice (Arch.):** binâ bedeni, **Correction:** sıhhat, **Côte (Arch.):** dilim, **Coucher:** yatırmak, **Couleurs-amies (Peint.):** kaynak renkler, **Couleurs-changeantes:** yanar döner renkler, **Couleurs génératrices:** ana renkler, **Couleur-locale:** zemin rengi, **Couleurs-primaires:** esâs renkler, **Couleurs-rompues:** kırık renkler, **Couleur vierge:** bâkir renk, **Couloir (Arch.):** uzun aralık, **Coup de jour (Peint.):** ışık dokunması, **Couple (Arch.):** kubbe, **Cour (Arch.):** havlı, **Couverture (Arch.):** örtü, **Création:** ihdâs, **Criard:** Çiy, imtizâcsız, **Culée d'arc-boutant (Arch.):** kemer pâyendesesi

D- Dais (Arch.): mızalle, **Dalle:** kapak taşı, **Damasquine (Art déc.):** dimeşkî, gömme telkârî (tez.), **Damassé:** Şâm kumaşı, dâmâsku, **Dé (Arch.):** kürsü taşı (mimâ.), **Débillarder (Arch.):** pahlamak (mimâ.), **Décadence:** inhitât, **Décor:** müzyinât, **Décorateur:** müzeyyin, **Décoratif:** tezyîni, **Décoration:** tezyînât, **Décorer:** tezyîn etmek, **Dédicace (Grav.):** ithâf, **Dégagement (Arch.):** aralık (mimâ.), **Degré:** kademe, **Demi-bosse (Sculpt.):** yarım kabartma, **Demi-nature:** yarım cesâmet-i tabîyye, **Demi-teinte:** nîm renk, **Demi-ton:** yarım ayar, **Demi-translucide:** nîm şeffâf, **Dent:** diş, **Denticule (Arch.):** dendâne (mimâ.), **Description:** tavsîf, **Dessin (Arch.):** resim, **Dessin à main levée:** (serbest el) resim, **Dessin au trait:** (çizgi) resim, **Dessin au deux crayons:** (çift kalem) resim, **Dessins courants:** müselsel resim, **Dessin d'architecture:**

(mimâri) resim, *Dessin de fabrique*: fabrika resimleri, *Dessin de machine*: makine resimleri, *Dessin d'imitation*: taklîdî resim, *Dessin géométrique*: hendesi resim, *Dessin industriel*: sanâî resim, *Dessin-lavé*: yalama resim, *Dessin ombré*: gölgeli resim, *Dessinateur*: ressâm, *Dessiné*: resimli, *Dessus*: sahne şirvanı, *Dessus de porte (Arch.)*: kapı üstlüğü, *Détaché*: mücerred, *Détail*: tafsîlât, *Devis*: keşf, *Diablerie*: şeytâniyât, *Diagramme*: hatîta, *Diaphane*: nîm kesîf, *Diptyques*: defteyn, *Diptyques*: levhateyn, *Disciple*: tilmîz, *Discordance*: âhenksizlik, *Disposition*: vaz', *Disproportion*: adem-i tenâsüb, *Distance (Perspec.)*: bu'd (menâzir), *Divergent*: mütebâ'id, *Dôme (Arch.)*: künbed, *Dôme à pans (Arch.)*: vecheli kümbed, *Dominant*: hâkim (renk veyâ levn), *Donnée*: fikr-i esâsi, *Dormant (Arch.)*: ana çerçeve, *Dos*: sırt, *Dosseret (Arch.)*: kemer ayağı, *Dossier*: yaslangâç, *Doubleau (Arch.)*: takviye kemeri, *Dragon*: ejder, *Dramatique*: fâcialı, *Drapé*: câmeli, *Draperie*: câme, *Dressoir*: sergen

E- Eau-forte (Grav.): tîzâb, tîzâbkârî, **Ebauche**: başlama, **Ebaucher**: başlama yapmak, **Ebouchoir (Sculpt.)**: çamur kalemi, **Ecaille (Sculpt.)**: balık pulu, **Echarpe**: eşkeb kuşak, **Echauguette (Arch.)**: kenkere, **Echelle de front (Presp.)**: cebhe mikyâsi (menâzir), **Echelle de pente**: mil mikyâsi, **Echelle de proportion**: tenâsüb mikyâsi, **Echelle de plans**: plan mikyâsi, **Echelle fuyante (Persp.)**: firâri mikyâs (menâzir), **Echelle progressive**: tedrîci mikyâs, **Echelle simple**: basît mikyâs, **Echelle usuelles**: cârî mikyâs, **Echine (Arch.)**: yarım kaval, **Eclariage**: tenvîr, **Eclaircie**: açıklık, **Eclaircir (Peint.)**: aydınlatmak, **Eclat (Peint.)**: parlaklık (nakş) (renkler hakkında), **Ecoincon (Arch.)**: köşelik, **Ecole**: mekteb, meslek, **Ecole des beaux-arts**: sanayi-i nefise mektebi, **Ecran (Peint. photog.)**: sehâbe, **Ecrasé**: basık, **Ecusson (Arch.)**: arma levhası, **Edicule (Arch.)**: binâçe, **Edifice (Arch.)**: mebnâ, **Effet**: tesîr, **Egrisage**: kum perdâhı, **Eléphantine**: fil dişi kârî, **Email cloisonné**: bölmeli mine, **Emailleurs**: mînâkâr, **Embaumer**: tahnît etmek, **Emblème**: rumuz, **Embu (Peint.)**: donukluk, **Empâter**: kalın boyalamak, **Empattement (Arch.)**: taban ayağı, pabuç, **Encadrement (Arch.)**: çerçeve, **Enchevêtrement (Arch.)**: döşeme kasmağı, **Enclave (Arch.)**: iç binâ, **Encoignure**: köşe pâhı, köşe kırması, **Encorbellement (Arch.)**: çıkma, cunba, **Enduit (Arch.)**: siva (mimâ.), **Enduit**: sıvak, **Enduit (Arch.)**: Astar (nakş), **Energique**: rasîn, **Enluminer**: tezhîb etmek, **Enlumineur**: müzehhib, **Enluminure**: usul-i tezhîb, sanat-ı tezhîb, **Enlourment (Arch.)**: filiz kıvrımı, **Entablement (Arch.)**: saçak bedeni, **Entrée (Arch.)**: medhal, **Entrelacement**: giriftî, **Entrelacs (Arch.)**: girift, **Entre- sol (Arch.)**:

yer üstü katı, *Entretoise (Arch.)*: eşkeb, *Epi (Arch.)*: kirpi, *Epi de toiture (Arch.)*: dam oku, *Epitaphe*: mezâr kitabesi, *Epure (Arch.)*: mufassal, *Epurer*: tasfiye etmek, *Equation du beau*: düstur-i ahenk, düstur-i tenâsüb, *Equilibre*: mevzunluk, *Erection*: rezk, yükseltmek, *Eriger (Arch.)*: binâ etmek, *Escabeau*: iskemle, *Escalier d'honneur*: teşrîfât merdiveni, *Esquisse*: taslak, *Esquisser*: taslaklamak, *Esthétique*: bediiyyât, *Estrade*: seki, *Etalon (Arch.)*: kalıb çizgisi, *Eteindre*: sundurma, *Etudes*: meşk, *Etudié*: müdekkikâne, tetebbu‘lu, *Eurythmie*: nazm-ı tenâsüb, *Exécution*: yapılaş, *Exedre (Arch.)*: mistaba, *Exercice*: ta‘lîm, temrîn, *Expert*: ehl-i hibere, ehl-i vukuf, *Exposition*: sergi, *Expression*: ifâde, *Extrados (Arch.)*: sırt, kemer sırtı, kubbe sırtı, *Extrados de niveau (Arch.)*: ufkî kemer sırtı, *Extrados en chape (Arch.)*: şataflı kemer sırtı, *Extrados parellèle*: mevâzî kemer sırtı, *Extradossé*: tesviyeli kemer sırtı

F- *Fabrique (Peint.)*: bina, *Façade (Arch.)*: cebhe, *Facette*: façeta, *Facture*: tarz-ı imâl, yapılaş, *Faisceau (Arch.)*: deste direk, *Faîtage (Arch.)*: çatı omurgası, *Faîteau (Arch.)*: mahya süsü, *Faîtière (Arch.)*: mahyalık, *Fantaisie*: fantezi, *Fantastique*: hayalkârâne, *Faux (port à) (Arch.)*: çıkma, cunbâ, *Fenestrage (Arch.)*: pencereleme, *Ferme*: fermâ (temâşâ), *Ferme (Arch.)*: çatı (mimâ.), *Feuillage (Sculpt.)*: tevrikât (naht), *Feuille (Sculp.)*: yaprak (naht), *Feuilleton*: mikleb, *Ficelles*: sınıat hüneri, *Figure*: şekil, *Figure*: sûret, *Figure drapée*: câmeli sûret, *Figure monumentale*: muazzam sûret, *Figure nue*: çıplak sûret, *Figurine*: heykelçe, *Figuriste*: sûretkâr, *Filer (Arch.)*: zih çekmek, zihlemek, *Filigrane*: telkârî, *Fioritures*: tecemmülât, *Flanc (Arch.)*: cenah, *Filanque (Arch.)*: köşeleme, *Flèche*: ok, *Fleur du chapiteau (Arch.)*: başlık kolu, *Fleuron (Arch.)*: tomurcuk, *Fleuron (Arch.)*: göbek çiçeği, *Flore*: ezhâr, *Flou*: bulanık, *Fond*: zemin, *Forcé*: cebrî, *Format*: boy, *Forme*: şekil, *Fosse*: çukur, *Fouillé (Sculpt.)*: çok işlenmiş, *Fragment*: parça, *Frangé*: hâleli, *Fresque*: fresko, *Frise (Arch.)*: efrîz (*Lehçetü'l-Lügât*), *Frontispice (Arch.)*: esâs cebhe, *Fronton (Arch.)*: alınlık, *Fronton à jour*: oyuk alınlık, *Fronton à pans*: pahlı alınlık, *Fronton brisé*: münkeser alınlık, *Fronton circulaire*: dâirevî alınlık, *Fronton surbaissé*: basık alınlık, *Fronton double*: çifte alınlık, *Fronton entrecoupé*: münkati‘ alınlık, *Fronton par enroulement*: kıvrımlı alınlık, *Fronton sans base*: kâidesiz alınlık, *Fronton surmonté*: sivri alınlık, *Fronton triangulaire*: müsellesî alınlık, *Frottis (Peint.)*: sürtme, *Fusin*: kömür kalem, *Fusiniste*: kömür kalem ressâmı, *Fût (Arch.)*: direk gövdesi, *Fuyant*: firârî

G- Gabarit (Arch.): kâlib, vâlâd (*Burhân-ı Katı* ') (mimâ.), **Galerie superieure (Arch.):** şîrvân, **Gamme des couleurs:** levn-i mîstari, **Gadre-main:** el altlığı, **Gadre meuble:** eşyâhâne, **Gargouille (Arch.):** mîzâb, **Génie:** dehâ, **Géométrie descriptive:** hendese-i resmiye, **Geste:** evzâ', **Gigantesque:** gûlâne, **Girouette (Arch.):** yel gösteren, **Glaise:** lüleci çamuru, **Glyphe (Arch.):** galîf, **Godet (Peint.)** yağ hokkası, **Gothique:** gotik, **Gothique flamboyante:** alevli gotik, **Gothique fleuri (Arch.):** çiçekli gotik, **Gouache:** guvaş (*Burhân-ı Katı* '), **Gouacher:** guvaşlamak, **Grandins:** medrece, **Gradine (Sculp.):** dişli kalem, **Grandeur nature:** tabîi cesâmet, **Grandeur d'exécution:** imâl cesâmeti, **Graveur:** hakkâk, **Gravure:** hakk, hakkiyât, **Grecque:** âşık yolu, **Griffe (Arch.):** pençe, **Grisâtre:** rimâdî, **Groupe:** zümre, **Groupement:** zümreviyet, **Guichet (Arch.):** derîce (*Burhân-ı Katı* '), **Gynécée:** harem

H- Hachures (Grav.): tarama, **Haut-relief:** yüce kabartma, **Hangar (Arch.):** hangard, **Herse (Arch. Militaire):** zühâfe, **Heurtoir (Arch.):** kapı tokmağı, **Hippodrome (Arch.):** at meydanı, **Hippogriffe:** burak, **Horizon:** ufuk, **Horizon visible:** ufk-i merî', **Horizon visuel:** ufk-i basarî, **Horizontal:** ufkî, **Hôtel:** konak, **Hotte:** ocak davlumbazı

I- Idéal: (isim) mefkûre, (sıfat) hayâlî, **Idéaliste:** mefkûreci, iftikârî, **Idée:** fikir, **Idéaliser:** hayâlileştirmek, **Idole:** sanem, **Illustrateur:** musavver, **Illustration:** musavverât, **Illustrer:** resimlemek, **Image:** nigâr (*Burhân-ı Katı* '), **Imagerie:** nigârî, **Imagier:** nigârende, **Imitation:** taklîd, **Imitation (arts d'):** taklîdî sanatlar, **Impérial (Arch.):** hümâyûn künbed, **Imposte (Arch.):** bâbye, **Imporession (Peint.):** intibâ', **Impression (Peint.):** astar, **Impressionnisme:** intibâiyye, **Improvisation:** irticâl, **Incrustation (Art dec.):** kakma, **Incruster:** kakma işlemek, **Incrusteur:** kakmacı, **Individualité:** ferdiyet, **Industriel:** sînâî, **Initiale:** baş harf, **Inscription (Arch.):** kitâbe, **Institut:** encümen-i dâniş, **Intermédiaire:** mütavassıt (renk), **Interprétation:** tefsir, **Interséance:** mütekattı'a, **Interstice:** fâsıla, **Intrados:** lenge, **Invention:** ibdâ', **Isabelle:** sûsenî, **Isographie:** taklîd-i hat

J- Jacquemart: tınezen, **Jalousie:** kafes, **Jambe de force (Arc.):** göğüsleme, **Jambe d'encoignure (Arch.):** köşe bacağı, **Jambe-étrière (Arch.):** üzengi ayağı, **Jambe sous poutre (Arch.):** hatıl ayağı, **Jambes:** kol, **Jambette (Arch.):** gerdâne, **Japonisme:**

Japoniye, *Jardins (architecture des)*: bahçe mimârîsi, *Joaillerie*: cevâhircilik, *Joint (Arch.)*: derz, *Joint à anglet*: müzevvâ derz, *Joint à onglet*: tırnaklı derz, *Joint carré*: kâim derz, *Joint de face*: cebhevî derz, *Joint de lit*: müstevî derz, *Joint de recouvrement*: müderrec derz, *Joint en coupe*: kutrî derz, *Joint montant*: şâkûlî derz, *Joint ouvert*: mekşûf derz, *Joint perdu*: yitik derz, *Joint recouvert*: mestûr derz, *Jointoyer (Arch.)*: derz etmek, *Jouée (Arch.)*: (pencere veya kapı) kalınlığı, *Jour d'en haut*: yukarıdan ışık, *Jour d'escalier*: merdiven kovası, *Jour faux*: iç ışığı, *Jury*: hakem heyeti

L- *Lacé*: dizi, *Lâché*: mühmel, *Lambris (Arch.)*: eteklik kaplaması, *Lampe antique*: çerâğ, *Lancette (Arch.)*: neşterî kemer, *Landier*: ocak küsküsü, *Lanterne (Arch.)*: revzen, *Laques*: lâk (Fârisî: *Burhân-ı Katı*'), *Larmier (Arch.)*: damlalık, *Latéral*: cânibi, *Lavé*: yalama resim, *Lavis*: yalama, *Léché*: ince işleme, *Légende*: tarifât, *Liberté de main*: el hafifliği, *Ligne de beauté*: güzellik hattı, *Ligne de naissance (Arch.)*: üzengi hattı (mimâ.), *Ligne de niveau (Arch.)*: seviye hattı, *Ligne de pente (Arch.)*: meyil hattı, *Ligne de terre*: zemin hattı, *Ligne d'ombre*: gölge hattı, *Ligne fuyante (Perspec.)*: hatt-ı firârî, *Ligne horaire*: basita-i şemsiye hattı, *Ligne horizontable*: hatt-ı ufkî, *Ligne méplate (Peint.)*: hatt-ı fâsıl, *Ligne ponctuée*: noktalı hat, *Lintean (Arch.)*: söge başlığı, *Lise (Arch.)*: düz (mimâ.), *Lobe (Arch.)*: fass, dilim, *Lobé*: dilimli, *Loge ou loggia (Arch.)*: şâhnişîn, *Logement (Arch.)*: mesken, *Longrine (Constr.)*: taban kirişi, hatıl, *Lumière*: ışık, *Lumineux*: ışıklı

M- *Machicoulis (Grav.)*: meşref, *Maître*: üstâd, *Manière*: tarz, *Mannequin*: oyuk (Fârisîsi: ökçe, *Burhân-ı Katı*'), *Manteau d'arlequin (Arch.)*: perde atkısı, *Manuscrit*: yazma, *Marchepied (Arch.)*: basamak, *Marge*: hâmiş, *Mariniste*: bahrkâr, *Marqueterie*: ras'kârî, *Marqueteur*: ras'kâr, *Masse (Sculpt.)*: kütle, *Marquise (Arch.)*: nâgûl (*Burhân-ı Katı*'), *Masse (Arch.)*: binâ kütleli, *Massif*: som, *Meurtrière (Arch.)*: mazgal, gez, *Mezzanine (Arch.)*: ara katı, *Miliaire*: gergûz (*Burhân-ı Katı*'), *Miniature*: hurde nakş, *Miniaturiste*: hurdekâr, *Minute (Arch.)*: dakika, *Modèle*: örnek, *Modèle vivant*: canlı örnek, *Modelè*: teccîm, *Modeler*: teccîm etmek, *Moderne*: zaman-ı hâzır, *Moderniser*: zaman-ı hâzıra uydurmak, *Modernimse*: hâzır-perverî, *Modeleur*: mücessem, *Modillon (Arch.)*: destekçe, *Module (Arch.)*: çâp, *Modulaire*

(*Arch.*): çaplı nizamlar, *Molette (Peint.)*: deste-senk, *Monochrome*: yekrenk, *Monographie*: tavsifnâme, *Montants*: sâid, *Monopyle (Arch.)*: yek medhal, *Monument*: âbide, *Mosaïque*: rîze nigârî, rîze senk, *Mosaïste*: rîze-nigâr, *Motif*: mevzu‘a, *Moucharabi (Arch.)*: müşrifîye, *Moulure (Arch.)*: silme, *Moulurer*: silmelemek, *Moulurier*: silmeci, *Musée de peinture*: nakş müzesi, *Mutule (Arch.)*: devrik fürûş

N- *Nacré*: sedefî, *Naissance d'une colonne (Arch.)*: direk başlangıcı, *Naissance d'une voûte (Arch.)*: kemer başlangıcı, *Naos (Arch.)*: kubbe altı, *Narcisse*: nergis, *Narthex (Arch.)*: dâlâne, *Naturalisme*: tabîiyye, *Nature*: tabîat, *Nature (d'après)*: tabîattan, *Nature morte*: câmid tabîat, *Nef (Arch.)*: sahn, *Nef collatérale (Arch.)*: yan sahn, *Nerf (Arch.)*: asbe, *Nerf d'ogives (Arch.)*: sivri kemer asbesi, *Nerveux*: asbî, *Nervure (Arch.)*: usaybe, *Nervure d'arête*: usaybe-i fâsıla, *Nervure (Reliure)*: şîrâze (cildcilik), *Neutre*: mutedil (renk), *Niche (Arch.)*: hücre, *Niche feinte*: kâzib hücre, *Nimbe*: hâle, *Nourri (Peint.)*: besili, *Note*: şîve, *Numismatique*: meskûkât-şînâsi, *Numismatiste*: meskûkât-şînâs, *Nuans*: ânât, furuk, *Numismatographie*: (takvîm) meskûkât nüvîsî

O- *Obélisque (Arch.)*: ehrâmî sütun, *Oculus (Arch.)*: göz pencere, *Œil (Arch.)*: göbek, *Œil-de-boeuf (Arch.)*: yuvarlak pencere, *Œil-de-chat*: ayn-ı hur, *Œuvre*: eser, *Ogival (Arch.)*: sivri kemer üslubu, *Ogive (Arch.)*: sivri kemer, *Ogive en lacette (Arch.)*: nişteri sivri kemer, *Ogive équilatérale (Arch.)*: mütesâviyü's-sâkeyn sivri kemer, *Ogive lancéolée (Arch.)*: sivri nal kemer, *Ogive obtuse (Arch.)*: münferic sivri kemer, *Ogive surbaissé (Arch.)*: basık sivri kemer, *Ombre*: gölge, *Ombre absolue*: mutlak gölge, *Ombre droite*: ufkî gölge, *Ombre portée*: müntekil gölge, *Ombre renversée*: munkavis gölge, *Ondes*: mevce, *Ordre (Arch.)*: nizam, *Ordonnance (Arch.)*: manzume, *Original*: aslî, *Originalité*: asliyet, *Ovale*: beyzî, *Ornemaniste*: zeynkâr, *Ornement*: süs, *Ornemental*: süse müteallik, zeynî

P- *Panache (Arch.)*: tirîz, *Panneau (Arch.)*: kitâbe, *Panneau (Peint.)*: safîha (nakş), *Papillons*: kulak, *Parapet (Arch.)*: korkuluk, bârbâte, *Parchemin*: rakk, tirşe, *Parodie*: tehzîl, *Parterre*: tarh, yer katı (tiyatro), *Parvis (Arch.)*: harîm, *Passage*

(*Peint.*): geit, *Pastel*: kuru boya, *Pastiche*: mukalledât, *Pastille*: pestil, *Pastorale*: râiyâne, *Pâté (Arch.)*: küme (mimâ.), *Pavillon*: sayvân, *Paysage*: manzar, *Paysage historique*: tarihî manzar, *Paysagiste*: manzarkâr, *Pectoral*: göğüslük, *Pedicule (Arch.)*: yekpâ, *Peigné*: mutarrâ resim, *Peindre*: nakşetmek, *Peintre*: nakkâş, *Peinture*: nakş, *Pendentif (Arch.)*: alîka, *Pénombre*: şibh-i gölge, *Penture (Arch.)*: rezne, *Péribole (Arch.)*: harîm, *Péridrome (Arch.)*: çevre, dehlîz, *Perspecteur (Arch.)*: menâzırcı, *Perspective*: menâzır, *Perspective aérienne*: havaî menâzır, *Perspective cavalière*: kuş bakışı menâzır, *Perspective de sentiment*: indî menâzır, *Perspective des ombres*: gölge menâzır, *Perspective linéaire*: hattî menâzır, *Perspective ordinaire*: âdî menâzır, *Perspective pratique*: amelî menâzır, *Perspective spéculative*: kıyasî menâzır, *Petite nature*: mütevassıt cesâmet, *Pied droit (Arch.)*: amud-i kâim, kâim ayak, *Piedestal (Arch.)*: kürsü, *Pignon (Arch.)*: kalkan, *Pignon à redans*: kademeli kalkan, *Pilastre (Arch.)*: pâyeye, gömme ayak, *Pilier (Arch.)*: pilpâyeye, *Pilier butant (Arch.)*: pâyende ayak, *Pilier de dôme (Arch.)*: kümbed ayağı, *Pinceau*: fırça, *Pittoresque*: nigârîn, *Platfonnement*: tavan bakışı, *Plate-bande (Arch.)*: düz bend, *Plate-forme (Arch.)*: safîha, *Plein (Arch.)*: sâğır, *Plein air*: açıktâ, *Plinte (Sculpt.)*: kürsü gövdesi, *Pocher*: kaba taslaklama, *Point d'aspect (Arch.)*: görünüş noktası, *Point de fuite principale*: esâs noktası, *Point de vue (Perspect.)*: nokta-i basar, *Pointillé*, noktalama, *Poitrail (Constr.)*: bırakma kirişi, *Polissage (Grav.)*: perdâh, *Polychrome*: kesîru'l-levn, *Poncis*: silkme, *Pondérer*: tevzîn etmek, *Porche (Arch.)*: revâk, *Portail (Arch.)*: ritâc, *Porte intermédiaire*: ara kapı, *Porte cochère*: araba kapısı, *Porte égyptienne (Arc.)*: mısırî kapı, *Porte fortifiée (Arch.)*: müstahkem kapı, *Porte triomphale (Arch.)*: zafer kapısı, *Porte cartons*: cilbendlik, *Portière*: kapı perdesi, *Portique (Arch.)*: direkler altı, *Portrait*: tasvîr, *Post-scénium (Arch.)*: sahne arkası, *Poterne (Arch.)*: koltuk kapı, *Premier plan (Arch. Théâtre.)*: birinci safh, *Prendre du champ*: geri çekilmek, *Primitifs (Les)*: evveliyûn, *Primse*: menşûr, *Procédé*: vetîre, *Profession*: meslek, *Profil*: mücenneb, *Profondeur (Peint.)*: derinlik, *Progression*: tadrîc, *Project*: tasarlama, *Project d'exécution*: kârname, *Projection*: irtisâm, *Proportion*: nisbet, tenâsüb, *Pulvérisateur*: püsküren, *Punaise*: resim ivisi, *Pupitre*: destgâh

Q- *Quadrature*: tezyînât-ı hendesiye, *Quartier (Arch.)*: devr-i basamak, *Quatre-feuilles (Arch.)*: dört yaprak

R- *Rabattu (Art. Dec.):* muaddil (renk), *Raccourci:* mukassar, *Raphaélesque:* rafaekârî, *Rappel de ton (Peint.):* yardımcı ıyâr, *Rapporter (Arch.):* (kağıda) geçirmek, *Réalisme:* hakîkiye, *Recul:* gerileme mesâfesi, *Refroidir:* soğutmak, *Réglet (Arch.):* düz asbe, *Rehauts:* gösterme ışığı, *Relation:* nisbet, *Relief (Peint.):* kabartma, *Remplissage:* doldurma, *Renaissance:* (devr) teceddüd, *Rendu:* beyân, *Repiquer:* sertleştirmek, *Réserves (Peint.):* aksâm-ı mahfûza, *Résille:* şebekeli kayd, *Restaurer:* ihyâ etmek, *Restitution (Arch.):* ircâ' olunmuş hal, *Rétrospectif (Art.):* eski sanat, *Rez-de-chaussée:* yer katı, *Rinceau:* burma şükufe, *Rocaille:* rokay, *Rococo:* rokoko, *Roman (Arch.):* roman, *Ronde bosse (statue en):* mücessem heykel, *Rosace (Arch.):* kevkebiye, *Rose (Arch.):* kevkebiye, *Rustique (Arch.):* rustâî

S- *Salle:* sofa, *Salle des pas perdus (Arch.):* divan sofası, *Salon:* (salon) teşhîrgâh, *Salon annuel:* senelik teşhîrgâh, *Sarcophage (Arch.):* lahid, *Satirique:* hicvî, *Satire:* hiciv, *Scène (Arch. Théâtre.):* sahne, *Scénographie:* tersîm-i sahne, *Schème:* seme, *Sculpteur:* nahhât, *Sculpture:* naht, *Séance:* celse, *Second plan (Arch. Théâtre.):* ikinci safh, *Série:* tertîb, *Seuil:* eşik, *Sigillographie:* hâtim şinâsî, *Silhouette:* sinbut, *Sociétés artistiques:* sanat cemiyetleri, *Socle (Arch.):* kâide, *Solide:* cisim, som, rasîn, *Solives d'enchevêtrement:* kasnak kirişi, *Soubassement (Arch.):* kâide eteği, *Soupirail (Arch.):* menfes, *Soupirail:* nefeslik, *Soutènement:* istinâd duvarı, *Sortie:* çıkacak (yer), *Sphinx:* ebu'l-hevl, *Stalactites (Arch.):* mukarnesât, *Statuaire:* heykeltıraş, *Statuette:* heykelcik, *Statue:* heykel, *Stature:* kâmet, *Stirator:* resim kasnağı, *Structure:* bünye, *Style:* üslub, *Sujet:* mevzu', *Sujet orné:* mevzu'-i müzeyyen, *Surplomb:* çıkma, *Symetrie:* tenâzür

T- *Tabatière:* dervâne, *Tableau:* levha, *Tailloir:* başlık tablası, *Talent:* hüner, *Talon (Arch.):* topuk (mimâ.), *Tambour:* tabls, *Tapiserie historiée:* nigârî halı, *Tas de charge (Arch.):* üzengi taşı, *Teinte:* levn, *Tempera:* temperâ, *Terrasse:* terrâse, *Théâtral:* temâşâî, *Théâtre:* temâşâgâh (tiyatro), *Toile peinte:* menkûş muşamba, *Thermes:* hamam, ılıca, *Tholus (Arch.):* toluz, *Tirant (Arch.):* gergi, *Tire-ligne:* cedvel kalemi, *Toile:* muşamba, *Toile de fond:* arka perde, *Toile ordinaire:* nakış muşambası, *Toile imprimée:* matbu' muşamba, *Toiture:* dam, *Ton:* ıyâr, *Ton local:* esâs ıyâr, *Torche:* meşale, *Tore:* kaval, *Torsade:* burgac, *Torse:* gövde, *Touche:* dokunma, *Tour*

de main: el ustalığı, *Tour*: kule, *Tourelle (Arch.)*: kulecik (*Burhân-ı Kâti*'), *Tournure*: ruş, *Trace*: iz çizgisi, *Tracé*: çizi, *Trait*: çizgi, *Tradition*: anane, *Trappe (Arch.)*: döşeme kapağı (*Burhân-ı Kâti*'), *Travée*: kemer gözü, *Treille*: çardak (*Burhân-ı Kâti*'), *Tribune*: mahfel, *Trilobe*: üç dilim, *Tringle*: çubuk, *Triptyque*: üç kanad levha, *Trompe l'œil*: göz aldatıcı, *Tronc*: gövde, *Truc*: fend, *Trusquin*: meyangâr, *Tumulaire*: mezara âid, *Tympan*: alın (pencere veya kapu), *Type*: enmuzec

V- *Vandalisme*: vandallık, *Vantail*: kanat, *Vase*: kevâre (*Burhân-ı Kâti*'), *Vase d'amortissement (Arch.)*: başlık kevâresi, *Vere filigrané*: çeşm-i bülbül, *Vertical (Perspect.)*: levha-i irtisâm (menâzır), *Vestibule*: dehlîz (*Burhân-ı Kâti*'), *Visage*: çehre, *Vitrage*: camlık, *Vitrail*: revzen-i menkûşî, *Volute*: kıvrım, *Volute de console (Arch.)*: furûş kıvrımı (mimâ.), *Voussoir (Arch.)*: kemer taşı (mimâ.), *Voussure (Arch.)*: kavsara (mimâ.), *Voûte en coquille*: mihrâbî kemer

Bilâhere ilave ve tashih olunan bazı istilâhât

Ajouré: müşebbek, *Alignement*: perese, *Anse de panier*: sepet kulpu münhanîsi, *Arc*: tâk, *Arc boutant*: tâk-ı pâyenda, *Arc de triomphe*: tâk-ı zafer, *Architrave*: baş taban, *Asile de unit*: şebhâne, *Aunt portail*: derbâr, *Auvent*: sakîfe, *Bas côté*: yan sofâ, *Bonnet*: külâh (minare külâhı), *Boutisse*: kened taşı, *Carton*: cilbend, *Cave*: serdâb, *Chateau*: kasır, *Cheneau*: saçak oluğu, *Chef d'orchestre*: ser âhenk, *Cintre*: kantara, *Citadelle*: erek (iç kale), *Demi couple*: nîm kubbe, *Doucine droite*: armudî, *Doucine renversé*: ters armudî, *Entrait*: bırakma girişi, bağ girişi, *Exedre*: eyvân, *Façade*: cebhe, *Façade posterieur*: arka cebhe, *Faîte*: omurga, mahya girişi, *Fenêtre*: pencere, *Fronton*: tâc, *Gynéce*: mâtem, *Imposte*: kemergâh, *Lambris*: eteklik, etek taşı, *Lanterne*: fener, *Main courante*: küpeşte, *Palais*: saray, *Parapet*: korkuluk, bârbâte, *Pavillon*: sayvân, kıta-i binâ, paviyon, *Peintre*: nakkaş, nakşgâr, *Pilier*: fil ayağı, pilpâye, *Plan*: musattih, harita, *Poinçon*: baba

Vahid, *Bazı İstulâhât-ı Mühimme-i Sınâiye Hakkında Mutâlaât*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, R. 1331/1915-1916.

Vahid Bey sanat terimleri üzerine ilk olarak *Sabah* gazetesinde yazmıştır. Sonrasında gerek Salomon Reinach'tan tercüme ettiği *Apollo* gerekse C. Bayet'ten tercüme ettiği *Muhtasar Sınâat Tarihi* isimli kitaplarının girişinde kavramlar konusuna değinerek burada bazı kelimelerin açıklamalarına yer vermiştir. O dönemde sanat terimlerinin tam olarak oturmamasından yakınan ve bundan dolayı yabancı dillerden sanat kitaplarını tercüme etmenin mümkün olmayacağını düşünen Vahid, sanat kavramları üzerine inceleme ve fikirlerini *Bazı İstulâhât-ı Mühimme-i Sınâiye Hakkında Mutâlaât* adlı küçük eserinde bir araya getirmiştir.²³³ Risalenin “Beyan-ı maksat” başlıklı önsözünde Mehmed Vahid Bey bu konuda şunları söylemektedir:

“İstulâhât-ı sınâiyye-i ecnebiyyenin lisanımızda mukabilleri layıkıyla teessüs etmemiş olduğu için sınâât-ı nefiseye müteallik kütüb ü müellefâtın Tükçe'ye tercümesi mümkün olmayacağını mukaddemâ nazar-ı dikkate alarak evvel emirde ıstulâhât ve tabirâtın vaz' ve tayini emeliyle icra eylediğim tetkikattan mütehassıl netayici 18 Eylül 1325 tarihli *Sabah* ceridesiyle mevki-i münakaşaya vaz' etmiş ve usûl-i hâzıra-i tedriste bir mevki-i mühim ihraz eden tarih-i sınâata dair henüz memleketimizde mükemmel bir risalenin mevcut olmamasını da bir nakîsa addederek böyle bir eserin lisanımıza naklini çoktan kararlaştırmış idim.”²³⁴

Bu küçük risalede Vahid Bey sanat kavramları üzerine ileride daha uygun olanları tayin edilinceye kadar kendi kişisel gayretiyle belirlediği terimlere yer vermiştir. Bu konuda önsözünde şunları söylemiştir.

“Tabir-i mütekâbil olmak üzere bulmaya çalıştığım kelimatın müteradif-i tam olduklarını temin edemem. Olsa olsa bunları, daha münasiplerini tayin ve tesise salâhiyetdâr aklâmı icâleye bir vesile-i teşvik olur emniyesiyle enzâr-ı irfana arz eylemiş olduğumu söylemeyi bile zâit addederim.”²³⁵

Vahid Bey'in bu eseri içerik olarak iki kısımdan meydana gelmektedir. Birinci kısımda Fransızca sanat kavramlarına karşılık kullanabileceğimiz kelimeler üzerine

²³³ Vahid, *Bazı İstulâhât-ı Mühimme-i Sınâiye Hakkında Mutâlaât*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331, 33 s.

²³⁴ Vahid, *a.g.e.*, s. 5.

²³⁵ Vahid, *a.g.e.*, s. 5.

yaptığı açıklamalardan sonra teklif ettiği kelimeler bulunmaktadır. “Cedvel-i Lügât” başlığını taşıyan ikinci kısımda ise üçyüz sekiz tane sanat teriminin Fransızca-Türkçe-Almanca sıralamasıyla karşılıkları verilmiştir.

Birinci kısımda Vahid *art*, *artiste*, *arts décoratifs*, *arts industriels*, *arts plastiques* kavramları hakkında gerekli açıklamaları yaptıktan sonra kavramlara şu karşılıkları vermiştir:

Art: sınıât, **Artiste:** sınıâtkâr, **Arts décoratifs:** sınıât-ı tezyîniye, **Arts industriels** sınıât-ı hirefîye yahut hiref-i sınıâiye, **Arts plastiques:** sınıât-ı temsîliye.

Vahid’in devamında ise kavramlara verdiği karşılıkları şunlardır:

Ciment armé: mersûs çimento veya demir çimento, **Classique:** Romantique kelimesine müracaat, **Colonne:** Pilier kelimesine müracaat, **Coloris:** meziyet-i levniye, hâssa-ı levniye veya hey’et-i elvân, **Contrefort:** pâyende, **Dessin:** Peinture kelimesine müracaat, **Enluminure:** Miniature kelimesine müracaat, **Idéalisme:** meslek-i mütehayyilîn, **Image:** tasvir, **Impressionisme:** meslek-i ıntibâ’iyyûn, **Industrie:** hiref ve sınıâyi‘ veya sınıâyi‘-i âdiye veya sadece sınıâyi‘, **Intellectualisme:** meslek-i istizhâniyyûn, **Métier:** Art kelimesine müracaat, **Miniature ve Enluminure:** minyatür ve müzehhib, **Modelé:** tarz-ı temsil, **Néo Grec yahud Néo Hellénisme:** nev-Yunânî, **Nuance de forme:** şîve-i eşkâl, **Paysage:** buk‘a, **Peinture ve Dessin:** resim ve nakş, **Pilier ile Pilastre ve Colonne:** pil-pâye ile âmûd ve sütun, **Plate-bande:** düz bend, **Pleinairisme:** usûl-i birûnî, **Pointillisme:** usûl-i münakkat, **Primitifs:** evveliyyûn, **Profession:** Art kelimesine müracaat, **Raccourci:** muktasır, **Réalisme:** meslek-i hakikiyyûn veya tarz-ı hakikat-perestî, **Romantique:** romantik, **Sculpture:** nahhât ve nâhit, **Silhouette:** siluet veya muhit-i şeklî, **Symbolisme:** usûl-i semiyeye, **Talent:** hüner, **Tecnique:** Art kelimesine müracaat.

İkinci kısımda *Cedvel-i Lügât* başlığı altında Fransızca-Türkçe-Almanca olarak verilen kelimeler şunlardır:

-A-

Abaque – Tabla – *Abacus, Deckplate*

Abside – Absid – *Apsis*

Académie – Bir numune-i zî-ruha göre yapılan çıplak veya hafifce mestur tasvir
–*Zeichnung nach eniem Modell, Akademistück*

Académique (style) üslub-i tekellüf-âmîz, üslub-i gayr-i tabî – *Akademisch*

Adresse – Mahâret-*Geschick*

Aigre (teint) – Bâsıra nâ-pesend (bir renk) – *Grell, grelles Färben*

Allégorique – Manidâr, kinâî, mecâzî – *Allegorie, sinnbildliche Darstellung*

Animalier – Nâkış-ı hayvânât, hayvânât-nigâr – *Tiermaler*

Antique (l') – Yunan ve Roma Sınâatı – *Kunst der Alten*

Apothéose – Te'lîh – *Apotheose*

Appareil – Örgü – *Mauerverband*

Aptitude – İsti'dâd – *Anlage*

Aquafortiste – Tizâbkâr – *Kupferstecher*

Aquarelle – Sulu boya – *Wasserfarbenmalerei*

Arc – Kemer – *Bogen*

Arcade – Kemer sırası, sıra kemerler – *Bogengang*

Arc-boutant – İstinâd kemeri – *Strebebogen*

Arc brisé – Kavş-ı münkesir – *Spitzbogen*

Arc de triomphe – Tak-ı zafer – *Triumphbogen*

Archéologie – İlm-i âsâr-ı atîka – *Alttertumskunde*

Archéologue – Âlim-i âsâr-ı atîka – *Alttertumsforscher*

Architecte – Mimar – *Baumeister*

Architecture – Sınâat-ı mimariye – *Baukunst*

Architecture civile – Mimari-i beledî – *Bürgerliche Baukunst*

Architecture religieuse – Mimari-i mezhebî – *Religiöse Baukunst*

Architrave – Saçak tabanı – *Architrav, Deckbalken*

Archivolte – Kemer pervazı – *Unterbogen*

Arcs diagonaux – Kutrî kemerler – *Kreuzbogen, Gratbogen*

Arcs doubleaux – Muzâaf kemerler – *Gurtbogen, Querbogen*

Arcs en plein cintre – Tam kavis üzre kemerler – *Rundbogen*

Art – Sınâat – *Kunst*

Art (Histoire de l') – Tarîh-i sınâat – *Kunstgeschichte*

Art (Œuvre d') – Eser-i sinâat – *Kunstwerk*

Arts (Beaux-) – Sınâat-i nefîse veya cemîle – *Schöne Künste*

Arts d'agrément – Sınâat-i lehviye – *Erheiternde Künste*

Arts décoratifs – Sınâat-i tezyîniye – *Decorative Künste*

Arts et métiers – Sınâat ve hîref – *Kunst und Gewerbe*

Arts industriels – Sınâat-ı hîrefiyye – *Gewerbekünste*

Arts mécaniques – Sınâat-i mîhânîkiyye – *Mechanische Künste*

Arts plastiques – Sınâat-i temsîliyye veya şekliye – *Bildende Künste*

Artificiel – Sunî, gayr-i tabî – *Künstlich*

Artisan – Hîrfetkâr – *Handwerker*

Artiste – Sınâatkâr – *Künstler*

Artistique – Sınâat – *Künstlerisch*

Ascétique – Zâhidâne – *Ascetisch, Strengfromm*

Aspect sévère – Huşunetli tarz ve heyet – *Strenges Aussehen*

Assimiler (s) – Temeessül, tekabbül etmek – *Sich assimilieren*

Atelier – Sınâatgâh, Atelye – *Werkstätte, Werkstatt*

Austère – Anîf olan, beyhude ve vâhî tezyînat ve zarâfeti hâric bırakan (zarâfetden müctenib) – *Ernst, schmucklos*

Austérité – Huşunet, zînetsizlik – *Strenge, Schmucklosigkeit*
Autel – Mezbah – *Opher-Altar*

Autel – Mihrâb (Kilisede) – *Mess-Altar*

Autel (maître-) – Baş mihrâb – *Hoch-Altar*

Auvent – Saçak – *Schirmdach, Wetterdach*

-B-

Baptistère – Ta'midhâne – *Taufkapelle*

Bas-côtés – Cenâhayn (Kilisede) – *Seitenschiffe (einer Kirche)*

Base (d'une colonne) – Sütun kâidesi – *Säulenfuss, Basis*

Batailliste – Nâkış-ı mehâribât – *Schlachtmaler*

Beaux-arts – Sınâât-ı nefîse veya cemîle – *Schöne Künste*

Berceau (voute en) – Beşik tonoz – *Tonnengewölbe*

Bon Pasteur – Râ'î-i kerîm (hazreti İsa'dan kinâye) – *Guter Hirte*

Brillant (le) – Revnak, celâdet – *Glanz*

Broderie – İşleme – *Stickerei*

Buste – Nîmheykel – *Brustbild (nakşda), Büste (nahtda)*

-C-

Camée – Kabartmalı taş – *Kamee, Cameo (erhaben geschnittener Stein)*

Capacité – İktidâr – *Befähigung*

Caprices – Hevesât – *Launen*

Caractère – Vasf-ı fârik – *Charakter, Eigenthümlichkeit*

Caricature – Resm-i muzhik – *Zerrbild*

Carrière – Meslek – *Beruf*

Cathédrale – Başkilise, kilisâ-yı kebîr – *Dom, Münster*

Céramique – Çömlekçilik, sînâat-ı hazfiye – *Töpferkunst, Keramik*

Chambranle – Söve pervazı – *Einfassung (einer Tür, eines Fensters)*

Chapelle (d'une eglise) – Bir kilisenin mihrâb dâiresi – *Kapelle*

Chapiteau – Sütun başlığı – *Kapitell*

Chef-d'œuvre – Eser-i nefîs – *Meisterwerk*

Chœur – Zemzemegâh – *Chor*

Choromolithographie – Renkli taş basma – *Farbensteindruck*

Ciment armé – Mersus çimento, demir çimento – *Eisenbeton*

Cintre – Kantara – *Lehrbogen, Bogengerüst*

Ciselé – Kalem ile işlenmiş, tırâşîde – *Mit dem Grabstichel bear-beitet, ciseliert*

Ciseler – Kalem ile işlemek – *Mit den Grabstichel bear-beiten*

Ciselet – Kuyumcu veya hakkâk kalemi – *Grabstichel*

Ciseleur – Kalemle işleyen, kalemkâr – *Metallstecher, Ciselierer*

Ciselure – Kalemle işleme – *Getriebene Metallarbeit*

Clair-obscur – Zıll u ziyânın usul-i tevzî’î (nireng-i zıll u ziyâ) – *Helldunkel*

Claveau – Kapak taşı – *Wölstein des Bogens*

Colonnade – Sütun silsilesi – *Säulenhalle*

Colonne – Sütun – *Säule*

Coloriage – Elvâna bulama – *Austuschen*

Coloris – Meziyet veya hâssa-i levniye, heyet-i elvân – *Farbengebung, Kolorit*

Coloris dur – Sert bir tarz-ı telvîn – *Hartes Kolorit*

Coloris harmonieux – Ahenkdâr heyet-i elvân – *Harmonisches Kolorit*

Coloris heurté – Mütenâfir renkler – *Scroff aufgetragene Farben*

Coloriste – Renkşinâs – *Kolorist*

Contrefort – Pâyende – *Widerlager*

Contre-réforme – Ta’dilât-ı mezhebiyye hilâfgirliği – *Gegenreformation*

Coupole – Kubbe – *Kuppel*

Corniche – Pervâz – *Kranzgesims*

Couleur – Renk, levn – *Farbe*

Criard – Bâsıra-hırâş, keskin, şedîd, bâriz – *Schreiend*

Croisée d’ogives – Beyzî – *Spitzbogenfenster*

Cru – Ham (renk) – *Grell, schroff*

-D-

Déclamateur – Tantana-pîrâ – *Schwülstig*

Décorateur – Zinetkâr, tezyînâtkâr – *Dekorationsmaler*

Décoratifs (Arts) – Sınâat-ı tezyîniyye – *Dekorative Künste*

Décorative (Peinture) – Nakş-ı tezyîni – *Dekorative Malerei*

Dessin – Resim – *Zeichnung*

Dessinateur – Ressam – *Zeichner*

Développer (se) – Kesb-i tevessu‘ ve inbisât etmek – *Sich entwickeln*

Discordant – Münâfir, âhenkşiken – *Unharmonisch*

Don – Mevhibe – *Geschenk, Gabe*

Doucereux – Letâfeti ca‘lî olan – *Süßlich*

Dur – Haşîn, dürüş – *Hart*

-E-

Eau-forte – Âb-ı tîz – *Aetzung (Aetzen)*

Ébénisterie – Abonosculuk – *Kunsttischlerei*

Échantillon – Örnek – *Muster*

Échine – Çanak – *Echinus*

Éclat – Şa’şa’a – *Glanz*

Éclectique – İntihâbkâr, intihâbkârâne – *Eklektiker, eklektisch*

Éclectisme – Meslek-i intihâbkârî – *Eklektizismus*

École – Meslek (bir sînâtkârın tarz-ı mahsûsu) – *Schule (Maler =)*

Émaillerie – Minâcılık – *Schmelzearbeit*

Enfers – Tamular, dârü’l-bevâr, cehennem – *Hölle*

Engagée (Colonne) – Duvar dahiline yarı gömülmüş sütun – *Halbsäule*

Enlumineur – Müzehhib – *Ausmaler*

Enluminures – Tezhîbât – *Ausmalungen*

Entablement – Saçak – *Gebälk*

Épisodes de la vie – Sânihât-ı hayat – *Lebensabschnitt*

Esquisse – Taslak, numune – *Skizze (nakşta); Model (nahtta)*

Esthétique – ilm-i hüsn, ilm-i bedâyi‘ – *Aesthetik (Lehre vom Schönen)*

État – Silk – *Stand*

Expression – Tarz-ı teblîğ, şîve – *Ausdruck*

Extatique – Aşk-ı ilâhîye dalmış-vecd u hâl sâhibi – *Verzückt*

Extrados – Sath-ı harici – *Bogenrücken*

Ex-voto – Nezîre, adak – *Votivbild*

-F-

Façade – Veche-i binâ – *Vorderseite*

Facture (d'une bone) – Yayımı iyi – *Ausführung, Ausarbeitung*

Fade – Letâfetî ca‘lî ve kelâl-âver – *Schal, geschmacklos*

Fadour – Melâhatsiz – *Schalheit, Geschmacklosigkeit*

Faïence – Çini – *Steingut*

Figurés (monuments) – Âbidât-ı tasviriye (musavvere) – *Bildlich*

Fragment – Heykelpâre, parça, kısım – *Bruchstück*

Fresque – Nakş-ı cidârî, sıva üzerine nakış, fresko – *Freskomalerei*

Frise – Firiz, kitâbe – *Fries*

Fronton – Cebhe – *Giebel*

Fût – Sütun gövdesi – *Schaft*

-G-

Galerie (de peinture) – Mecmûa-i menkûşât, galeri – *Bildergalerie*

Genre (peinture de) – Me'nus mevzular nakşı, nakş-i ünsî – *Genremalerei*

Glyptique – Hakk-ı ahcâr sînâatı – *Steinschneidekunst*

Gothique a lancettes – [Gotik mimârisinde] Üslub-i mibzagi – *Gothischer Lanzettenstil*

Gothique rayonnant – [Gotik mimârisinde] Üslub-i muşâ'şâ' – *Gothischer strahlender Stil*

Gothique flamboyant – [Gotik mimârisinde] Üslub-i vehhâc – *Gothischer Flamboyantstil*

Graver-Hakk etmek-*Stechen*

Gravure – Hakkâklık, eser-i mahkûk – *Kupferstich*

Grimaçent – Müşmeiz – *Verzerret*

Groupe – Heyet-i musavvere, grup – *Gruppe*

-H-

Hiératique – Ruhânî, ruhbânî – *Priesterlich*

-I-

Idéal – Gâye-i emel, bedia'-i hayâlî, gâye-i kemâliye – *Ideal, Musterbild*

Idéalisme – Meslek-i mütehayyilin – *Idealismus*

Idéalistes – Hayâliyyûn, hayâl perestler – *Idealisten*

Illustrations – Musevverât (resimler) – *Illustrationen*

Image – Tasvîr – *Bild*

Imagier – Tasvîrkâr – *Bildermacher*

Impressionisme – Meslek-i intibâ'ıyyûn – *Impressionismus*

Impressions – İhtisâsât – *Eindrücke*

Incrustation – Kakma – *Einlegen (eingelege Arbeit)*

Individu – Ferd, âdem – *Einzelwesen, Mensch*

Industrie – Sanayi-i âdiyye, hıref – *Gewerbe*

Industrieux – Ma’rifetli, hünlerli – *Sinnreich, geschickt*

Inégal – Ittıradsız – *Ungleichmässig*

Inscription – Kitâbe – *Inchrift*

Inspirer (s’...de) – ... ile mülhem olmak, mülhemâtını ... den ahzetmek – *Sich begeistern an...*

Intaille – Kazılmış taş, oyma taş – *Geschnittener Stein*

Intellectualisme – Meslek-i istizhâniyyun – *Intellektualismus*

Intellectualiste – Müstezhin - *Intellektualist*

-J-

Jeu (de lumière et de l’ambre) – Nireng-i zıll u ziyâ – *Spiel (des Lichtes)*

Joaillerie – Cevâhircilik – *Juwelierkunst*

Jubé – Bölme, minber – *Lettner*

-L-

Laboratoire – Ma’mel, ameliyâthâne – *Werkstatt*

Linteau – Söve – *Türsturz*

Lithographie – Taş basma – *Steindruck*

Luministe – Pertevkâr – *Leuchtmaler*

-M-

Mariniste – Menâzır-ı bahriye nâkış-ı – *Marinemaler*

Martyr – Azâb-dîde – *Märtyrer*

Massif – Kütle asâ, som – *Plump, schwerfällig, massiv*

Méiter – Hırfet – *Handwerk*

Miévre – Tavr-ı ca’lî – *Mutwillig*

Miniaturiste – Minyâtürcü, minyatür-nigâr – *Miniaturmaler*

Modelage – Temsîl – *Modellieren*

Modèle – Numune – *Muster, Vorbild*

Monument – Âbide – *Denkmal*

Mosaïste – Mozaik sâniî, mozaiknigâr – *Mpsaikarbeiter*

Moulage – Alçıdan ma‘mul kalıb – *Abguss*

Moulure – Silme – *Gesims*

-N-

Nature morte – Tabîat-ı sâkine (veya meyyite) – *Stilleben*

Nef – Ma‘ber (kilisede) – *Schiff*

Néo-grec, néo-hellénisme – Nev-Yunânî – *Neugriechisch, Neuhellenismus*

Nervures – Kemerlerin müvelled veya müveccehleri – *Gewölberippen, Gurte*

Nervures saillantes – Müvelledleri çıkıntılı – *Vorspringende Rippen*

Noyau – Merdivenin kısm-ı merkezisi – *Treppenspindel*

Nu (le) – Şekl-i uryân, bürehne, bürehnegî – *Nackte (das)*

Nuances de forme – Şive-i suret – *Formenabstufung*

-O-

Ogive – Beyzî – *Spitzbogen*

Ordres – Nizâmât-ı mimâriye – *Ordnungen*

Orfévrerie – Kuyumculuk – *Goldschmiedekunst*

Originalité – Bidâat-ı mahsûsa – *Eigenart*

Ornemaniste – Müzeyyinatkâr – *Verzierer*

Ossature – Binanın iskeleti – *Knochenbau*

-P-

Paysage – Buk‘a (menâzır-ı bukâ‘iye veya buk‘akârî) – *Landschaft*

Paysagiste – Buka‘kâr(menâzır-ı bukâ‘iye nâkış) – *Landschaftsmaler*

Peintre – Nâkış – *Maler*

Peintre décorateur – Nâkış-i zînetkâr (yâhud zînetsâz) – *Dekorationsmaler*

Peintre d’histoire – Vekâyi-i târihiye nâkşı (nâkış-ı târih) – *Historienmaler*

Peinture – Nakş – *Malerei*

Peinture á fresque (al fresco) – Taze sıva üzerine nakş – *Freskomalerei*

Peinture á la détrempe – Zamklı nakş – *Malerei mit Wasserfarben*

Peinture á la gouache – Suda mahlûl boya ile nakş – *Wassermalerci*

Peinture á l’encaustique – Bal mumlu renklerle nakş – *Wachsmalerei*

Peinture á l’huile – Yağlı boya ile nakış – *Oelmalerei*

Peinture décorative – Nakş tezyînât-kârı – *Decorative Malerei*

Peinture de genre – Vekâyi’ veya menâzır-ı ünsiye (veya me’nûse) nakşı – *Genremalerei*

Peinture d’histoire – Vekâyi’-i târihiyye nakşı (nakş-ı târihî) – *Historienmalerei*

Peinture de marine – Hâdisât ve menâzır-ı bahriye nakşı (nakş-ı bahrî) – *Marinemalerei*

Peinture de natures mortes – Tabî‘at-ı sâkine (veya meyyite) nakşı – *Stillebenmalerei*

Peinture de paysages – Menâzır-ı bukâ‘iye nakşı (nakş-i buk‘akârî) – *Landschaftsmalerei*

Peinture murale – Nakş-ı cidârî – *Wandgemälde*

Personnalité – Hüviyet veya şahsiyet-i sînâ‘iye – *Persönlichkeit*

Personnification – Timsâl-i mücessem veya müşahhas – *Verkörperung*

Perspective – İlm-i menâzır – *Perspektive*

Pilastre – Âmûd, pilastro – *Pilaster, Wandpfeiler*

Pilier – Pilpâye – Pfeiler

Pittoresque – Nakış ve tasvîre lâyük bir güzellik – *Malerisch*

Plan – Satıh, zemîn – *Grund*

Premier plan ou avant-plan – Sath-ı mukaddem (ön sath) – *Vordergrund*

Plan central – Sath-ı merkezî (orta sath) – *Mitte der Bühne*

Arrière plan – Sath-ı muahhar (ard sath) – *Hintergrund*

Plastiques (Arts) – Sınâat-ı temsîliye veya şekliye – *Bildende Künste*

Plate-bande – Düz – *bend-Geradliniger Bogen, Gerader Bogen, Scheitrechter Bogen*

Pleinairisme – Nakş-ı bîrûnî – *Freilichtmalerei*

Pointillisme – Nakş-ı münakkat – *Punktiermalerei*

Polychromie – Ta‘addüd-i elvân – *Polychromie*

Porcelaine – Fağfûri – *Porzellan*

Portrait-Timsâl-Bildnis

Portraitiste – Timsâlkâr – *Bildnismaler*

Poteau – Direk, sırık – *Pfahl, pfosten*

Poutre – Kiriş – *Balken, Träger*

Primitifs (les) – Evveliyûn, ibtidâiyûn – *Primitiven (die)*

Profane – Münâsibet-i mezhebiyeden ârî, bigâne-i mezheb – *Weltlich (nicht kirchlich)*

Profession – Sanat – *Stand und Gewerbe*

-Q-

Quaternaire (époque) – Devre-i rübâ’iye – *Quartäformation*

Quattrocentisti (les) – Dört yüzlüler [İtalya’da on beşinci asır sînâatkârânı] – *Quattrocentisten*

-R-

Raccourci – Muktasar – Verkürzung

Raccourci (desiner en) – Muktasaran resmetmek – Mit Verkürzung zeichnen

Réforme – Ta'dîlât-ı mezhebiye, yani protestanlık – Reformation

Relief – Kabartma – Relief erhabene Arbeit

Relief (bas-) – Alçak Kabartma – Flachrelief

Relief (haut-) – Yüksek kabartma – Hochrelief

Rephoussé – Kakma – Getriebene Arbeit

Représentant (d'une école) – Bir meslek-i sînâ'îyyenin nümâyendesi, mümessili
– Vertreter (einer Schule)

Représentation – Tasvîr – Daerstellung

Restaurer – Hâl-i kadîmine ircâ' – Wiederherstellen

Revêtement – Kaplama – Verkleidung

Ronde-bosse – Şekl-i mücessem – Rundwerk

Rustique – Rustâ – Bäuerisch

-S-

Salon – Salon (meşher-i âsâr-ı menkûşe) – Gemäldeausstellung

Sculpteur – Nâhit – Bildhauer

Sculpteur en marbre – Mermer tırâş – Marmorbildhauer

Sculpture – Naht – Bildhauerei, Plastik

Sensation – Tahassüs – Empfindung

Sensibles (formes) – Tahassüsiye (eşkâl) – Merklich

Sensue – Havas ve nefsi okşayan, nefis-engîz – Sinnlich

Sensuellement – Müştehiyâne – Sinnlich, wollüstig

Sévère (style) – Üslub-i şedîd, zarîf olmaktan ziyâde muntazam olan, düz ve sâde – Streng, schmucklos, rauh

Silhouette – Tahtîta, muhît-i şeklî, tasvîr-i zillî – *Schattenriss, schattenbild*
Souple (talent) – Herşeye yatan bir hüner, hüner-çâlâk – *Geschmeidig, biegsam*
Specimen – Enmûzec – *Muster, Probe*
Spirituel – Nüktebîn, nüktebînâne – *Witzig, geistreich*
Statuaire (la) – Heykeltıraşlık – *Bildhauerei*
Statuaire (le) – Heykeltıraş – *Bildhauer*
Statue – Heykel – *Standbild, Statue*
Stuc – Mermer sıva – *Stuck*
Styliser – Eşkâl-i hendesiye tarzında irâe etmek – *Stilisieren*
Svelte – Endâm vekâmeti mevzûn – *Schlank*
Symbolique – Rumuzî – *Sinbildlich, symbolisch*
Symbolisme – Usûl-i semmiye – *Symbolismus, sinnbildliche, Darstellung*

-T-

Tableau – Levha – *Gemälde*
Tailloir – Tabla – *Deckplatte, Abacus*
Talent – Hüner – *Talent*
Talent (souple) – Çâlâkî-i hüner, her şeye yatan ner-hüner – *Talent (schmiegsames)*
Tapiserie – Halıcılık – *Teppichweberei*
Tecnicien – Erbâb-ı fen, me'mur-i fennî – *Techniker*
Technique – Usûl-i fenniye, cihet-i fenniye, fennî – *Technisch*
Termes d'art – İstîlâhât-ı sînâ'îyye – *Kunstausdrücke*
Touche – Renklerin sûret-i vaz'ı, tarz-ı telvîn – *Farbenauftrag*
Transept – Dehliz-i kâtı' – *Querschiff*
Tympan – Tabl, tabl-ı müsellesî – *Giebelfeld, Türbogenfeld*

Type – Şekil veya simâ-yı umumî – *Typus, Vorbild*

-V-

Verrerie – Camcılık – *Glasbläserei*

Voûte – Tonoz – *Gewölbe*

Voûte d'arêtes – Müttekâtı' tonozlar – *Kreuzgewölbe*

Voûte à nervures – Müvelled veya müveccehli müttekâtı' tonozlar – *Rippenkreuzgewölbe*

Voûte en berceau – Beşik tonoz – *Bogengewölbe*

Voûte nervée – Müvelledli tonoz – *Rippengewölbe*

Voluptueusement – Müştehiyâne, nefis-perestâne – *Mit Wollust*

Voluptueux – Müştehiyât-perest – *Wollüstig, üppig*

Volute – Kıvrım minhanîsi – *Schnecke*

Vousoir – Kemer taşı – *Gewölbstein, Bogenstein*

Sonuç

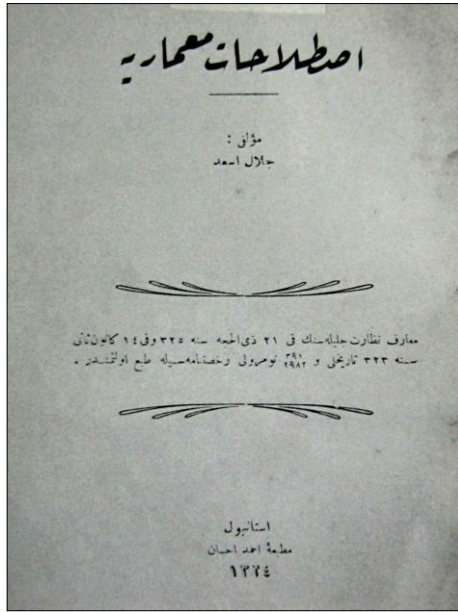
Sanat sözlükleri 20. yüzyılın başlarından itibaren yayınlanmaya başlamıştır. Bir tanesi mimari, iki tanesi ise güzel sanatlar olmak üzere müstakil olarak yayınlanmış toplam üç sanat sözlüğü bulunmaktadır. Bu küçük sözlüklerin dışında tercüme edilen eserlerde ve hazırlanan müze rehberlerinin sonunda da konuyla ilgili küçük lügatçeler bulunmaktadır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren özellikle Fransızca'dan yapılan tercüme terim sorununu da beraberinde getirmiştir. Sanat sözlüklerinin ortaya çıkışı aslında tercüme sorununu aşma gayretinden kaynaklanmaktadır. Bu problem sadece sanat terimleri ile de sınırlı değildi. Hemen hemen her bilim dalıyla ilgili olarak Batıdan yapılan tercümelerde bu durum söz konusu idi.²³⁶

Celal Esad mimari sözlüğünde malzeme, alet-edevat, yapı türleri, ölçü birimleri, mimari tezyinat ve mimari unsurlar ile ilgili terimleri derlemiştir. Bu sözlüğü diğerlerinden ayıran yanı güzel sanatlardan sadece mimariye ayrılmış olması ve Türkçe-Türkçe olarak hazırlanmasıdır. Celal Esad ve Mehmed Vahid'in hazırladıkları diğer sözlükler ise mimari ve diğer plastik sanatlarla ilgili terimleri kapsamaktadır. Ayrıca bu iki sözlükte terimlerin Fransızca karşılıkları da verilmekteydi. Hatta Mehmed Vahid kendi çalışmasına terimlerin Almanca-Türkçe-Fransızca'larının bulunduğu bir de lügatçe koymuştur.

Celal Esad ile Vahid Bey'in birer sene arayla meydana getirdikleri sanat terimleri ile ilgili sözlükler arasında yaklaşım olarak bazı farklar bulunmaktadır. Celal Esad Fransızca kavramlara dilimizde sadece karşılık bulmuş ve kelimenin ifade ettiği manayı açıklamakla yetinmiştir. Vahid Bey ise Fransızca kavramlara karşılık teklif etmiş olduğu kelimelerin sebebini açıklayarak dilimizde en uygun kullanabileceğimiz kavramı farklı kelimeler ile kıyas yaparak en uygununu bulmaya çalışmıştır.

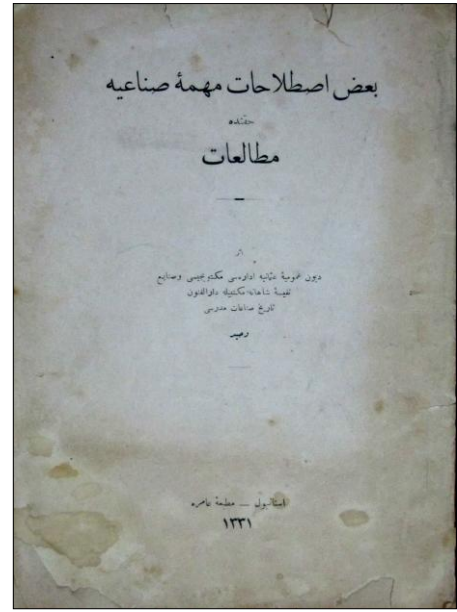
²³⁶ O dönemde Batıdan yapılan tercümelerde ortaya çıkan kavramsal sorunları aşmak için kurulan İstılahât-ı İlmiye Encümeni bütün bilim dallarını kapsayan bir sözlük hazırlamak istemiştir. Fakat bu sözlüğün sadece "A" harfini kapsayan birinci cildi yayınlanabilmiştir, bkz. *Kamus-i İstılahât-ı İlmiye*, İstılahât-ı İlmiye Encümeni tarafından tertip edilmiştir, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333, 210 s.

Sözlüklerin kapak fotoğrafları.

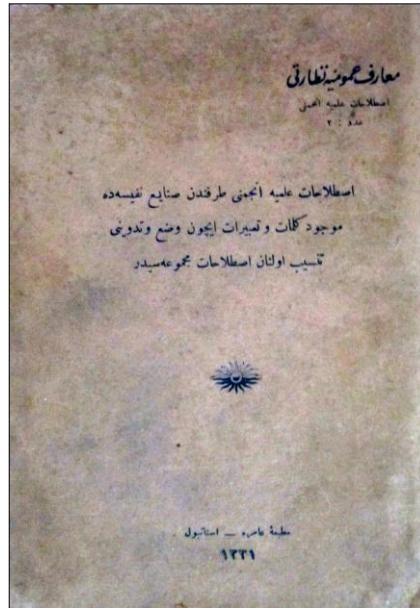
Fot. 2.2.3.1.

a

Fot. 2.2.3.2.

b

Fot. 2.2.3.3.

c

a) Celâl Esad, *Istılâhât-ı Mimâriye*. b) Vahid, *Bazı Istalâhât-ı Mühimme-i Sınâiye Hakkında Bazı Mutâlaât*. c) Celal Esad, *Istılâhât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanâyi-i Neğisede Mevcut Kelimât ve Tabirât İçin Vaz' u Tedvîni Tensîb Olunan Istılâhât Mecmuasıdır*.

2.2.3. Mimari Monografiler

Sanat tarihi metinlerinden en erken tarihli örneklerine rastladığımız alan mimari monografilerdir.²³⁷ Sadece bir yapının tarihçesini anlatan bu eserlerin kıymeti konuyu ele alış biçimlerindeki niteliğinden ziyade mimari monografi alanındaki yazım tarihimizin ilkleri olması sebebiyledir. Bu alanda eser veren kişiler arasında Aleksandr Kostanidi, Hüseyin Gâlib, Mehmed Ziya, Kemurâzâde Seyfeddin Fehmi ve Ahmed Efendi yer almaktadır.

Osmanlı'da matbu mimari monografi metinleri 1850'lerden itibaren ortaya çıkmaktadır. Metinler çok hacimli eserler olmayıp genelde risale olarak kabul edilmekte ve iki elin parmaklarını geçmeyecek kadar az sayıdadır. Konuyu ele alış biçimleri ile görsel malzeme kullanımı zamana ve müellifin içinde bulunduğu toplumsal sürece bağlı olarak değişim göstermektedir. Kitaplardaki yöntem günümüz yaklaşımlarını derinden etkileyecek tarzda değildir. Bu eserler kronolojik olarak şunlardır:

Feth-i Kostantiniye ve Tarif-i Ayasofya, İstanbul: İstihkâm Alayları Taş Destgâhı, H. 1273/1857.

Mimari monografiler ile ilgili belirleyebildiğimiz en erken tarihli (1273/1857) kitap *Feth-i Kostantiniye ve Tarif-i Ayasofya*'dır.²³⁸ Bu eser, İstanbul'un fethini anlatmakla birlikte Ayasofya hakkında bilgi de vermektedir. Kitabın müellifi bilinmemektedir ama üslubundan hareketle “Müslüman” bir müellif tarafından yazılmış olabileceğini söyleyebiliriz. Ayasofya'nın fethin en belirleyici sembollerinden biri olması onun her zaman İstanbul'un fethiyle birlikte anılmasına sebep olmuştur. Bu kitapta Kostantiniye ve Ayasofya'nın, fethi çağrıştıran anahtar kavramlar olarak kullanıldığını görmekteyiz. II. Mehmed'e Fatih isminin Kostantiniye'nin fethinden sonra verilmesi “fetih” kavramının II. Mehmed-Kostantiniye-Ayasofya kelimeleriyle bütünleşmesine sebep olmuştur. Kitabın isminde ve içeriğinde bu durum söz konusudur.

²³⁷ Monografi: (Yunanca mono=tek, grafeion=yazı kelimelerinden). Yalnız bir şey veya bir tarza aid izahat ve târifat. Yalnız bir sanatkârın hayat ve eserleri hakkında yazılmış olan kitab. Bir âbide, bir tablo veya bir heykel hakkında yazılmış yazı. Yalnız bir tarza aid olan sanat eserleri hakkında yazılmış kitab. “Bursa'da Yeşil Caminin monografisi” demek o caminin tarihini, mimari şeklini, üslûbunu, planlarını ve mimari kısımlarını tetkik ve izah etmek üzere yazılan eser demektir. Fr. Monographie. Celal Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, 3. bs., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983, c. III, s. 1464.

²³⁸ *Feth-i Kostantiniye ve Tarif-i Ayasofya*, İstanbul: İstihkâm Alayları Taş Destgâhı, 1273, 60 s. Bu kitabın basım tarihi ve yeri belirtilmemiş bir başka baskısı daha bulunmaktadır.

Kitabın değerlendirmesini yapacağımız kısım 42. sayfadan itibaren başlayan Ayasofya'ya ayrılan bölümdür. Müellif konuyu anlatmaya bir efsaneyle başlamaktadır. Bu efsaneye göre kilise inşaatı başladıktan sonra mimar on sene boyunca gözden kaybolmaktadır. On sene sonra geri dönen mimar kubbeyi yapmadan önce inşaatın oturması için gittiğini söyler. Mali sıkıntı yüzünden yarım kalan inşaat yine başka bir efsaneye göre yüzü nurlu bir kişinin işaret ettiği yerdeki hazinenin ortaya çıkarılmasıyla tamamlanmıştır. Daha sonra yazar sütunların nereden getirildiği, sütunların kalıplarla hazırlanmış dökme direkler olmasıyla ilgili rivayetler, Süleyman Mabedi'nde Hz. Nuh'un gemisinin parçalarından yapılan kapıların Ayasofya'ya getirilmesi, pencerelerin ereve ve parmaklıklarının altın, gümüş, kurşun ve demirden yapılması, kubbenin kenarlarına dört büyük (Cebrail, Azrail, Mikail, İsrail) meleğin resimlerinin yapılması, Ayasofya'nın ne kadara mal olduğu konusunda bilgiler vermiştir.

Kitap rivayet ve efsaneler ile devam etmektedir. İmparatorun eşinin, benzeri olmayan bir kilise yaptırmak istemesi üzerine bunu yapabilecek bir mimarı memlekette bulamaması ve bin yaşındaki bir keşişin tavsiyesiyle cilalı mermer üzerinde yumurtayı durdurabilecek olanın bu yeteneğe sahip olabileceğiyle ilgili efsane anlatılmaktadır. Gaipten gelen bir adamın yönlendirmesiyle yüzüğün üzerine yumurtayı koyarak dikebilen on yaşındaki bir çocuğa bu görev verilir. Gaipten gelen adamın çocuğu yönlendirmesiyle inşaatın yapılacağı arsa üzerine kum dökülüp planı çizilir, su bulana kadar temel kazılır, kazıklar çakılır, üzerine bakır dökülür ve inşaata başlanarak bitirilir. Devamında binanın depremden korunması için zemine sarnıç yapılması, imparatorun altın ve gümüş taşlardan kilise yapmak istemesi üzerine bin yaşındaki keşişin ileride bu durumun yağmalara sebep olabileceği ihtimalinden dolayı taş kullanılmasını tavsiye etmesi anlatılır. İnşaatın çok uzun sürmesi üzerine çocuğun yaşlanması ve o dönemde insanların çok uzun süre (dört yüz, beş yüz sene) yaşamasından bahsedilir. Açılışta yapılan ihsanlar, kesilen kurbanlar ve mimara verilen hediyeler anlatıldıktan sonra fetihle birlikte yapılan imar faaliyetlerine kısaca değinilir.

Yazar Hz. Muhammed'in doğumuyla birlikte gerçekleşen mucizeler arasında Ayasofya'nın kubbesinin yıkılmasını da sayar. Kubbenin yapılmasına rağmen durmaması zerine Hz. Muhammed'den alınan icazetle kubbenin inşa edilebildiğini anlatır. Yazar daha sonra Peygamber Efendimizden sonra gelen halifeler ve bunların hilafet süreleri, Muaviye zamanında Kostantiniyye'ye yapılan seferler, Hz. Eyüb'n vefatı, Hz. Eyüb'n mezarını kimsenin bilmemesi için yaptığı vasiyet, Müslümanlar ile

Bizanslılar arasında yapılan savaşlardan bahseder. İşlam ordusunun uzun süre Kostantiniyye'yi kuşatması sonucu açlıktan helak olma korkusuyla imparatorun istişare ederek İşlam ordusunun bir kısmının Ayasofya'da namaz kılma karşılığında kuşatmayı kaldırma şartını kabul etmesi, askerlerin silahlarını bırakıp Ayasofya'da namaz kıldıktan sonra şam'a geri dönmeleri konularını anlatarak kitabını tamamlar.

Kitabın Ayasofya ile ilgili kısmında efsanelerle karılışmış bir anlatım vardır. Ayasofya'nın mimari başarısının büyüklüğü belki de tarihinin her aşamasında karşımıza çıkan bu efsanelerin çokluğunda aranmalıdır. Anlatımdaki bu efsaneleri ayıkladığımız zaman geriye elimizde bilgi kırıntıları kalmaktadır. Yazarın Ayasofya'yı anlatırken onu İşlam tarihiyle yoğun bir şekilde irtibatlandırdığını görmekteyiz. Bu anlatım şekli “mühtedi” bir yapının “Müslümanlaştırılma” sürecine katkı sağlamaktadır. Mimari monografi yazımının ilklerinden olan bu kitap kendine has efsanevi bir üslup ile konuyu anlatmıştır.

Aleksandr Kostanidi, *Tarih-i Ayasofya, Dersaâdet: Ceride-i Havâdis Matbaası, H. 1285/1868-1869.*

Ayasofya hakkında bir diğeri eser Aleksandr Kostanidi (1839-?) tarafından 1285/1868-69 yılında yayınlamış olan *Tarih-i Ayasofya*'dır.²³⁹ Yazar Bâb-ı Âli tercüme odası hulefasından olup 1255/1839-40 İstanbul doğumludur. Tüccardan Kostantinos Efendi'nin oğludur. Fener Rum Mektebi'nde okuyan Aleksandr Kostanidi burada Yunanca, Latince, Fransızca ve Türkçe öğrenmiş olup özel hocalardan ise İngilizce eğitimi aldı. Devlette çeşitli görevler alan Kostanidi mülazemetle Bâb-ı Âli'de tercüme odasına girdi (1282/1865). Tefrik-i Tefrika-i Yunaniye komisyonu baş kitabetine fahri olarak tayin (1284/1867) olunduktan sonra ikmal-i memuriyetle tercüme odasındaki görevine geri döndü. Ardından sırasıyla Darülfünun muallimliğı ile Meclis-i Kebir-i Maarif azalığı (1285/1868), Beyoğlu Bidayet Mahkemesi Hukuk dairesi azalığı (1288/1871), 2. Mahkeme-i Ticaret azalığı (1292/1875) ve Mahkeme-i İstinaf azalığı, Selanik Vilayeti müsteşarlığı (1294/1877), Osmanlı-Rus Harbi esnasında Selanik vali vekilliğı ve İstanbul'da gayr-i müslimler ile yabancılara mahsus mekteplerin müfettişliğini (1303/1886) yaptı. Kostanidi'nin *Mecmûa-i Lügat-ı Rûmiye ve Osmaniye, Kavaid-i Esasiye-i Lisan-ı Osmaniye, Usul-i Tahsil-i Osmanî, Rehnüma-yı Kiraat,*

²³⁹ Aleksandr Kostanidi, *Tarih-i Ayasofya, Dersaâdet: Ceride-i Havâdis Matbaası, 1285, 15 s.*

Târih-i Yunanistan-ı Kadîm, Müntehabât-ı Âsâr-ı Osmaniye, Mükalemat-ı Türkiye ve Franseviye ve Rumiye, Elifba-yı Osmanî ve Tarih-i Ayasofya isimli eserleri vardır.²⁴⁰

Tarih-i Ayasofya isimli eseri tarih kitaplarından alıntılarla oluşturulmuş bir derleme özelliği taşımaktadır. Yazar Ayasofya'yı anlatırken Bizans ve Osmanlı dönemlerini ayrı ayrı değerlendirmiştir. Ayasofya'nın kısa bir tarihçesini anlatan eserin Bizans dönemiyle ilgili değindiği konular arasında şunlar yer almaktadır: Ayasofya'nın yerinde ilk olarak şimdiki kadar büyük olmayan ahşap bir kilise yapılmış olması, bu yapının zaman içerisinde depremden gördüğü zararlar ve yapılan tamirler, gittikçe yetersiz kalmaya başlayan bu yapının yerine daha büyük bir kilise inşa edilmesinin gerekliliği, genişletilme sırasında arsa sahiplerinin koştuğu şartlar ve yaşanan olaylar, inşaatta istihdam olunan kişilerin sayısı, imparatorun nâzır olarak atadığı üç mimar, yapıda kullanılan taşların arasına sürülen macunun karışımı, inşaatın masrafından dolayı hocaların maaşlarının düşürülmesi, bazı efsaneler, kaç yılda tamamlandığı, ne kadara mal olduğu, açılışa kesilen kurbanlar, çeşitli dönemlerde depremlerde gördüğü zararlar, kubbesinin yeniden inşası, payandalarla güçlendirilmesi ve Frenk istilasında uğradığı yağmalar.

Osmanlı dönemiyle ilgili olarak ise şu konular yer almaktadır: Fatih'in İstanbul'u fethinden sonra Ayasofya'yı ziyaretinde yapının mermerlerine zarar veren bir kişiyle yaşadığı diyaloglar, Evliya Çelebi'den fetih sonrasıyla ilgili bilgiler, Ayasofya'nın camiye tahvil edilmesinden sonra Fatih Sultan Mehmed, II. Selim, III. Murad ve Sultan Abdülmecid zamanında yapılan eklemeler, Fossati'nin Ayasofya'da yaptığı tamirler, Ayasofya'nın Sen Pietro ve Sen Pol kiliseleriyle mukayese edilerek ölçülerinin verilmesi.

Bu küçük risale Ayasofya'nın mimari özellikleri ve sahip olduğu mozaiklerinden bahsetmemiştir. Genelde yapının inşası, etkilendiği depremler, gerek Bizans gerek Osmanlı döneminde geçirdiği tamirler, bu süreçte imparator ve sultanlarla yaşanan diyaloglar, efsaneler anlatılmış. Bunlarla beraber ve Ayasofya ile ilgili bazı malumatlar verilmiştir.

²⁴⁰ Aleksandr Kostanidi'nin hayatı için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu v.d., *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, İstanbul: IRCICA, 2006, c. I, s. 396-397.

Hüseyin Gâlib, *Eifel Kulesi*, İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, R. 1308/1892-1893.

İlk yayınlanan mimari monografilerde Avrupa'da bulunan bir yapıyı anlatan nadir kitaplardan biri Hüseyin Galib Bey'in 1308/1890–91 yılında kaleme aldığı *Eifel Kulesi* isimli eseridir.²⁴¹ Paris sergisi için inşa edilen ve yirmi sene kalması düşünülen Eifel Kulesi'nin ulaştığı şöhret Hüseyin Galib'i küçük de olsa kule hakkında genel bilgilerin verildiği bu risaleyi yazmaya sevk etmiştir.²⁴² Eser kulenin inşasından (1887–1889) kısa bir süre sonra yayınlandığı için dönemi itibariyle son derece taze bilgiler içermektedir.

Hüseyin Galib “İş bu kuleye Eifel Kulesi denilmesinin sebebi” başlığı altında Fransa'nın Cumhuriyete geçmesinin 100. yıldönümü sebebiyle Paris'te düzenlenecek olan sergide Gustave Eifel'in bir kule yapılmasını teklif eden ve inşasını gerçekleştiren kişi olmasından dolayı bu kişiye nispet edilerek kulenin isimlendirildiğini anlatmıştır.

“Eifel Kulesi'nin başlıca sebab-i iştihârı ve kuleden sonra rub‘-i meskûnda [Dünya'nın kara olan dörtte bir kısmı] en yüksek binalar” başlığı altında ise Eifel Kulesi'nin şöhretine yol açan sebepler gösterilmiştir. Bunlardan birincisi asansörler ve dükkânlar hariç tamamen demirden yapılarak dört ayak üzerine oturması, ikincisi ise 300 m. yüksekliğe sahip olmasıdır. Bu kısımda o gün itibariyle yeryüzünde Eifel Kulesi'nden sonra en yüksek binalardan 11 tanesi sıralanmıştır. Bu yapılar arasında Londra'da Lord Nelson adına yapılan kule, Londra'da Lord Nelson adına inşa edilen heykel, Londra'da inşa edilen Hürriyet Heykeli, Londra'da Senpol Kilisesi'nin kubbesi, Mısır'da Büyük Piramid, Roma'da Sen Piyer Kilisesi'nin kubbesi, Almanya Kolonya [Köln] şehri Büyük Kilisesi'nin kubbesi, İstrazburg Büyük Kilisesi, Viyana Büyük Kilisesi, Revan Kilisesi ve Washington'daki Hürriyet Heykeli yer almaktadır. Bu kısımda Amerika ve İngiltere'nin Eifel kulesiyle boy ölçüşecek hatta çekişmeyi daha ileri götürebilecek projelerine de değinilmiştir.

“Eifel Kulesi'nin inşası için sarf idilen mebâliğ ile Mösyö Eifel'e tahsis edilen hasılat” başlığı altında kulenin 6 milyon franga mal olması, sergiden sonra 1910 yılına kadar 20 yıllığına Mösyö Eifel'e işletme hakkının verilmesi, kule hakkında ortalıklarda dolaşan mübalağalı şâibeler (Eifel'in Beyazid Kulesi'nin on beş misli olup üzerinde

²⁴¹ Hüseyin Gâlib, *Eifel Kulesi*, İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1308 [1890–91], 32 s.

²⁴² a.g.e., (İfade-i Mahsusa), s. 3-4.

trenlerin gezdiği, Yeni Camii minarelerinin iki misli olduğu gibi söylentiler), Eifel'in Beyazıt Kulesi'yle mukayesesi, Eifel'in kargir ayakları, asansörler ve tepeye kadar 1600 civarı basamağa sahip olan merdivenleri, hava basıncına olan mukavemeti, kulenin ayaklarının ölçüleri, katlar arasındaki yükseklik ve bağlantılar, katlarda bulunan lokanta, matbaa, telgrafhane ve hediyelik eşya dükkânları, ziyaretçi defteri, serginin açılış ve kapanışını bildirecek olan toplar, kuleden aşağıdaki insanların ve Paris'in görünüşü, tepede bulunan fenerler, dürbünler vb. konular anlatılarak kule hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

“Mösyö Eifel'in mektubu” başlığı altında ise Mösyö Eifel'in İngiltere'ye yaptığı seyahati ile Fort köprüsünü ziyareti ve köprü hakkındaki fikirlerine yer verilmiştir. Hüseyin Galib bu kısımda Eifel Kulesi'nin yüksekliğinin tam olarak belirlenebilmesi için Boston Globe gazetesinden naklen Sabah gazetesinde yayınlanan ve o zaman itibariyle dünyadaki en yüksek bacaları anlatan yazıdan alıntı yapmıştır. Kitapta son olarak Mösyö Eifel'in hayatı hakkında doğum tarihi, eğitimi, aldığı görevler ile köprü, viyadük, su bendleri, rasathane kubbesi gibi yaptığı yapılar hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Mehmed Ziya, *Kariye Camii Şerifi*, İstanbul: Şems Matbaası, R. 1326/1910-1911.

Mimari monografi alanındaki en önemli eserlerden biri Mehmed Ziya'nın 1326/1908-09 yılında yayınlanan *Kariye Cami-i Şerifi* isimli kitabıdır.²⁴³ Yazar Fransızların bu yapı hakkında büyükçe bir eser yazmalarına rağmen bizde *Hadikâtü'l-Cevâmi'* dışında herhangi bir çalışmada Kariye Camii hakkında bilgi olmaması sebebiyle kitabımı yazdığını söyler.²⁴⁴ Kariye Camii hakkındaki mevcut bilgilerin yüzeyselliğini ve eksikliğini “*Erbâbı için, fûnun-i nefise nokta-i nazarından bu, büyük bir noksandır*” şeklinde değerlendirir.²⁴⁵

Mehmed Ziya, Bizans zamanında kilise olarak inşa edilip fetihten sonra camiye tahvil edilen Kariye Camii'nin tarihçesini anlatmakla başlar. Daha sonra yapının içerisinde yer alan mezarlardan, dış yapısından ziyade mozaiklerin çekiciliğinden, inşa edildiğinde sur dışında kalan yapının daha sonra surların genişletilmesiyle sur içine

²⁴³ Mehmed Ziya, *Kariye Cami-i Şerifi*, İstanbul: Şems Matbaası, 1326, 119 s.

²⁴⁴ a.g.e., s. 3.

²⁴⁵ a.g.e., s. 5.

dahil olmasından, Bizans zamanında manastırın kilisesi olan yapının dönemi içerisinde sahip olduğu ihtişamdı, İkonaklastların verdikleri zararlardan ve yeniden tezyin edilmesinden, Bizans zamanında tekrar inşa edilip zaman içerisinde yapılan değişiklikler ve eklemelerden, depremlerden etkilenmesine rağmen günümüze kadar ulaşmasından, yapının ikinci bânisi Teodor'un hayatından, mermerlerle yapılmış tezyinatından, mozaiklerinden, İncillerin ortaya çıkışı ve bunun Hıristiyan sanatına olan etkisinden, mozaiklerin figürleri ve bunlar üzerine yaptığı yorumlardan, mozaiklerin kaçıncı yüzyılda yapıldığıyla ilgili fikirlerden, Bizans mozaik üslubundan, Hıristiyan sanatının Anadolu'da doğduğundan, oluşan Hıristiyan sanatının inşa tarzlarının tasnifinden ve Halil Edhem Bey'in yapının tamiri için yapmış olduğu ricadan bahsetmiştir.

Bu kitap gerek konusu gerekse konuya yaklaşımı açısından monografi yazıcılığımızda önemli bir yere sahiptir. Çünkü hiçbir yapı hakkında bu kadar teferruatlı ve ilmî diyebileceğimiz bir çalışmaya daha öncesinde rastlamamaktayız. Bahsettiği konular yazarın Kariye Camii'ni anlatırken ki bakış zenginliğini göstermektedir. Sadece yapının kısa bir tarihçesi ve mozaiklerin güzelliği anlatılmakla kalınmamış; üslup özellikleri, Hıristiyanlığın tarihsel bağlamıyla sanatı arasındaki ilişkiler vb. konulardan da bahsedilmiştir. Bu yönleriyle sanat tarihi yazımımızda kendine özgüdür diyebiliriz.

Kemurâzâde Seyfeddin Fehmi, *Saraybosna'da Ebniye-i Hayriyenin Musavver Tarihi: I. Hünkâr Cami-i Şerifi*, Saray Bosna: İslâm Matbaası Anonim Şirketi, 1908.

Mimari monografi alanında yazılan bir diğer eser Kemurâzâde Seyfeddin Fehmi b. Ali'nin 1908'de yayınlamış olan ve Bosna'daki Hünkâr Camii'ni anlatan risalesidir.²⁴⁶ Kitapta önce Hünkâr Camii'nin tarihçesi anlatılmış daha sonra camide görev yapanlar hakkındaki berâtlar ve hayırseverlerin camiye vakfettikleri mallar ile ilgili vakfiye

²⁴⁶ Kemurâzâde Seyfeddin Fehmi b. Ali, *Saray Bosna'da Ebniye-i Hayriyenin Musavver Tarihi: I.Hünkâr Cami-i Şerifi*, Saray Bosna: İslâm Matbaası Anonim Şirketi, 1908, 34 s. Saray ahali-i kudemasından Kemurâzâde Seyfeddin Fehmi b. Ali b. İbrahim b. Salih b. Mustafa'ya ait olan bu eser *Müzeyiski Glasnik* isimli derginin yirminci yılı münasebetiyle dördüncü cüzünden alınıp risale olarak yayınlanmıştır. Bu konuyla ilgili olarak kapakta "Bosna ve Hersek Vilayetinde *Müzeyiski Glasnik* nâm risale-i mevkutenin yirminci sene-i devriyesinin yani bin dokuz yüz sekizinci sâl-i milâdisinin dördüncü cüzünden müstahreçtir" yazmaktadır. Bu kitap yayınlandığı zaman Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nda bir tanıtım yazısı çıkmıştır. Ayrıca burada Seyfeddin Efendi'nin aynı konuda Boşnakça olarak yazmış olduğu beş kitabı daha olduğu bildirilmektedir. Fakat kitapların isimleri verilmemiştir, bkz. Kemurâzâde Seyfeddin Fehmi b. Ali, "Saraybosna'da Ebniye-i Hayriyyenin Musavver Tarihi: I. Hünkâr Cami-i Şerifi", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, II/12 (1327/1329), s. 774-776.

metinleri verilmiştir. “Hünkâr Camii Şerifi” başlığı altında caminin eskiden kullanılan isimleri (Hünkâr Camii, Cami-i Atîk, Ebu'l-Feth ve'l-Megâzi Sultan Mehmed Han Camii) ve İshak Beyzâde Gazi İsa Bey tarafından ilk olarak ahşap bir cami yapılması anlatılmıştır. Caminin bânisinin ismi ile anılmamasının sebebi ise Fatih Sultan Mehmed'in şehri ziyareti sebebiyle İsa Bey tarafından sultana bahşedilmesidir. İsa Bey cami dışında hamam, kervansaray, imaret ve hangâh inşa ettirerek şehrin imarına büyük katkıda bulunmuştur. Bu yapılar ve o günkü kullanımları hakkında bilgi verilmiştir. Caminin 1565 yılında kubbeli ve minaresi taştan olmak üzere yeniden inşa edilmesi için ferman buyrulmuştur. Caminin keşf ve tetkiki neticesinde varılan kararname metni burada verilmiştir. İnşasının h. 974 [1566] senesinde bittiğini gösteren iki hüccet verilmiştir. Daha sonra caminin ölçüleri, minberi, mihrabı, kapıları, minaresi hakkında kısaca bilgi verilmiş ve Saray ahalisinin mahkeme-i şeriye vasıtasıyla caminin tamirini istemeleri anlatılmıştır. 1848'de Şerifzâde Mehmed Fazıl Paşa b. Mustafa Nuri Efendi tarafından cami tamir ettirilip genişletilmiştir. Kapı üzerinde bulunan ve bu tamiri anlatan kitabenin metni verilmiştir.

Kitabın devamında camiye farklı zamanlarda eklenen birimler ve kitabeleri hakkında bilgi verilmiştir. Osman Şehdî Efendi h. 1173'de [1759-1760] kütüphane yaptırmış ve kitaplar vakfetmiştir. Fazıl Paşa 1850 yılında muvakkithane, o zamanlar Bosna valisi olan Mustafa Asım Paşa 1872 yılında muvakkithanenin yanında imam, hatip ve müezzin için odalar, Hacı Muradzâde Kerim Abdi Ağa ise h. 1206 [1791-1792] yılında şadırvan yaptırmıştır. Bu yapılar ve kitabeler anlatıldıktan sonra caminin haziresinde medfun olan İbrahim Efendi, Bosna Valisi Bosnalı Abdullah Paşa ve Muharrem Paşanın hayatı, mezar kitabeleri ve vefatları için düşürülen tarihlere değinilmiştir. Mehmed Ağa b. Hacı Mustafa Ağa'nın vasiyet ettiği maldan kardeşleri Osman Monla Ağa ve Salih Ağa tarafından 1870 yılında on iki odalı bir medrese inşa edilmiştir. 1605 yılında Aynî Bey'in yaptırmış olduğu sıbyan mektebi, 1850 yılında Fazıl Paşa tarafından annesinin ruhu için tamir ettirilmiştir. 1760 yılında Hacı Ömer Ağa sebil ve çeşme inşa ettirmiştir. Eserde bu yapılar ve kitabeleri hakkında bilgi verilmiştir.

Kitabın bundan sonraki kısmında camide görev yapacak olan imam, müezzin, kayyum, hatib, ferraş, vâiz, müteveli için verilen berâtlar, vakfedilen mallar ile ilgili vakfiyeler vb. vesikalar yer almaktadır. Bu çalışma İstanbul dışında bulunan bir

Osmanlı yapısını anlatan ilk monografi çalışmalarındandır. Yazar eserinde diğer monografi kitaplarından farklı olarak birçok arşiv belgesine de yer vermiştir.²⁴⁷

Mehmed Ziya, Jos. Pinkas, *Bereketzâde Çesmes-La Fontaine de Béréket Zadé*, Dersaâdet: Agop Matyosyan Matbaası, [t.y.].

Mimari monografi literatüründe çeşmeler üzerine yazılmış eserler oldukça azdır. Çeşmeler ile ilgili belirleyebildiğimiz tek çalışma Galata Kulesi'nin dibindeki sur parçasına bitişik olarak bulunan Bereketzâde Çeşmesi hakkında yazılan küçük risaledir.²⁴⁸ İstanbul Şehri Muhibleri Cemiyeti tarafından Türkçe-Fransızca olarak yayınlanan eserin basım tarihi bilinmemektedir. Kitabın on sayfadan oluşan Türkçe kısmının ilk yedi sayfasını kimin kaleme aldığını bilemiyoruz. Yedinci sayfada yer alan şu ifadeden eserin geri kalan kısmının Mehmed Ziya'ya ait olduğunu söyleyebiliriz: “*Maârif nezareti dördüncü şube müdürü Mehmed Ziya Bey tarafından işbu çeşme münasebetiyle serd olunan mütâlaât ber-vechi zîr derc edilmiştir*”²⁴⁹

Bu kitap Bereketzâde Çesmesi'nin kısa bir tarihçesini vermektedir. Kitabesinden hareketle bânisi ve ihya eden kişilerden bahsettikten sonra genelde çeşmenin tezyinatı üzerinde yoğunlaşmıştır. Tezyinat anlatımında üzerindeki çiçeklerin üslup özelliklerinden, Osmanlı mimarlarının tezyinatta en çok hangi meyve ve bitkileri kullandığından bahsetmiştir. Bu küçük kitap tezyinat hakkında üzerinde durduğu bu konular itibariyle dikkat çekicidir.

Ahmed Efendi, *Tarih-i Cami-i Şerif-i Nuruosmani*, Dersaâdet: Hilal Matbaası, R. 1335 – H. 1337/1919.

Mimari monografi alanındaki bir diğer eser bina kâtibi Ahmed Efendi'nin 1335–1337/1919 yılında basılmış olan *Tarih-i Cami-i Şerif-i Nuruosmani* isimli kitabıdır.²⁵⁰

²⁴⁷ Seyfeddin Fehmi Efendi'nin eserinde çok sayıda arşiv belgesine yer verebilmesi, onun caminin kütüphanesinde memur olarak çalışması sebebiyle olabilir. *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda yayınlanan makalede caminin kütüphanesi anlatılırken yazar hakkında “Sahib-i eser Seyfeddin Fehmi Efendi bu kütüphanenin memurudur” bilgisi yer almaktadır, bkz. *a.g.m.*, s. 776.

²⁴⁸ Mehmed Ziya, Jos. Pinkas, *Bereketzâde Çesmes-La Fontaine de Béréket Zadé*, Dersaâdet: Agop Matyosyan Matbaası, [t.y.], 10 s. (Türkçe) + 6 s. (Fransızca).

²⁴⁹ *a.g.e.*, s.7.

²⁵⁰ *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nın ilavesi olarak yayınlanmıştır. *Tarih-i Cami-i Şerif-i Nuruosmani*, Dersaâdet: Hilal Matbaası, 1335-1337, 51 s. Eserin yazarının Bina Kâtibi Ahmed Efendi olduğu şu ifadeden anlaşılmaktadır: “(...) cami-i şerifin binâ kâtibi olup işbu ceridenin muharriri olan Ahmed Efendi ...”, *a.g.e.*, s. 20. Bu eser üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Ali Öngül, “Tarih-i Câmî-i Nuruosmânî”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, sy. XXIV, 1994, s. 127-146. Almanya’da Nuruosmaniye Camii hakkında yayınlanan bir

Bu eser *Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nın ilavesi olarak yayınlanmıştır. Fakat bu ilavede Ahmed Efendi ve eseri hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Ahmed Efendi eserine caminin yapılacağı yerde daha önceden Hacı Sadedin Efendi'nin kızı Fatma Hanım'ın yaptırmış olduğu mescit hakkında bilgi vererek başlar. Sultan Ahmed (1703-1730) döneminde mahalle ahalisi zamanla harap hale gelen bu mescidin yenilenmesini ister. O dönemde 40 akçeye yenilenmesiyle ilgili sadece keşfi yapılır. Sultan Mahmud (1730-1754) zamanında mahalle ahalisi birkaç kez daha yapının yenilenmesiyle ilgili arzuhal ederler. Yapılan keşiflerde mescidin kendi vakıflarıyla yapılmasının mümkün olmadığı anlaşılır. Bunun üzerine padişah buraya kendi adına cami yapılmasını ister. Sultan Mahmud'un isteği üzerine yeni yapılacak caminin resim ve planları çizilerek detayları huzurunda anlatılır. Yazar daha sonra arsanın genişletilmesi için yapılan istimlâk çalışmalarından bahseder. Gayrimenkullere biçilen değerleri ve mal sahiplerini memnun edecek şekilde yapılan anlaşmaları anlatır.

İstimlaklar tamamlandıktan ve meydan arazisi kazıldıktan sonra 29 Muharrem 1162'de temel için merasim yapılır. Burada dualar edilir, kurbanlar kesilir ve hilatlar giydirilir. Böylece caminin inşaatı başlamış olur. Ahmed Efendi daha sonra temel çalışmalarında çıkarılan toprağın nakli, kazıkların çakılması ve temelin kaplanması konularını anlatır. Çalışanlar arasında çıkan anlaşmazlıkların Müslüman ve zimmilerin kendi reisleri vasıtasıyla çözüme kavuşturulduğundan bahseder.

Caminin temeli zemin seviyesine geldikten sonra secde zeminin ne kadar yükseklikte olacağını, duvarların hangi taşlarla (küfeki, mermer) ve ne yükseklikte yapılacağını anlatır. Nuruosmaniye Camii'ne yapılan kubbenin İstanbul'da dördüncü büyük kubbe olacağını söyler. Sonrasında Bergama'dan getirilen 12 mermer sütunun İstanbul'a naklini ayrıntılı bir şekilde anlatır. Bergama'da bulunan harabe bir kiliseden alınan bu sütunlar 35 mandanın çektiği tekerlekli kızaklarla beş buçuk saatlik yoldan getirildikten sonra gemilerle İstanbul'a nakledilir. Bu iş için tersane görevlilerinden de yardım alınır ve sütunların naklinde hizmeti dokunanlara ihsanlarda bulunulur.

Ahmed Efendi cami avlusunun ölçüleri ile yapılacak olan darüssaade, rikab ağaları, mütevellî ve hademe odaları hakkında bilgi verir. Caminin zemininden kubbeye kadar dokuz yerde kuşaklama demir kullanılarak yapının bir bütün haline getirilip kuvvetlendirildiğinden bahseder. Yapının inşası sırasında demir, civata ve kurşun

kitabın sonuna eski harflerle tıpkı baskısı yapılmıştır, bkz. Pia Hochhut, *Die Moschee Nâruosmâniye in Istanbul: Beiträge zur Baugeschichte nach osmanischen Quellen*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1986, s. 158-208.

kullanımını anlatır. Bu arada Sultan Mahmud zaman zaman inşaatı ziyaret etmektedir. İmaret ile medrese yapılacak yerde bulunan han ve binalarda kalanların gayri ahlaki yaşamlarına değindikten sonra imaret, medrese, talebe odaları, dersane, çeşme, sebilhane, kayyumlar ile müezzinlerin odaları ve kütüphane inşasını anlatır.

Camiye su getirmek için yapılan çalışmalardan ayrıntılı bir şekilde bahseder. 6 tane su terazisi yapılır ve getirilen su abdesthaneye, sebile, medreseye, imarete ve üç farklı çeşmeye bağlanır. İnşaatı kullanılan taşların nerelerden ve nasıl getirildiği konusunu da anlatır. Mermerler Marmara Adası'ndan, küfeki taşları Davutpaşa ve Makriköy'den, odtaşı ise Karamürsel'den getirilmiştir. Genelde deniz yoluyla nakledilen bu taşlar, inşaatı hızlı bir şekilde yetiştirilemediğinden İstanbul'da bulunan başka gemilerde görevlendirilir. 8 sene süresince inşaatı taş naklinin sağlıklı bir şekilde sağlanması için farklı gemilerle yapılan organizasyonlar ve bunların ücretleri hakkında bilgiler verir. İnşaatı çalışan taş ustaları ve işçilerinin çokluğu sebebiyle taş yetiştirmekte yaşanan sıkıntıları anlatır.

Taş dışında kullanılan diğer hammaddelerin (demir, kurşun, ağaç) fiyatları ve bunların nerelerden temin edildiğini anlatır. Özellikle kurşun yabancı ülkelerden (bilâd-ı efrancedan) yani Frenklerden alınmaktadır. Fakat normalden daha pahalıya sattıkları konusunda şikâyetler vardır. Caminin dış cephesini kubbeye kadar örtü gibi kaplayan ağaç iskele hakkında bilgi verir.

İnşaatı çalışan işçi sayıları ve bağlı oldukları sınıflar anlatılır. Çalışanlar arasında gayri müslim taş ustaları da bulunmaktadır. İşçi ve kalfalar Azerbaycan, Kayseri, Kastamonu, İzmir gibi Anadolu şehirlerinden veya Rodos, Sakız ve Midilli gibi İmparatorluğun farklı bölgelerinden getirilmiştir. Taş işçilerinin sayısı günde 800-900 kişidir, bazen bu sayı 1350 kişiye kadar çıkmaktadır. Taşçılar dışında görev yapanlar arasında duvarcı, hamamcı, neccar, doğramacı, sıvacı, camcı, sırık hamalcıları, rençber, tüfekçi, çicivi v.b. gruplar bulunmaktadır. Bunlara ödenen haftalık ücret ise 7500-8500 kuruştur.

Ahmed Efendi caminin tezyinatıyla ilgili olarak yazılan hatlardan, asılan billur avizeler ve kandillerden bahseder. Bu avizeler ve kandiller sebebiyle aydınlanan camiye Nuruosmani isminin verildiğini söyler.

Kitabın devamında artık caminin açılış merasimini anlatır. Caminin yapımında hizmeti geçen kişilere övgüler dizilir. Merasimde inşaatın emektarlarına ihsanlarda ve

bağışlarda bulunulur. 1169 yılının 1 Rebiyülevvel Cuma günü caminin açılışı yapılır. Cuma vaizini Halvetiyyeden Abdüsselam Efendi verir. Yapılan törende teşrifat defterinden sırasıyla çağrılan kişilere hilatlar giydirilir ve kürkler hediye edilir. Caminin inşasında görev alanlara terfiler verilir. Ahmed Efendi eserini Sultan Mahmud'a hayır duaları ile bitirir.

Bu eser Nuruosmaniye Camii'nin tarihinden ziyade yapımını anlatan bir eserdir. Kitap Nuruosmaniye Camii'nin I. Mahmud (1696-1754) zamanındaki inşaat sürecini, malzeme teminini, görev alan kişileri, çalışanları, yapıda kullanılan teknik ayrıntıları ve yapılan merasimleri ayrıntılı bir şekilde anlatır. Eser caminin inşasında bina kâtibi olarak görev yapan Ahmed Efendi tarafından yazıldığı için o günün yapı teknikleri açısından da bizlere önemli bilgiler vermektedir. Doğan Kuban'ın, kitabı bu açıdan değerlendiren bir çalışması bulunmaktadır.²⁵¹

Sonuç

Matbu mimari monografi kitaplarına baktığımızda iki tanesinin Ayasofya, diğerlerinin ise Eyfel Kulesi, Kariye Camii, Hünkâr Camii, Bereketzâde Çeşmesi ve Nuruosmaniye Camii hakkında olduğu görülmektedir. Bu kitapların yaklaşım tarzları birbirinden oldukça farklıdır. Monografi yazıcılığımızın ilk örneklerinden olan ve Ayasofya'yı anlatan kitaplar efsanelere çokça yer veren rivayetçi bir yaklaşıma sahiptir. Seyfeddin Fehmi'nin Hünkâr Camii'ni anlatan eserinde arşiv belgelerine dayalı, Hüseyin Galib'in Eyfel Kulesi'ne dair eserinde ise karşılaştırmalı bir anlatım vardır. Mehmed Ziya'da konuyu derinlemesine ele alan ve bilimsel bir bakış açısı vardır. Kariye Camii'ni anlatan kitabında, üslup özellikleri ve Hıristiyanlığın tarihsel bağlamıyla sanat arasındaki ilişkilere yer vermesi bu yaklaşımı göstermektedir. Ahmed Efendi'ye ait Nuruosmaniye Camii'ni anlatan kitap ise yapının organizasyonunda görev alan biri tarafından kaleme alındığı için Osmanlı dönemi yapı tekniği, malzemesi ve merasimleri hakkında bilgi veren ayrıntıcı bir yaklaşıma sahiptir.

Monografilerde yazarları bu konulara yönlendiren sebepler arasında genelde yapıların mimari üslup veya mimari tarihi içerisinde buldukları noktayı tespit etmek kaygısı olmadığını görmekteyiz. Ayasofya'nın hem Hıristiyan hem de İslam dünyası

²⁵¹ Bkz. Doğan Kuban, "Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-u Osmani ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Yapı Tekniği Üzerine Gözlemler", *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995, 141-161 s.

için sembol bir yapı olması, hakkında pek çok rivayetin çıkmasına ve onunla ilgili kitapların yazılmasını sağlamıştır. Batıyla olan yakınlaşmalar sonucu Avrupa'ya yapılan seyahatler ile etkisi altında kalınan yapıları anlatma isteği *Eifel Kulesi* isimli kitabı bize kazandırmıştır. Bizans döneminde kilise olan ve fetihten sonra camiye tahvil edilen Kariye Camii ise sahip olduğu eşsiz mozaikler ile Avrupa'nın dikkatini çekmiş ve üzerine çalışmalar yapılmıştır. Kariye Camii üzerine bizde akademik incelemelerin yapılmamış olması Mehmed Ziya'yı bu konuda çalışmaya sevk etmiştir.

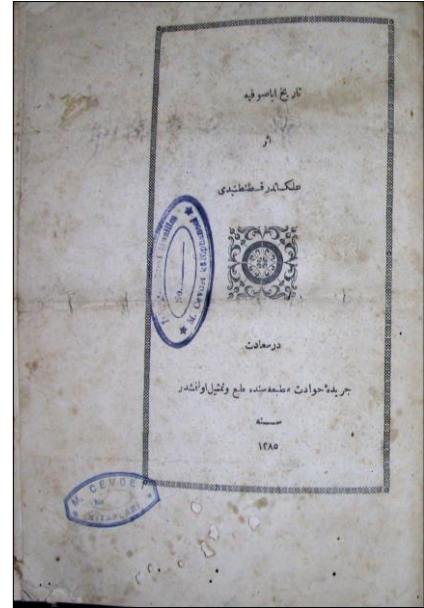
Bu kitaplar bizlere Osmanlı dönemi mimari monografi yazımının sadece Türk yapılarına yönelik olmadığını da göstermektedir. Yayınlanan monografiler içerisinde Osmanlı mimarisine ait olanlar Bereketzâde Çeşmesi, Hünkâr Camii ve Nuruosmaniye Camii hakkındadır. İlk monografi eserlerimiz arasında gerek Selçuklu gerekse Osmanlıya ait çok önemli yapılar bulunmasına rağmen bunlar hakkında kitaplar yayınlanmamış olması da dikkat çekicidir.

Mimari monografi kitaplarının kapak fotoğrafları.

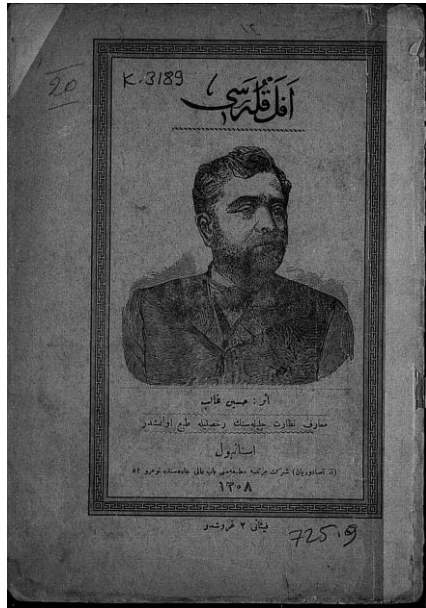
Fot. 2.2.4.1.

a

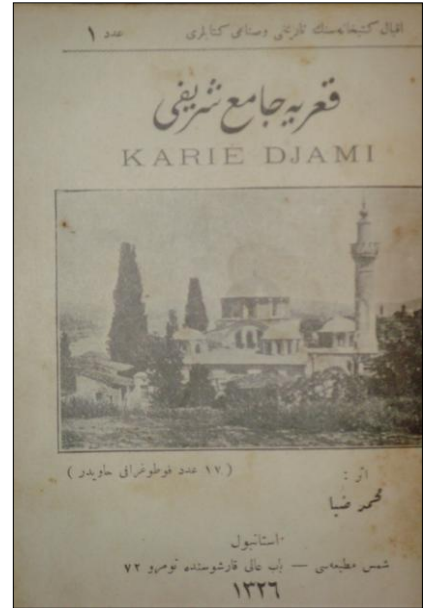
Fot. 2.2.4.2.

b

Fot. 2.2.4.3.

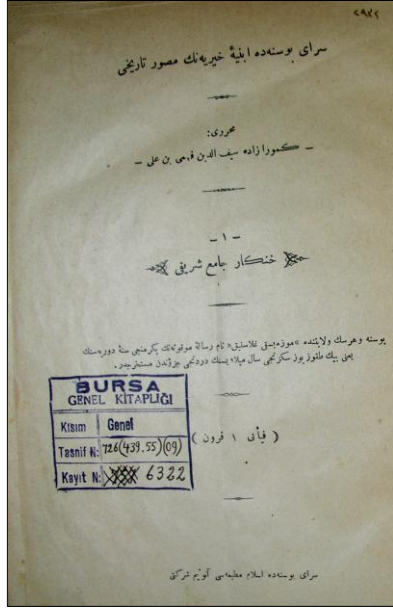
c

Fot. 2.2.4.4.

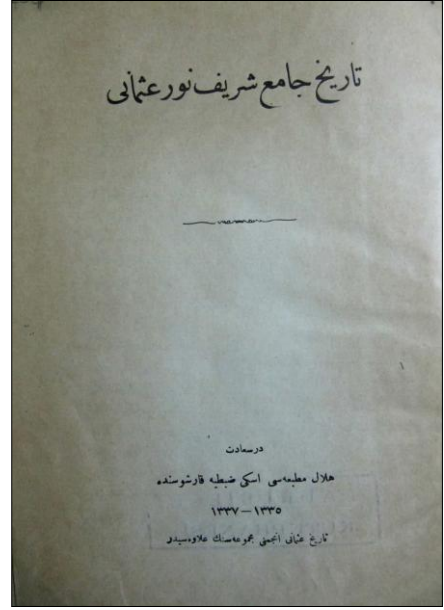
d

a) [y.y.], *Feth-i Kostantiniyye ve Tarif-i Ayasofya*. **b)** Aleksandr Kostanidi, *Tarih-i Ayasofya*. **c)** Hüseyin Gâlib, *Eifel Kulesi*. **d)** Mehmed Ziya, *Kariye Camii Şerifi*.

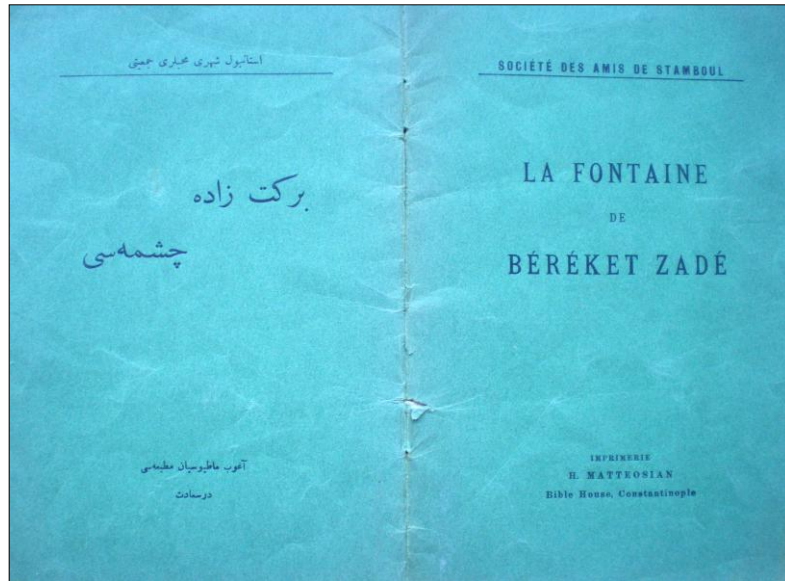
Fot. 2.2.4.5.

a

Fot. 2.2.4.6.

b

Fot. 2.2.4.7.

c

a) Kemurâzâde Seyfeddin Fehmi b. Ali, *Saray Bosna'da Ebniye-i Hayriyyenin Musavver Tarihi: I. Hünkâr Cami-i Şerifi*. b) Bina Kâtibi Ahmed Efendi, *Tarih-i Cami-i Şerif-i Nuruosmani*. c) Mehmed Ziya, Jos. Pinkas, *Bereketzâde Çesmesi-La Fontaine de Béréket Zadé*.

2.2.5. Nümismatik

Cumhuriyet öncesinde en fazla yayın yapılan alanlardan biri nümismatiktir. Eski sikke, madalya ve mühürleri inceleyen nümismatik ilminin ismi dilimize Fransızca *Numismatique* kelimesinden gelmektedir. Kaynaklarımızda *ilm-i meskûkât* veya *fenn-i meskûkât-ı kadime* olarak geçen nümismatik ile ilgili Türkçe çalışmalar 1860'lı yıllardan itibaren yayınlanmaya başlamıştır. Bu eserlerde *meskûkât kataloğu* veya *takvim-i meskûkât* başlıkları altında farklı dönemlere ve devletlere ait sikke, madalya ve mühürler tarif edilmektedir.

Meskûkât, darp olunmuş, damgası vurulmuş, para haline getirilmiş manasına gelen *meskûk* kelimesinin çoğulu olup sikke haline getirilmiş madeni paralar demektir.²⁵² *Sikke* ise para mukabili olarak kullanılmakta olup Osmanlılarda iki manaya gelmektedir. Biri Fransızca'da *Coin* kelimesinin karşılığı olarak *damga* manasını ifade eder. Bu manada kullanıldığında *sikke-i padişahî* veya *meskûk* denilirdi. Diğeri ise doğrudan doğruya *nakit (para)* idi.²⁵³ *Takvim* de kelime olarak doğrultma, düzeltme, yoluna koyma, tertip ve tanzim gibi manalara gelmektedir.²⁵⁴ Eski nümismatik çalışmalarında ise sikkeleri tarif ve tasnif eden kataloglar için kullanılmıştır.

Nümismatik çalışmalarını iki kısma ayırabiliriz. Birincisi, müstakil çalışmalar olarak değerlendirebileceğimiz ve nümismatik konusuna ilgi duyanların (erbâb-ı merakın/koleksiyonerlerin) hazırladığı çalışmalardır. İkincisi ise kurumsal kimliği ile Müze-i Hümâyun'un çıkardığı ve bilimsel yöntemler ile hazırlanmış meskûkât kataloglarıdır.²⁵⁵ Osmanlı döneminde nümismatik konusunda eser veren kişiler arasında Abdullatif Subhi Paşa ve Paskal Bilezikçiöğlü birinci kısımda; İsmail Galib, Ahmed Tevhid, Mehmed Mübarek Galib, Ahmed Ziya ve Halil Edhem ise ikinci grupta yer alan nümizmatlardır.²⁵⁶ Nümismatik çalışmaları kronolojik olarak şunlardır:

²⁵² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2000, s. 627.

²⁵³ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983, c. III, s. 214.

²⁵⁴ Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul: Alfa Yayınları, 1998, s. 427.

²⁵⁵ Tezimizde sadece Türkçe matbu eserler incelenmektedir. Nümismatik konusunda Cumhuriyet öncesi dönemde yayınlanmış makale ve kitap bölümleri de bulunmaktadır. Bunlar için bkz. Halil Ethem, *İslâmî Nümismatik İçin Bir Bibliyografî Tecrübesi / Essai D'une Bibliographie Pour la Numismatique Musulmane*, Ankara: Kitap Yazarlar Kooperatifi Neşriyatı, 1933, s. 17-25.

²⁵⁶ Ülkemizde nümismatik ile ilgilenen ilk kişiler hakkında kısa bir değerlendirme için bkz. Cevriye Artuk, "Nümismatik İlimine Yardım Edenlerden Birkaçı", *Türk Nümismatik Derneği Yayınları*, sy. 9, İstanbul, 1982, s. 22-27. Bu kişilere ek olarak maliye, vergi ve iktisat alanlarında eserler veren Süleyman Sûdi'yi (1835-1896) de sayabiliriz. Sikke katalogu şeklinde olmasa da para ve darphane tarihi hakkında bilgi veren *Usûl-i Meskûkât-ı Osmaniye ve Ecnebiye* isimli eseri bulunmaktadır, bkz. Süleyman Sûdi, *Usûl-i Meskûkât-ı Osmaniye ve Ecnebiye*, İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, 1311, 247+4 s. Bu kitabın İbrahim Artuk ve Cevriye Artuk

Abdullatif Subhi Bey, *Uyûnu'l-Ahbâr fi'n-Nukud ve'l-Âsâr*, [y.y.], H. 1279/1862-1863.

Uyûnu'l-Ahbâr fi'n-Nukud ve'l-Âsâr isimli bu kitap Osmanlı devlet adamı ve ilk Türk nümismatı kabul edilen Abdullatif Subhi Bey [1818-1886] tarafından kaleme alınmıştır.²⁵⁷ 11 Kasım 1818 Mora'nın Trapoliçe kasabasında doğan Abdullatif Subhi Paşa ilk Maârif nâzırı olan Abdurrahman Sami Paşa'nın oğludur. Mora İsyanı'nda 7 Ekim 1821'de ailesiyle birlikte esir edildikten sonra Kasım 1823'te Mısır'a gittiler. Babası Mısır'da Dîvân-ı Vilâyet başmuavinliğine getirildi. Abdullatif Subhi önce babasının yanına mâiyet kâtibi daha sonra on üç yaşında Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın özel kalemine kâtip oldu. Burada sırasıyla Mısır Mülkiye Kalemî resiliğine, Muhasebât-ı Mısriye İdaresi Kalemî birinci başkanlığına ve Mehmed Ali Paşa'nın müsteşarlığına tayin edildi ve mîrlivâlık rütbesine yükseldi. Mehmed Ali Paşa'nın vefâtı üzerine 1849 yılında İstanbul'a geldiler.

İstanbul'a geldikten sonra 1850'de Meclis-i Maârif-i Umûmiye fahri üyeliğine, 1851'de Encümen-i Dâniş âzalığına ve 1854'de Meclis-i Vâlâ üyeliğine tayin edildi. 1857'de Meclis-i Vâlâ üyeliği ile birlikte İstanbul Tahrîr-i Emlâk Komisyonu başkanlığına getirildi ardından 1860 yılında Defter-i Hâkânî Emaneti'ne getirildi. Sultan Abdülaziz'in tahta geçmesiyle 1861'de Evkâf-ı Hümâyun nâzırlığına getirildi. 1863'te Rumeli vilayetlerinin bazılarını teftişle görevlendirildi. 1867'de Maarif nâzırlığına getirildi. 1868'de Maarif nezâretinden ayrılarak yeni kurulan Şurâ-yı Devlet üyeliğine ve sonra Adliye Dairesi reisliğine getirildi. Bir ara görevlerinden ayrıldıktan sonra 1870'te tekrar Şurâ-yı Devlet üyeliğine getirildi. 1871'de vezâret rütbesi verilerek Suriye valiliğine tayin edildi. 18 Ocak 1873'te üçüncü defa Şurâ-yı Devlet üyeliğine getirildiyse de kısa bir süre sonra azledildi. 28 Kasım 1873'te tekrar Şurâ-yı Devlet üyeliğine getirildi. 1875'te İstinâf Mahkemesi birinci başkanlığına getirildi. Ahmed Vefik Paşa'nın başvekilliği esnasında Maarif Nezâreti ve Evkâf-ı Hümâyun Nezâretine tayin edildi fakat 1878'te görevinden alındı. Bir süre açıkta bekledikten sonra Evkâf-ı Hümâyun (üçüncü defa 1879, dördüncü defa 1880 ve beşinci defa 1885 yıllarında), Mâliye (1880 ve ikinci defa 1882'de) ve Ticaret ve Ziraat nâzırlığı görevlerine getirildi.

Arkeoloji Müzesi'nin orta kısmının temelini atan Subhi Paşa Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi ve Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulmasına öncülük etti. Ayrıca 1874

tarafından bir giriş yazısıyla birlikte Osmanlıca tıpkı baskısı yapılmıştır, bkz. Süleyman Sûdi, *Usûl-i Meskûkât-ı Osmaniye ve Ecnebiye*, yay. haz. İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1982, 40+247 s.

²⁵⁷ Abdullatif Subhi Paşa, *Uyûnu'l-Ahbâr fi'n-Nukud ve'l-Âsâr*, [y.y.], 1279, 15 s.

yılında ilk Âsâr-ı Atfika Nizamnâmesi'nin çıkarılmasını sağladı. Birçok uluslar arası akademiye üye olan Suphi Paşa madalya ve nişanlarla da ödüllendirildi. Döneminde meşhur olan bir sikke koleksiyonuna sahipti. 17 Ocak 1886 yılında vefat eden Subhi Paşa Horhor civarındaki konağında vefat etti ve II. Mahmud haziresine defnedildi. Eserleri ise şunlardır; *Miftâhu'l-İber*, *Tekmiletü'l-İber*, *Uyûnu'l-Ahbâr fi'n-Nukûd ve'l-Âsâr*, *Hakâiku'l-Kelâm fi Târîhi'l-İslâm* ve *Risâle-i Subhiyye*.²⁵⁸

Abdullatif Subhi Paşa'nın *Uyûnu'l-Ahbâr fi'n-Nukud ve'l-Âsâr* isimli eseri nümismatik alanında yayınlanmış ilk Türkçe kitaptır.²⁵⁹ Bu çalışma *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde tefrika edildikten sonra kitap haline getirilmiştir.²⁶⁰ Konu hakkında şu ifadeler yer almaktadır: *Uyunu'l-Ahbâr fi'n-Nukud ve'l-Âsâr nâm teliflerinden meskûkât-ı İslâmiyenin ibtidâ-yı icâd ve kat'î üzerine yazılan fasıldır*.²⁶¹

Kitap *Fasl fi Evveliyyeti's-Sikketi'l-İslâmiyye ve Dirhem-i Musavverin Tarifi* başlığını taşıyan iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İslâm'dan önce Arapların kendi aralarında Fâris ve Rum sikkelerini kullanmaları, Hz. Muhammed, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Muaviye, Abdullah b. ez-Zübeyr, Musab b. ez-Zübeyr, Haccac Abdümelik b. Mervan, Haccac b. Yusuf ve Halid b. Yezid döneminde kestirilen sikkelerin özellikleri ve üzerinde yer alan ifadeler, konuyla ilgili tarih kitaplarındaki rivayetler hakkında bilgi verilmektedir. İkinci bölümde ise ilk İslâm sikkesinin ne zaman kestirildiği tartışılmakta ve örneklerle konuya açıklık getirilmektedir.

Abdullatif Subhi Paşa'nın kitabına verdiği isim sikkelere olan yaklaşımını da ortaya koymaktadır. Paralar ve eserlerdeki haberin kaynağı manasına gelen *Uyûnu'l-Ahbâr fi'n-Nukud ve'l-Âsâr* isimli bu kitabında sikkeler birer bilgi kaynağı olarak görülmekte ve İslâm sikkelerinin ilk ne zaman ortaya çıktığı, şekilleri, üzerinde yer alan yazılar örneklerle ortaya konmaya çalışılmaktadır.

²⁵⁸ Abdullatif Subhi Paşa'nın hayatı için bkz. Ali Akyıldız, "Subhi Paşa, Abdullatif", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, c. XXXVII, s. 450-452; Cüneyd Okay, "Subhi Paşa (Sami Paşazade)", *YYOA*, İstanbul: YKY, II. baskı, 2008, c. II, s. 549.

²⁵⁹ Abdullatif Subhi Bey, *Uyunu'l-Ahbâr fi'n-Nukud ve'l-Âsâr*, 1279, 15 s. Abdullatif Subhi Bey ayrıca İbn Haldun'un *el-İber*'ine zeyl olarak *Tekmiletü'l-İber* isimli bir eser kaleme almıştır. Bu kitap aslında bir tarih metni olup sikkeler sadece kitabın sonunda ek olarak verilmektedir ve müstakil bir sikke çalışması değildir. İki kısımdan meydana gelen bu eserde Suriye'de Selefki ve İran'da Eşkâniyan devletlerinin tarihini anlatmakta ve her iki kısmın sonunda hükümdarlara ait sikkelerin sadece çizimleri bulunmaktadır. Sikkeler hükümdarlara göre kronolojik olarak sıralanmaktadır. Ön ve arka yüzlerinin çizimleri ile sikkelerin üzerinde yer alan ifadelere yer verilmektedir. Abdullatif Subhi Bey Eşkâniyan sikkelerinden kendi koleksiyonunda bulunanları da ayrıca belirtmektedir. Bkz. Abdullatif Subhi Bey, *Tekmiletü'l-İber*, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1278, I. kısım 51+10 s., II. kısım 27+9 s.

²⁶⁰ *Uyunu'l-Ahbâr fi'n-Nukud ve'l-Âsâr*'ın *Tasvir-i Efkâr*'da *Tefrika* başlığı altında yayınlanan sayıları için bkz. Abdullatif Subhi Paşa, "Tefrika", *Tasvir-i Efkâr*, 15 Haziran/Zilhicce Slh. 1278, No: 1, s. 4; 20 Haziran/5 Muharrem 1279, No: 2, s. 4; 23 Haziran/8 Muharrem 1279, No: 3, s.4; 27 Haziran/12 Muharrem 1279, No: 4, s. 4; 12 Temmuz/27 Muharrem 1279, No: 8, s. 3-4; 16 Temmuz/Safer Gurre 1279, No: 9, s. 4; 15 Ağustos/2 Rebiülevvel 1279, No: 18, s. 3-4.

²⁶¹ Abdullatif Subhi Bey, *a.g.e.*, s. 2.

Defter-i Meskukât-ı Osmaniye –ez İbtidâ-yı Zuhur-i Devlet-i Aliyye tâ bi-Eyyâm-ı Sultan Abdülaziz Han Padişah-ı Zaman–, Paskal Bilezikçioğlu, İstanbul: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaası, H. 1280/1863-1864.

Defter-i Meskukât-ı Osmaniye isimli bu eser İstanbul doğumlu ve aslen mimar olan Paskal Bilezikçioğlu tarafından kaleme alınmıştır.²⁶² Yazar hakkındaki bilgiler son derece sınırlıdır. Bilezikçioğlu, Ermeni Katolig olan ünlü bir sarraf ailesinin oğluydu. Eğitimini Ecole de Beaux-Arts’da yaptı. Paris’de mimarlık eğitimi alırken Félix Duban’ın [1787-1870] öğrencisi olan Bilezikçioğlu 1856’da diplomasını aldıktan sonra İstanbul Şehremanetin’de mimar olarak görev yaptı. Tanzimat için uygulanmamış bir proje olarak kalan Tanzimat Abidesi’nin çizimlerini hazırladı. 1855’te içerisinde Tanzimat Abidesi’nin de bulunduğu ve genelede mimari süslemelerin olduğu 13 adet suluboyayla Paris Sergi’ne katıldı ve burada mansiyon ödülü aldı. 1854’te Societé Française de Photographie’nin kurucu üyeleri arasında yer aldı.²⁶³ Mimar olan Bilezikçioğlu ayrıca sikkelere olan ilgisi sebebiyle Türkçe olarak nümismatik alanında Abdullatif Subhi Paşa’dan sonra eser veren ikinci kişi oldu.

Osmanlı dönemi sikkeleri hakkında Osmanlı devletinin kurucusu olan Osman Gazi [1281-1326] döneminden başlayıp Sultan Abdülaziz [1861-1876] dönemine kadar geçen süredeki 32 padişah ile Beyazid’in oğulları Süleyman Çelebi, İsa Çelebi ve Mustafa Çelebi’nin bastırmış olduğu sikkeleri sadece rakamsal olarak değerlendiren bir çalışmadır.²⁶⁴

Konu büyük bir cetvel içerisinde *esâmi-i selâtîn, tarih-i cülûs, müddet-i saltanat, meskûkât (bakır, gümüş, altın), kıt’a ile mevâdd-ı tarihiye ve melhûzât* başlıkları altında incelenmiştir. Burada sırasıyla padişahın ismi, tahta geçiş tarihi, saltanat süresi, bakır, gümüş ve altın olarak kaçır sikke bastırdığı, toplamda kaç parça sikke bastırdığı ve döneminde gerçekleşen olaylar hakkında kısa açıklamalar yer almaktadır. *Mevâdd-ı tarihiye ve melhûzât* başlığı altında fetihler, tarihi olaylar ve inşa faaliyetleri gibi

²⁶² Paskal Bilezikçioğlu, *Defter-i Meskûkât-ı Osmaniye –ez İbtidâ-yı Zuhur-i Devlet-i Aliyye tâ bi-Eyyâm-ı Sultan Abdülaziz Han Padişah-ı Zaman–*, İstanbul: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaası, 1280, 13 s. İsmail Hakkı Uzunçarşılı bu eserin hem Türkçe hem de Fransızca olarak yayımlandığı bilgisini vermektedir. Fakat Fransızcası hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır, bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “İbrahim Edhem Paşa Âilesi ve Halil Edhem Eldem (1861-1938)”, Halil Edhem Hatıra Kitabı, Ankara: TTK, 1948, c. II, s. 72.

²⁶³ Paskal Bilezikçioğlu’nun hayatı hakkında bkz. Selçuk Mülayim, “Paskal Bilezikçi’nin Tanzimat Âbidesi”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul: MÜFEF, 2008, Sayı 20, s. 366-367; Halûk Şehsuvaroğlu, “İstanbul’un Dikili Taşları: Tanzimat Âbidesi”, *Asırlar Boyunca İstanbul*, İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi Eki: 7, 2005 (2. baskı), s. 109; Ceren Göğüş, *19. YY. Avusturya Gazeteleri Işığında Osmanlı İmparatorluğunun 1873 Viyana Dünya Sergisine Katılımı*, İstanbul Teknik Üniv. Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi, Yayınlanmamış yüksek lisans Tezi, 2006, s. 40.

²⁶⁴ Paskal Bilezikçioğlu, *Defter-i Meskûkât-ı Osmaniye –ez İbtidâ-yı Zuhur-i Devlet-i Aliyye tâ bi-Eyyâm-ı Sultan Abdülaziz Han Padişah-ı Zaman–*, İstanbul: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaası, 1280, 13 s.

konulara değinilmekle birlikte sikkelerin kaç çeşit olduğu, nerede bulunduğu, nerede darp edildiği ve üzerinde yer alan hat nevi gibi bilgiler verilmektedir. Kitapta –hâlen padişah olan Sultan Abdülaziz döneminin sikke sayıları gösterilmemiştir– toplamda 1030 bakır, 2031 gümüş ve 261 altın olmak üzere 3322 sikke sayısına ulaşılmıştır.

Çalışmada herhangi bir görsel malzeme kullanılmamıştır. Nümismatik çalışmalarımızın ilklerinden olan bu eser sikkeler hakkında sadece cins ve miktarının sayısal olarak belirtildiği bir yaklaşım tarzına sahiptir. Sikkelerin tarifleri ve üzerinde yer alan bilgilerin değerlendirmeleri yapılmamaktadır. Kitabın kapağında yazar hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Fakat gerek kaynaklar gerekse İsmail Gâlib Bey bu çalışmanın Paskal Bilezikcioğlu'na ait olduğunu söylemektedir.²⁶⁵

İsmail Gâlib, *Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniye*, Kostantiniyye: Mihran Matbaası, H. 1307/1890.

Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniye isimli bu eser Edhem Paşa'nın ikinci oğlu, Osman Hamdi ve Halil Edhem'in kardeşi, devlet memuru ve nümizmat olan İsmâil Gâlib [1847-1895] tarafından kaleme alınmıştır.²⁶⁶ İsmail Gâlib 1847 yılında Osman Hamdi'den beş sene sonra İstanbul'da doğdu. Diğer kardeşleri gibi yurtdışında eğitim almadı. Beşiktaş Rüştüyesi, Mekteb-i Maârif ve Mahrec-i Aklâm'da okudu. Ayrıca evinde aldığı özel derslerle Fransızca, Arapça ve Farsça öğrendi.

1863'te henüz on yedi yaşında iken Meclis-i Vâlâ'nın kavânin dairesinde memuriyete başladı. Ardından Şurâ-yı Devlet'e geçti ve burada sırasıyla mülazım, muavin ve aza oldu. 1870 senesinde Dürsev Hanım'la [1858-1929] evlendi ve bu evlilikten Mübarek [1871-1938] ve Azize [1881-1957] isminde iki çocuğu oldu. Karatodori Paşa'nın Girit valiliğinde müşavir olarak görevlendirildi. Fakat hastalanması sebebiyle İstanbul'a dönen İsmâil Galib Bey kısa bir süre sonra 1895 yılında vefat ederek babasının Üsküdar Mihrimah Sultan Cami haziresindeki türbesine defnedildi. Vefatından sonra koleksiyonu Darphâne-i Âmire için satın alındı.

²⁶⁵ İsmail Gâlib konuyla ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir: “1280 tarihinde Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaasında tab edilmiş olan (Defter-i Meskûkât-ı Osmaniye) ünvanlı bir defterde ki galiba mütevaflâ Paskal Bilezikcioğlu nâm zâtın olmalıdır.” İsmail Gâlib, *Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniye*, Kostantiniyye: Mihran Matbaası, 1307, s. 3.

²⁶⁶ İsmail Gâlib, *Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniye*, Kostantiniyye: Mihran Matbaası, 1307, 510 s.

İsmail Galib'in başlıca eserleri şunlardır: *Yeni Mikyaslara Dair Risaledir, Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniye, Takvim-i Meskûkât-ı Selçukiye, Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı İslâmiye Kısmından Meskûkât-ı Türkmâniye Kataloğu: Benî Artuk, Benî Zengî, Fûrû'-i Atabekiye, Mülûk-i Eyyûbiye-i Meyyâfarikîn, Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu: Sâsâniyân ve Bizantin Tarzındaki Sikkeler, Hulefâ-yı Emeviye ve Abbâsiye Meskûkâtı, Fûrû'-i Abbasiye'den Benî Tolun, Benî İhşîd, Âl-i Sâmân, Benî Hamdân, Âl-i Büveyh, Benî Mervân Meskûkâtı.*²⁶⁷

İsmail Galib Bey, Abdülatif Subhi Paşa ve Paskal Bilezikçioğlu'ndan sonra nümismatik alanında eser veren bir kişi olarak onu kendinden öncekilerden ayıran yanı sikkeleri bilimsel ve sistematik yöntemlerle incelemesi oldu. Osman Hamdi Bey'in müdürlüğünü yaptığı müzede resmi olarak görev almasa da müze için bir nümizmat olarak çalışarak kataloglar hazırlamıştır. Sikkeler hakkında hazırlamış olduğu eserler gerek yurt içi gerekse yurt dışında ilgiyle karşılandı. Nümismatik ilminin ülkemizde tanınmasını ve eserleriyle de sikkelerin tarihçiler için bir kaynak olmasını sağladı. Ayrıca sikkeleri incelerken uygulamış olduğu yaklaşım tarzı kendinden sonraki nümizmatlar tarafından örnek alındı.

İsmail Gâlib'in sikkeler üzerine hazırladığı ilk kitabı *Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniye*'dir. Kataloğun içeriği kapağında *Devlet-i aliyye-i Osmaniye'nin bidâyet-i tesisinden beri darb ve ihrâc olunan meskûkât ve madalyaların nev' u cins ve tarifâtıyla malumat-ı tarihiyesini mutazammındır* şeklinde ifade edilmektedir. Kitapta Osmanlı devletinin kuruluşundan yani Osman Gazi'den II. Abdülhamid dönemine kadar geçen sürede bastırılmış olan sikkeler, kurşun mühürler ve madalyalar anlatılmaktadır.

İsmâil Gâlib Osmanlı sikkelerinin önemi hakkında şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

²⁶⁷ İsmail Galib'in hayatı ve eserleri için bkz. Bursalı Mehmed Tahir, "Gâlib Bey-İsmâil Gâlib Bey", *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333, c. III, s. 114-115; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İbrahim Edhem Paşa Âilesi ve Halil Edhem Eldem (1861-1938)", *Halil Edhem Hatıra Kitabı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu: 1948, c. II, s. 71-72; Cevriye Artuk, "Nümismatik İlmine Yardım Edenlerden Birkaçı", *Türk Nümismatik Derneği Bülteni*, Bülten No: 9, İstanbul: Türk Nümismatik Derneği, 1982, s. 22-23; Mahmut H. Şakiroğlu, "İsmâil Galib", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, c. XXIII, s. 100-101; Ali Birinci, "İsmail Galib", *YYOA*, İstanbul: YKY, 2. baskı, 2008, c. II, s. 669-670; Edhem Eldem, "İsmail Galib", *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010, s. 301-303; Ramazan Şeşen, "İsmail Galib Edhem", *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul: İSAR, 2008, s. 335.

“Hükûmât-ı İslâmiyeden hiç birinin meskûkâtı gerek müddet ü zamanca ve gerek darb olundukları memâlik ü büldânın taaddüdü ve sikkelerin tenevvu‘-i tarz ve usulü cihetlerince meskûkât-ı Osmaniyye makîs olamaz.

Osmanlı meskûkâtının bir kısmı ve belki kısm-ı küllisi kurûn-i mütevassitanın evâhiriyle feth-i Kostantiniyye'den bed’ eden kurûn-i müteahhirenin evâiline mütesâdif olmak hasebiyle meskûkât-ı atîka a‘dâdına dahil olmuştur.

Meskûkât-ı Osmaniyye bidayet-i zuhurundan şimdiye kadar nev‘an bin adedi mütecaviz olarak darb edilmiştir. Bunların tab‘ı²⁶⁸ yekdiğerine müşabihleri bulunmakta ise de resm-i hat ve nakş veya tarih veyahut vezn ve kutr ve daha sâir alametlerce cüzî ve küllî birbirlerinden farkları ve hele her asrın kendine mahsus bir tarz ve usulü vardır.”²⁶⁹

İsmail Gâlib o zamana kadar Osmanlı sikkeleri ile ilgili sadece İngiltere Müzesi’nde tam bir koleksiyon bulunması sebebiyle kendisi 15 yıllık bir gayret sonucu önemli bir koleksiyon meydana getirmiş ve daha sonra bu eserini kaleme almıştır. İsmail Gâlib konu hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Meskûkât-ı Osmaniyyenin bugünkü günde koleksiyon, yani takımları pek mahduddur. Avrupa müzelerinin çoğunda sair meskûkât koleksiyonlarının envâ‘ı ve pek mükemmelleri bulunduğu halde meskûkât-ı Osmaniye takımı mükemmel olarak yalnız İngiltere Müzesi’nde mevcut olup diğer bazı müzelerde dahi cem ve tertibine teşebbüs olunmuş ise de tedarik olunan sikkeler pek noksan bir halde kalıp ikmal edilememiştir.

On beş sene kadar bir müddetden beri taharriyât-ı mütemâdiye-i âcizanem neticesi olarak evâil-i saltanat-ı seniyyeden şimdiye kadar selâtin-i izâm-ı Osmaniyyenin nâm-ı âlîlerine darb ve ihraç kılınan altın ve gümüş ve bakır meskûkâttan bin iki yüz adedi mütecaviz sikke tedarikiyle bir koleksiyon tertip ve teşkiline muvaffak olabildiğim gibi selâtin-i müşârun ileyhim hazerâtı tarafından ihdas buyurulan bilcümle madalyalar ile kadimde istimâl olunan ve el-yevm âsâr-ı nadirenden ma‘dud olan kurşun mühürlerden dahi cem‘ ile bu koleksiyona ilave eyledim.

Meskûkât-ı Osmaniyyenin kesret-i cins ve nevi mülâhaza olundukda işbu koleksiyona bütün bütün noksandan ârî denilemez ise de bir dereceye kadar mükemmeliyetine delalet etmek üzere elde bulunan bazı kataloglara ve bilhassa İngiltere Müzesi’nin meskûkât-ı Osmaniyyeye mahsus olan kataloğuna nazaran onların mevcudundan bir hayli nadir ve fazla sikkeler bulunduğunu beyan edebilirim.

Nuhbe-i efkâr-ı meâlî-âsâr-ı hümâyunları istikmâl vesâil-i umrân-ı memleket ve intişâr-ı envâ‘-ı ilm ü marifet cihetine mâtuf olan padişah-ı maârif-perver ve şehriyâr-i terakki-güster efendimiz

²⁶⁸ Metinde “tabî‘î”.

²⁶⁹ İsmail Gâlib, *a.g.e.*, Mukaddime, s. 1 (elif).

hazretlerinin asr-ı maârif-hasr-ı terakkî-perverilerinde mevzu²⁷⁰-u mevki⁻ⁱ intişâr olan bunca âsâr-ı müfideye bir ilave-i nâçiz olmak üzere cem[‘] eylediğim meskûkât ve madalyaların nev[‘] ve cinsini ve ibârât-ı mündericesini ve vezn ve kuturlarını havi bir katalog tanzimiyle beraber tarih-i Osmaniye'nin meskûkâta müteallik olan mühim bir şubesine hizmet edebilecek bazı izahat-ı müfide ve malumat-ı tarihiyeye derc ve ilave ederek tertip ve telif ve *Takvîm-i Meskûkât-ı Osmâniyye* nâmıyla tevsim ettiğim şu eser-i âcizânemi neşre cesaret eyledim.²⁷⁰

İsmail Gâlib eserin içeriği ve yöntemi hakkında kısaca bilgi verdiği *Mukaddime* kısmından sonra *Selâtin-i İzâm-ı Osmaniye* başlığı altında Osmanlı padişahlarının silsilesini şema halinde vermektedir. Katalog kısmına geçmeden önce sikkelerden elde edilen bilgiler doğrultusunda oluşturulmuş cetvel ve fihristler yer almaktadır. Burada sikkelerde bulunan padişahlara ait unvan ve lakaplar ile kullanıldığı tarihler *Meskûkât-ı Osmaniye'de Münderic Olan Elkâb ve Ünvan-ı Padişahânî Tarih-i İstimâlleriyle Beraber İrâe Eder Cedveller* başlığı altında, sikkelerde bulunan zikir ve niyazlar *Meskûkât-ı Osmaniye'de Muharrer Olan Ezkâr ve Ediyeyi Tarih-i İstimâlleriyle Beraber İrâe Eder Cedveldir* başlığı altında, sikkelerin nerelerde bastırıldığı *Rumeli, Anadolu, Arabistan ve Afrika* bölgelerine ayrılarak *Meskûkât-ı Osmaniye Darb Olunan Büldânın Esâmîsini Mübeyyin Cedveldir* başlığı altında, sikkelerdeki eski rakamların şekilleri *Meskûkât-ı Osmaniye'de Bulunan Bazı Rakamların Eşkâl-i Kadîmesi* başlığı altında, sikkeler kataloglanırken uygulanan yöntem *İzâhât ve Tarîfât* başlığı altında, sikkeler hakkında kitapta verilen bilgilerin nerede olduğu *Meskûkât-ı Osmaniyye Müteallik Malumat-ı Mündericenin Huruf-i Hecât Tertibiyle Fihristidir* başlığı altında, kitabın sonunda bulunan resim levhalarındaki sikkelerin numaraları *Resm-i Levhaları Muhteviyâtının Aded ve Numaralarını Havî Fihristidir* başlığı altında verilmektedir.

İsmâil Gâlib kendinden önceki nüzemizmatlardan farklı olarak konuyu ele almıştır. Abdullatif Subhi sikkelerle ilgili tarihsel, Paskal Bilezikçiöğlü ise rakamsal olarak değerlendirmeler yaparken İsmâil Gâlib konuyu sistematik bir kataloglama yöntemiyle ele almıştır. Sikkeler kataloglanırken İsmail Gâlib uygulamış olduğu yöntemi *İzahat ve Tarifat* başlığı altında şu şekilde sıralamaktadır:

²⁷⁰ İsmail Gâlib, *a.g.e.*, *Mukaddime*, s. (elif-cim).

– *Takvîm-i Meskûkât-ı Osmâniyede* derc ve irâe olunan sikkelere koleksiyonun tertibi vechile bir numaradan başlayarak nihayete kadar müteselsilen numaralar vaz' olunmuştur.

– Her numaranın zîrinde o sikkenin iki vechinde meskûk olan ibârât sağlı ve sollu aynıyla ve iktizasına göre bazı ta'rifatıyla yazılmıştır.

– Meskûkât-ı Osmaniyenin birer vechinde ekseriyet üzere iki unvan istimâl edilmiş olup birincisi “Dâribü'n-nadr sâhibü'l-izz ve'n-nasr fi'l-berri ve'l-bahr” ve ikincisi dahi “Sultânü'l-berrîn ve hâkânü'l-bahrîn es-sultan ibnü's-sultan” ünvanları olmağla ihtisar için kitabımızda birincisine yalnız “Dâribü'n-nadr ilah.” ve ikincisi dahi “sultan elberrîn ilah.” dizdirilmiştir.

– Bir sikkeyi takip eden sikke bâlâdakinin aynı ibareyi mütezammin ise yalnız (" ") işaretiyle iktifâ olunup fakat kelime ve rakam vesâir bazı farklar olduğu halde anlar ayrıca izah kılınmıştır. Ve bazen dahi bâlâdaki sikkenin numarası gösterilerek ona atf olunmuştur.

– Bir neviden olan iki sikkenin bazen birinin bir vechi ve diğerinin diğer vechi silik ve bozuk zuhur etmiş olduğu takdirde o iki sikke dahi deftere dahil edilip bâlâsına dahi iki numara vaz' olunmuştur.

– Silik veyahut sair suretle bozuk ve fakat malum olan kelimeler şöyle bir [] fasıla içine alınmıştır. Hiç anlaşılamiyan kelimatın yerine dahi (...) vaz' olunmuştur.

– Her sikkenin ibârâtı zîrine sağ tarafta vezinleri ve sol tarafta kutrları tahrir olunmuş ve fakat müsâvi siklette bulunan meskûkât yekdiğerini takip eylediği surette vezinleri tekrar edilmemiştir.

– İstimâl olunan mevâzin evzân-ı kadime-i Osmaniyedir. Yani bir dirhem 16 kırat 1 kırat 4 habbe veyahut kıratın 32'de bir kesridir.

(*mîm*) dirheme (*tâ*) kırata işarât olmak üzere vaz' olunmuştur. Habbeye gelince ayrıca yazılmayıp kıratın dörtte bir kesri olmağla o suretle gösterilmiştir. Mesela: 3 *mîm* 5 tam 3 bölü dört *tâ*, üç dirhem beş kırât ve üç habbe olmuş olur.

Meskûkâtta kırattan sonra otuz ikide bir kesir gösterilmek âdet ise de kadim sikkeler ale'l-ekser silik ve kesik hasılı az çok noksan olduklarından biz işbu kesrül-kesri irâeden sarf-ı nazar eyledik.

– Evzân-ı kadimenin istenildiği halde evzân-ı cedideye gram ve küsürâtına tahvilini teshil için hâtime-i kitapta bir cedvel-i mahsus derc ve ilave olunmuştur.

– Meskûkâtın her biri için terkim olunan mikdar-ı kutrlar mi'sâr-ı zira', yani milimetre itibariyledir. Binaenaleyh sikkelerin zîrinde ve sol taraflarında yazılı olan mesela: kutru 14 işareti o sikkenin on dört milimetre kutruna olduğunu gösterir, ve kıs alâ hâzâ.

– Bir sikkenin kıtası için bir fikir hasıl etmek, yani kutru bilinmek istenildiği halde kolayca anlaşılacak üzere nihayette mahsusen iki mikyasa konulmuştur.

– Bakır meskûkâtın (mangırların) vezinleri muttarid ve bir esasa mübtenî olmadığından yalnız kuturları irâe olunmuştur. Fakat sinîn-i ahîrede bir usul tahtında olarak çıkarılan bakır sikkelerin vezinleri dahi gösterilmiştir.

– Fototipi ile resimleri gösterilmiş olan sikke ve madalyalar kaçınıcı levhada bulunmakta ise isimleri zîrinde (filanca levha) diye muharrer olup binaenaleyh sikke veya madalyanın numarası her ne ise beyan olunan levha da taharrî olundukda resmi görölür.

Birinci ve ikinci levhalar tefrik ve işaret olunan resimleri istîfâb edemedikleri cihetle her biri (elif) ve (bâ) harfleriyle ikişer kıta olarak tertip ve tanzim kılınmıştır.²⁷¹

Katalogun birinci kısmında her padişaha ait olan sikkeler *meskûkâtı* ve *zeylî* olmak üzere iki açıdan ele alınmaktadır. Birinci kısımda sikkeler yukarıda belirtilen maddeler doğrultusunda tarif edilmekte olup ikinci kısımda sikkeler hakkında açıklamalar ve tarihi bilgiler verilmektedir. Katalogta sırasıyla Sultan Osman Hân-ı Evvel (699-726) dönemine ait 1, Sultan Orhan Hân-ı Gâzi (726-761) dönemine ait 2, Hüdâvendigâr Gâzî Sultan Murad Hân-ı Evvel (761-792) dönemine ait 8, Yıldırım Sultan Bayezid Hân-ı Evvel (792-805) dönemine ait 6 sikke, Emir Süleyman Çelebi²⁷² (806-813) dönemine ait 3, Mehmed Çelebi (806-816) dönemine ait 1, Musa Çelebi (813-816) dönemine ait 2, Mustafa Çelebi (822-825) dönemine ait 1, Çelebi Sultan Mehmed Hân-ı Evvel (816-824) dönemine ait 10, Sultan Murad Hân-ı Sâni (824-848/849-855) dönemlerine ait 25, Fatih Sultan Mehmed Hân-ı Sâni (ilk kez 848-849) dönemine ait 6, Fatih Sultan Mehmed Hân-i Sâni (ikinci kez 855-886) dönemine ait 60, Şehzâde Cem Sultan (886) dönemine ait 1, Sultan Bayezid Hân-ı Sâni (886-918) dönemine ait 32, Sultan Selim Hân-ı Evvel (918-926) dönemine ait 33, Sultan Süleyman Hân-ı Evvel (926-974) dönemine ait 107, Sultan Selim Hân-ı Sâni (974-982) dönemine ait 41, Sultan Murad Hân-ı Sâlis (982-1003) dönemine ait 54, Sultan Mehmed Hân-ı Sâlis (1003-1012) dönemine ait 39, Sultan Ahmed Hân-ı Evvel (1012-1026) dönemine ait 33, Sultan Mustafa Hân-ı Evvel (ilk kez 1026-1027) dönemine ait 1, Sultan Osman Hân-ı Sâni (1027-1031) dönemine ait 25, Sultan Mustafa Hân-ı Evvel (ikinci kez 1031-1032) dönemine ait 6, Sultan Murad Hân-ı Râbi‘ (1032-1049) dönemine ait 17, Sultan İbrahim Hân (1049-1058) dönemine ait 22, Sultan Mehmed Hân-ı Râbi‘ (1058-1099) dönemine ait 26, Sultan Süleyman Hân-ı Sâni (1099-1102) dönemine ait 11, Sultan Ahmed Hân-ı Sâni (1102-1106) dönemine ait 6, Sultan Mustafa Hân-ı Sâni (1106-1115) dönemine ait 26, Sultan Ahmed Hân-ı Sâlis (1115-1143)

²⁷¹ İsmail Gâlib, *a.g.e.*, Mukaddime, s. 4-6 (be-dal – be-vav).

²⁷² Yıldırım Bayezid'den sonra kitapta *Fâsıla-i Saltanat* olarak isimlendirilen devirde çocukları Emir Süleyman Çelebi (806-813), Mehmed Çelebi (806-816), Musa Çelebi (813-816) ve Mustafa Çelebi (822-825) dönemlerine ait sikkeler tarif edilmektedir. İsmail Gâlib, *a.g.e.*, s. 18-24.

dönemine ait 57, Sultan Mahmud Hân-ı Evvel (1143-1168) dönemine ait 68, Sultan Osman Hân-ı Sâlis (1168-1171) dönemine ait 22, Sultan Mustafa Hân-ı Sâlis (1171-1187) dönemine ait 75, Sultan Abdülhamid Hân-ı Evvel (1187-1203) dönemine ait 58, Sultan Selim Hân-ı Sâlis (1203-1222) dönemine ait 46, Sultan Mustafa Hân-ı Râbi‘ (1222-1223) dönemine ait 18, Sultan Mahmud Hân-i Sâni (1223-1255) dönemine ait 192, Sultan Abdülmecid Hân-ı Gâzi Hazretleri (1255-1277) dönemine ait 57, Sultan Abdülaziz Hân Hazretleri (1277-1293) dönemine ait 40 sikke tarif edilmektedir.

Sultan II. Abdülhamid dönemine ait olan sikkeler ayrı olarak *bi’ş-Şevket ve’l-iclâl erike-pîrâ-yı Saltanat-ı Osmânî es-Sultân ibnü’s-Sultân es-Sultân el-Gâzi Abdülhamid Hân-ı Sâni ibnü’s-Sultân es-Sultan Abdülmecid Hân –eyyedallahu saltanatahu ilâ âhiri’d-devrân– Efendimiz Hazretleri* başlığı altında incelenmektedir.²⁷³ Burada da 39 sikke tarif edilmektedir.

Daha sonra ele geçen sikkeler *İlave* başlığı altında verilmektedir.²⁷⁴ Bu kısımda Emir Süleyman Çelebi, Mehmed Çelebi, Mustafa Çelebi, Sultan Selim Hân-ı Evvel ve Sultan Mahmud Hân-ı Evvel dönemlerine ait 7 sikke tarif edilmektedir. Sikkelerin anlatıldığı birinci kısımda son olarak üzerlerinde isim ve tarih bulunmayan 4 sikke *Meskûkât-ı Osmaniyeden Üzerlerinde İsim ve Tarih bulunmayan Bazı Sikkeler* başlığı altında tarif edilmektedir.

Katalogun ikinci kısmında Osmanlıya ait kurşun mühürler incelenmektedir. Mühürler hakkında hangi padişah döneminde, ne zaman, nerede bastırıldığı, üzerinde bulunan yazılar ve ölçüleri verilmektedir. *Selâtin-i İzâm-ı Osmaniyeden Bazıları Asrında Sikke-i Şâhâne ile Meskûk Olarak İmal Olunmuş Olan Kurşun Mühür Yahut Damgalar* başlığını taşıyan bu kısımda Sultan Bayezid Hân-ı Sâni, Sultan Süleyman Hân-ı Evvel, Sultan Selim Hân-ı Sâni, Sultan Murad Hân-ı Sâni, Sultan Mehmed Hân-ı Sâlis dönemlerine ait 8 tane kurşun mühür tarif edilmektedir.

Katalogun üçüncü kısmında Osmanlıya ait madalyalar anlatılmaktadır. Madalyalar tarif edilirken hangi padişah döneminde verildiği, tarihi, malzemesi (altın, gümüş), şekli, niçin verildiği, üzerindeki yazılar ve ölçüleri verilmektedir. Çeşitli vesileler ile hazırlanmış olan bu madalyalar *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Madalyaları* başlığı altında incelenmektedir. Burada Sultan Mahmud Hân-ı Evvel dönemine ait ve

²⁷³ İsmail Gâlib, *a.g.e.*, s. 460-472.

²⁷⁴ Kitabın *Fihrist-i Umumî* bölümünde sonradan elde edilen sikkelerin incelendiği *İlave* kısmı için parantez içerisinden *Kitabın Tabından Sonra Ele Geçen Sikkeler* notu yer almaktadır.

niçin hazırlandığı bilinmeyen 1 madalya, Sultan Osman Hân-ı Sâlis dönemine ait ve yeni sikkelerin kesilmesi ve darbına nişâne olamak üzere hazırlanmış olan 1, Sultan Selim Hân-ı Sâlis dönemine ait ve *Vaka-i Mısriyye Madalyası* olarak hazırlanmış 4, Sultan Mahmud Hân-ı Sâni dönemine ait *İşkodra Muhârebesine Mahsus Madalya* olarak hazırlanmış 4 ve *Rusya Muhârebesine Mahsus Madalya* olarak hazırlanmış 2 madalya tarif edilmektedir.

Sultan Abulmecid Hân-ı Gâzi dönemine ait *İftihar Madalyası* olarak hazırlanmış 3, *İftihar Nişânı* olarak hazırlanmış 4, *Takdîr-i Hüner Madalyası* olarak hazırlanmış 1, *Tahlîsiye Madalyası* olarak hazırlanmış 1 madalya tarif edilmektedir. Abdülmecid dönemine ait bunlardan başka *Muhâberât Madalyaları* başlığı altında *Akâ ve Beryetü's-Şâm Muhârebesine Mahsus* olarak hazırlanmış 2, *Yemen Muhârebesine Mahsus* hazırlanmış olan 2, *Kürdistan Madalyası* olarak hazırlanmış 4, *Bosna Madalyası* olarak hazırlanmış 2, *Sivastopol Muhârebesine Mahsus* olarak hazırlanmış 1, *Kırım Muhârebesine Mahsus* hazırlanmış 1, *Silistre Muhârebesine Mahsus* olarak hazırlanmış 2, *Diğer Silistre Madalyası* olarak hazırlanmış 1 madalya tarif edilmektedir. *Avrupa'da İmal Edilmiş Olan Bazı Madalyalar* başlığı altında ise *Tanzimat-ı Hayriye*, *Sinop*, *Bahr-ı Siyah* ve *Tuna* için hazırlanmış birer, *İttifâk-ı Düvel-i Sülûse* için hazırlanmış 2 madalya tarif edilmektedir.

Abdülaziz dönemine ait olan madalyalar *Sultan Abdülaziz Hân Hazretleri* başlığı altında *Muhârebât Madalyaları* ve *Sergi-i Umumî-i Osmanîye Mahsus Madalyalar* olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Birinci grupta *Karadağa Mahsus*, *Girid'e Mahsus* ve *Askeri Nişân Talimlerine Mahsus* olmak üzere hazırlanmış birer madalya tarif edilmektedir. İkinci grupta ise *Zirâat ve Sinaât* için hazırlanmış 1, *Hırfet ve Sanat ve Ticaret* için hazırlanmış 2 sikke tarif edilmektedir.

II. Abdülhamid dönemine ait olan madalyalar *Padişah Hâmidü'l-Hisâl Şevketlü Sultan Abdulhamid Hân-ı Sâni Efendimiz Hazretlerinin Taraf-ı zî-Şerîf-i Hümayûnlarından İhdas Buyurulan Madalyalar* başlığı altında verilmektedir. Burada *İmtiyaz Nişân-ı Âlîsî Madalyası* olarak hazırlanmış 2, *Sanayi Madalyası*, *Rusya Muhârebesine Mahsus* ve *Pelevne Muharebesine Mahsus* olarak hazırlanmış birer madalya tarif edilmektedir.

Bu kataloglardan sonra tanıtılan eserlerin çapını ve uzunluğunu gösteren ölçekler ile sikkeler hakkında hazırlanmış cetveller yer almaktadır. Dirhem ve kırâtın,

gram olarak karşılığını gösteren cetvel *Dirhem ve Kırâtın Dirhem-i İ'şâriye yani (Gram ve Kûsûratına) Tahvîline Mahsus Cetveldir* başlığını taşımaktadır. Altın sikkeler için hazırlanmış cetvel *Altun Meskûkât-ı Osmaniye Tarifesi* başlığını taşımaktadır. Burada sikkeler hakkında *selâtin-i izâm hazerâtı esâmîsi, sene-i darbı, altın meskûkâtın esâmî-i kadimesi, ayarları (ayar-ı Osmanî-milim hesabıyla), vezinleri, beher altının zamandaki râyici, darbhane-i âmirenin tarife-i hazırası mucibince Osmanlı altını yüz kuruş hesabıyla (beher altının kıymeti, dirhem kıymeti), her altının şimdiki tarifede mezkûr olan esâmîsi ve mülâhazât* başlıkları altında bilgiler verilmektedir. Akçeler için hazırlanmış cetvel *Akçelere Mahsus Gümüş Meskûkât-ı Osmaniye Tarifesi* başlığını taşımaktadır. Burada akçeler hakkında *esâmî-i selâtin-i izâm, sene-i darbı, meskûkâtın esâmî-i kadimesi ve nevi, ayarları (yüzde), vezinleri (dirhem, kırat, habbe), kaç aded akçenin bir dirhem gümüşe müsâvi olduğu, beher akçenin mecdiye hesabıyla şimdiki kıymeti ve mülâhazât* başlıkları altında bilgiler verilmektedir. Kuruşlar için hazırlanmış cetvel ise *Guruşlara Mahsus Gümüş Meskûkât-ı Osmaniye Tarifesi* başlığını taşımaktadır. Burada kuruşlar hakkında *selâtin-i izâm hazerâtı esâmîsi, sene-i darb, meskûkâtın esâmî-i kadimeleriyle nev' ve cinsleri, ayarları (binde, kesri), vezinleri (dirhem, kırât), her sikkenin zamanındaki kıymet-i mevzuası yani rayici (akçe, para), darbhâne-i âmirenin tarifesi mucibince 1299 senesi tahakkuk iden kayyum-i hakîkîleri (sîm mecdiye 19 hesabıyla beher kıtasının kıymeti-beher dirhem kıymeti) ve mülâhazât* başlıkları altında bilgiler verilmektedir. Kitabın sonunda tarifi yapılan sikke ve madalyonlara ait fotoğrafların bulunduğu 12 levha yer almaktadır.

İsmail Galib bu eserinde Osmanlı nümismatiğinin II. Abdülhamid dönemine kadar olan kısmını sistematik ve ilmi bir yöntemle ele almıştır. Eserini sadece sikkeler ile sınırlı tutmamıştır. Nümismatiğin alanına giren mühür ve madalyonlara da yer vermektedir. Osmanlı sikkelerini kronolojik olarak tasnif ve tarif ettiği eserinde ayrıca padişahların sikkeleri hakkında önemli tarihsel bilgiler de verilmektedir.

İsmail Gâlib, *Takvîm-i Meskûkât-ı Selçukiye*, Kostantiniyye: Mihran Matbaası, H. 1309/1891.

İsmail Gâlib tarafından kaleme alınan bu eser Selçuklu ve takipçileri olan diğer küçük beyliklerin sikkeleri hakkında bilgi vermektedir.²⁷⁵ Bununla ilgili olarak iç kapakta *Selâçike-i Rum tarafından darb ve ihrâc olunan meskûkât ile diğer bazı hükûmât-ı sagire sikkelerinin envâ'ıyla tarifâtını ve malumât-ı tarihiyesini mutazammındır yazmaktadır.*

İsmail Gâlib'in amaçlarından biri bu döneme ait tarihi bilgilerin şüpheli ve eksik taraflarının sikkelerden elde edilen bilgiler sayesinde giderilebilmektir. Sikkeler, tarihi birer vesika olarak değerlendirilip sahip oldukları veriler sebebiyle tarih yazımına yardımcı unsurlar olarak görülmektedir. Yazar konuyla ilgili fikirlerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Meskûkât-ı Selçukiye meskûkât-ı kadime-i İslamiye meyânında öyle pek az ehemmiyeti haiz olanlardan değildir. İki buçuk asra karib bir müddet memâlik-i Rumda icrâ-yı hükümet etmiş olan Selçukiyânın vakâyi'-i tarihiyesini sebt ve tahrir eden müerrihlerin akvâl u rivâyâtı ale'l-ekser ihtilafât-ı azimeden kurtarılamayıp vukuât-ı mülkiye ve siyasiyelerinden sarf-ı nazar mülûk-i Selçukiyenin te'âkub ve teselsül-i hükümetlerini ve tarih-i cülûs ve vefatlarını ve bazılarının idare-i mükerrere ve müşterekelerini bir takım mübhemat içinde bırakmışlardır. Binaenaleyh rivâyât-ı mazbutanın ikmal-i nevâkısıyla tashih-i ihtilaf ve tenvir-i hakikat haysiyetiyle Selâcika-i Rum meskûkâtı okumak ikmâlât-ı tarihiyesine pek çok hizmet etmektedir.”²⁷⁶

İslâm ve Selçuklu sikkeleri hakkında daha önce Milan, Roma, İngiltere, Petersburg müzeleri ile Tychsen, Adler ve Marsden's'in çıkardığı kataloglardan haberdar olan İsmail Gâlib kendi çalışması hakkında ise şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

“Eser-i âcizanemin mütâlasından malum olacağı vechile bir hayli vakit ve emek sarfıyla cem' ve tedarik edebildiğim Selâçike meskûkâtının teşkil eylediği koleksiyonda sikke darb ettirmiş olan mülûkun her biri asrında muhtelif nev' ve tarzda olarak kat' ve ihraç olunan meskûkâtın heman

²⁷⁵ İsmail Gâlib, *Takvîm-i Meskûkât-ı Selçukiye*, Kostantiniyye: Mihran Matbaası, 1309, 27+147 s. Bu kitabın 1971 yılında tıpkıbasımı yapılmıştır, bkz. İsmail Gâlib, *Takvîm-i Meskûkât-ı Selçukiye-Catalogue Des Monnaies Seldjoukides*, Ankara: Başnur Matbaası, 1971, 144 s.

²⁷⁶ İsmail Gâlib, *a.g.e.*, Mukaddime, s. 1.

kâffesi denilemez ise de diğer kataloglara nazaran kısm-ı küllisi mevcut olduğu gibi bî-misl ve belki erbâbı nezdinde henüz meçhul olan birkaç parça sikke dahi bulunmaktadır ki bunlar bilhassa tarihce faide-bahş olacak âsâr-ı meskûkedendir.

Selçukîlerden sonra Anadolu'nun bazı cihâtında zuhur ve bir müddet icra-yı hükümet ile bilâhare eyâdî-i idarelerinde bulunan mahaller zamîme-i memâlik devlet-i ebed-müddet-i Osmaniye kılınan tavâif-i mülûkten bazılarının ele geçirilmiş ve zeyl-i kitapta ayrı ayrı gösterilmiş olan sikkeleri dahi ehemmiyetden hali şeyler değildir.”²⁷⁷

İsmail Gâlib katalogunu hazırlarken devletlerin hükümdarlarını tahta geçiş tarihlerine göre sıraladıktan sonra sikke bastırmış olanların sikkelerini tanıtmaktadır. Bu sikkelerin mahall-i darbı (nerede bastırıldığı), nev‘i (altın, gümüş, bakır), tarihi (hicri tarihi), hat çeşidi, vechi (ön yüzünde bulunan yazılar), zahrı (arka kısmında bulunan yazılar), vezni (ağırlığı) ve kutru (çapı) hakkında bilgi verilmektedir.

Kitabın mukaddimesinin de bulunduğu ilk yirmi yedi sayfalık kısımda Selçuklu sultanlarının silsilesi *Silsile-i Selâçike* başlığı altında; Selçuklu hükümdarlarının muâsırları olan ve sikkelerde isimleri basılmış olan Abbasi halifeleri *Mülûk-i Selçukiyenin Muâsırları Olup Meskûkâtta Nâmları Mazrub Olan Hülefâ-yı Abbasiye* başlığı altında; Selçuklu sikkelerinde bulunan âyet-i kerimeler, sözler ve övgüler *Meskûkât-ı Selçukiyede Münderic Âyât-ı Kerime ve Ezkâr ve Esniye* başlığı altında; sikkelerdeki Selçuklu lakâbları ve ünvanları *Elkâb ve Ünvan-ı Selçukiyyân* başlığı altında; sikkelerin basıldığı beldeler ise *Darb-ı Sikke Olunan Büldân* başlığı altında listeler halinde verilmektedir. Daha sonra *İzâhât ve Tarifât* başlığı altında sikkelerin nasıl kataloglandığı hakkında açıklamalar yapılmaktadır. Kitabın sonunda yer alan levhalardaki sikkelerin kime ait olduğunu gösteren liste *Resim Levhaları Muhteviyâtının Fihristidir* başlığı altında verilmektedir.

Birinci kısım *Selâçika-i Rum* başlığını taşımakta olup burada 17 Selçuklu sultanının tahta oturuş tarihlerine göre isimleri sıralandıktan sonra sikke bastırmış olanların Selçuklu sultanlarının sikkeleri tanıtılmaktadır. Bu kısımda Rukneddin Mesud-i Evvel (510-551), İzzeddin Kılıç Arslan-ı Sâni (551-589), Gıyâseddin Keyhüsrev-i Evvel (589-592), Muiziddin Kayser Şâh (584-596), Mugiseddin Tuğrul (584-613), Rukneddin Süleyman Şâh-ı Sâni (592-600), Gıyâseddin Keyhüsrev-i Evvel (601-602), İzzeddin Keykâvus-i Evvel (606-616), Alaaddin Keykubâd-ı Evvel (616-634) ve

²⁷⁷ İsmail Gâlib, *a.g.e.*, Mukaddime, s. 2-3.

Alaaddin Keykubâtın himayesi altında bulunan bazı hükümdarların onun adına bastırıldığı müşterek sikkeler, Gıyaseddin Keyhüsrev-i Sâni (634-644), İzzettin Kaykâvus-i Sâni (644-646), Rukneddin Kılıç Arslan-ı Râbi' (birinci defa 646-647), İzzeddin Keykâvus-i Sâni-Rukneddin Kılıç Arslan-ı Râbi'-Alaaddin Keykubâd-ı Sâni (647-655, müşterek sikke), Rukneddin Kılıç Arslan-ı Râbi'-Alaaddin Keykubâd-ı Sâni (652, müşterek sikke), İzzeddin Kaykâvus-i Sâni (ikinci defa, 655-658), Rukneddin Kılıç Arslan-ı Râbi' (ikinci defa, 655-663), Alaaddin Keykubâd-i Sâni (663), Gıyaseddin Keyhüsrev-i Sâlis (663,681), Gıyaseddin Mesud-i Sâni (681-697) ve Alaaddin-i Keykubâd-ı Sâlis (697-707) dönemlerine ait 144 sikke tarif edilmektedir.

İkinci kısımda *Selâçike-i Rumdan Sonra Anadolu'nun Bazı Cihâtında Zuhûr ve İcrâ-yı Hükümet Eden Umerâ ve Hükkâmın Meskûkâtı* başlığı altında Anadolu Selçukluları sonrasında ortaya çıkan Eritna, Karamaniyan, İsfendiyar, Germiyan, Saruhan ve Aydın beyliklerine ait sikkeler anlatılmaktadır. Bu kısımda Alaaddin, *Bilâd-ı Rum Hükkâmından Emir-i Eritna ve Evlâdı* başlığı altında Mehmed Eritna (753-767), *Karamaniyan* başlığı altında Mir Mehmed-i Sâni (793-829), İbrahim Bey (829-828), Pir Ahmed (870-880), İshak Bey (880), *İsfendiyâr Oğulları yahut Kızıl Ahmed* başlığı altında Âdil Bey, Bayezid, *Germiyan* başlığı altında Germiyan Bey, *Saruhan* başlığı altında İshak Bey (776-790), *Aydın Oğulları* başlığı altında İsa Bey ve Cüneyd Bey dönemlerine ait 35 sikke tarif edilmektedir.

Sikkelerin kataloglarından sonra cetvellere oluşan fihristler kısmı gelmektedir. Birinci cetvel *Fihrist-i Tevârih-i Meskûkât* başlığını taşımakta olup burada sikkeler hakkında *sene-i darb, nevi, mahall-i darb, esâmi-i Selçukiyan, sikke numarası* ve *sahife* bilgileri verilmektedir. İkinci cetvel *Dârü'l-Darb Bulunan Büldânın Huruf-i Hecâ Tertibiyle Fihristidir* başlığını taşımakta olup sikkeler hakkında *büldân, nevi, senesi-i darb, esâmi-i Selçukiyan, sikke numarası* ve *sahife* bilgileri verilmektedir. Üçüncü cetvel *Mahall-i Darb ve Tarihleri Gayr-i Mevzu Meskûkât Fihristidir* başlığını taşımakta olup burada sikkeler hakkında *nevi, esâmi-i Selçukiyan, levha, sikke numarası* ve *sahife* bilgileri verilmektedir. Dördüncü cetvel sikkelerin üzerinde bulunan tasvirler için hazırlanmıştır. *Fihrist-i Meskûkât-ı Musavvere* başlığını taşıyan bu kısımda sikkeler hakkında *nevi, tasâvir-i mengûşe, esâmi-i Selçukiyan, levha, sikke numarası* ve *sahife* bilgileri verilmektedir. En son cetvel dirhem gram tahviliyle ilgili olup *Dirhem ve Kıratın İ'şâriye yani Gram ve Kûsüratına Tahviline Mahsus Cetveldir* başlığını

taşımaktadır. Kitabın sonunda tarifi yapılan sikkelerin fotoğraflarının bulunduğu 5 adet levha yer almaktadır.

Yazarın *Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniye* ve *Takvîm-i Meskûkât-ı Selçukiye* isimli kitapları ülkemizde nümastik üzerine bilimsel yöntemlerle kaleme alınmış ilk çalışmalardır. Kitaplarını nümismatik alanında bir başlangıç tecrübesi olarak gören İsmail Gâlib şunları söylemektedir:

“Fenn-i meskûkâta intisap hayliden hayli müstahzarât-ı tarihiyeye ve sermaye-i fikriye ve ilmiyeye muhtaç olup tehî-dest nukûd-i iktidar olan muharrir-i kem-bidâ‘a için numismatik üzerine âsâr vücuda getirmek hadd ve iktidarımın haricinde olduğunu ve her halde kemâl-i aczimi itiraf ile gerek *Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye*’nin ve gerek işbu *Takvim-i Meskûkât-ı Selçukiye*’nin memleketimizde fenn-i meskûkâtın bir tecrübe-i ibtidaiyesi olmak maksadıyla yazılmış nâçiz eserlerden olarak telakki olunmasını ve mündericatında tesadüf olunacak nevâkis ve hatîâattan dolayı mazur tutulmaklığımyı erbab-ı mütalaadan temenni eylerim.”²⁷⁸

İsmail Gâlib sikkeleri devletler açısından bütüncül ve kronolojik olarak ele almıştır. Ayrıca bilimsel bir yöntem kullanarak tarih yazımının bütünleyicisi olan bir yaklaşımla sikkeleri incelemiştir.

İsmail Gâlib, *Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı İslamiye Kısımından Meskûkât-ı Türkmaniye Kataloğu –Benî Artuk, Benî Zengî, Fûru‘-i Atabekiye, Mülûk-i Eyyubiye-i Meyyâfarikîn–, Kostantiniyye: Mihrân Matbaası, H. 1311/1893.*

Osman Hamdi Bey'in önsözüne sahip olan ve kardeşi İsmail Gâlib Bey tarafından kaleme alınan bu eser Müze-i Hümayûn'un sikkeler hakkında yayınladığı ilk katalog olup Fransızca ve Türkçe olarak hazırlanmıştır.²⁷⁹ Müze-i Hümayûn müdürü Osman Hamdi Bey müzede bulunan sikkeler için katalog hazırlama kararının alınmasını şu şekilde ifade etmektedir:

²⁷⁸ İsmail Gâlib, *a.g.e.*, Mukaddime, s. 4-5.

²⁷⁹ İsmail Gâlib, *Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı İslâmiye Kısımından Meskûkât-ı Türkmaniye Kataloğu –Benî Artuk, Benî Zengî, Fûru‘-i Atabekiye, Mülûk-i Eyyubiye-i Meyyâfarikîn–, Kostantiniyye: Mihrân Matbaası, 1311, 183 s.; İsmail Gâlib, *Catalogue Des Monnaies Turkomanes. Section Des Monnaies Musulmanes du Musée Imp. Ottoman I. Partie: Beni Ortok, Beni Zengui, Frou’ Atabeqiyeh et Meliks Eyoubites de Meyafarikin*, Constantinople, 1894.*

“Her türlü terakküyâta sühulet-bahş olan asr-ı mehâsin-pîrâ-yi Hazret-i hilâfet-penâhî icâbât-ı menâfî‘ gâyâtından olarak Müze-i Hümâyun'da mevzu‘-i mevki‘ teşhir olan nefâis-i âsâr-ı atikanın envâ‘ına ve ait oldukları edvâr ve akvâma göre sırasıyla kataloglar tertibi idâre-i âcizîce karalaştırılarak ahîren luhûd u mekâbir-i atıkaya mahsus bir katalog tanzim ve neşr olmuştur idi.

Müze-i Hümâyun'da öteden beri müslim ve gayri müslim akvâm-ı kadimeye ait hayli meskûkât cem u iddihâr olunup şimdiye kadar her nasılsa bunların bir suret-i muntazamada tasnifine teşebbüs olunamamış ve ayrı ayrı koleksiyonlar tertibiyle başlıca bir meskûkât kabinesi ihdas edilememiş idi. Ve bu yüzden bunların tetkik ve mütâlaasından muntazar olan istifade-i azime dahi mefkud hükmünde kalmakta idi. Bu kere sâye-i intizâm-vâye-i hazret-i velî-nimet-i bi-minnette meskûkât-ı atika-i mezkurenin mensup oldukları devr-i tarihi ve taalluk eyledikleri akvâm ve hükûmât ve hândân-ı hükûmrânı itibariyle sunûf-ı müteaddideye tefrik ve bir intizâm esası ile tertip ve taksim olunarak kataloglarının tanzim ve neşri dahi taht-ı karara alınmıştır.”²⁸⁰

Osman Hamdi Bey sikkeler üzerine yapılan çalışmaları konuyu ele alış biçimine göre *mufassal* ve *muhtasar* şeklinde iki kısma ayırır. Yayına hazırladıkları kataloglarda sikkeler hakkında tarihi bilgilerin verildiği ve gerekli açıklamaların yapıldığı yaklaşım tarzına sahip olan mufassal tarzı benimsemişlerdir. Konuyu şu sözlerle ifade etmektedir:

“Meskûkât-ı atika fenni tarih kadar aksam-ı müteaddideye ve edvâr-ı muhtelifeye ayrıldığından buna mütaallik neşr olunan katalogların dahi suret-i tertip cihetiyle ve esas mevzuları itibariyle yekdiğerinden tahallûf eylemesi tabîidir. Binaenaleyh meskûkât katalogları umumiyet veya hususiyet üzere tanzim olunduğu gibi mufassal veyahut muhtasar olarak tertip olunur. Mufassal olanlar katalogun ait olduğu meskûkât hakkında malumat-ı tarihiye ve izahat-ı lazime-i fenniyyeyi mutazammin olur. Muhtasar olanlar ise muhtevi olduğu meskûkâtı yalnız defter şeklinde cins ve miktarıyla irâe eder.

Müze-i hümâyunca evvela meskûkât-ı kadime-i İslamiyenin tasnif ve tertibinden başlanarak katalogları için birinci suret-i tertibin ihtiyarı tensib kılınmıştır.”²⁸¹

Osman Hamdi Müze-i Hümâyun'da bulunan sikkelerden Emevilere ve Abbasilere ait olanlardan bir kısmının önceden Suphi Paşa tarafından okunup seçildiğini fakat bunların zamanla dağılması sebebiyle bu konuda kardeşi İsmail Gâlib Bey'in yardımına başvurularak bu eserin meydana getirildiğini söylemektedir.²⁸²

²⁸⁰ İsmail Gâlib, *a.g.e.*, Mukaddime, s. 1.

²⁸¹ İsmail Gâlib, *a.g.e.*, Mukaddime, s. 2.

²⁸² İsmail Gâlib, *a.g.e.*, Mukaddime, s. 2-3.

Katalog ayrıca Fransızca olarak da yayınlanmıştır.²⁸³ İncelenen sikkeler Müze-i Hümâyûn'da bulunan koleksiyonlar ile daha sonra Debbâğzâde Natık Efendi ve rüşdiye-i askeriye müdürü Ali Efendi tarafından müzeye hediye edilen sikkelerden oluşmaktadır.²⁸⁴

İsmail Gâlib, Müze-i Hümâyûn'un sikkeler için hazırlattığı bu ilk katalog görevinin kendisine verilmesini ve duygularını şu şekilde ifade etmektedir:

“**İfade-i Mahsusa.** Akvâm-ı muhtelif-i İslâmiyeye ait meskûkât-ı kadimeden işbu *Meskûkât-ı Türkmâniye Kataloğu*'nun tertip ve tasnifini hulefâ-yi kadime meskûkâtının koleksiyon haline vaz'ıyla kataloglarının tanzimi gibi esaslı bir vukuf ve malumata ve ilm-i meskûkât-ı kadimeye cidden mensubiyete muhtaç olmayarak onlara nispetle kolayca gördüğümden şu vazifeyi yine vus' ve kifâyet-i âcizânem fevkinde olarak mücerred Müze-i Hümâyûn idaresinin arzusu üzerine deruhte etmeye cesaret eyledim. Şu kadar ki birinci defa olmak üzere Müze-i Hümâyûn'a mahsus bir meskûkât kataloğunun hâme-i hakîrânemden neşet etmiş olması muharrir-i kem-bidâ'a için pek büyük medâr-ı fâhr ve mübâhâttır. Benim gibi mefkudü'l-iktidâr olan erbâb-ı aczin velev ki hadd-i nâ-şinâsâne olsun bu gibi âsâr-ı müfide telifine muvaffakiyetleri mahzâ asr-ı maâlî-hasr-ı hazret-i Abdülhamid Han Gazi efendimiz hazretlerinin me'âsir-i celile-i maarif-perverâneleri berâkatındandır. Hemân Cenâb-ı Mevlâ-yı müteâl hazretleri ömr ve şevket-i hümâyûnlarını efvân buyursun, âmin.”²⁸⁵

İsmail Gâlib eserine medhal kısmında mülûk-i Artukiye ile mülûk-i Zengiye'nin tarihi ile sikkelerinin özelliklerini anlatarak başlamaktadır. Medhalden sonra Artuklu ve Zengî hükümdârlarının silsileleri ile *Hulefâ-yı Abbasiye ile Mülûk-i Eyyubiye ve Selâtin-i Selçukiye ve Umerâ-yı Sâireden Nâmları Meskûkât-ı Artukiye ve Atabegiyeye Dercedilmiş Olanların Esâmisiyle Senelerini İrâe Eder* başlığı altında Abbasi, Eyyubi ve Selçuklu hükümdarlarından bu sikkelerde isimleri geçenlerin listesi verilmektedir.

Birinci kısım *Meskûkât-ı Artukiye* başlığını taşımakta olup *Benî Artuk* sikkeleri kurulduğu yerlere göre (Hasankeyfâ, Hartebirt ve Mardin) üç grupta incelenmektedir. Buralarda yaşamış olan Artuklu hükümdarlarının isimleri hicri tarih sırasına göre verildikten sonra sikke bastırılmış olanların sikkeleri tarif edilmektedir. Birinci grup

²⁸³ Müze-i Hümâyûn'un çıkardığı diğer sikke kataloglarının başında bulunan ve yayınlanan eserlerin isimlerinin verildiği listede kitabın ayrıca Fransızca olarak basıldığı bildirilmektedir, bkz. Mehmed Mübârek, *Müze-i Hümâyûn Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu Kısım-ı Sâlis, Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası*, 1318, 276 s.; Ahmed Tevhid, *Müze-i Hümâyûn Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu Kısım-ı Râbi'*, Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası, 1321, 567 s.

²⁸⁴ İsmail Gâlib, *a.g.e.*, *Mukaddime*, s. 3.

²⁸⁵ İsmail Gâlib, *a.g.e.*, *Medhal*, s. 19-20.

Tabaka-i Sekmâniye (der Hasankeyfâ ve Âmid) başlığını taşımakta olup bu hükümdarlardan Emir Sekmân b. Artuk b. Eksek (483), İbrahim b. Sekmân (498) ve Rukneddin Dâvud b. Sekmân'ın (502) sikkesi yoktur. Fahreddin Kara Arslan (534-570), Nureddin Mehmed (570-581), Kutbettin Sekmân-ı Sâni (581-597), Nasreddin Mahmud (597-619) ve Rukneddin Mevdud (619-629) dönemlerine ait 22 sikke tarif edilmektedir. İkinci grup *der Hartebirt* başlığını taşımakta olup burada İmâdüddin Ebu Bekir (581-600) dönemine ait 2 sikke tarif edilmektedir. Nizameddin Ebubekir-i Sâni b. Ebubekir (600), İbrahim b. Ebubekir-i Evvel (620) ve Ahmed b. İbrahim dönemlerine ait sikke bulunmamaktadır. Üçüncü grup *Tabaka-i İlgâziyye (der Mardin)* başlığını taşımaktadır. Burada Hüsameddin Timurtaş (516-547), Necmeddin Elpî (547-572), Kutbettin İl Gâzi-i Sâni (572-580), Hüsameddin Yulak Arslan (580-597), Nâsreddin Artık Arslan (597-637), Necmeddin Gâzi-i Evvel (637-658), Kara Arslan (658-691), Necmeddin Gâzi-i Sâni (693-712), Şemseddin Sâlih (712-740), dönemlerine ait 91 sikke tarif edilmektedir.²⁸⁶

İkinci kısım *Meskûkât-ı Zengiye ve Furu'-i Atâbegiye* başlığını taşımakta olup *Benî Zengî* sikkeleri kurulduğu yerler ve fûrû dahil altı grupta incelenmektedir. Birinci grup *Atabekân-i Musul ve Atabekân-i Musul Fûrûundan* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. *Atabekân-i Musul* başlığı altında Seyfeddin Gâzi-i Evvel b. Zengi (541-sikkesi yoktur), Kutbettin Mevdud b. Zengî (544-565), Seyfeddin Gâzi-i Sâni (565-576), İzzeddin Mesud-i Evvel (576-589), Nureddin Arslan Şâh-ı Evvel (589-607), İzzeddin Mesud-i Sâni (607-615) ve Nasreddin Mahmud (616-631) dönemlerine ait 37²⁸⁷, *Atabekân-i Musul Fûrûundan* başlığı altında ise Rukneddin İsmail (657-659) dönemine ait 1 sikke tarif edilmektedir. İkinci grup *Atâbekân-i Haleb* başlığını taşımakta olup burada Nureddin Mahmud (541-569) ve es-Sâlih İsmail (569-577) dönemlerine ait 7 sikke tarif edilmektedir. Üçüncü grup *Atâbekân-i Sencâr* başlığını taşımakta olup burada İmâdüddin Zengî (566-594) ve Kutbettin Mehmed (594-616) dönemlerine ait 9 sikke tarif edilmektedir. Dördüncü grup *Atâbekân-i Cezîre* başlığını taşımakta olup burada Muizzüddin Sencer Şâh (576-605), Muizzüddin Mahmud (605-618) ve el-Melik el-Zâhir (639) 8 sikke tarif edilmektedir. Beşinci grup *Atâbekân-i Erbil* başlığını taşımakta olup burada Muzaffereddin Gökberi (586-630) dönemine ait 6

²⁸⁶ Üçüncü grup olan Mardin Artuklularından Necmeddin İlgâzi b. Artuk bin Eksek (502), Şemseddin Dâvud-ı Evvel b. Kara Arslan (691), İmâdüddin Ali Elp b. Gâzi-i Sâni (712), Dâvud-i Sâni b. Sâlih (740), İsa b. Dâvud-i Sâni (778) ve Şehâbeddin Ahmed b. İsa'ya (811) ait sikke bulunmadığı belirtilmektedir.

²⁸⁷ Musul Atabeylerinden İmâdüddin Atâbek Zengî b. Aksungur (521), Nureddin Arslan Şâh-ı Sâni b. Mesud-i Sâni (615).

sikke tarif edilmektedir. Altıncı grup *Fürû-i Atâbekiyyeden* başlığını taşımakta olup burada Nasıreddin Mahmud dönemine ait 3 sikke tarif edilmektedir.

Üçüncü kısım *Meskûkât-ı Eyyubiye-i Meyâfârikin* başlığını taşımaktadır. Bu kısımda en-Nâsir Selâhaddin (586), el-Âdil Seyfeddin (591), el-Evhed Necmeddin (597-607), el-Eşref Muzaffereddin (607-628) ve el-Muzaffer Şehâbeddin Gâzi (628-642) dönemlerine ait 17 sikke tarif edilmektedir.

Dördüncü kısım *İlave* başlığını taşımakta olup burada *Mülûk-i Artukiyyeden* Fahreddin Kara Arslan, Nasreddin Mahmud, Fahreddin Kara Arslan, Hüsâmeddin Yoluk Arslan, *Atâbekân-i Musul'dan* Nureddin Arslanşâh-ı Evvel, Nasreddin Mahmud, *Atâbekân-i Sencâr'dan* Kutbeddin Mehmed ile *Atâbek-i Erbil'den* Muzaffereddin Kökberî dönemlerine ait 9 sikke tarif edilmektedir.

Sikkelerin kataloglarından sonra sikkelerin tarihleri ve bastırıldığı yerlere göre hazırlanmış cetvellere oluşan fihristler kısmı gelmektedir. Birinci cetvel *Fihrist-i Tevârih-i Meskûkât*, ikinci cetvel ise *Fihrist-i Dârü'l-Darb* başlığını taşımakta olup buralarda sikkelerin *sene-i darb*, *nevi*, *dârü'l-darb*, *esâmi-i hükümet*, *mülûk*, *sikke numarası* ve *sahife* bilgileri verilmektedir. Üçüncü cetvel *Dârü'l-Darbleri Münderic Olmayan Meskûkât*, dördüncü cetvel ise *Tarih ve Dârü'l-Darbleri Olmayan Meskûkât* başlığını taşımakta olup buralarda *esâmi-i hükümet*, *mülûk*, *sikke numarası* ve *sahife* bilgileri verilmektedir. Beşinci, altıncı, yedinci ve sekizinci fihristler liste olarak verilmektedir. Beşinci fihrist *Meskûkâta Münderic Âyât-ı Kerîme ve Tevhîd ve Tasliye* başlığını taşımakta olup burada sikkelerin üzerinde bulunan ayet, Allah'ın birliğini anlatan ifade ve salavâtların listesi verilmektedir. Altıncı fihrist *Elkâb ve Ünvan* başlığını taşımakta olup burada sikkelerin üzerinde hükümdarlara ait lakapların ve ünvanların listesi verilmektedir. Yedinci fihrist *Fihrist-i Envâ'-ı Tesâvîr* başlığını taşımakta olup burada *Sâsâniyan*, *Silifkiyan*, *Rumen*, *Rumen* ve *Bizantin müşterek*, *Yunan* ve *Bizantin* sikkelerini taklid eden ve *Tarz-ı Hususi* denen sikkelerin listesi verilmektedir. Sekizinci fihrist ise *İşârât-ı Mahsusa* başlığını taşımakta olup burada ise sikkelerin üzerinde bulunan işaretlerden 8 tanesi verilmektedir. Kitabın sonunda tarifi yapılan sikkelerin fotoğraflarının bulunduğu 8 tane levha yer almaktadır.

İsmail Gâlib kataloğunu hazırlarken devletlerin hükümdarlarını tahta geçiş tarihlerine göre sıraladıktan sonra sikke bastırılmış olanların sikkelerini tanıtmaktadır. Bu sikkelerin mahall-i darbı (nerede bastırıldığı), nev'î (altın, gümüş, bakır), tarihi (hicri

tarihi), vechi (ön yüzünde bulunan yazılar), zahrı (arka kısmında bulunan yazılar), kutru (çapı) ve üzerinde bulunan işaretleri hakkında bilgi verilmektedir. Her kısmın sonunda sikkelerin üzerindeki tasvirlerden, yazı çeşitlerinden, dârü'd-darb ve tarihlerinin ne zamandan itibaren sikkelerde yer aldığından, kullanılan rakam çeşitlerinden (Arap, Hind rakamları), kullanılan unvanlardan, sikkelerin yapıldığı madenlerden, ağırlık ve ölçülerinden, üzerinde bulunan işaretlerden, damga ve tezyinatlardan, etkileşimlerden bahseden genel değerlendirmeler yapılmaktadır.

Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiye Kataloğu –Sâsâniyân ve Bizantin Tarzındaki Sikkeler, Hulefâ-yı Emeviye ve Abbâsiye Meskûkât-ı Fürû‘-i Abbâsiyeden Benî Tolun, Benî Ahşîd, Âl-i Selmân, Benû Hamedân, Âl-i Büveyh, Benî Mervân Meskûkâtı–, İsmail Gâlib, 1894-1895.

İsmail Gâlib’in bu eseri Müze-i Hümayûn için hazırladığı ikinci katalog olup Sasani ve Bizans tarzı İslâmi sikkeleri, Emevi ve Abbasi sikkeleri ile Abbasi’nin devamı olarak görülen devletlerin sikkelerini tarif etmektedir.²⁸⁸ Müze müdürü Osman Hamdi Bey mukaddimede hazırlanan bu kataloğun Avrupa’da hazırlanan benzerlerini aratmayacak nitelikte bir eser olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir:

“Sâye-i kemâlan-vâye-i hazret-i mülk-dârîde işbu kataloğun muhtevi olduğu meskûkât Avrupa’da son zamanlarda neşr olunan katalogların muhteviyatı raddesinde hâiz-i ehemmiyet olduğu gibi suret-i tertip ve mündericâtı dahi mükemmel ve her türlü malumat-ı tarihiye ve fenniye câmi‘dir.”²⁸⁹

İsmail Gâlib eserine uzun bir giriş yazısıyla başlar. Bu *Medhal* kısmında İslâm sikkeleri üzerine yapılan çalışmaların tarihçesine ve müzedeki kitaba konu olan sikkelerin çeşitlerine kısaca değinmektedir. Ardından İslâmî eski sikkelerin doğuşu ve daha sonra ortaya çıkan sikkeleri dört kısma ayırarak haklarında bilgi vermektedir. Konuyu şu kısımlara ayırmıştır: 1-Sadr-ı İslâmdaki nukûd-i mütedâvile-Şekl-i kisrevide dirhemler. 2-Şekl-i rumîde dinar ve fülûslar-Bunların enva‘ı. 3-Tarz-ı İslâmîdeki dinar

²⁸⁸ İsmail Gâlib, *Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiye Kataloğu –Sâsâniyân ve Bizantin Tarzındaki Sikkeler, Hulefâ-yı Emeviye ve Abbâsiye Meskûkât-ı Fürû‘-i Abbâsiyeden Benî Tolun, Benî Ahşîd, Âl-i Selmân, Benû Hamedân, Âl-i Büveyh, Benî Mervân Meskûkâtı*, Kostantiniyye: Mihran Matbaası, 1312, 75+446 s.

²⁸⁹ İsmail Gâlib, *a.g.e.*, Mukaddime, s. 1.

ve dirhemlerin ibtidâ-yı icâd ve kat'ı-Meskûkât-ı Emeviye. 4-Meskûkât-ı Abbasiye-Fürû'-i Abbasiye sikkeleri.

İsmail Gâlib burada verdiği bilgilerle sikkeler konusundaki birikiminin kendinden öncekilerden çok ileride ve Avrupa'da İslâm sikkeleri üzerine yapılan çalışmalardan da haberdar olduğunu göstermektedir. Nümismatik çalışmalarında sistematik ve bilimsel bir yaklaşıma sahip olan İsmail Gâlib bu kataloğu hazırlarken kullandığı yöntem hakkında *Katalogun Tertibine Ait Tarifât* başlığı altında şu bilgileri vermektedir:

- Her halifenin zamanında evvelen altın ve sonra gümüş meskûkât gösterilmiştir.
- Mahall-i darbı muharrer olmayan sikkeler takdim olunup mahall-i darbları yazılı bulunanlar dârü'd-darblarının esâmisi huruf-i hecâ itibariyle tertip kılınmış ve her memleketin sikkesi dahi tarihleri sırasıyla geçirilmiştir.
- Bir sikkeyi takip eden meskûkât o sikkenin tamamıyla aynı ibarâtı havi olup da fakat dârü'd-darbı ve sene-i darbı başka bulunduğu halde bi-tariki'l-ihisar yalnız mesela: “bi-medineti'l-İslâm sene ...” yolunda yazılmıştır.
- Egerçi sikkenin vechi üst tarafındaki sikkenin aynı ve zahrı başka ibarede olur ise yalnız zahrı ve aksi halinde sade vechi aynen gösterilmiştir.
- Diğer kataloglarda misli henüz neşr olunmayan sikkelere (bî-misl) yazılıp kenarları bozuk ve delik olanlar dahi ayrıca irâe kılınmıştır.
- Sikkelerin vezinleri atik dirhem örfüyle ve kuturları milimetre itibariyle gösterilip müsavi sikkette olan sikkelerin vezni tekrar edilmemiştir.²⁹⁰

İsmail Gâlib yukarıda sıralanan yönteme göre tarif ettiği sikkeleri için oluşturduğu kataloğu altı kısımdan meydana gelmektedir. Bu kısımlar *Hulefâ-yı Râşidin ve Hulefâ-yı Emeviye*, *Meskûkât-ı Emeviye*, *Meskûkât-ı Abbasiye*, *Hulefâ-yı Abbasiye Furû'u*, *İlave* ve *Fihristler* başlığını taşımaktadır. Kitabın sonunda sikke fotoğraflarının bulunduğu beş tane levha bulunmaktadır.

Hulefâ-yı Râşidin ve Hulefâ-yı Emeviye başlığını taşıyan birinci kısımda *Sasaniyan Tarzında Meskûkât*, *Taberistan* ve *Bizantin Tarzında Meskûkât* olmak üzere

²⁹⁰ İsmail Gâlib, *a.g.e.*, *Medhal*, s. ayn-cim (s. 69).

üç bölüm yer almaktadır. Bu kısımda Sasani ve Bizans sikkeleri biçiminde kestirilmiş olan ilk dönem İslâm sikkeleri tarif edilmektedir.

Sasaniyan Tarzında Meskûkât bölümünde Hulefâ-yı Râşidinden Hazreti Ömer, Hazreti Osman, Hazreti Ali ve Emevi halifelerinden Muaviye, Ziyad b. Ebi Sufyan, Abdullah b. Ziyad, Yezid-i Evvel b. Muâviye, Abdülmelik b. Mervan ve Ömer b. Abdullah dönemine ait 18 sikke tarif edilmektedir. *Taberistan* bölümünde Abbasi halifeleri dönemine ait 29 sikke tarif edilmektedir. *Bizantin Tarzında Meskûkât* bölümünde ise 8 sikke tarif edilmektedir.

Meskûkât-ı Emeviye başlığını taşıyan ikinci kısımda Abdülmelik, el-Velid-i Evvel b. Abdülmelik, Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz, Yezid-i Sâni b. Abdülmelik, Hişâm b. Abdülmelik, el-Velid-i Sâni b. Yezid-i Sâni, Yezid-i Sâlis b. el-Velid-i Evvel, İbrahim b. el-Velid-i Evvel, Mervân-ı Sâni b. Mehmed dönemine ait 185 sikke tarif edilmektedir. Burada *Emeviye Bakır Meskûkâtı* bölümünde ise 52 sikke tarif edilmektedir.

Meskûkât-ı Abbasiye başlığını taşıyan üçüncü kısımda Ebu'l-Abbas el-Seffâh, Ebu Cafer el-Mansur, Ebu Abdullah el-Mehdî, Ebu Mehmed el-Hâdî, Ebu Cafer Harun er-Reşid, Ebu Musa el-Emin, Ebu Cafer el-Me'mun, Ebu İshâk el-Mutesim Billah, Ebu Cafer el-Vâsik Billah, Ebu'l-Fazl el-Mütevekkil Alellah, Ebu Cafer el-Muttasır Billah, Ebu'l-Abbas el-Mustaîn Billah, Ebu Abdullah el-Mutaz Billah, Ebu İshâk el-Mühtedî Billah, Ebu'l-Abbas el-Mutemid Alelallah, Ebu'l-Abbas el-Mutaddid Billah, Ebu Mehmed el-Muktefi Billah, Ebu'l-Fazl el-Muktedir Billah, Ebu Mansur el-Kâhir Billah, Ebu'l-Abbas er-Râzi Billah, Ebu İshâk el-Muttaki Lillah, Ebu'l-Kâsım el-Mustakfi Billah, Ebu'l-Kâsım el-Muti Lillah, Ebu'l-Muzaffer el-Müstencid Billah, Ebu Mehmed el-Mustadi bi-Emrullah, Ebu'l-Abbas en-Nâsıreddinullah, Ebu Nasr ez-Zâhir bi-Emrullah, Ebu Cafer el-Mustansir Billah ve Ebu Ahmed el-Mustasim Billah dönemine ait 472 sikke tarif edilmektedir. Burada *Hulefâ-yı Abbasiye Bakır Meskûkâtı* bölümünde 24 ve *Mahall-i Darb ve Tarihleri Kırâat Olunmayan Bozuk Meskûkât* bölümünde ise 5 sikke tarif edilmektedir.

Hulefâ-yı Abbasiye Furû'u başlığını taşıyan dördüncü kısımda *Mısır'da Benu Tolun*, *Mısır'da Beni Ahşid*, *Mâveraünnehir'de Âl-i Sâman*, *Irak'ta Benu Hemdân*, *Irakeyn* ve *Fars'ta Âl-i Büveyh* ve *Diyarbakir'de Benu Mervan* olmak üzere altı bölüm

bulunmaktadır. Bu kısımda Abbasi devletinden sonra Kuzey Afrika ve Mısır'da kurulmuş olan devletlerin sikkeleri anlatılmaktadır.

Mısır'da Benu Tolun bölümünde Ahmed b. Tolun, Humareveyh b. Ahmed ve Harun b. Humareveyh dönemine ait 3 sikke, *Mısır'da Benî Ahşid* bölümünde Ebu'l-Hasan b. Ahşid dönemine ait 1 sikke, *Mâverâünnehir'de Âl-i Saman* bölümünde Ahmed b. İsmail, Nasr b. Ahmed, Nuh b. Nasr, Mensur b. Nuh ve Nuh b. Mensur ve dönemine ait 16 sikke, *Irak'ta Benu Hemdân* bölümünde Nâsirüddeve ve Seyfüddeve dönemine ait 21 sikke, *Irakeyn ve Fars'ta Âl-i Büveyh* bölümünde Ali b. Büveyh, Ahmed Benu Büveyh, İmâdüddeve Ali, Muizzüddeve Ahmed, Ruknüddeve Hasan, İzzüddeve, Samsâmüddeve, Ebu Kalnicâr, Şerefüddeve, Fahrüddeve, Behâüddeve ve Sultânüddeve dönemine ait 54 sikke, *Diyarbakır'da Benü Mervan* bölümünde ise Memhedüddeve Ebu Mansur ve Nasrüddeve Ebu Nasr dönemine ait 18 sikke tarif edilmektedir.

İlave başlığını taşıyan beşinci kısımda *Sasaniyan Sikkeleri Tarzında, Bizantin Meskûkâtı Tarzında, Meskûkâtı Emeviye, Meskûkât-ı Abbasiye, Emeviye Bakır Meskûkâtı ve Abbasiye Bakır Meskûkâtı* olmak üzere altı bölüm bulunmaktadır. Birinci bölümde el-Haccac b. Yusuf ve Ömer b. el-A'la dönemine ait 5 sikke, ikinci bölümde hükümdar tasvirli ve Abdümelik b. Mervan dönemine ait 4 sikke, üçüncü bölümde Süleyman b. Abdümelik dönemine ait 1 sikke, dördüncü bölümde ise el-Mehdî, Harun er-Reşid, el-Emin, el-Hâdî, el-Memun, el-Mutesim Billah, el-Mütevekkil Alelallah, el-Mustayin Billah, el-Mu'tez Billah ve el-Mutemed Alellah dönemine ait 16 sikke, beşinci bölümde 1 sikke ve altıncı bölümde de 1 sikke tarif edilmektedir.

Fihristler başlığını taşıyan kitabın son kısmında sikkelerin üzerinde bulunan bilgilerden hareketle oluşturulan cetveller ve listeler yer almaktadır. Burada *Fihrist-i Tevârih, Fihrist-i Dârü'd-Darb, Fihrist-i Esmâ ve Elkâb, Âyât-ı Kerime ve Tevhîd ve Ensiye, Kelimât-ı Mahsusa, Huruf-i Makta ve İşârât* bölümleri bulunmaktadır.

Mehmed Mübârek, *Meskûkât-ı Kâdime-i İslâmiye Kataloğu Kısım-ı Sâlis – Mülûk-i Cengiziye ve İlhaniye ve Celâiriye ve Kırım Hanları Meskûkâtı*–, Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası, H. 1318/1900-1901.

İsmail Gâlib Bey'in vefâtıyla oğlu Mehmed Mübârek [1870-1938] babasının yolundan nümismatik alanındaki çalışmalara devam ederek Müze-i Hümayun

koleksiyonunda bulunan sikkeler için bir katalog hazırlamıştır.²⁹¹ Mehmed Mübârek 1870 yılında İsmail Gâlib ile Dersan Hanım'ın ilk çocuğu olarak dünyaya geldi. İlk eğitimini Süleymaniye'de Abdi Kâmil mektebinde aldıktan sonra eğitim için yurt dışına gönderildi. Viyana, Berlin ve Belçika'da eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul'a döndü ve 1889 yılında Hariciye Nezaretince istihdam edildi. İstatistik kaleminde görev yaptı ve ardından Milli Mücadele yıllarında Ankara'da Maârif Vekâletine bağlı Hars Dairesinin başına geldi. 1921-1925 yıllarında burada görev yaptı. 1929 yılına kadar Müzeler Dairesi Asar-ı Atîka Şubesinde, 1932 yılına kadar da Eskişehir'de Fransızca ve Almanca hocalığı yaptı. 18 Şubat 1938'de vafatına kadar Adalet vekâleti için tercüme yaptı. Sen Petersburg sefiri ve Girit valisi Çapanzade Ahmed Şakir Paşa'nın kızı Munise Hanım ile olan evliliğinden Memduh, Gâlib, Roksani, İskender ve Hüsrev isimlerinde beş çocuğu oldu. Eserleri ise şunlardır: *Meskûkât-ı Kâdime-i İslâmiye Kataloğu Kısım-ı Sâlis –Mülûk-i Cengiziye ve İlhaniye ve Celâiriye ve Kırım Hanları Meskûkâtı–*, Ankara, *Hindistan'da Türk Hükümdarları*. Bunların dışında *Türk Yurdu*, *Muallimler Birliği* ve *Türkiyat Mecmuası*'nda yayınlanmış makaleleri de bulunmaktadır.²⁹²

Mehmed Mübarek diğer aile bireyleri gibi sanatla ilgili bir kişiliktir. Dedesi Edhem Paşa, amcaları Osman Hamdi ve Halil Edhem, babası İsmail Gâlib gibi döneminde sanat, arkeoloji, numismatik ve kitabe çalışmalarının öncüleri sayılan ailenin üçüncü kuşak temsilcisidir. Yazım alanına babasının uyguladığı yöntemleri kullanarak sikkeler üzerine yaptığı çalışmasıyla katkı sağlamıştır.

Müze-i Hümayûn müdürü olan amcası Osman Hamdi Bey, Mehmed Mübârek'in babasının vefatından sonra katalogların devamı için verdiği desteği müteşekkîrâne bir şekilde şu sözlerle ifade etmektedir:

“(…) Meskûkât-ı İslâmiyeye dair olarak bundan evvel Müze-i Hümayun tarafından neşri yüsret-pezîr olan katologlar Gâlib Bey merhumun himem-i mahsusasıyla vücuda gelmiş idi. Müşârün ileyhin irtihalinden sonra meskûkât-ı İslâmiyeye ait katalog telifatının takibine bir müddet devam edilemediği halde hal-i hayatında bu ilminden hisse-mend etmeye çalıştığı mahdumu

²⁹¹ Mehmed Mübârek, *Meskûkât-ı Kâdime-i İslâmiye Kataloğu Kısım-ı Sâlis –Mülûk-i Cengiziye ve İlhaniye ve Celâiriye ve Kırım Hanları Meskûkâtı–*, Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası, 1318, 16+276 s.

²⁹² Mehmed Mübarek'in hayatı hakkında bkz. Edhem Eldem, “Mübârek Galib [Eldem]”, *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010. s. 388-390.

Mübârek Bey pederinin isrine iktifâen Müze-i Hümâyûn'a bu yolda hizmet-i insâniyet-kârâne ibrâzına izhar arzu ederek işbu katalogun tertip ve tedvinine bezl-i himmet eylemiştir.”²⁹³

Osman Hamdi Bey katalogda bulunan sikkelerin bir kısmını müzeye Asım Bey tarafından hediye edildiğini belirtmektedir.²⁹⁴ Mehmed Mübârek ilk sikke koleksiyonlarının Subhi Paşa tarafından yapıldığını fakat ciddi ve yeni bir yöntemle ilk katalogların İsmail Gâlib tarafından hazırlandığını söylemektedir:

“Memleketimizde ilk sikke koleksiyonları Subhi Paşa merhum tarafından tertip edildiği malum olup ancak fenn-i meskûkât-ı İslâmiyenin esasını ibtida bir suret-i ciddiyede vaz‘ ile usul-i cedide üzere kataloglar tertip eden pederim Gâlib Bey merhum olmuştur.”²⁹⁵

Müze-i Hümâyûn'daki eski İslâmî sikkelerin üçüncü kısmı olan bu katalogda Cengizî, İlhanî, Celâirî ve Kırım Hanları'na ait sikkeler İsmail Gâlib'in kullandığı örnek alınarak anlatılmaktadır. Mehmed Gâlib katalogunu hazırlarken devletlerin hükümdarlarını tahta geçiş tarihlerine göre sıraladıktan sonra sikke bastırılmış olanların sikkelerini tanıtmaktadır. Bu sikkelerin mahall-i darbı (nerede bastırıldığı), nev‘i (altın, gümüş, bakır), tarihi (hicri tarihi), vechi (ön yüzünde bulunan yazılar), zahı (arka kısmında bulunan yazılar), vezni (ağırlığı), kutru (çapı) ve üzerinde bulunan işaretleri hakkında bilgi verilmektedir. Kitapta yer yer hükümdarların bastırılmış olduğu sikkelerin özellikleri, etkileşimleri ve Avrupa'da bulunan bazı sikke örnekleri ile yayınları hakkında bilgi verilmektedir.

Kitabın başında yukarıda isimleri geçen dört devletin hükümdarlarını gösteren silsileler ve Hülâgü Hân ile muâsır olan hükümdarları gösteren bir cetvel bulunmaktadır. Birinci kısım *Mülûk-i Cengiziye Meskûkâtı* başlığını taşımakta olup burada Moğol kaanlarından Cengiz Hân (599-624), Oktay Hân (624-639), Turâ Kîne (639-643), Keyuk Kaan (634-644) ve Monekkâ Kaan (648-657) dönemlerine ait 6 sikke tarif edilmektedir. Bu kısımda *Monekkâ ve Hülâgü Hân'ın Müşterek Sikkeleri* başlığı altında da 2 sikke tarif edilmektedir.

²⁹³ Mübârek Gâlib, *a.g.e.*, Osman Hamdi Bey'in takriz yazısı, s. 1.

²⁹⁴ Mübârek Gâlib, *a.g.e.*, Osman Hamdi Bey'in takriz yazısı, s.1.

²⁹⁵ Mübârek Gâlib, *a.g.e.*, Medhal.

İkinci kısım *Mülûk-i İlhâniye Meskûkâtı* başlığını taşımakta olup burada sikkeleri tarif edilen 17 hükümdarın ilk 11 tanesi *İlhâniyân* sonraki 6 tanesi ise *Rekabette Bulunan Umerâ* olarak iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grupta bulunan hükümdarlardan Hülâgu Hân (654-663), Âbâgâ Hân (663-681), Ahmed Tekudâr (681-683), Ergun Hân (683-690), Keyhâto (690-696), Bâydo Hân (694), Gâzân Mahmud (694-704), Olcâyto Hodâbende Mehmed Hân (704-716), Ebu Saîd Bahâdır Hân (716-736), Erpâ Hân (736), Musa Hân (736) ve ikinci grupta bulunan hükümdarlardan Mehmed Hân (736-738), Tegâ Timur Hân (739-742), İzzettin Cihân Timur (739-740), Sâtî Bey Hân (738-741), Süleymân Hân (741-747) ve Enu Şirvân Hân (745) dönemlerine ait 356 adet sikke tarif edilmektedir.

Üçüncü kısım *Mülûk-i Câiriye Meskûkâtı* başlığını taşımakta olup burada Şeyh Hasan Kebir (736-757), Şeyh Üveys Bahadır Hân (757-776), Celâleddin Hüseyin Hân (779-784) ve Sultan Ahmed Bahadır Hân (784) dönemlerine ait 29 sikke tarif edilmektedir.

Dördüncü kısım ise *Kırım Hânları Meskûkâtı* başlığını taşımaktadır. Bu kısımda önce Hacı Giray'dan (823) Şahin Giray'a (1191-1197) kadar 46 hükümdarın listesi verilmektedir. Sonrasında Kırım hânlarından Mengelî Giray-ı Evvel, Gâzi Giray-ı Sâni, Selâmet Giray-ı Evvel, İslâm Giray-ı Sâlis, Selim Giray-ı Evvel, Saâdet Giray-ı Sâni, Devlet Giray-ı Sâni, Gâzi Giray-ı Sâlis, Kaplan Giray-ı Evvel, Selâmet Giray-ı Sâni, Arslan Giray, Devlet Giray-ı Sâlis, Kaplan Giray-ı Sâni ve Şahin Giray dönemlerine ait 49 sikke tarif edilmektedir.

İlave kısmında Hülâgu Han, Abaka Han, Gazan Mahmud Han, Hodâbende Mehmed Han, Ebu Saîd Bahâdır Han ve Süleyman Han'a ait 9 sikke tarif edilmektedir. Sikkelerin kataloglarından sonra sikkelerin tarihleri ve bastırıldığı yerlere göre hazırlanmış cetvellerden oluşan fihristler kısmı gelmektedir. Birinci fihrist *Meskûkât-ı Cengiziye ve İlhâniye ve Celâiriye/Fihrist-i Tevârih-i Meskûkât* başlığını taşımakta olup burada sikkelerin tarihleri için hazırlanan cetvelde sikkelerin *sene-i darb*, *nev'i*, *mahall-i darb*, *esâmi-i hükümdar*, *sikke numarası* ve *sahife* bilgileri verilmektedir. İkinci fihrist sikkelerin nerede basıldığını göstermektedir. *Fihrist-i Dârü'd-Darb* başlığını taşıyan cetvelde sikkeler hakkında *dârü'd-darb*, *nev'i*, *sene-i darb*, *esâmi-i hükümdârân*, *sikke numarası* ve *sahife* bilgileri verilmektedir. Üçüncü fihrist *Dârü'd-Darbları Münderic Olmayan Meskûkât* başlığını taşımakta olup buradaki cetvelde basım yerleri belirtilmemiş olan sikkeler hakkında *nev'i*, *esâmi-i hükümdârân*, *sikke numarası* ve

sahife bilgileri verilmektedir. Dördüncü fihrist *Tarih ve Dârü'd-Darbları Olmayan Meskûkât* başlığını taşımaktadır. Bu şekilde olan sikkeler için hazırlanan cetvelde üçüncü cetvelde verilen bilgiler bulunmaktadır. Altıncı, yedinci ve sekizinci kısımdaki fihristler de *Kırım Hanları Meskûkâtı* için hazırlanan cetveller bulunmaktadır. Bu cetveller *Fihrist-i Tevârih-i Meskûkât*, *Fihrist-i Dârü'd-Darb*, *Tarih-i ve Mahall-i Darbları Meçhul Olan Meskûkât* başlıklarını taşımakta olup burada sikkeler hakkında *sene-i darb*, *nev'i*, *mahall-i darb*, *esâmi-i hükümdârân*, *sikke numarası* ve *sahife* bilgileri verilmektedir. Sekizinci, dokuzuncu ve onuncu fihristler cetvel şeklinde değil liste olarak hazırlanmıştır. Bunlar sikkelerin üzerinde bulunan ayet, ifade ve övgülerin listelendiği *Meskûkât-ı Cengiziye ve İlhâniye ve Celâiriye'de Münderic Âyât-ı Kerîme ve Ezkâr ve Esniye*, sikkelerde bulunan hükümdarlara ait lakâpların ve ünvanların listelendiği *Elkâb ve Ünvan-ı Cengiziyân ve İlhâniyân ve Celâiriyân* ile sikkelerin üzerine çizilmiş olan bazı tasvir ve işaretlerin listelendiği *Meskûkât-ı İlhâniye'de Mürtesim Bazı Tesâvir ve İşârât* başlığını taşıyan kısımlardan meydana gelmektedir. Kitabın sonunda tarifi yapılan sikkelerin fotoğraflarının bulunduğu 4 tane levha yer almaktadır.

Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu Kısım-ı Râbi'* – *Türkistan Hakanları, Âl-i Sebüktegin, Horasan ve Irak Selçukîleri, Benî Saldık, Benî Mengüç, Danişmentliler, Rum Selçukîleri, Karaman, Aydın, Saruhan, Menteşe, Germiyan ve İsfendiyâr Oğulları, Beni Eretna, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Meskûkâtı*–, Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası, H. 1321/1903.

Ahmed Tevhid (1869-1940) tarafından kaleme alınan bu eser eski İslâm sikkeleri üzerine Müze-i Hümâyûn tarafından yayınlanan dördüncü katalogdur.²⁹⁶ Kitabın içeriği iç kapakta şu şekilde belirtilmiştir: *Türkistân Hâkânları, Âl-i Sebüktegin, Horâsân ve Irak Selçukîleri, Benî Salduk, Benî Mengüç, Dânişmendliler, Rum Selçukîleri, Karaman, Aydın, Saruhan, Menteşe, Germiyan ve İsfendiyâr Oğulları, Beni*

²⁹⁶ Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu Kısım-ı Râbi'* – *Türkistan Hakanları, Âl-i Sebüktegin, Horasan ve Irak Selçukîleri, Benî Saldık, Benî Mengüç, Danişmentliler, Rum Selçukîleri, Karaman, Aydın, Saruhan, Menteşe, Germiyan ve İsfendiyâr Oğulları, Beni Eretna, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Meskûkâtı*–, Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası, 1321, 20+567 s. Ahmed Tevhid hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Erzurumlu bir nümismat olarak tanınmakta olup ayrıca Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nda makaleleri bulunmaktadır. Ahmed Tevhid için bkz. Artuk, Cevriye, “Nümismatik İlmine Yardım Edenlerden Birkaçı”, *Türk Nümismatik Derneği Bülteni*, no 9, İstanbul: Türk Nümismatik Yayınları, 1982, s. 24-25; Bayram Ürekli, Doğan Yörük, “Ahmed Tevhid ve Halil Edhem (Eldem)’in Feridun Nafiz Uzluk’a Gönderdikleri Bazı Mektuplar”, *Selçuk Üniversitesi Ata Dergisi*, Konya, 2002, sy. 10, s. 155.

Eritna, Kara Koyunlu ve Akkoyunlu Meskûkâtı. Katalogda bu devletlere ait 1098 sikke tarif edilmektedir.

Katalogun *Medhal* kısmında meskûkât ilminin diğer ilimlere olan katkısı, Müze-i Hümayûnun sikkeler üzerine yaptığı yayınlar, kitapta sikkeleri anlatılan devletlerin müzede bulunan koleksiyonları, yabancı kaynaklar, sikkelerde kullanılan rakamlar ve bazı sikkelerin özellikleri anlatılmaktadır.

Birinci kısım *Türkistan Hâkânları* başlığını taşımakta olup kendi içinde beşe ayrılmaktadır. Birinci kısmın başlangıcında Türkistân Hakanları ve Garb Şubesinin (Semerkand) hükümdarları tahta geçiş sırasına göre verildikten sonra Abdülkerim Sabuk Karahan'ın şema halinde silsilesi verilmektedir. *Türkistan Hakanlarından Şemsüddeve İlk İlhan Ebu Nasr Ahmed b. Ali (383-403), Tegân Han b. Ali (403-408), Şerefüddeve Ebü'l-Muzaffer Arslan Han-ı İlk (408-?), Kuduz Han b. Buğra Han (?-423 ?), Melik Arslan Kara Hakan, Melik Muzaffer Mahmud Buğra Hakan dönemlerine ait 46 sikke, Türkistan Hakanlığı Garb Şubesi'nden İmâdüddeve Tefgâc Ebü'l-Muzaffer İbrahim Hakan b. Nasr (?-460), Kılıç Tingâc Han dönemlerine ait 10 sikke, Türkistan Hakanlığı Şark Şubesi'nde silsile verildikten sonra Tuğrul Han (439-455) dönemine ait 4 sikke, Türkistan Hakanlığı Şubatından Buhârâ ve Semerkand Hanları'ndan Nasr Han b. Ali dönemine ait 2 sikke ve Türkistan Hakanlığı Şubatından Tirâz Hanları'ndan Mehmed Han b. Ali dönemine ait 4 sikke tarif edilmektedir.*

İkinci kısım *Âl-i Sebüktekin (Gaznevîler)* başlığını taşımakta olup başlangıcında hükümdarların tahta geçiş sırasına göre listesi ve Sebüktekin'in silsilesi verilmektedir. Bu kısımda Seyfüddeve Mahmud (384-387), Yemînüddeve Sultan Mahmud (387-421) ve Nasîruddeve Mesud (421-432) dönemlerine ait 17 sikke tarif edilmektedir.

Üçüncü kısım *Âl-i Selçuk (Horasan Selçukîleri)* başlığını taşımakta olup hükümdarların tahta geçiş sırasına göre listesi ve Selçuk'un silsilesi verildikten sonra Rukneddin Tuğrul Bey (432-455) ile Rukneddin Berkyaruk (487-498) dönemlerine ait 7 sikke tarif edilmektedir.

Dördüncü kısım *Irak Selçukîleri* başlığını taşımakta olup hükümdarların tahta geçiş sırasına göre listesi ve Mehmed'in silsilesi verildikten sonra Mugiseddin Mahmud (511-525) dönemine ait 1 sikke tarif edilmektedir.

Beşinci kısım *Benî Salduk* başlığını taşımakta olup Erzurum'daki Benî Salduk hükümdarlarının tahta geçiş sırasına göre listesi verildikten sonra İzzeddin Salduk b. Ali

(540-570) ve Nâsuriddin Mehmed b. Salduk (570-?) dönemlerine ait 3 sikke tarif edilmektedir.

Altıncı kısım *Benî Mengüç* başlığını taşımakta olup Erzurum'daki Benî Mengüç hükümdarlarının tahta geçiş sırasına göre listesi verildikten sonra Fahreddin Behremşâh b. Davud (563?-622?) dönemine ait 6 sikke tarif edilmektedir.

Yedinci kısım *Dânişmendliler* başlığını taşımakta olup Sivas ve Malatya Dânişmendlileri ayrı olarak ele alınmaktadır. Sivas'taki Dânişmendlilerin hükümdarları tahta geçiş sırasına göre listesi ve Melik Dânişmend Ahmed Gâzi'nin silsilesi verildikten sonra Melik Dânişmend Ahmed Gâzi (464-477), Melik Gâzi Gümüştekin (477-529), Melik Mehmed b. Gâzi (529-537), Melik Nizâmeddin Yagi Basan (537-562), Melik Mücâhid Ebu'l-Mehâmed Cemâl Gâzi (562), Melik Şemseddin İsmail (562-564) ve Melik Zülnûn b. Mehmed (ilk kez 537/ikinci kez 564-570) dönemlerine ait 16 sikke tarif edilmektedir. Dânişmendlilerin Malatya şubesinin hükümdarları tahta geçiş sırasına göre listesi ve Melik Dânişmend'in silsilesi verildikten sonra Aynüddeve (537-547), Zülkarneyn (547-556), Mehmed (556-565), Fahreddin Kasım (565-567) ve Efridon (567-573) dönemlerine ait 3 sikke tarif edilmektedir.

Sekizinci kısım *Rum Selçukîleri* başlığını taşımaktadır. Bu kısımda Konya'daki Rum Selçukîleri hükümdarlarının tahta geçiş sırasına göre listesi ve silsilesi verildikten sonra Süleyman b. Kutalmış (470-479), Davud b. Süleyman, Kılıç Arslan-ı Evvel Mahmud (485-500), Melikşâh b. Kılıç Arslan (500?-510), Rukneddin Mesud-i Evvel b. Kılıç Arslan-ı Evvel (510-551), İzzeddin Kılıç Arslan-ı Sâni (551-588) ve Gıyaseddin Keyhüsrev-i Evvel (ilk kez 588-592) dönemlerine ait 25 sikke tarif edilmektedir. Daha sonra *Kılıç Arslan-ı Sâni Evlâdı* başlığı altında Tokat Meliki Süleymanşah, Sivas ve Aksaray Meliki Kutbeddin Melikşâh, Malatya Meliki Kayser Şâh, Ankoriyye Meliki Muhyiddin Mesud, Erzurum Meliki Muğiseddin Tuğrul (597-622) ve Muğiseddin Tuğrul'un oğlu Rukneddin Cihânşâh b. Tuğrul (622-627) dönemlerine ait 9 sikke tarif edilmektedir. Bu bölümden sonra Konya Rum Selçukîleri hükümdarlarının bastırıldığı sikkeler anlatılmaya devam edilmektedir. Rukneddin Süleyman Şâh-ı Sâni (596-600), İzzeddin Kılıç Arslân-ı Sâlis (600-601), Gıyaseddin Keyhüsrev-i Evvel (ikinci kez 601-607), İzzeddin Keykâvus-i Evvel (607-616), Melik Mansur Keykubâd (607-610?) ve Alaaddin Keykubâd-ı Evvel (616-634) dönemlerine ait 147 sikke tarif edilmektedir. Birinci Keykubât'ın himayesinde olan hükümdarların onun adına bastırdıkları sikkeler *Keykubât-ı Evvelin Taht-i Himâyesine Dâhil Olan Bazı Mülûkun Müşârün İleyh*

Nâmına Darb Eyledikleri Meskûkât-ı Müştereke başlığı altında incelenmekte olup burada 6 sikke tarif edilmektedir. Arkasından Konya Rum Selçukîleri hükümdarlarının bastırıldığı sikkeler anlatılmaya devam edilmekte olup Gıyaseddin Keyhüsrev-i Sâni (634-644) dönemine ait 155 sikke tarif edilmektedir. *Gıyaseddin Keyhüsrev-i Sâni'nin Taht-ı Himayesine Girmiş Bazı Mülûkun Müşârün İleyh Nâmına Darb Eyledikleri Meskûkât-ı Müştereke* başlığı altında ise *Mardin'de Hükümet Eden Benî Artuktan Melik Mansur Nâsreddin Artuk Arslan* ile *Sis'de Rupenyâ Tabakasından Hatum* dönemlerine ait 6 sikke tarif edilmektedir. Devamında İzzeddin Keykâvus-ı Sâni (ilk kez 642?-647), İzzeddin Keykâvus-i Sâni-Rükneddin Kılıç Arslan-ı Râbi'-Alaaddin Keykubâd-ı Sâni, (müşterek sikkeler 647-655), İzzeddin Keykâvus-i Sâni (ikinci kez 655-658), Rukneddin Kılıç Arslan-ı Râbi' (ikinci kez 655-663), Alaaddin Keykubâd-ı Sâni (663), Gıyâseddin Keyhüsrev-i Sâlis (663-681), Gıyâseddin Mesûd-i Sâni (ilk kez 681-697), Alaaddin Keykubâd-ı Sâlis (birinci kez 683-...?, ikinci kez 697-699, üçüncü kez 700?-702?, dördüncü kez 704-707), Alaaddin Keykubâd-ı Sâlis ile müşterek sikke kullanan İlhâniyân'dan Gâzân Mahmud Han, Gıyâseddin Mesud-i Sâlis (699-700) ve Gıyaseddin Mesud-i Sâni (702-704) dönemlerine ait 296 sikke tarif edilmektedir.

Sekizinci kısım *Karaman Oğulları* başlığını taşımakta olup hükümdarların tahta geçiş sırasına göre listesi ve Nura Sufî'nin silsilesi verildikten sonra Ali (756-794), Mehmed-i Sâni (805-829), Timurlenk nâmına Karaman Oğlu Mehmed Beyin bastırıldığı müşterek sikke, İbrahim (829-868), Osmanlı akçelerini takliden bastırılan sikkeler, Pîr Ahmed ve İshak dönemlerine ait 23 sikke tarif edilmektedir.

Dokuzuncu kısım *Aydın Oğulları* başlığını taşımakta olup hükümdarların tahta geçiş sırasına göre listesi ve Aydın'ın silsilesi verildikten sonra İsa (749-796/805-806) dönemine ait 2 ve hükümdarının ismi bulunmayan 1 olmak üzere 3 sikke tarif edilmektedir.

Onuncu kısım *Saruhan Oğulları* başlığını taşımakta olup hükümdarların tahta geçiş sırasına göre listesi ve Saruhan'ın silsilesi verildikten sonra İshak (776-790) ve Hızır (ilk kez 790-782, ikinci kez 805-813) dönemlerine ait 6 sikke tarif edilmektedir.

On birinci kısım *Menteşe Oğulları* başlığını taşımakta olup hükümdarların tahta geçiş sırasına göre listesi ve Mentеше'nin silsilesi verildikten sonra İlyas (ilk kez 791-792, ikinci kez 805-8249) dönemine ait iki sikke tarif edilmektedir.

On ikinci kısım *Germiyan Oğulları* başlığını taşımakta olup hükümdarların tahta geçiş sırasına göre listesi Yakub (ilk kez ?-792, ikinci kez 805-832) dönemine ait 2 sikke tarif edilmektedir.

On üçüncü kısım *İsfendiyar Oğulları* başlığını taşımakta olup hükümdarların tahta geçiş sırasına göre listesi ve Şemseddin Emîr Timur'un silsilesi verildikten sonra Süleyman (?-746), Âdil (746-785), Bayezid (785-795), İsfendiyar (ilk kez 795-796, ikinci kez 805-833), İbrahim (833-?), İsmail (?-864) ve Ahmed (864-866) dönemlerine ait 66 sikke tarif edilmektedir.

On dördüncü kısım *Benî Eritna* başlığını taşımakta olup hükümdarların tahta geçiş sırasına göre listesi verildikten sonra Alâaddin Eritna (736-753), Gıyâseddin Mehmed (753-767), Alâaddin (767-787) ve Kadı Burhaneddin (782-798) dönemine ait 40 sikke tarif edilmektedir.

On beşinci kısım *Karakoyunlu* başlığını taşımakta olup hükümdarların tahta geçiş sırasına göre listesi ve Bayram Hoca'nın silsilesi verildikten sonra Kara Yusuf (ilk kez 792-802, ikinci kez 808-832), Kara Yusuf ile mahdumu Pîr Budak (810-817), İskender (823-841), Cihânşâh (841-872), Hüseyin Ali (872-872), Hasan Ali (872-874) ile Karakoyunlulardan Bağdat'da hükümet kuranlardan Şâh Mehmed (814-837) ve Mehmed (871-873) dönemlerine ait 56 sikke tarif edilmektedir.

On altıncı kısım *Akkoyunlu yahut Devlet-i Bâyenderiye* başlığını taşımakta olup hükümdarların tahta geçiş sırasına göre listesi ve Tur Ali'nin silsilesi verildikten sonra Kara Osman (809-838), Ali (838-842), Hamza (838-848), Cihangîr (848-857), Uzun Hasan (857-882), Halil (882-884), Yakub (884-896), Baysungur b. Yakub (896-897), Rüstem b. Maksud (897-902), Ahmed b. Uğurlu Mehmed (902-903), Murad b. Yakub (ilk kez 903-904, ikinci kez 905-914), Elvend b. Yusuf (905-910), Mehmed b. Yusuf (904-905), Zeynel b. Ahmed (910-911?), Hasan-ı Sâni (911?-914), Akkoyunlu furûundan Erzincan'da Kılıç Arslan b. Pîr Ali ile Mardin ve Âmed'de Kâsım b. Cihangir (?-908) dönemlerine ait 112 sikke tarif edilmektedir.

Yukarıda ismi geçen devletlere ait ve sonradan ele geçen bazı sikkeler *İlave* kısmında *Katalogun Tabı Esnasında Elde Edilen Bazı Meskûkât* başlığı altında verilmektedir. Burada Horasan Selçukîlerinden Mahmud b. Melikşâh (485-487), Benî Seldukdan İzzeddin Salduk, Benî Mengücekten Fahreddin Behrâmşâh, Benî Mengücekten olması muhtemel bulunan Şahinşâh, Danişmendlilerden Melik Gâzî, Yağî

Basân, Danişmendliler Malatya Şubesinde Mehmed, Rum Selçukîlerinden Erzurum Melikî Mugiseddin Tuğrul, Rukneddin Süleyman Şâh-ı Sâni, Melik Mansur Keykubâd, Alâaddin Keykubâd-ı Evvel, Keykubâd-ı Evvelin himâyesine dâhil olmuş olan Atâbekân Musul'dan Nâsiruddin Mahmud'un sikke-i müşterekesi, Gıyâseddin Keyhüsrev-i Sâlis, Mehmed-i Sâni, Saruhân Oğullarından İshak ve Germiyân Oğullarından Süleyman b. Mehmed dönemlerine ait 25 sikke tarif edilmektedir.

Sikkelerin kataloglarından sonra sikkelerin tarihleri ve bastırıldığı yerlere göre hazırlanmış cetvellerden oluşan fihristler kısmı gelmektedir. Birinci fihrist *Fihrist-i Tevârih* başlığını taşımakta olup sikkelerin tarihleri için hazırlanan cetvelde sikkeler hakkında *sene-i darb*, *maden*, *dârü'd-darb*, *devlet*, *esâmî-i hükümdârân*, *sikke numarası* ve *sahife* bilgileri verilmektedir. Bu kısımda özel tarihli (endüksiyon) 2 sikke hakkında *Tevârih-i Hususiye* başlığı altında *endüksiyon*, *sene-i cülüs*, *maden*, *devlet*, *esâmî-i hükümdâr*, *sikke numarası* ve *sahife* bilgileri verilmektedir. İkinci fihrist sikkelerin nerede basıldığını göstermektedir. *Fihrist-i Dârü'd-Darb* başlığını taşıyan cetvelde sikkeler hakkında *dârü'd-darb*, *maden*, *sene-i darb*, *devlet*, *esâmî-i hükümdârân*, *sikke numarası* ve *sahife* bilgileri verilmektedir. Burada *Okunamayan Dârü'd-Darblar* kısmı da yer almaktadır. Ayrıca sikkelerde adı geçen hükümdarlara ait lakapların ve ünvanların listelendiği *Fihrist-i Esma ve Elkâb* ile ayetlerin, kelime-i tevhid ve övgülerin listelendiği *Âyât-ı Kerime*, *Kelime-i Tevhid*, *Esniye* başlığını taşıyan fihristler bulunmaktadır. Kitabın sonunda tarifi yapılan sikkelerin fotoğraflarının bulunduğu 7 tane levha yer almaktadır.

Halil Edhem, *Kurşun Mühür Kataloğu –Arap ve Arap-Bizantin ve Osmanlı Kurşun Mühürlerine Mahsustur–, Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası, H. 1321/1904.*

Halil Edhem Bey tarafından kaleme alınan bu kitap Müze-i Hümâyûn'da bulunan kurşun mühürlerden bir kısmının kataloğudur.²⁹⁷ Sayıları 2000'i bulan mühürlerden 70 tanesi seçilerek bu eser meydana getirilmiştir. Mühürler üzerine yapılan ilk çalışmadır. Bu kitapta yer alan mühürler Arap, Arap-Bizantin ve Osmanlı kurşun mühürleridir. Giriş kısmında Halil Edhem konuyla ilgili bilgiler vermektedir. Arap-Bizantin olarak isimlendirilenler bir tarafı Arapça diğer tarafı Rumca olan ve çok nadir

²⁹⁷ Halil Edhem, *Müze-i Hümâyûn Kurşun Mühür Kataloğu –Arap ve Arap-Bizantin ve Osmanlı kurşun mühürlerine mahsustur–*, Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası, 1321, 71 s.

bulunan mührlerdir. Bizans dönemine ait olanların İstanbul'da temel kazılarında veya lodos sonucu deniz sahiline vuran kumların içinde ortaya çıkmış, sadece Arapça yazılı olanların ise Suriye ve Irak taraflarından olduğu rivayet edilerek satın alma yoluyla müzeye kazandırılmıştır.

Halil Edhem Bey mührlerin üzerlerinde yer alan yazılar ve şekiller itibariyle araştırmaya değer objeler olduğu ve tarih bilgimize katkı sağlayan kaynaklar olması sebebiyle önemli olduğunu vurgulamıştır. Toprakta çıkan ve deniz kenarında bulunan mührlerin temizlenmesinin ve muhafazasının nasıl yapılacağını anlatmıştır.

Katalogda 30 adet Arap, 15 adet Arap-Bizantin ve 25 adet Osmanlı kurşun mührüne yer verilmiştir. Mührlerin çizimleri, üzerinde yer alan isimler ve şekiller, tarihleri ve çapları verildikten sonra kısaca mühür hakkında açıklamalar yapılmıştır. Burada mührlerin durumu, üzerinde yer alan ibareler ve kelimeler ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Ahmed Ziya, *Meskûkât-ı İslâmiye Takvimi - Catalogue of Islamic Coins*, İstanbul: Matbaa-i Amire, H. 1328/1910.

Ahmed Ziya tarafından kaleme alınan bu eser Müslümanların kurmuş olduğu birçok devletin kestirmiş olduğu sikkeleri tarif etmektedir.²⁹⁸ Eserin içeriği kapağında şu şekilde ifade edilmektedir:

“Hulefâ-yı Raşidin hazerâtıyla hulefâ-yı Emeviye ve Abbasiye ve hulefâ ve selâtin-i âl-i Osman hazerâtından ve diğer 35 hükümet-i İslâmiyeden 243 halife ve padişah ve melik ve emirin zaman-ı hilâfet ve saltanat ve hükümetlerinde 201 dârü'd-darbda 234 dârü'd-darb namıyla kesilmiş muhtelifi'l-cins 2243 sikkeyi havidir.”

Gerek kitabın ismi gerekse bu açıklama yapılan çalışmanın çerçevesini bize çizmektedir. Sikkeler önce devletlere sonra da her devlet kendi içerisinde hükümdârlarının sırasına göre hicri tarih esas alınarak cetvellere yerleştirilmiştir. Kendinden önceki kataloglardan farklı olarak kitabın tamamında sikkeler cedvellerle değerlendirilmektedir. Ahmed Ziya kullandığı bu yöntemin iki sebepten kaynaklandığını belirtmektedir:

²⁹⁸ Ahmed Ziya, *Meskûkât-ı İslâmiye Takvimi*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1328, 171 s.

“Bu takvimin cedvelli olarak müteaddid sütunlar üzerine tertip edilmesine beni sevkeden iki halin birisi lâ-ekall bin sahifelik bir takvim tanzim ve neşrine vaktimin adem-i müsaadesi ve diğeri de meskûkât-ı İslâmiyemizin her asr u devirde ve bazen her halife ve padişah ve melik zamanında şeklen ve mahallen uğradığı safahât ve tahavvülâtın yeknazarda anlaşılabilmesi mütâlaasıdır.”²⁹⁹

Türkçe ve İngilizce düzenlemiş olan cetvellerde sikkeler *numara* (kitaptaki sikke numarası), *cinsi* (sikkeler yapıldığı malzeme ve birimine göre dirhem, dinar, fuls-akçe, tunç, gümüş, altın, mangır ve nikel olarak ayrılmıştır), *kutru* (sikkelerin çapı), *vechi* (sikkelerin üst kısmında bulunan yazılar), *tarih* (sikkenin bastırıldığı hicri tarih), *zahri* (sikkenin arka kısmında bulunan yazılar), *date* (tarih), *locality of coin* (sikkenin bastırıldığı yer) ve *speciese of coin* (sikkenin cinsi) başlıkları altında değerlendirilmiştir. Kitabın ilk iki cüzünde bu cetveller kullanmıştır. Meskûkât kitaplarında İngilizce'nin ilk kez burada kullanıldığını görmekteyiz.

Kitabın başlangıcında *Âyât-ı Kerime, Tevhid ve Tahmîd ve Tasliye ve Münâcât ve Ezkâr* başlığını taşıyan bir cetvel bulunmaktadır. Bu cetvelde sikkelerde bulunan ayetler ile Allah'ın birliğini, ona şükür ve duayı, peygamberimize salavâtı ifade eden cümlelerin listesi bulunmaktadır. Yazar mukaddime kısmında çevresinde 10-15 tane sikke koleksiyonu yapan kişi olmasına rağmen sahip oldukları koleksiyonları yayınlamadıkları için bunların muhtevâsından haberdar olmadıklarından şikâyet etmektedir. Bu kısımda Ahmed Ziya nasıl sikke biriktirmeye ve tetkikine başladığını, kendinden önce ülkemizde meskûkât çalışması yapanlar (Gâlib Bey, Mehmed Mübarek, Ahmed Tevhid), Avrupa'da 150-200 sene öncesinden İslâm sikkeleri üzerine araştırmaların başlaması ve bizim bilgi açısından onlara muhtaç olmamız sebebiyle kendisinin bu konulara yönelmesi ile koleksiyonunu zenginleştirme çabaları ve bu konuda yaşadığı sıkıntıları anlatılmaktadır. Mukaddimedede ayrıca kitabın içeriği, yöntemi ve çeşitli İslâm devletlerine ait olup kitapta yayınlanan nâdir sikkelerin anlatıldığı 19 maddelik açıklamalar bulunmaktadır.

Kitabın birinci cüzü dört kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım *Meskûkât-ı Sâsâniye Şeklinde* başlığını taşımakta olup burada sadece iki sikkeye yer verilmektedir. Emevi hükümdarlarının kestirmiş olduğu sikkeleri tanıtan ikinci kısım *Hulefâ-yı*

²⁹⁹ Ahmed Ziya, *a.g.e.*, Mukaddime, s. 3.

Emeviye başlığını taşımakta olup burada 148 sikke tanıtılmaktadır. İkinci kısımda hangi hükümdar döneminde kestirildiği belirtilmemiş olan 35 sikkenin tanıtıldığı *Meskûkât-ı Müteferrika-i Emeviye* başlığını taşıyan bir de cetvel bulunmaktadır. Üçüncü kısımda Abbasi hükümdarlarının kestirmiş olduğu sikkeler tanıtılmaktadır. *Hulefâ-yı Abbasiye* başlığını taşıyan bu kısımda 491 sikke tanıtılmaktadır. Üçüncü kısımda hangi hükümdar döneminde kestirildiği belirtilmemiş olan 9 sikkenin tanıtıldığı *Hulefâ-yı Abbbasiye Zamanlarına Ait Diğer Meskûkât* ile 13 sikkenin tanıtıldığı *Meskûkât-ı Sâsâniye Şeklinde İslâm Sikkeleri* başlığını taşıyan cetveller de bulunmaktadır. Dördüncü kısım Osmanlı dönemi sikkelerini anlatmakta olup *Hilafet ve Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye Ebbedehâ ve Eyyedehâ Allahu Teâlâ ilâ Yevmi'l-Kıyâme* başlığını taşımaktadır. Bu kısımda 374 sikke tanıtılmaktadır. Osman Gazi'den başlayıp II. Abdülhamid dönemine kadar geçen sürede üç sultan hariç diğerlerinin kestirmiş olduğu sikkelere yer verilmiştir. V. Mehmed Reşat (1327) dönemine ait 6 sikke *Halife-i Âlîşân, Padişâh-ı Meşrutiyet Sultan Mehmed Reşâd Hân-ı Hâmis b. Sultan Abdulmecid Hân –İbadallah-i Teâlâ Hilâfetehu ve Saltanatahu ile'l-Hürri'l-Devrân– Hazretleri* başlığı altında ayrı olarak incelenmiştir. Dördüncü kısımda son olarak *Devlet-i Aliye-i Ebedi'd-Devâm-ı Osmaniye Meskûkâtından Üzerlerinde İsim ve Tam Tarih Bulunmayan ve Tamamı Okunamıyan Bazı Sikkeler* başlığı altında hangi hükümdar zamanında bastırıldığı belirtilmeksizin 10 tane sikke anlatılmaktadır.

Kitabın ikinci cüzü 35 kısımdan meydana gelmektedir. *Akkoyunlu* başlığını taşıyan birinci kısımda 29, *Beni Artık-Tabaka-i Sekmâniye* başlığını taşıyan ikinci kısımda 92, *Benî Eritna* başlığını taşıyan üçüncü kısımda 14, *İsfendiyar Oğulları* başlığını taşıyan dördüncü kısımda 4, *Endülüste Beni Ümeyye* başlığını taşıyan beşinci kısımda 1, *İran Şahları* başlığını taşıyan altıncı kısımda 11, *İlhânî ve Usul ve Furuû* başlığını taşıyan yedinci kısımda 288 sikke anlatılmaktadır. Bu kısımda *Darbı Nâmalum Meskûkât-ı Müteferrika-i İlhaniye* başlığı altında ise 3 sikkeye yer verilmiştir. *İlkâni veya Celâyeri* başlığını taşıyan sekizinci kısımda 80, *İdrîsîler* başlığını taşıyan dokuzuncu kısımda 1, *Eyyubî* başlığını taşıyan onuncu kısımda 100, *Memâlik-i Bahriye* başlığını taşıyan on birinci kısımda 2, *el-Büveyh* başlığını taşıyan on ikinci kısımda 29, *Türkistan Hakanları* başlığını taşıyan on üçüncü kısımda 1, *Timurlenk ve Furuû* başlığını taşıyan on dördüncü kısımda 17, *Gilâmân Çerâkise* başlığını taşıyan on beşinci kısımda 1, *Benî Hafs* başlığını taşıyan on altıncı kısımda 2, *Benu Hamdân* başlığını taşıyan on yedinci kısımda 3, *Danişmendliler* başlığını taşıyan on sekizinci 1,

Zulkadriye başlığını taşıyan on dokuzuncu kısımda 1, *Benî Zengî* başlığını taşıyan yirminci kısımda 38, *Âl-i Sâmân* başlığını taşıyan yirmi birinci kısımda 19, *Âl-i Sebuktegin yahut Gaznevîler* başlığını taşıyan yirmi ikinci kısımda 16, *Selçukîler* başlığını taşıyan yirmi üçüncü kısımda 181, *Benî Şâhîn Furuattan Mühezzibüddeve Ebu'l-Hasan (387-394)* başlığını taşıyan yirmi dördüncü kısımda 1, *Benî Tolun* başlığını taşıyan yirmi beşinci kısımda 5, *Fâtimiler* başlığını taşıyan yirmi altıncı kısımda 21, *Şurefâ-yı Filâliye* başlığını taşıyan yirmi yedinci kısımda 1, *Sivas'da Kadı Burhâneddin* başlığını taşıyan yirmi sekizinci kısımda 1, *Karamanoğulları* başlığını taşıyan yirmi dokuzuncu kısımda 3, *Karakoyunlu* başlığını taşıyan otuzuncu kısımda 12, *Kırım Hanları* başlığını taşıyan otuz birinci kısımda 1, *Murâbitîn yahut Müllessemîn* başlığını taşıyan otuz ikinci kısımda 2, *Benu Mervân* başlığını taşıyan otuz üçüncü kısımda 9, *el-Muzaffer* başlığını taşıyan otuz dördüncü kısımda 3, *Benî Mengüç* başlığını taşıyan otuz beşinci kısımda 1 sikke tanıtılmaktadır.

Kitabın üçüncü cüzü *İlave* olarak hazırlanmış olup burada çeşitli dönemlere ait 147 sikke tanıtılmaktadır. Üçüncü cüzde kullanılan cetvellerde *hilâfet ve hükümet, halife-padişah-melik, numara, cinsi, kutru, vechi, zahrı, date, locality, species, khelifemonarch-melik* ve *khilafet-government* başlıkları yer almaktadır. Kitabın dördüncü cüzü ise *Zeyl* olarak hazırlanmış olup burada da çeşitli dönemlere ait 52 sikke tanıtılmaktadır. Burada kullanılan cetveller üçüncü cüzde kullanılanlar ile aynı olup sadece *vechi* başlığı altında *kenarda, sağda, solda, zahrı* başlığı altında ise *sağda* ve *solda* alt başlıkları verilerek sikkelerin üzerinde bulunan yazıların hangi yüzde ve nerede olduğu ayrıca belirtilmektedir.

Kitabın sonunda sikkelerin toplu olarak değerlendirildiği cetveller bulunmaktadır. Cetvellerden birincisi *Fihrist-i Meskûkât/List of Coins* başlığını taşımaktadır. Konu *hilâfet ve hükümet, hülefâ ve selâfîn-i izâm hazerâtı ve mülûk, mebde-i i'dâ asılda, ilâvede, zeyilde* ve *khilafet government* başlıkları altında incelenmiş olup sırasıyla sikkeleri bastıran devletin adı, her devlette sikke bastıran hükümdar sayısı, kitapta o devlete ait kaç sikke bulunduğu, kitabın başlangıcında, ilavesinde, zeylinde kaçınıcı sikkeden başladığı ve İngilizce olarak sikkeyi bastıran devlet belirtilmiştir. Cetvellerden ikincisi sikkelerin basıldığı yerleri göstermekte olup *Fihrist-i Dârü'd-Darb/List of Mint Towns* başlığını taşımaktadır. Konu *esâmi-i büldân, hilâfet ve hükümet, numara, khilafet-government, name of towns* başlıkları altında sikkelerin kesildiği şehirlerin isimleri, kestiren devletlerin isimleri ve kitaptaki numaralarından

sadece bir tanesi verilmektedir. Kitabın sonunda bazı sikkelerin numaralarıyla birlikte fotoğrafları verilmiştir.

Ahmed Ziya'nın bu eseri İslâm devletlerinin birçoğuna ait sikkeleri tek kitapta toplaması açısından kendinden önceki kataloglardan ayrılmaktadır. Kitapta sikkelerin cetveller ile anlatılması konunun daha kolay anlaşılmasını sağlamaktadır.

Halil Edhem, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiye Katalogu Kısım-ı Sâdis Meskûkât-ı Osmaniye Birinci Cild*, Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası, H. 1334/1915-1916.

Halil Edhem tarafından kaleme alınan bu eser Müze-i Hümâyûn'un sikkeler üzerine altıncı kısım olarak yayınladığı beşinci katalogdur.³⁰⁰ Halil Edhem mukaddimesinin dipnotunda “*Hulefâ-yı Fâtîmiye ve mülûk-i Eyyubiye ve memâlik-i Mısır meskûkâtını muhtevî bulunan beşinci kısım bilâhere tab‘ olunacaktır*” bilgisini verse de katalogların beşinci kısmı yayınlanmamıştır.

Müzenin koleksiyonunda bulunan ve katalogta tarifî yapılan sikkeler define bulma, toplama, satın alma ve hediye yoluyla müzeye kazandırılmıştır. Sikkelerin bir kısmı ise Yıldız Sarayı'ndan Müze-i Hümâyûn'a nakl olunmuştur. Koleksiyonların nasıl meydana getirildiğiyle ilgili olarak Halil Edhem şu bilgileri vermektedir:

“Memâlik-i Osmâniyenin cihât-ı muhtelifesinde kesretle zuhur eden meskûkât-ı atıkanın hilâf-ı nizâm-ı eyâdî-i nâsa geçerek müteşettit bir halde bulunmasına veyahut izâbe edilerek³⁰¹ ebediyen mahv olunmasına mahal vermemek maksadıyla müze-i hümâyunlar müdir-i sâbıkı Hamdi Bey merhumun otuz sene kadar devam eden memuriyeti esnasında ve mahza kendi say ve gayreti neticesinde meskûkât-ı mezkûre mümkün olabildiği derecede müzede cem ve telfik edilmiş ve diğer taraftan gerek koleksiyon halinde³⁰² gerek müteferrik surette bir çok meskûkât-ı mühimme ve nâdire alâ tarîki'l-iştirâ tedarik olunmuş veyahut bazı zevat-ı hamiyet-mendân tarafından müzeye ihdâ kılınmış idi. Yıldız Sarayı-ı hümâyununda küllî miktarda bulunan meskûkât-ı atika dahi muahharen müzeye idhal olunarak meskûkât-ı mevcude adedi fevkalade tezayüd ettiği gibi

³⁰⁰ Halil Edhem, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiye Katalogu Kısım-ı Sâdis Meskûkât-ı Osmaniye - Birinci Cild*, Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası, 1334, 427 s., 12 levha.

³⁰¹ 1313 tarihinde Diyarbekir vilâyetinde vâki Ergani kasabasında zuhur eden altın Osmanlı meskûkâtı ile 1315 tarihinde Bağdad'da Dicle nehri derununda zuhur iden hülafâ-yı Abbasiye altınlarını ol vakit maliye nezareti muzâyaka-i hazineden bahs ile izâbe ettirmek hususunda son derece ısrar eylediği halde Hamdi Bey'in sadr-ı azam merhum Halil Rıfât Paşa nezinde vuku bulan teşebbusatı üzerine paşayı müşârün ileyhin emriyle kurtarılmıştı. Ergani definesinin bir kısmı Osmanlı meskûkâtı koleksiyonuna idhal edildiği gibi Bağdad definesi de ayrıca bir katalog halinde neşr edilecektir.

³⁰² Ez cümle 1307 senesinde bir mühim Bizantin meskûkâtı koleksiyonu iştirâ edilmiştir.

erîke-pîrâ-yı hilâfet-uzmâ olan şevketlü padişahımız Gazi Sultan Mehmed Han-ı Hâmis Efendimiz hazretlerinin cûlus-i hümâyunlarını müteâkib bilâd-ı muhtelifede nâm-ı nâmî-i şehriyârflerine darb edilmiş olan altın ve gümüş meskûkâtın müze-i hümâyunlarına ihsan buyurulan takımlar dahi meskûkât-ı Osmaniye koleksiyonlarını bir kat daha tezyin ve tevsîf eylemiştir.³⁰³

Halil Edhem katalogu üç cild olarak hazırlamayı düşünmüştür. Birinci ciltte Osmanlı'nın kuruluşundan III. Murad dönemine kadar kestirilen sikkeler, ikinci ciltte II. Mehmed döneminden III. Selim dönemine kadar kestirilen sikkeler, üçüncü ciltte ise III. Selim'den sonra tahta geçen sultanların kestirdiği sikkelerin anlatılması düşünülmektedir. Osmanlı madalyaları ise ayrı bir cilt olarak planlanmaktadır. Bunlardan sadece birinci cildin basıldığını görmekteyiz. Halil Edhem Osmanlı sikkelerinin niçin üç cilt halinde yayınlanması gerektiği hakkında şu bilgileri vermektedir:

“ (...) Müze-i Hümâyun'un havi olduğu meskûkât-ı Osmaniye koleksiyonunda mevcut sikkelerin adedi dört bine bâliğ olması hasebiyle kaffesini yalnız bir cilt dahilinde sığdırmağa maddeten imkan olmadığından tarih-i Osmaniye'nin edvâr-ı muhtelifesi nazar-ı dikkate alınarak katalogu üç cilde taksim etmek mecburiyeti hasıl olmuştur. İşte bu defa tab'ı hitam bulup mevki'-i intişara vaz' olunan birinci cildi devlet-i ebed-müddet-i Osmaniye'nin bidayet-i teessüsünden itibaren Sultan Murad Han-ı Sâlisin âhir saltanatı olan 1003 sene-i hicriyesine kadar güzerân olan zamana ait Osmanlı meskûkâtını havi olup 223 altın ve 530 gümüş ve 638 bakır olmak üzere cem'an 1391 aded sikkeden ibarettir. İleride neşr olunacak olan ikinci cild Sultan Mehmed Han-ı Sâlisten Sultan Selim Han-ı Sâlis asrına kadar ve üçüncü cild dahi bundan sonra câlis-i taht-ı Osmanî olan selâtn-i izâm hazerâtı nâmlarına madrub meskûkâtı havi bulunacak ve Osmanlı madalyalarının da ayrıca bir katalogu tab' ettirilecektir.³⁰⁴

Halil Edhem katalogunu hazırlarken önceki kataloglarda kullanılan yöntemi benimsemekle birlikte kendisi de bazı yöntem uygulamaları getirmiştir. Sikkelerin araştırmasını kolaylaştırmak için her padişahın kestirdiği sikkelerin mahall-i darplarını alfabetik olarak sıralamıştır. Her mahall-i darpta da önce altın sonra gümüş ve bakır sikkeler kataloglanmıştır.³⁰⁵

³⁰³ Halil Edhem, *a.g.e.*, Mukaddime, s. 1-2.

³⁰⁴ Halil Edhem, *a.g.e.*, s. 2.

³⁰⁵ Halil Edhem kataloglama yöntemi hakkında *Mukaddime*de bilgi vermektedir, bkz. Halil Edhem, *a.g.e.*, s. 3-4.

Kitabın içeriği iç kapakta şu şekilde belirtilmiştir: *Sultan Osman Hân-ı Evvelden Sultan Murad Hân-ı Sâlis'in Âhir-i Saltanatına Kadar Olan Zaman-ı Müştemiledir*. Kitabın başlangıcında *Selâtin-i Âl-i Osman* başlığı altında Osman Gazi'den V. Mehmed dönemine kadar olan padişahların saltanat sırasıyla listesi, *Silsile-i Selâtin-i Osmaniye* başlığı altında ise Osman Gazi'den V. Mehmed dönemine kadar olan padişahların şema halinde silsilesi verilmektedir.

Bu giriş bilgilerinden sonra sikkelerin tarif edildiği katalog kısmı gelmektedir. Burada her padişahın bastırılmış olduğu sikkeler diğer kataloglarda olduğu gibi tarif edilmektedir. Katalogda sırasıyla *Sultan Osman Han-ı Evvel (699-726)*³⁰⁶, *Sultan Orhan Han (726-761)* dönemine ait 3 sikke, *Hüdâvendigâr Sultan Murad Han-ı Evvel (761-792)* dönemine ait 54 sikke, *Yıldırım Sultan Bayezid Han-ı Evvel (792-805)* dönemine ait 15 sikke tarif edilmektedir. Daha sonra *Fâsıla-i Saltanat (805-816)* başlığı altında *Emir Süleyman (806-813)* dönemine ait 15 sikke, *Mehmed Çelebi (806-816)* dönemine ait 17, *Musa Çelebi (813-816)* dönemine ait 5 sikke ve *Mustafa Çelebi (822-825)* dönemine ait 28 sikke tarif edilmektedir. Tekrar saltanat sırasına göre *Sultan Murad Han-ı Sâni (defa-i evvel 824)* dönemine ait 89 sikke, *Fatih Sultan Mehmed Han-ı Sâni (defa-i evvel 848)* dönemine ait 25 sikke, *Sultan Murad Han-ı Sâni (defa-i sâniyen 848-855)* dönemine ait 2 sikke, *Fatih Sultan Mehmed Han-ı Sâni (defa-i sâniyen 855-886)* dönemine ait 193 sikke, *Şehzâde Cem Sultan (886)* dönemine ait 1 sikke, *Sultan Bayezid Han-ı Sâni (886-918)* dönemine ait 176 sikke, *Sultan Selim Han-ı Evvel (918-926)* dönemine ait 62 sikke, *Sultan Süleyman Han-ı Evvel (926-974)* dönemine ait 387 sikke, *Sultan Selim Han-ı Sâni (974-982)* dönemine ait 86 sikke ve *Sultan Murad Han-ı Sâlis (982-1003)* dönemine ait 233 sikke tarif edilmektedir. Katalogda toplam 1392 sikke anlatılmaktadır. Katalogun sonunda tarifi yapılan sikkelerden seçilmiş olanlarından bazılarının fotoğraflarını gösteren 13 adet levha bulunmaktadır.

³⁰⁶ Dönemine ait sikke bulunmamaktadır.

Sonuç

Cumhuriyet öncesi dönemde en fazla yayın yapılan alanlardan biri nümismatiktir. Bu dönemde sikkelere olan ilgi önce koleksiyon merakıyla başlamıştır. Koleksiyonerlerin sikke sayısı ve bilgileri arttıkça birikimlerini kataloglar hazırlayarak yazıya dökmüşlerdir. Sikkelerin birinci dereceden tarihi belge olma özelliği ve koleksiyonun diğer objelere nazaran (resim gibi) problemleri bir alan olmaması ve özellikle İslâm devletlerinin sikkelerinde kullanılan alfabenin o dönem içinde geçerli olması sikkeleri koleksiyonu yapılan objelerin başına getirmiştir.

Nümismatik bilimi sikkelerden hareketle birçok bilgi ortaya koyar. Bu bilim sayesinde paralardan eski uygarlıklar, kentler ve yerleşim yerleri belirlenir, hükümdarlığı elinde bulundurmuş olan kişiler ve ailelerin soy ağacı ortaya çıkarılır, üzerlerinde bulunan resimler eski yapılar, bitkiler ve hayvanları gösterir, yöneticilerin hükümdarlık süreleri ve kullandıkları unvanları öğrenilir, basımında kullanılan madenin türüne göre dönemin ekonomik durumu tespit edilebilir, tarihi olayların kanıtlanmasına yardımcı olur, sikkeyi kestiren devletin bağımsızlığını ve egemenlik alanlarının tespitini sağlar. Sikkelerin bütün bu özellikleri sebebiyle 19. yüzyılın ortalarından itibaren bir bilim dalı olarak Osmanlı'da önemi anlaşılmış ve eserler verilmiştir. Böylece tarihi bilgilerin şüpheli ve eksik tarafları sikkelerden elde edilen bilgilerle giderilmeye çalışılmıştır. Özellikle Türk ve İslâm devletlerinin hükümdarlık dönemleri, hükümdarlık alanları ve hükümdarları sikkelerden elde edilen bilgilerle netleştirilmiştir.

Nümismatik çalışmaları ayrıca bilimsel yöntemlerin uygulandığı bir alandır. Diğer yazın alanlarına göre daha sistematik ve yöntemleri belirlenmiş olarak eserler verilmiştir. Bu alanda yapılan çalışmaların bilimsel bir nitelik kazanmasında Müze-i Hümayûn'un yayın çalışmaları etkili olmuştur. Nümismatik çalışmalarında bu yöntemleri ilk kullanan ve sonrakilere örnek teşkil eden kişi İsmail Gâlib olmuştur. Ayrıca konusu olan sikkeler devletlere ve kendi içerisinde hükümdarlara göre kronolojik olarak bütüncül bir tarzda incelenmiştir. *Meskûkât-ı İslâmiye* veya *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye* şeklinde isimlendirilerek çerçevesi *İslâm* ile belirginleştirilen tek alandır. *Sanayi-i İslâmiye* veya *Mimari-i İslâmiye* kavramlarının olmadığı bir dönemde *Meskûkât-ı İslâmiye*'nin nümismatik çalışmalarında kavramsallaştığını görmekteyiz.

Nümismatik kitaplarının kapak fotoğrafları.

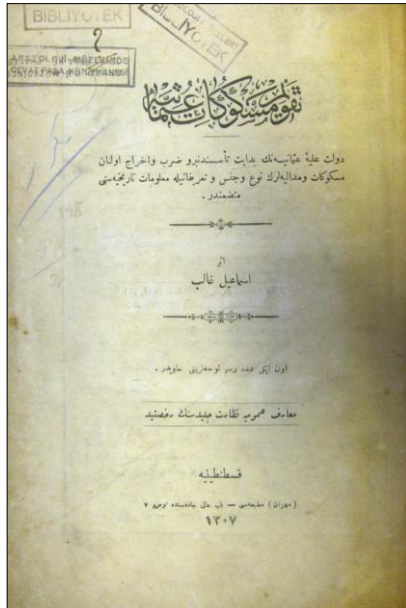
Fot. 2.2.5.1.

a

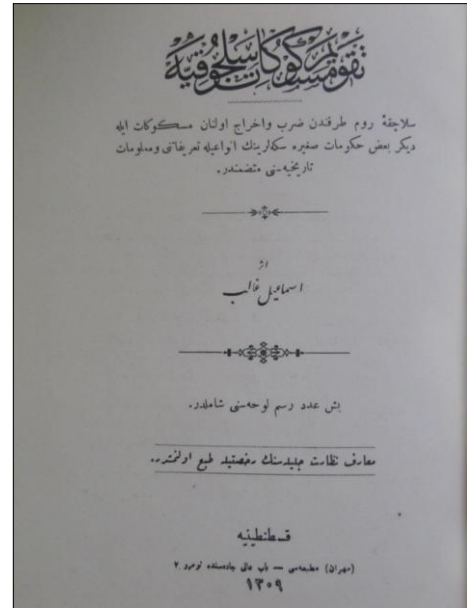
Fot. 2.2.5.2.

b

Fot. 2.2.5.3.

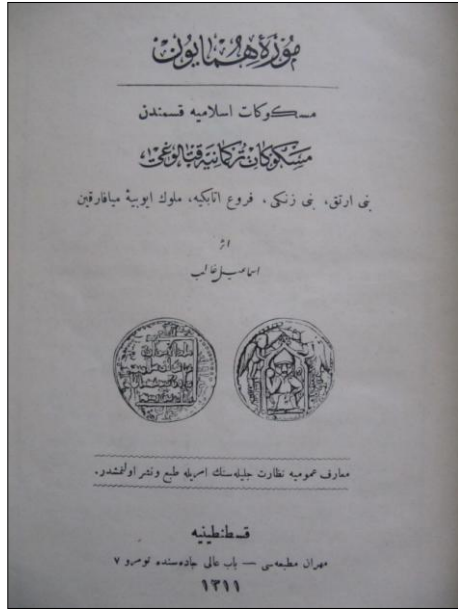
c

Fot. 2.2.5.4.

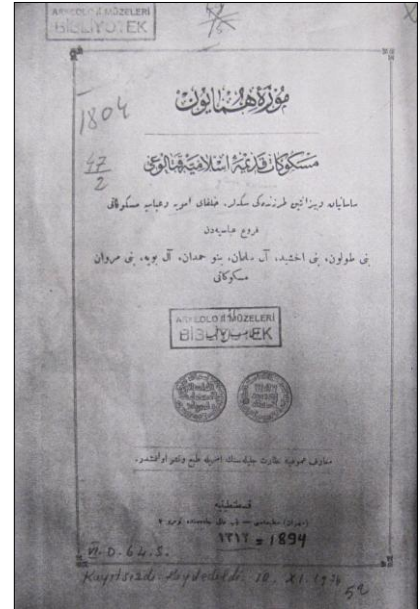
d

a) Abdullatif Subhi Bey, *Uyunu'l-Ahbâr fi'n-Nukud ve'l-Âsâr*. **b)** Paskal Bilezikçiöğlü, *Defter-i Meskûkât-ı Osmaniye –ez İbtidâ-yı Zuhur-i Devlet-i Aliye tâ bi-Eyyâm-ı Sultan Abdülaziz Han Padişah-ı Zaman–*. **c)** İsmail Gâlib, *Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye*. **d)** İsmail Gâlib, *Takvim-i Meskûkât-ı Selçukiye*.

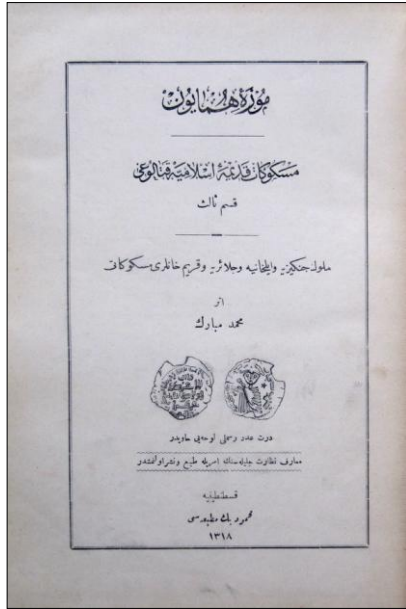
Fot. 2.2.5.5.

a

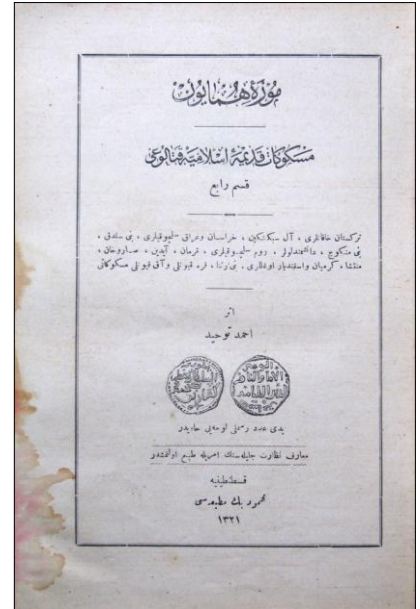
Fot. 2.2.5.6.

b

Fot. 2.2.5.7.

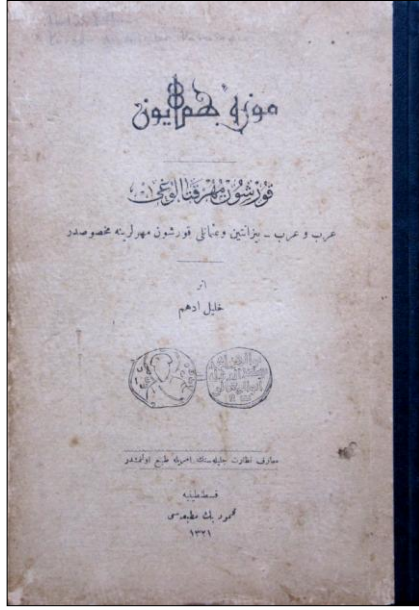
c

Fot. 2.2.5.8.

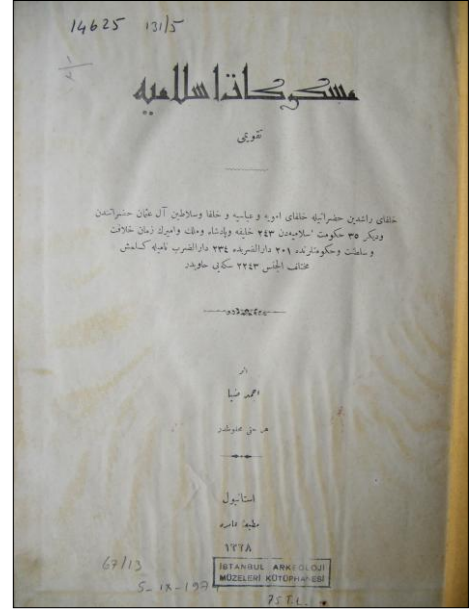
d

a) İsmail Gâlib, *Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı İslâmiye Kısımından Meskûkât-ı Türkmâniye Katalogu: Benî Artuk, Benî Zengî, Fürû'-i Atabekiye, Mülûk-i Eyyubiye-i Meyâfarikîn*. b) İsmail Gâlib, *Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiye Katalogu: Sâsâniyân ve Bizantin Tarzındaki Sikkeler, Hulefâ-yı Emeviye ve Abbâsiye Meskûkât-ı Fürû'-i Abbâsiyeden Benî Tolun, Benî Ahşîd, Âl-i Selmân, Benû Hamedân, Âl-i Büveyh, Benî Mervân Meskûkâtı*. c) Mehmed Mübârek, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiye Katalogu Kısım-ı Sâlis: Mülûk-i Cengiziye ve İlhâniye ve Celâiriye ve Kırım Hanları Meskûkâtı*. d) Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiye Katalogu Kısım-ı Râbi': Türkistan Hakanları, Âl-i Sebüktegin, Horasan ve Irak Selçukîleri, Benî Saldık, Benî Mengüç, Danişmentliler, Rum Selçukîleri, Karaman, Aydın, Saruhan, Menteşe, Germiyan ve İsfendiyar Oğulları, Beni Eretna, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Meskûkâtı*.

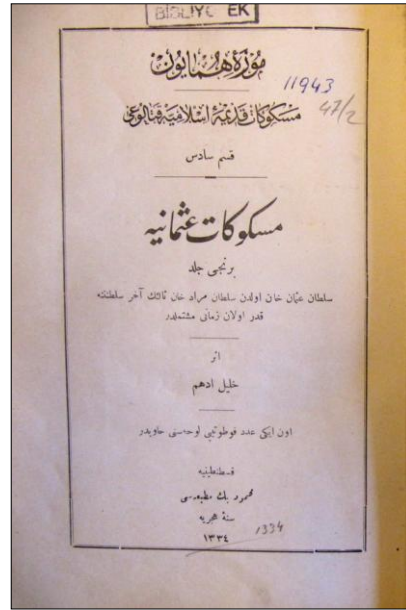
Fot. 2.2.5.9.

a

Fot. 2.2.5.10.

b

Fot. 2.2.5.11.

c

a) Halil Edhem, *Müze-i Hümayûn Kurşun Mühür Katalogu: Arap ve Arap-Bizantin ve Osmanlı kurşun mühürlerine mahsustur.* b) Ahmed Ziya, *Meskûkât-ı İslâmiye Takvimi.* c) Halil Edhem, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiye Katalogu Kısım-ı Sâdis Meskûkât-ı Osmaniye Birinci Cild.*

2.2.6. Müze Katalog ve Rehberleri

Cumhuriyet öncesi sanat tarihi yazımında inceleyebileceğimiz kitaplarından diğer bir grup 1870’li yıllardan itibaren yayınlanan müze çalışmalarıdır. 19. yüzyıldan itibaren ülkemizde kurulmaya başlayan müzeler rehber ve kataloglar yayınlamışlardır. Yayın yapan müzeler arasında Müze-i Hümâyûn, Bahriye Müzesi ve Müze-i Askerî-i Osmanî bulunmaktadır. Bu yayınların büyük kısmı Müze-i Hümâyûn tarafından yayınlanmıştır. 1870-1890 yıllarında yayınlanan ilk müze katalogları sadece Fransızca olarak hazırlanmıştır. 1890’lı yıllardan itibaren kataloglar hem Fransızca hem de Türkçe olarak yayınlamıştır. Müze çalışmaları kataloglar ve rehberler olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.

Müze-i Hümâyûn’un sikkeler hakkında çıkardığı katlogları hazırlayanlar genelde Türk araştırmacılar olurken müzede sergilenen diğer eserlerin kataloglarını Avrupa’dan gelen araştırmacılar hazırlamıştır. Müze-i Hümâyûn’da bulunan eski medeniyetlere ait eserlerin Fransızca ve Türkçe olarak yayınlanan katalogları Fransız asıllı araştırmacılar olan Andro Joubin [1864-1944], Jean-Vincent Scheil [1858-1940] ile Alman asıllı araştırmacı Johann Heinrich Mordtmann [1852-1932] hazırlanmıştır. Albert Dumont [1842-1884], Edward Goold, Salomon Reinach [1858-1932] ve Gustave Mendel [1873-1938] tarafından hazırlanan kataloglar ise sadece Fransızca olarak yayınlanmıştır.³⁰⁷

Müze-i Hümâyûn rehberi Vahid, Bahriye Müzesi rehberi Ali Sami ve Askeri Müze rehberi Sermed Muhtar tarafından kaleme alınmıştır. Burada dikkat çekici nokta askeri müzelerle ilgili yayınların yerli yazarlar tarafından hazırlanmasıdır. Osmanlı coğrafyasında bulunan eski medeniyetlere ait eserlerle ilgili ilk dönemlerde yetiştirilmiş uzman bulunmaması sebebiyle genelde Avrupalı arkeologlardan yardım alınmışken Osmanlı bahriyesi ve askerisi hakkında bilgi veren ve eserlerin anlatıldığı kitapları Ali Sami ile Sermed Muhtar hazırlamıştır.

³⁰⁷ Müze-i Hümâyûn’un henüz müstakil bir müze binası inşa edilmeden önce Müzehâne-i Osmanî olarak isimlendirilen Aya İrini’deki müzede sergilenmekte olan eserler için Albert Dumont *Revue Archéologique* dergisinde makale olarak bir katalog yayınlamıştır, bkz. Albert Dumont, “Le Musée Sainte-Érene à Constantinople, Antiquités Grecques, Gréco-Romaines et Byzantine”, *Revue Archéologique*, Paris, 1868, XVIII, 2. series, s. 237-263. Müzehâne-i Osmanî’nin kitap halindeki ilk kataloğunu Fransızca olarak Edward Goold hazırlamıştır. Katalogtaki resimleri ise Ermeni asıllı Limonciyan isimli ressam yapmıştır. Bkz. Edward Goold, *Catologue Explicatif Historiques et Saentifiqned’un Certainu nombre d’objects Contenu dans les Musée Imper’ial du Contantinople*, Costantinople, 1871. Bu katalogun Türkçesi Takvim-i Vekâyi’de “Müzehâne-i Osmanî” başlığı altında tefrika edilmiştir, bkz. *Takvim-i Vekâyi’*, 28 Safer 1288, sy. 1359, s. 3-4; 3 Rebiülevvel 1288, sy. 1361, s. 3; 10 Rebiülâhîr 1288, sy. 1375, s. 3-4; 14 Rebiülâhîr 1288, sy. 1376, s. 4; 6 Cemâziyelevvel 1288, sy. 1385, s. 2-3; 9 Cemâziyelevvel 1288, sy. 1386, s. 2-3; Osman Hamdi Bey’in müze müdürü olmasından sonra Fransızca olarak yayınlanan diğer kataloglar şunlardır: Salomon Reinach, *Catologue du Musée Impérial d’Antiquités*, Costantinople, 1882; Gustave Mendel, *Catologue des Figurines Grecques de Terre Cuite*, Costantinople, 1908; Gustave Mendel, *Musées Impériaux Ottomans, Catalogue Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines*, Paris: Macon, 1912 [1. cild], 1914 [2 ve 3. cild].

2.2.6.1. Müze Katalogları

***Müze-i Hümayûn Lühhûd ve Mekâbir-i Atîka Kataloğu*, Andre Joubin, İstanbul: Mihran Matbaası, H. 1310/1893.**

Müze-i Hümayûn'un Fransızca ve Türkçe olarak yayınlandığı ilk katalog Andre Joubin [1864-1944] tarafından 1310/1892-1893 yılında hazırlanan *Müze-i Hümayûn Lühhûd ve Mekâbir-i Atîka Kataloğu*'dur.³⁰⁸ Andre Joubin Fransız asıllı arkeolog ve sanat tarihçisidir. Atina'da Fransız okulu adı verilen arkeoloji enstitüsünde bulunduğu dönemde İstanbul'daki Fransız sefiri Paul Cambon tarafından 1892 yılında Osman Hamdi ile tanıştırıldı. 1893 yılında Fransız hükümeti tarafından Osman Hamdi'ye yardımcı olmak ve müze için kataloglar hazırlamak üzere İstanbul'a tayin edildi. Burada kendisine Osman Hamdi tarafından Çinili Köşk'teki eserlerin sorumluluğu verildi. Gerek Çinili Köşk'teki eserlerin bakımsız durumu gerekse yeni müze binasının gelecek eserler için tedbir alınmadan yapıldığı konusunda eleştirileri vardı. Osman Hamdi'yi zor ve sert mizaçlı biri olarak görmekte ve teklif ettiği değişiklikleri kabul etmeyen biri olarak değerlendirmekteydi. Joubin'in müzedeki görevi bir nâzırın müzeyi ziyaretinde gerekli ilgiyi göstermemesi üzerine nâzırın şikâyeti ve Osman Hamdi'nin kızması üzerine istifasıyla sonuçlandı.³⁰⁹ Müzede görev yaptığı süre içerisinde iki tanesi Fransızca ve Türkçe bir tanesi de sadece Fransızca olmak üzere üç katalog yayınladı. *Lühhûd ve Mekâbir-i Atîka Kataloğu* ile *Âsâr-ı Heykeltraşi Kataloğu* hem Fransızca hem de Türkçe olarak yayınlanmasına rağmen bronz objelerle ilgili katalogu görevi bıraktıktan dört sene sonra sadece Fransızca olarak yayınlandı.³¹⁰

Osman Hamdi Bey kataloğun *Mukaddime* kısmında müzecilik tarihimiz ile ilgili olarak bizde müzeciliğin başlaması, Müze-i Hümayûn'un kuruluşu ve binasının inşası hakkında önemli olan şu bilgileri vermektedir:

³⁰⁸ Fransızca olarak yayınlanan bu katalog aynı sene Türkçe olarak da yayınlanmıştır, bkz. Andre Joubin, Musée Impérial Ottoman. Monuments Funéraires. Catalogue Sommaire, Constantinople: Mihran Imprimeur, 1893. Kitabın Fransızcasının 1898 yılında ikinci baskısı yapılmıştır: Andre Joubin, Musée Impérial Ottoman. Monuments Funéraires. Catalogue Sommaire, Constantinople: Mihran Imprimeur, 1898; Andre Joubin, *Müze-i Hümayûn Lühhûd ve Mekâbir-i Atîka Kataloğu*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1310, 104 s. Kitabın 1317/1900 yılında ikinci baskısı yapılmıştır: Andre Joubin, *Müze-i Hümayûn Lühhûd ve Mekâbir-i Atîka Kataloğu*, Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası, 1317 [2. bs.], 116 s.

³⁰⁹ Andre Joubin'in hayatı için bkz. Edhem Eldem, "Joubin, André", *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010, s. 312-314.

³¹⁰ Andre Joubin, *Musée Impérial Ottoman. Bronzes et Bijoux. Catalogue Sommaire*, Constantinople: Loffler, 1898.

Maziye ırcâ'-i nazar edecek olursak Müze-i Hümâyun'un ahvâl-i ibtidaiyesini pek sade buluruz. Bundan kırk üç sene evvel yani hicretin bin iki yüz altmış altı tarihine ait vakayi'den istinbat edildiğine nazaran o tarihte Tophane-i Âmire müşiri merhum Fethi Ahmed Paşa ele geçen antikaları Darphane ittisalında vaki' harbiye anbarı ittihaz edilen Sent-İren Kilisesinin bir cihetine celb ve cem' eylemek himmetinde bulunmuş idi.

Tarih ve meskûkât fenlerine ihtisas-ı tâmmı cihetiyle zamanının feridi sayılan Subhi Paşa merhumun maarif-i umumiye nezaret-i celilesinde bulunduğu hengâmda bir müze tesis ve teşkili tasavvur ve tasmin edilerek ecdâd-ı maâlî-nejad hazret-i hilâfet-penâhîden firdevs-âşiyân Ebu'l-megâzi Sultan Mehmed Han-ı Sâni -tâbe serâhu- hazretlerinin ahd-i saltanatlarında ve fethi müteakip hünerverân-ı İslâm marifetleriyle Dersââdet'te en evvel vücûda getirilen ve tarz-ı latif mimarisi el-yevm celb-i enzâr-ı bedâyi'-perestân eylemekte bulunan Çinili Köşk Müze-i Hümâyun ittihaz ile Harbiye anbarındaki âsâr-ı atika mezkur köşke naklolunmuş ve andan sonra memalik-i şâhânenin her tarafından peyderpey vürud eden âsâr o meyâna idhal ve ilave olunarak eser-i himayet ve inayet-i cihân-kıymet-i hazret-i hilâfet-penâhî ile müze gitgide tevessü' edilmiştir.

Himaye-i feyz-vâye-i cenâb-ı şehryârîlerine mazhariyet şerifiyle bahtiyar olan her eser hayrın şân-ı terakkiyât-nişân-ı hazret-i cihân-bânîlerine muvafık bir mükemmeliyeti iktisap etmelerindeki arzu-yı celil-i mekârim-delif-i velf-nimet-i bî-minnetinin icap ettirmekte olduğu netâyic-i hasene cümlesinden olmak üzere geçen 1305 ve 1306 senelerinde marifet-i âcizânemle Sayda kasabasında yirmi bir aded lahdin keşf ve zuhuru müze için bir devre-i i'tilâ teşkil eyledi. Her biri birer numune-i bedâyi' itlakına sezâvâr olan bu yirmi bir aded lahdin fenn-i heykeltıraşî nokta-i nazarından haiz oldukları nefaset ve ehemmiyet bugün Avrupa memâlikinde bu sanat-ı dakîka ve mühimmenin her türlü gavâmızına vâkıf olanların taht-ı tasdik ve itiraflarında bulunmuş ve elsine-i ecnebiyede intişar eden bir takım cerâid ü resâil ashabının bu girân-bahâ âsârı tavsif yolunda bi'd-defaât imlâ-yı sütun eylemeleri dahi bu hakikati müeyyid olduğuna nazaran ol bâbda delâil-i zâide serdi bî-lüzum görülmüştür.

Sayda'da vuku' bulan keşfiyat ve tetkikatın netice-i müfidesi olmak üzere kemâl-i hayret ve mefharet ile dest-res olunan âsâr-ı mezkure asîr vapur-ı hümâyunuyla Dersââdet'e ve Çinili Köşk'ün pişgâhına nakledildiği zaman köşkün bunları istiâb edebilmeleri şöyle dursun her birinin katalogda tarif olunmuş olan cesâmetleri icabınca köşk kapısından geçirebilmeleri dahi mümkün olamayacağı anlaşılmasına binâen keyfiyet-i atebe-i ulyâ-yı merâhim ihtivâ-yı hazret-i padişâhiye arz olunarak şâyân buyurulân müsâade-i mahsusa cenâb-ı hilâfet-penâhî mantûk-ı münifine tevfikân Sanayi-i Nefise-i Şâhâne Mektebi fenn-i mimârî muallimi olup bu nazik sanattaki iktidar ve maharetini pek çok âsârıyla ispat eden Valori Efendi tarafından tertip olunan projeye göre Çinili Köşk'ün karşısında müceddiden bir daire inşa olunmuş ve müessisât-ı âliyye-i cenâb-ı padişâhî meyanında şâyân-ı zikr ü senâ olacak bir tarz-ı dil-nişinde vücûda getirilen işbu dairenin alt katına zikrolunan lahidler vaz' ve tanzim ve bunlardan bazıları da Sanayi-i Nefise-i Şâhâne Mektebi heykeltıraş muallimi mehere-i erbâb-ı sanayiden Osgan Efendi marifetiyle

suret-i mükemmelede tamir edilip geçen 1309 senesinde daire-i mezkure resmen ve temeyyüen küşâd olunmuştur.

Bilhassa şu son beş sene zarfında peyderpey Müze-i Hümayun'a celb ve cem edilen âsar-ı atika ve nefise ol kadr tekessür eylemiştir ki, bunların umumen mevki-i teşhire vaz'ı için bu iki ebniyenin bile adem-i kifayeti his olunmağa başlamıştır diyebilirim. İşte şu terakkiyatın icâbât-ı tabiiyyesinden olmak ve züvvârın o yüzden de istifâdât-ı maneviyesine hizmet edilmek maksadıyla âsar-ı mevcudenin tarifâtını mutazammin bir katalog tertibi muvâfık ve arzu-yı maâlî-ârâ-yı veli-nimet-i bî-minnetiye mutabık görülmesiyle işbu katalogun Fransızcası Müze-i Hümayun memurîninden Joubin Efendi'ye tahrir ettirilerek Türkçesiyle beraber sâha-i intişâra vaz' olunmuştur.³¹¹

Andre Joubin *Medhal* kısmında kitabın içeriği ve kataloglanan eserler hakkında bilgi vermektedir. Eski medeniyetlerin defin merasimleri ve usulleri ile ilgili olan bu eserleri lahitler ve az kabartmalı mezar taşları olarak iki sınıfa ayırmıştır. Ayrıca lahitlerin İyonya devrinden Bizantin zamanına kadar hangi dönemlere ait olduğu (Yunan, Bizans, Fenike), hangi kazılarda bulunduğu, üslupları ve türleri (toprak lahitler, antropoid lahitler, kurşun lahitler gibi) hakkında da bilgi vermektedir. Ayrıca kabartmalı mezar taşları ve üzerlerinde bulunan resimlere kısaca değinilmektedir.

Katalogdaki eserler müzede sergilendiği kısımlara göre anlatılmaktadır. Sırasıyla *Dehliz* başlığı altında 5 eser, *Birinci Salon* başlığı altında 55 eser ve *İkinci Salon* başlığı altında 43 eser tanıtılmaktadır. Ayrıca müzede bulunan iki cam dolabın içerisinde bulunan eserlere de yer verilmektedir. Bunlar *Camlı Dolob {1} Sayda hafriyatında toplanan eşya-yı mütenevvia* ile *Camlı Dolob {2} Fenike kabirlerinden çıkan eşyâ-yı mütenevvia* başlıklarını taşımaktadır. Katalogun devamında Valori'nin yapmış olduğu yeni müze binasının dışındaki eserlere yer verilmektedir. Burada *Yeni müze dairesinin haricinde mevzû' âsar* başlığı altında 7 eser, *Çinili Köşk'ün cephesindeki sahne* başlığı altında ise 33 eser olmak üzere toplam 133 eser anlatılmaktadır.

Eserler ile ilgili olarak hangi malzemeden yapıldığı, nerede ve ne zaman ortaya çıkarıldığı, müzeye kim tarafından gönderildiği, üzerinde bulunan şekil ve tasvirler, fiziksel durumu, hangi döneme ait olduğu ve hangi kazıda çıkarıldığı hakkında bilgi verilmektedir.

³¹¹ Andre Joubin, *a.g.e.*, s. 5-8.

Müzedede sergilenen eserlerin Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinden geldiğini görmekteyiz. Eserlerin ortaya çıkarıldığı yerler (mahall-i zuhuru) arasında İznik, Samsun, Lübnan, Hamas, Beyrut, Sayda, Çandarlı, Selanik, Silifke, Trablus, Sombeki Adası (Simi), Elakliya (Pela), Belkıs Kale (Kizik), İzmir civarında Urla İskelesi, Bergama Kalesi, Suriye, Tekke Sancağı, Âsım Kale (kadim-i Yasos), İstanbul, İstanköy Adası, Midilli, Sime, Bursa ve Erdek bulunmaktadır.

Eserler müzeye gönderi, hediye ve arkeolojik kazı sonucu kazandırılmıştır. Katkısı olanlar arasında Cebel-i Lübnan mutasarrıfı müteveffâ Vâse Paşa³¹², Cebel-i Lübnan mütehayyizanından Selim Bey³¹³, Ferîkân-ı Kirâmdân Hasan Edîb Paşa Hazretleri³¹⁴, Müze-i Hümâyûn müdürü Hamdi Bey³¹⁵, Baltacı Dimusten³¹⁶, Esbak Selanik valisi Sabri Paşa³¹⁷, Suphi Paşa³¹⁸, Ali Bey³¹⁹, Mühendis Beşâre Efendi³²⁰ ve Mösyö Josef Dorikello³²¹ bulunmaktadır.

Katalogun sonunda *Lügatçe* yer almaktadır. Burada yabancı kavramlar, mitolojiye ait kelimeler ve isimler (*tabirât-ı ecnebiye ve esâtîre ait bazı kelimât ve esâmî*) bulunmaktadır. Lügatçede Fransızcaları ile birlikte açıklamaları yapılan

³¹² Cebel-i Lübnan'da bulunmuş olan ve katalogda 6-7 numarada tarif edilen kurşundan yapılmış lahitler ile 85 numarada tarif edilen beyaz mermerden yapılmış sanatlı, Mısır tarzında, antropoid lahidi 1306 yılında müzeye göndermiştir. Andre Joubin, *a.g.e.*, s. 25, 74.

³¹³ Sayda'da bulunmuş olup katalogda 35 numarada tarif edilen kireç taşından yapılmış lahit parçasını 1306 yılında müzeye göndermiştir, *a.g.e.*, s. 37-38. Sayda'da bulunmuş olup katalogda 42 numarada tarif edilen cenazeye ilgili boyalı resim (fresk) 1306 yılında müzeye hediye etmiştir. Andre Joubin, *a.g.e.*, s. 46.

³¹⁴ Silifke'de bulunmuş olup katalogda 39 numarada tarif edilen mermerden yapılmış sanatlı lahiti 1308 yılında müzeye göndermiştir. Andre Joubin, *a.g.e.*, s. 42.

³¹⁵ Hamdi Bey'in Sayda'da yaptığı ikinci kazıda bulunmuş olan ve katalogta 43 numarada tarif edilen kireç taşından yapılmış sanatlı mezar taşı (stel) 1306 yılında müzeye kazandırılmıştır. Andre Joubin, *a.g.e.*, s. 46.; Hamdi Bey'in Sayda'da yaptığı birinci kazıda bulunmuş olan ve katalogda 48 numarada tarif edilen Parosin Adası mermerinden yapılmış, sanatlı, Satrap isimli lahit ile 49 numarada tarif edilen beyaz mermerden yapılmış, sanatlı, Tevhe Girân isimli lahit 1305 yılında müzeye kazandırılmıştır. Andre Joubin, *a.g.e.*, s. 49, 51.; Hamdi Bey'in Sayda'da yaptığı birinci kazıda bulunmuş olan ve katalogda 75 numarada tarif edilen Parosin mermerinden yapılmış sanatlı, Likya tarzında lahit, 76 numarada tarif edilen beyaz Pentelik mermerinden yapılmış, sanatlı, İskender mezarı olarak şöhret bulan büyük lahit, 77-78 ve 79 numarada tarif edilen Pantelik mermerinden yapılmış sanatlı üç lahid 1304 yılında müzeye kazandırılmıştır. Andre Joubin, *a.g.e.*, s. 60, 62, 70.

³¹⁶ Bergama kalesi eteğinde bulunmuş olan ve 73 numarada tarif edilen beyaz mermerden yapılmış sanatlı kabartma taşı 1303 yılında müzeye göndermiştir. Andre Joubin, *a.g.e.*, s. 59. Aydın'da bulunmuş olup 95 numarada tarif edilen beyaz mermerden sanatlı lahiti 1303 yılında müzeye göndermiştir. Andre Joubin, *a.g.e.*, s. 83.

³¹⁷ Selanikte bulunmuş olan ve katalogda 74 numarada tarif edilen mermerden yapılmış sanatlı kabartma adak eseri levhayı 1288 yılında müzeye göndermiştir. Andre Joubin, *a.g.e.*, s. 60.

³¹⁸ Suphi Paşa merhumun Suriye valiliği zamanında bulunmuş olan ve katalogda 81 numarada tarif edilen beyaz mermerden yapılmış, sanatlı, eski Yunan ve Fenike tarzında antropoid lahit kapağı ile 82 numarada tarif edilen beyaz mermerden yapılmış, eski Yunan ve Fenike tarzında antropoid lahid müzeye göndermiştir. Andre Joubin, *a.g.e.*, s. 72, 73.

³¹⁹ Cebel-i Lübnan dâhilinde ve Sayda civarındaki bir Ümeye köyünde bulunmuş olan ve katalogda 86 numarada tarif edilen beyaz mermerden, sanatlı, eski Yunan ve Fenike tarzında antropoid lahidi 1309 yılında müzeye hediye etmiştir.

³²⁰ Sayda civarı Miye Miye'de bulunmuş olan ve katalogda 91 ve 92 numarada tarif edilen beyaz mermerden yapılmış, sanatlı, Yunanî ve Fenike tarzında antropoid lahidleri 1306 yılında müzeye göndermiştir. Andre Joubin, *a.g.e.*, s. 78.

³²¹ Sayda'da bulunmuş olan ve katalogda 93 numarada tarif edilen kum taşından yapılmış adakla ilgili eser 1306 yılında müzeye hediye edilmiştir.

kelimeler şunlardır: *Athéna, Attique, Arbèles, Artémis, Architrave, Eros, Ariane, Astarté, Alexandre, Esculape, Aphrodite, Ephèse, Acrotère, Amazone, Amour, Antéfixe, Anthropoi, Autel, Urne, Issus, Ionie, Ordre ionique, Byzantin, Bacchante, Bacchus, Briaxis, Paros, Pentélique, Psyché, Pschint, Polyelète, Pitane, Tralles, Colonne torse, Tunique, Thésée, Tympan, Tiare, Chlamyde, Chiton, Ordre dorique, Diane, Diorite, Dioscures, Rosace, Relief, Jupiter, Génie, Satrape, Satyre, Sarcophage, Statue, Stèle, Sphinx, Ste. Irène, Centaure, Cippe, Sidon, Silène, Cymé, Symi, Grégoromain, Griffon, Fronton, Fresque, Frise, Phénicie, Phèdre, Quadriga, Caryatide, Clazomène, Collection, Ordre, Corinthien, Cyzique, Lapithes, Lotus, Lyre, Lysippe, Lycie, Marathon, Méléagre, Mausole, Méandre, Méduse, Milet, Naxos, Nicée, Votif, Vénus, Victoire, Halicarnasse, Hermés, Hippolyte, Hygie, Hiéroglyphe.*

Katalogun başlangıcında Müze-i Hümâyûn'un yeni binasının planı yer almaktadır. Burada salonlar ve salonlarda bulunan lahitlerin konumu görülebilmektedir. Fakat tarifi yapılan eserler ile ilgili herhangi bir görsel malzeme kullanılmamıştır.

Andre Joubin, *Müze-i Hümâyûn Âsâr-ı Heykeltıraşı Kataloğu (Kadim Yunan, Roma, Bizantin ve Frank Devirleri)*, İstanbul: Mihran Matbaası, H. 1311/1894.

Müze-i Hümâyûn'un Fransızca ve Türkçe olarak yayınlandığı ikinci katalog Andre Joubin tarafından hazırlanan *Müze-i Hümâyûn Âsâr-ı Heykeltıraşı Kataloğu*'dur.³²² 1893'te Fransızca olarak yayınlanmış olan bu katalog bir sene sonra 1894 yılında Türkçe olarak yayınlanmıştır. Bu katalog Çinili Köşkte ve müze bahçesinde sergilenmekte olan kadim Yunan, Roma, Bizans ile Frank dönemlerine ait heykeller ve diğer eserleri anlatmaktadır. Osman Hamdi Bey mukaddimesinde yazar hakkında “ (...) *Müze-i Hümâyûn muhafızlarından Joben Efendi marifetiyle Fransızca olarak tertip olunup Türkçeye tercüme edilen işbu katalogun (...)*” demektedir.³²³ Bu bilgidan Andre Joben'in müze muhafızı olarak görev yaptığını öğrenmemize rağmen mütercim hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Osman Hamdi Bey ayrıca eserlerin sergilendiği Çinili Köşk'ün mimarisi ve müze için uygun bir yapı olması hakkında şu bilgileri vermektedir:

³²² 1893 yılında Fransızca olarak yayınlana bu katalog bir sene sonra 1894 yılında Türkçe olarak yayınlanmıştır, bkz. Andre Joubin, *Musée Impérial Otoman. Catalogue Des Sculptures Grecques, Romanies, Byzantines et Franques*, Constantinople: Mihran Imprimeur, 1893; Andre Joubin, *Müze-i Hümâyûn Âsâr-ı Heykeltıraşı Kataloğu (Kadim Yunan, Roma, Bizantin ve Frank Devirleri)*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1311, 118 s.

³²³ Andre Joubin, *a.g.e.*, Mukaddime.

“İşbu katalogda tarifât ve tavsifat-ı lazimeleri ifa olunan âsâr-ı heykelturâşî Çinili Köşk'e mevzu' olup bunlardan Bizantin âsârı mezkur köşkün medhalinde ve aksâm-ı sairesinden bir takımı köşkün sahnesinde ve bazıları da müze bahçesinde teşhir edilmişlerdir.

Çinili Köşk tesmiye olunan bina fenn-i mimarî-i Osmanînin mahsul-i terakkiyât-ı şümûlî olan mebânî-i âliye ve nadiredendir.

İşbu köşkün “Çinili” namıyla yad edilmesi an-asıl haricen ve dahilen gayet nefis çiniler ile müzeyyen olmasından neşet edip bu çiniler ise şimdiki halde kısmen mevcuttur.

Köşkün kapısı üzerine nakş olunan çiniden mamul bir kitabede hicret-i nebeviyenin sekiz yüz yetmişinci senesinde ve ecdad-ı maâlî-nejâd-ı hazret-i şehriye-yârîden cennet-mekan Ebu'l-Feth ve'l-Megâzî Sultan Mehmed Han –tâbe serâhu– hazretlerinin zaman-ı fütûhât-nişânlarında bina olduğu mestur bulunduğu gibi denize nazır olan sol taraftaki odada vâki çeşmenin üzerinde muharrer kitabenin havi olduğu neşide-i tarihiyeden dahi dokuz yüz doksan sekiz tarih-i hicriyyesinde tamir edildiği istidlal olunur.

İki kat olarak bina olunmuş olan bu köşkün kısm-ı fevkânisi ortada dört cenahlı bir salon ve işbu salonun zaviye-i dahilelerinde birerden cem'an dört oda üzerine müretteb bulunmuştur. Kapısının iki tarafında bulunan ve mermer direklerle müzeyyen olan uzun bir sahnenin altından nerd-bân ile kısm-ı tahtanîye inilir. Tarz-ı inşaîsi Bursa ebniye-i atikasına müşabih ve nefaset ve zerafet-i kamileyi haiz olduğundan böyle bir bina-yı bedî'in müze ittihâzı ezher cihet muvafık ve şân-ı ulviyet-nişân-ı hazret-i cihân-bânîye mutabıktır.”³²⁴

Osman Hamdi Bey sergilenmekte olan eserlerin müzeye nereden getirildiği ve nasıl kazandırıldığı hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Müze-i Hümayun'un hîn-i tesisinde câmi' olduğu âsâr-ı heykeltrâşî harbiye anbarından nakl olunmuş olan antikalardan ibaret olduğu halde muahheren vilâyet-i şâhânedede ale't-tevâlî zuhur eden ve Baltacızâde Dimosten Beyin İzmir'de müze memurluğunu ifa eylediği zaman-ı kesretle destres olunan âsâr ile şu son senelerde muntazaman icra olunan hafriyatta ve bâhusus taraf-ı âcizânemden iki defa Lakne'de ve Berlin Müzesi namına olarak Mösyö Human marifetiyle Aydın dahilinde keşf olunmuş olan âsâr-ı müteaddide ve mühimminin vurudıyla kat kat tezâyüd eylemiş ve Çinili Köşk'ün istiâb edememesi hasebiyle âsâr-ı mezkureden bir haylisi mevki-i teşhire konulamadığından bunların dahi teşhiri zımında bir daire-i cedidenin inşasına irade-i mekârim-i müteâdi-i cenâb-ı padişâhî şeref-müteallik buyurulup hükm-i irade-i seniyye derdest-i infaz bulunmuştur ki zaten müze hakkında nâkabil-i ta'dâd derecelere vasıl olan müsâadât ve

³²⁴ Andre Joubin, *a.g.e.*, Mukaddime, s. 2-3 (vav-ze).

inâyât-ı seniyye-i hazret-i hilafet-penâhiye bir lâhika-i enîka bulunan şu lutf ve âtifet-i şehryârî dahi şükürü ödenemeyecek nimetlerden görülmüştür.³²⁵

Katalog *Mukaddime, Kadim Yunan ve Roma Devirlerine Mensub Âsâr-ı Heykeltraşî, Rölyefler, Âsâr-ı Mimariye, Bizantin Devrine Mensub Âsâr-ı Heykeltraşî, Franklardan Kalma Âsâr-ı Heykeltraşî* ve *Lügatçe* kısımlarından meydana gelmektedir. *Kadim Yunan ve Roma Devirlerine Mensub Âsâr-ı Heykeltraşî* başlığı altında 107 parça esere yer verilmiştir. Bu eserler arasında Romalı (oyuncu, delikanlı, kadın, erkek, çocuk), Yunan tanrıları (Afrodit, Apollon, Artemis, Atena, Baküs, Hermes, Jüpiter), Roma imparator ve imparatoriçeleri, Epikür, Herkül, Hermafrodit, Marsiyas, Neptün, Pan, Nemef, rahibe heykelleri bulunmaktadır. *Rölyefler* başlığı altında 37 parça eser incelenmiştir. *Âsâr-ı Mimariye* başlığı altında ise çeşitli mimari yapılara ait arşitrav, direk ve plaster başlığı, direk gövdesi, korniş, firiz v.b. parçalardan oluşan 19 parça eser bulunmaktadır. *Bizantin Devrine Mensub Âsâr-ı Heykeltraşî* başlığı altında ise Bon Pasteur, arslan heykelleri, madalyon, barelyef, salib [haç], küp, basite-i şems [güneş saati], arşitrav parçası, arşivolt parçası, balusterad, direk başlığı ve direk gövdesi gibi 28 parça eser bulunmaktadır. *Franklardan Kalma Âsâr-ı Heykeltraşî* başlığı altında mezar taşı, barelyef, eküson [arma kalkanı] gibi eserlere ait 11 parça eser bulunmaktadır.

Katalogda genelde beyaz mermerden imal edilmiş 220 eser tanıtılmakta olup eserler ile ilgili herhangi bir görsel malzeme kullanılmamıştır. Eserler tanıtılırken ortaya çıkarıldıkları yer, bulunduğu tarih ve eserin ölçüleri verildikten sonra genel tarifleri yapılmıştır. Burada eserlerin üzerinde bulunan motifler ve figürler anlatılmış, kitabeli olanların ise metinleri verilmiştir.

Katalogun sonunda 190 civarında kelimeye sahip bir de lügatçe bulunmaktadır. Lügatçe de Fransızcaları ile birlikte açıklamaları yapılan kelimeler şunlardır: Abaque, Apothéose, Apollon, Athéna, Sculptures, Achéloos, Artémis, Archaique, Architrave, Archivolt, Arcadie, Ariane, Statue, Statuette, Astrangale, Stéle, Scamandre, Scopas, Assos, Aphrodite, Aphodisias, Acanthus, Actium, Acrotère, Ex-voto, Alcméne, Amastria, Amour, Ammon, Entablement, Chapiteau d'ante, Autel, Autel votif, Ionie, Ordre Ionique, Chapiteau onique, Éolide, Épicure, Éros, Égide, Éphèbe, Éphèse, Écusson, Élagabal, Hellénistique, Bas-relief, Bacchus, Balustrade, Pergame, Époque Byzantine, Buste, Baueoléon, Bon pasteur, Béothe, Patère, Paros, Pallas, Palmette,

³²⁵ Andre Joubin, *a.g.e.*, *Mukaddime*, s. 3 (ze).

Paludamentum, Pampre, Pan, Panticapée, Peplos, Praxitèle, Persepolis, Preserpine, Plinthe, Pluton, Poppée, Portique, Polyelète, Python, Pilastre, Tanagra, Trachite, Cavalier de Thrace, Tralles, Trophée, Triton, Trigiyphé, Toge, Tunique, Thésée, Thyatre, Tiare, Tihére, Titus, Thyirse, Tympanon, Chlamide, Chiton, Delphes, Domitien, Déjanire, Déméter, Diadème, Diane, Dioscures, Dioclétion, Dionysos, Rosace, Romulus, Relief, Rémus, Zeus, Jarre, Jupiter, Jupiter Ammon, Géta, Gigantomachi, Satyre, Samothrace, Centaure, Séraphin, Cérés, Spinx, Ste. Irene, Cyhèle, Sipyle, Seythe, Cyrène, Cyrénaïque, Silvain, Cyme, Cymaise, Thasos, Gallien, Graces, Griffon, Gordin III., Gorgonéion, Franes, Fronton, Frise, Fortuue, Pholos, Phidias, Cabires, Quadrigé, Caducée, Caracalla, Caryatide, Casque, Calathos, Sanglier de Calydon, Cappadoce, Cratere, Corne d'a hondance, Corniche, Coré, Cyzique, Latone, Leptis Magna, Leptis Minor, Lucius Vérus, Libye, Lydie, Marsyas, Mare Aurèle, Masque tragique, Médaillon, Mercure, Men, Minerve, Minotaure, Métope, Méduse, Méléagre, Naïskos, Neptune, Nymphes, Néron, Némée, Nyssa, Niobide, Victoire, Volute, Vénus, Hadrien, Héraclés, Hercule, Hermaphrodite, Hermès, Héroon, Hécate, Hélène, Iasos, Iolaos.

Johannes Heinrich Mordtmann, *Müze-i Hümâyûn Âsâr-ı Himyeriye ve Tedmüriye Katalogu*, İstanbul: Mihran Matbaası, H. 1315/1897-98.

Müze-i Hümâyûn'un yayımlandığı diğer bir katalog *Müze-i Hümâyûn Âsâr-ı Himyeriye ve Tedmüriye Kataloğu*'dur.³²⁶ Fransızca (1895) ve Türkçe (1315/1897-98) olarak yayınlanan bu katalogun yazarı belirtilmemiştir. Fakat kaynaklarda bu katalogun Johannes Heinrich Mordtmann'a [1852-1932] ait olduğu belirtilmektedir.³²⁷

Alman şarkiyatçı Mordtmann Alman Dışişleri Bakanlığı'nın görevlisi olarak Osmanlıda görev yapmış bir kişidir. 1852 yılında ünlü şarkiyatçı Andreas David Mordtmann'ın oğlu olarak dünyaya geldi. Çocukluğu İstanbul'da geçen Mordtmann eğitimini Almanya'ya giderek Hamburg, Bonn ve Berlin'de tamamladı. Burada Eskiçağ tarihi, Klasik dil, Arap dili ve Edebiyatı alanında eğitim aldı. 1874'te *Marmora*

³²⁶ Johannes Heinrich Mordtmann, *Antiquités Himyarites et Palmyréniennes Catalogue Sommaire*, Constantinople, 1895; Johannes Heinrich Mordtmann, *Âsâr-ı Himyeriye ve Tedmüriye Katalogu*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1315, 102 s.

³²⁷ Katalogun Johannes Heinrich Mordtmann olduğunu belirten kaynaklar için bkz. Arif Müfid Mansel, *Türkiye'nin Arkeoloji, Epigrafi ve Tarihi Coğrafyası İçin Bibliyografya*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993 (2. baskı), s. 538; Edhem Eldem, "Müze-i Hümâyûn", *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010, s. 396.

Ancyra isimli teziyle doktorasını tamamladı. Bir yıl sonra Dışişleri Bakanlığı'nda göreve başladı ve 1882'de İstanbul Alman Büyükelçiliği'ne tercüman olarak atandı. 1889'da Selanik'te konsolos, 1904'te de İzmir'de Başkonsolos oldu.

I. Dünya savaşı sırasında Maârif Nâzırı Şükrü Bey'in Darülfünûn-ı Osmanî'yi yeniden düzenlemek istemesi üzerine Alman ilim adamlarının görevlendirildiği dönemde 1916 yılında Edebiyat Fakültesi'nde profesör unvanıyla tarihte usul dersi verdi. Ardından Almanya'ya döndü ve İslâm realitesiyle ilgili dersler verdi. Mordtmann 1932 yılında öldü. İstanbul'da görevli olduğu dönemde Bizans ve Osmanlı eserleriyle ilgilenmiş olan Mordtmann eski Sâmi ve Arap diline olan hâkimiyeti sebebiyle Seba ve Himyer kitabelerinin çözümlenmesinde yardımcı olmuştur.³²⁸

Osman Hamdi Bey de isim vermeden yazarın Yemen bölgesinin tarihi hakkında derin bilgi sahibi bir kişi olduğunu söyler ve hakkında şu bilgileri verir:

“Bâlâda ima kılındığı üzere züvvârın rehnümâ-yı tetebbûâtı oldukları için ihticâca salih bir halde olmaları lazım gelen katalogların tertibatında Müze-i Hümâyûn'ca müntesibin-i fennin rey ve muâvenet-i vâkıfânelerinden istifade tariki iltizam oluna geldiğinden bu katalog dahi müzemizin eski muhiblerinden bilhassa hıttâ-i Yemâniyye tarih-i kadimiyle müteveggil olan bir zât-ı marifet-simâtın himmet ve gayret-i cemilesiyle vücuda getirilmiştir ki bu zât-ı muhterem Müze-i Hümâyûn'un ilk devre-i teessüsünden bazı âsâr-ı mevcude-i Himyeriyye'nin hal ve kırâat ve takdir-i mâhiyâtıyla istitlaâtını neşre de hizmet eylemiş idi.”³²⁹

Katalog o dönemde Çinili Köşk'ün sağ tarafındaki salonda sergilenen Himyerilere ve Tedmürlülere ait eserleri tanıtmaktadır.³³⁰ Bu eserler arasında heykeller, taş üzerine mahkûk kitabeler ve tunçtan yapılmış çeşitli eşyalar yer almaktadır. Ayrıca Yemen antikacılarının Himyeri eserlerini takliden yapmış oldukları sahte eserler de bulunmaktadır. Bunların taklit olduğu bilinmesine rağmen asılları hakkında fikir vermeleri sebebiyle bu eserlere katalogda yer verilmiştir.

Katalog Himyeri ve Tedmüri eserlerinin incelendiği iki bölümden oluşmaktadır. Yazar *Mukaddime* kısmında müzede bulunan eserlerin temini ve daha önce bu eserler

³²⁸ Johannes Heinrich Mordtmann'ın hayatı için bkz. Mustafa Aydın, “Mordtmann, Johannes Heinrich”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005, c. XXX, s. 287-288.

³²⁹ Johannes Heinrich Mordtmann, *a.g.e.*, *Mukaddime*, s. 2.

³³⁰ Himyerîler M.Ö. 115- M.S. 525 yılları arasında Yemen'de hüküm süren Arap hânedanıdır, bkz. Hüseyin Algül, “Himyerîler”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, c. XIIX, s. 62-63. Tedmür-Palmyra (hurma ülkesi) ise Suriye'de tarihi bir şehir, bkz. Ahmet Ağırakça, “Tedmür”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, c. XL, s. 264-265.

üzerine yapılmış olan yayınlar hakkında bilgi vermektedir. 1291 h. senelerinde harbiye ambarında muhafaza edilen sadece iki parça (56 ve 65 numaralı eserler) Himyeri eseri varken 1297 h. tarihinde Yemen'in eski valisi merhum İsmail Paşa'nın ve daha sonra Cemil Paşa'nın müzeye kazandırdığı eserler ile koleksiyon zenginleşmiştir. Meşhur seyyahlardan Mösyö Glarz'ın da keşif ve ihbarıyla birkaç parça eser müzeye kazandırılmıştır. Müzede sergilenen eserlerin buldukları yerler kesin olarak bilinmemektedir. Bunu ciddi bir eksiklik olarak gören yazar sebebini antika eser kaçakçılığıyla geçimini sağlayan kişilerin şahsi menfaatleri sebebiyle bu bilgileri saklamalarına bağlamaktadır.

Yazarın bahsettiği ve Himyeri eserleri hakkında bilgi veren Batılı kaynakların en önemlileri şunlardır: Mösyö Josef Halevi'nin 1872 de Paris'te neşredilen *Yemen'de Bir Seyahate Dair Layiha*'sı, Mösyö Joseph Derenborg ile Mösyö Hartvig Derenborg'un 1884 senesinde *Yemen Epigrafiyası Hakkında Mütâlaât* ünvanıyla Paris'te Jurnal Asyatik'te neşr ettikleri makale, aynı müelliflerin *Yemen Epigrafiyası Hakkında Mütâlaât-ı Cedide* ünvanıyla 1885 senesinde Paris'te neşrettikleri risale, Mösyö J. H. Mortman ile Mösyö D. H. Müller'in 1883 senesinde *Âsâr-ı Ehl-i Seba* ismiyle Viyana'da neşrettikleri eser, Mösyö Hartvig Derinborg'un 1891 senesinde *Kitaphane-i Millî'de Mevcut Âsâr-ı Sebaiye ve Himyeriye* ünvanıyla Paris'te neşrettiği eseri ve Berlin Müzesi âsâr-ı şarkiye şubesinin neşriyatından olarak *Himyeri Kitabe ve İntikaları* namıyla 1893 de neşrolunan eser bulunmaktadır.

Himyeri eserlerinin anlatıldığı birinci bölümün *Medhal* kısmında eski zamanlarda Arabistan'ın güney kısımlarında hüküm sürmüş olan Ehl-i Seba, Ehl-i Mein ve Ehl-i Seba'nın bir şubesi olan Himyeriler ile alfabeleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Bu bölümde Arabî, Himyerî ve İbranî alfabelerini gösteren bir de levha bulunmaktadır.

Himyeri eserleri *Taş üzerine mahkûk kitabeler*, *Âsâr-ı musavvere* ve *Taklid edilmiş âsâr* olmak üzere üç ana başlık altında tanıtılmıştır. *Taş üzerine mahkûk kitabeler* de kendi içerisinde *Muayyen lisanda olan kitabeler* ve *Ehl-i Seba lisanında olan kitabeler* olmak üzere ikiye ayrılmıştır. *Muayyen lisanda olan kitabeler* başlığı altında kireç taşı ile mermerden yapılmış kitabe, kitabe parçaları ve mezar taşından oluşan 9 parçaya yer verilmiştir. Ehl-i Seba lisanında olan kitabeler de *Bustrofedon Usulünde Muharrer Kitabeler* ve *Usul-i Âdiye Üzre Mahkûk Kitabeler* olarak ikiye ayrılmıştır. *Bustrofedon Usulünde Muharrer Kitabeler* başlığı altında kireç taşından 7

tane kitabe parçasına yer verilmiştir. *Usul-i Âdiye Üzre Mahkûk Kitabeler* ise *Ukud-i Diniye Vehbe ve Âsâr-ı Nezriye*, *Meâbid ve Ebniye-i Sâire Vakfiyeleri*, *Muamelât-ı Muhtelifeye Ait Kitabeler* ve *Mekâbir-i Himyeriye* olmak üzere dört grupta incelenmiştir. *Ukud-i Diniye Vehbe ve Âsâr-ı Nezriye* başlığı altında kireç taşı ve mermerden yapılmış kitabe, heykel kaidesi, sütun, mezbaha ve mukattar parçalarından oluşmuş 40 esere, *Meâbid ve Ebniye-i Sâire Vakfiyeleri* başlığı altında genelde kireç taşı parçalarından 17 esere, *Muamelât-ı Muhtelifeye Ait Kitabeler* başlığı altında kireç taşı parçalarından oluşan 10 esere ve *Mekâbir-i Himyeriye* başlığı altında ise kireç taşı ve mermerden yapılmış 7 esere yer verilmiştir.

Himyerilere ait resimli eserler ve heykeller *Âsâr-ı Musavvere* başlığı altında değerlendirilmiştir. Eserler *Âsâr-ı Heykeltraşî*, *Kabartma Olarak Yapılmış Başlar* ve *Tunçdan Masnû' Âsâr* olmak üzere üçe ayrılmıştır. *Âsâr-ı Heykeltraşî* başlığı altında kireç taşı ve su mermerinden yapılmış kabartma, kabartma parçaları, levha, heykel, yabani domuz başı, öküz başı, hayvan tasviri ve vazodan oluşmuş 17 eser bulunmaktadır. *Kabartma Olarak Yapılmış Başlar* ise şekillerine ve rengine göre isimlendirilerek 4 grup altında toplanmıştır. Burada *Müdevverü's-Şekl* başlığı altında 8, *Beyzi's-Şekl* başlığı altında 14, *Müsellesü's-Şekl* başlığı altında 1, *Zenci Başları* başlığı altında ise 3 eser bulunmaktadır. *Tunçdan Masnû' Âsâr* başlığı altında insan ve at, köpek, keçi gibi hayvanlara ait 6 adet heykel yer almaktadır.

Himyeri eserlerinin değerlendirildiği üçüncü ana kısım *Taklit Edilmiş Âsâr* başlığını taşımakta olup burada bir de *Taklit Kitabeler* konusu yer almaktadır. Bu kısımda heykel ve kabartma resimlerden oluşan 26 parça ve levhalardan oluşan 3 parça taklit edilmiş eser bulunmaktadır.

Katalogun ikinci bölümünde Tedmür eserleri anlatılmaktadır. Burada ele alınan eserler mezbahalar –büyük hayvan kurban etmek için değil buhur yakmak için kullanılan–, heykel ve kabartma resimlerden oluşmaktadır. Yazar ikinci kısmın mukaddimesinde bu eserlerin Dr. A. D. Mortman ve Ahmed Paşa tarafından müzeye kazandırıldığını söylemekte ve istifade ettiği Batılı yazarlardan Mösyö Vokoe, Mösyö E. D. Mortman, Mösyö P. Şeruder, Mösyö Y. H. Mortman ve Mösyö Şayel'in isimlerini vermektedir. Medhal bölümünde ise Tedmür kitabelerinde kullanılan lisanın ve alfabenin kökeni ile Tedmür şehrinin kuruluşundan Halid b. Velid tarafından fethine kadar geçen dönemin tarihi anlatılmaktadır. Bu bölümde Tedmür alfabesi ile Arabî ve İbranî alfabelerini gösteren bir de levha bulunmaktadır.

Tedmirî eserleri *Mezbahalar, Kabartmalı ve Üzerlerinde Emvâtın Baştan Bele Kadar Resimleri ve İsimleriyle Ebeveynin Esâmisi Mahkûk Mezar Taşları* ve *Âsâr-ı Tedmüriyeye Zeyl Olarak Akvâm-ı Sâmiyeye Mensub Dört Eser Daha İlave Olunur* şeklinde üç başlık altında toplanmıştır. Birinci kısımda vakfedilmiş 8 adet mezbaha, ikinci kısımda üzerinde kadın, erkek, genç erkek başı, çocuk başı, levha v.b. resimler ile kabartmaların bulunduğu 32 adet mezar taşı, üçüncü kısımda ise 4 adet mezar taşı ve kitabeden oluşan esere yer verilmiştir.

Katalogda çoğu kireç taşı mermerden imal edilmiş toplam 197 eser tanıtılmakta olup eserler ile ilgili herhangi bir görsel malzeme kullanılmamıştır. Eserler tanıtılırken ölçüleri verilmiş, kitabeleri Arap alfabesine aktarılmış, eserlerin üzerinde bulunan resimler ile şekiller anlatılmış ve heykeller tarif edilmiştir. Bu katalogda lügatçe bulunmamaktadır.

Mösyö Scheil, *Müze-i Hümâyûn Âsâr-ı Mısriye Kataloğu*, çev. Vahid, Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası, H. 1317/1900.

Müze-i Hümâyûn'un yayınlandığı diğer bir katalog Jean-Vincent Scheil [1858-1940] tarafından hazırlanan *Müze-i Hümâyûn Âsâr-ı Mısriye Kataloğu*'dur.³³¹ Scheil 1858 yılında Königsmaçern'de doğmuş Fransız asıllı bir arkeologdur. 1882'de Dominik mezhebine girmesi sebebiyle Rahip Vincent adını aldı. Paris'te Asuroloji ve Mısır Arkeoloji okudu. 1895'te Asuroloji profesörü olarak öğretmeni Amiaud'un yerine geldi. Osman Hamdi'nin tavsiyesi üzerine hükümet tarafından Müze-i Hümâyûn'da bulunun eserlerin düzenlenmesi için İstanbul'a davet edildi. Chantre'nin Boğazköy-Hattuşa'da yaptığı kazılardan çıkan bazı çiviyazılı tabletler üzerine de çalıştı. O dönemde okunamayan bu tabletlerin Hititçe olabileceğini ilk kez o öne sürdü. Müzeyi Hümâyûn adına Irak'ta yapılan ve masraflarını II. Abdülhamid'in kendi hazine-i hassasından karşıladığı Sippar kazısını yönetti. Sippar'da yapılan kazıda Hamurabi'nin meşhur kanunlarının yazılı olduğu anıtı buldu.³³²

Scheil, Osmanlı'nın gerek müzedeki eserlerin düzenlenmesi gerekse arkeolog olarak yararlandığı Avrupalı araştırmacılar arasında yer almaktadır. Katalogda Osman

³³¹ Scheil, *Müze-i Hümâyûn Âsâr-ı Mısriye Kataloğu*, çev. Vahid, Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası, 1317, 112 s.

³³² Jean-Vincent Scheil için bkz. *Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi = From Boğazköy to Karatepe Hittitology and the Discovery of the Hittite World*, Proje Kordinatörü: Münevver Eminoğlu, İstanbul: YKY, 2001, s. 90; Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul: Erol Kerim Aksoy Vakfı, 1995, c. I, s. 325.

Hamdi Bey'in yazmış olduğu mukaddimeden eserin Paris Darülfünunu muallimlerinden Mösyö Şayel tarafından ilk önce Fransızca olarak hazırlandığını ve daha sonra Vahid Bey tarafından Türkçeye aktarıldığını öğrenmekteyiz. Mösyö Şayel Müze-i Hümayûn'da bulunan Asurlulara ve Keldânilere ait eserlerin sergileneceği bölümün hazırlanmasına da yardımcı olmuştur.³³³

Bu katalog Müze-i Hümayun yeni binasının üst katında sergilenmekte olan eski Mısır medeniyetine ait eserleri içermektedir. Genelde Mısırlıların defin geleneklerine ait olan eserler yer almaktadır. Kitabın *Medhal* kısmında kadim Mısır kronolojisi ve eski Mısırlıların kullandığı hiyeroglifler hakkında bilgi verilmiştir. Eski zamanlarda Suriye ve Filistin de Mısır bölgesi olmasına rağmen müzede yer alan ve katalogu düzenlenen bu eserler Mısır diyarındaki hafriyatlardan çıkarılıp sergilenen eserlerden oluşmaktadır.³³⁴ Bunun yanında koleksiyon, yapılan bağışlar ve satın almalarla daha da zenginleşmiştir. Mısırlı İbrahim Paşa 1301 [1883–84] senesinde seksen altı parça hediye etmiştir. Abbas Paşa 1309 [1891–92] senesinde Mösyö Grebo'nun Ammon şehrinde yaptığı hafriyatta bulunduğu mumya heykellerin bir kısmını göndermiştir. Edhem Paşa da 1301 [1883–84] senesinde bir takım ufak antikalar vermiştir. Almanya sefiri Mösyö Radovic'den 1310 [1892–93] senesinde bir koleksiyon satın alınarak müzeye kazandırılmıştır.³³⁵

Katalogda *Âsâr-ı Atika-i Mısriye Salonu Dahilinde Görülen Antikalar Hakkında Malumat-ı Muhtasara* başlığı altında eserler tarif edilmektedir. Sergilenen eserler arasında mumya sandukaları, sanduka parçaları, heykeller kumaş parçaları, papirüsler, terrekotalar ve yine defin gelenekleriyle ilgili su mermeri, alçı, ahşap, cam, yün, hasır, tunçtan yapılmış eserler yer almaktadır. Bu eserlerin durumları, boyutları, mumyaların kimlere ait olduğu, tasvirleri, nerede ve kim tarafından bulunduğu hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Müzedeki eserler dışında müzenin haricindeki eserler ve At Meydanı'nda yer alan dikili taşa anlatılmıştır. Katalogda görsel malzeme kullanılmamıştır.

Katalogun sonunda 40 civarında kelimeye sahip bir lügatçe bulunmaktadır. Lügatçe de Fransızcaları ile birlikte açıklamaları yapılan kelimeler şunlardır: *Sculptures, Amphibolite, Ammon, Amenophis, Antropoïde, Anubis, Autel, Uraeus, Osiris, Ouchehti, Isis, Basalte, Bacchus, Byzantin, Prognathe, Théodose, Thot, Toutmès, Terre-cuite, Typhon, Dolomie, Diorite, Jupiter-Ammon, Stéatile, Stèle, Serpentine,*

³³³ Scheil, *a.g.e.*, s. 3.

³³⁴ Scheil, *a.g.e.*, s. 11.

³³⁵ Scheil, *a.g.e.*, s. 12-13.

Sphinx, Scarabée, Gréco-romain, Gnome, Phrygie, Cartouche, Colloction, Lotus, Marne, Autel, Nécropole, Hercule, Horus.

Ali Sami [Boyar], *Bahriye Müzesi Kataloğu*, İstanbul: Bahriye Matbaası, R. 1333/1917.

Bahriye Müzesi müzecilik tarihimizde askeri müzelerimizin ilki olarak 1313/1895-96 yılında kurulmuştur. Müze müdürü ve ressam olan Ali Sami [1880-1967] 1333/1917 yılında *Bahriye Müzesi Kataloğu*'nu hazırlamıştır.³³⁶ Ali Sami 1880 İstanbul doğumlu olup Çallı Kuşağı olarak da bilinen 1914 Kuşağı ressamlarından. Ressamlığı ve hocalığı yanında Deniz Müzesi ve Ayasofya Müzesi müdürlüğü yaptı. Babası Mühendishane-i Berrî-i Hümâyûn'un ilk öğrencilerinden Hacı Hüseyin Hüsni'dür. Küçüklükten itibaren resim yeteneği hocaları tarafından fark edildi. Resim hakkında ilk bilgilerini rüştiyede ki resim hocası Binbaşı Cemal Bey'den aldı. 1892'de Mekteb-i Bahriye'ye girdi ve burada Kaymakam Şükrü Bey'den resim dersleri aldı.

1901'de Mekteb-i Bahriye'den teğmen olarak mezun olduktan sonra Deniz İnşaiye Resimhanesi'ne atandı. 1902'de Sanayi-i Nefise Mektebi'ne kaydoldu. 1907'de yüzbaşı rütbesine yükselen Ali Sami 1908'de Sanayi-i Nefise Mektebi'nden mezun oldu. 1910'da resim eğitimi için Paris'e gönderildi. Paris'te l'Ecole Nationale Supérieure des Beaux-Arts'da Fernand-Anne Piestre Cormon'un (1845-1924) atölyesine kaydoldu. Burada dört yıl eğitim aldıktan sonra I. Dünya Savaşının çıkması üzerine 1914'te diğer öğrencilerle birlikte geri döndü. Bu dönemde yüzbaşı rütbesiyle askerlik görevinden emekli oldu. Şişli Atölyesi'nde İbrahim Çallı, Hikmet Onat, Namık İsmail, Sami Yetik, Ali Cemal Benim ile birlikte savaş resimleri yaptı.

1914'te Bahriye Müzesi müdürü oldu. 1917'de *Bahriye Müzesi Kataloğu*'nu yayınladı. 1919'da Heybeliada Bahriye Mektebi'nde resim öğretmenliği yaptı. Kurucusu olduğu İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nde hocalık ve müdürlük, 1921-22 yıllarında kısa bir süre Sanayi-i Nefise Mektebi'nde müdürlük ve 1922-1923 yılları arasında ise iki kez Evkaf Müzesi'nde müdürlük yaptı. 1922 yılında Halide Edip Adıvar'ın kız kardeşi Belkıs Hanım ile evlendi. Cumhuriyetin ilk yıllarında pulların ve kâğıt paraların ressamı oldu. Bunlar iki kez İngiltere'ye gitmesine ve Londra'da bir sergi açmasına sebep oldu. 1931'de Paris'te bir resim sergisi açtı. 1935'te Ayasofya

³³⁶ Ali Sami, *Bahriye Müzesi Kataloğu*, İstanbul: Bahriye Matbaası, 1917-1333, 84 s.

Müzesi müdürlüğüne atandı. 1943'te *Ayasofya* isimli kitabını yayınladı ve 1944'te de emekli oldu.³³⁷ *Cumhuriyet*, *Milliyet*, *Akşam*, *Vakit*, *İkdam*, *İleri* gazeteleri ile *Şehbal* ve *Ati* gibi dergilerde yazıları yayınlandı. Emekli olduktan sonra Ankara'da kurulmuş olan Emekli Ressam Subaylar Birliği'nin ikinci başkanlığını ve bu dönemde Amerikan Koleji'nde resim öğretmenliği yaptı. Resimlerinde önceleri İzlenimciliği benimseyen Ali Sami sonradan Gerçekçilik'e yöneldi. Kompozisyonlarında mimari anıtları, cami içi görünümünü ve İstanbul'un çeşitli köşelerinden manzaraları konu edindi.³³⁸

Ali Sami hayatı boyunca askerlikten sonra ressamlığı, hocalığı, müzeciliği ve yazdıkları ile dikkat çekmektedir. Hazırlamış olduğu *Bahriye Müzesi Rehberi* isimli eseriyle müzecilik alanında ki katalog literatürüne katkı sağlamıştır.

Müzenin kuruluşunda Hikmet Paşa, Nutkî ve Hakkı Beyler'in katkısı olmuştur.³³⁹ Tarihi ve milli duyguların oluşumuna katkı sağlaması sebebiyle kurulan askeri müzelerin önemini yazar şu şekilde ifade etmektedir:

“Askeri müzeler, ta'dâd edilen menâfi'i ihzâr etmekle beraber, başkaca milli ve pek mukaddes gayelerin de tevlidinde hâdimdir. Yani orada halk, enzâr-ı intibahına arz edilen ecdâdının ibraz ettiği celâdet ve kahramanlıkların hatıratını görür, tarihini ve vazife-i vataniyesini anlar, bu kabil müzelerle bundan mâadâ daha birçok makâsıd-ı ulviyeyi tatmin ve tenmiye eder.”³⁴⁰

Katalogun içeriğini müzecilik ve denizcilik tarihimizin anlatıldığı bölüm ile müzedeki eserlerin anlatıldığı bölüm olmak üzere iki kısma ayırabiliriz. Birinci bölümde *Müzecilik Hakkında Bir İki Söz* başlığı altında müze kelimesinin kökeni, Batı'ya müzeciliğin Türklerden geçmesi, Avrupalıların müzecilik anlayışını geliştirmeleri, bizde bu merakın yeni yeni ortaya çıkması ve bu gecikmenin sebepleri, müzeciliğin tarihimizi doğru bir şekilde anlatmak için önemi, bizde ilk müze kurma çalışmaları, askeri müzelerin önemi, bizde kurulan ikinci müzenin Bahriye müzesi olduğu, şimdilik depo müze görünümünde olan bu kurumun zamanla gelişeceği hakkında bilgiler verilmiştir.

³³⁷ Ali Sami Boyar, *Ayasofya ve Tarihi*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1943, 17 s.

³³⁸ Ali Sami'nin hayatı için bkz. Ahmet Özel, “Boyar, Ali Sami”, *DBİA*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994, c. II, s. 316-317; Ahmet Kâmil Gören, “Boyar, Ali Sami”, *YYOA*, İstanbul: YKY, 2008 (2. baskı), c. I, s. 327-329; Sezer Tansuğ, “Boyar, Ali Sami”, *ESA*, İstanbul: YEM Yayın, 2008 (2. baskı), c. I, s. 254; Bahri Noyan, “Ünlü Ressam ve Müzecimiz Ali Sami Boyar”, *Hayat Tarih Mecmuası*, 1970, sy. 5, s. 21-23.

³³⁹ Ali Sami, *Bahriye Müzesi Kataloğu*, s. 5.

³⁴⁰ Ali Sami, *a.g.e.*, s. 5.

Tarihî Kadırğa ve İnşâât-ı Bahriyede Türkler başlığı altında ise gemicilik hususunda tarihte ileri gelen (Fenike, Mısır, Eski Yunan, Kartaca, Romalılar, Araplar) devletlerden kısaca bahsettikten sonra Osmanlıların gemicilik inşasını İtalyanlar, Romalılar ve İspanyollardan devralarak sonradan onları geçmeleri ve gemilere sanat kazandırmaları anlatılmış ve IV. Mehmed zamanından kalma tarihi bir kadirğa hakkında bilgi verilmiştir.

İstanbul Tersanesi başlığı altında ise maziye bilmenin önemi ve müzenin kazandıracığı manevi düşünceler, tersanenin tamamen Türk yapımı olduğu, Bizans zamanında İstanbul'da bulunan diğer liman ve tersaneler ile Osmanlıların bunları kullanmaması, Gelibolu tersanesinin önemi, Fatih zamanında bu tersanenin yavaş yavaş İstanbul'a kaydırılması, İstanbul tersanesinin II. Bayezid döneminde öneminin artması, I. Selim'in genişletmeleri ve donanmayı güçlendirmesi, tersane halkının zindan arkasında imara başlaması, Gelibolu'dan usta ve işçilerin Kasımpaşa'ya yerleşmeleri, Divanhanenin ilk inşası, tersane bahçesi denilen yere I. Ahmed'in saray yaptırması ve çiçek sevdasının gelişmesi, Aynalıkavak sarayı ve kısımları, IV. Murad zamanında Karaağaç, Hasköy ve Söğüt'ün gelişmesi, Kaptanıderya Hasan Paşa'nın tersaneyi genişletmesi, tersane zindanı ve burada mahkûmlara meslek öğretilmesi, tersane çevresinde oluşan yapılaşma, bunların ölçüleri, maliyetleri, Divanhanenin sonraki tamirleri ve ayrıntılı tasviri, Sultan Abdülaziz ve I. Mahmud zamanında yapılan imar çalışmaları ve birçok yapıda yer alan kitabeler hakkında bilgi verilmiştir.

Müze Muhteviyatı başlığını taşıyan kitabın ikinci kısmında ise müzede sergilenmekte olan eserlerin koleksiyon ve salon numaralarına göre listeleri verilmiştir. *Bir Numaralı Koleksiyon*'da zâbitâna ve efrâdına aid eski kılıçlar, *İki Numaralı Esliha-i Atîka Koleksiyonu*'nda okçuluk ile alakalı yay, nişângâh, ok çeşitleri ve tabanca, yatağan, top modeli, *Üç Numaralı Atîk Sefâin-i Yarım Modelleri Koleksiyonu*'nda ise Osmanlı'nın kullandığı gemilerin modelleri tarif edilmektedir. Burada gemilerin isimleri, kaç tarihinde ve nerede yapıldığı, ölçüleri, kaç top ve kaç kişi taşıdığı, mühendisi, mimarı, bu gemilerin kimin kumandasında, hangi savaşlarda ve görevlerde kullanıldığı anlatılmaktadır. *Müteferrik Eşya*'da ise mayın parçaları, mayın modeli, lokomotif modeli ve Derne Telsiz-telgraf İstasyonu'nun maketi bulunmaktadır. *Dört Numaralı Koleksiyon Harb-i Umumîde Düşmandan İ'tâm Olunan Bazı Hâtırât-ı Tarihiye*'de can kurtaran simidi, ceket ve şapkalar, saat, tüfek, kılıç, kasatura ve palaska, bandıralar, flamalar, sedye, şamdanlar, fenerler v.b. eşyalar, *Beş Numaralı*

Esliha-i Hafife Koleksiyonu'nda tüfek, kılıç, kösele çanta, kılıç v.b. malzemeler, *Altı Numaralı Torpido Koleksiyonu*'nda torpido v.b. parçalar, *Yedi Numaralı Koleksiyon*'da alem, kılıç, tüfek, bıçak, kama, balta v.b. malzemeler, *Sekiz Numaralı Koleksiyonun Muhteviyâtı*'nda gemi modeli, alem, tuğra, arma, buhurdanlık, kalemtraş, humbara parçaları, top mermisi, testere v.b. malzemeler, *Dokuz Numaralı Koleksiyon Muhteviyâtı*'nda gemi modeli, apolet, üniforma, pantolon şeridi, püskül, akçe, el humbarası v.b. malzemeler, *On Numaralı Koleksiyon Muhteviyâtı*'nda kıyafet parçaları, ok, kılıç, su matarası, balta v.b. malzemeler, *Makine Modelleri*'nde gemilerde ve tersanede kullanılan makine modelleri ve makine parçaları, *Atık Toplar*'da çeşitli pirinç kaval top, mitralyöz topları, top modelleri v.b. şeyler, *Atık Mermiler*'de bir çok top ve silaha ait mermi çeşitleri, silahlar, *On İki Numaralı Koleksiyon*'da harb-i umumîden sonra imâlât-ı harbiye ile tersâne-i âmire fabrikalarında üretilen mermi, bomba, humbara v.b. şeyler tarif edilmektedir.

Taht Odası'nda sultanların kullandıkları malzemeler, kaptan paşa kıyafeti, tablolar, koltuklar, sandalyeler, masa, saat, şamdan ve testiler sergilenmektedir. *Bir Numaralı Oda Muhteviyâtı*'nda genelde ressam Hasan Rıza tarafından yapılmış padişah ve kaptanıderyaların resimleri, bahriye nâzırları ve bahriyede görevli kişilerin fotoğrafları yer almaktadır. *İki Numaralı Oda Muhteviyâtı*'nda Osmanlının eski zaferlerini konu alan tablolar, kaptanıderyalar ile bahriyede görevli kişilerin fotoğraf ve tabloları yer almaktadır. *Üç Numaralı Oda Muhteviyâtı*'nda kıymetli kumaşlardan yapılmış sancak-ı şerifler, çadır-ı hümâyûn, şal, yorgan yüzü, havlu, fes gibi eserler bulunmaktadır. *Dört Numaralı Oda Muhteviyâtı*'nda yurt dışı sergilerinde alınan şehâdetnâmeler, fotoğraflar ve takdirnameler yer almaktadır. *Beş Numaralı Oda Muhteviyâtı*'nda matbuu gemi, makine resimleri, savaş tabloları v.b. eserler bulunmaktadır. *Altı Numaralı Oda*'da eski hat koleksiyonu sergilenmekte olup burada camilere ve gemilere ait tarih levhaları, hadis-i şerif ve ayet-i kerime levhaları, kışla levhası, tuğra, hatt-ı hümayun, Kurân-ı Kerim, kitap v.b. eserler yer almaktadır. *Yedi Numaralı Oda Muhteviyâtı*'nda gemileri, bahriye kıyafetlerini, bahriye görevlilerini gösteren fotoğraf, yağlı ve sulu boya tablolar v.b. eserler bulunmaktadır. *Sefâin-i Atıka Model Koleksiyonları*'nda kalyon, firkateyn, zırhlı gibi birçok gemi çeşidine ait modeller bulunmakta olup gemiler hakkında teknik bilgiler verilmektedir. *Atık Sefâin İsim Levhaları* kısmında eski gemilere ait isim levhaları, *Sefâin-i Atıka Kıç Armaları* kısmında eski gemilerin kıç kısmında bulunan armalar, *Havuz ve Köprü Modelleri*

kısımında ise tersanede gemi inşa ve tamirinde kullanılan havuzlar ile ahşap halıç köprüsü ve askeri köprü modelleri sergilenmektedir. *Müteferrik Eşyâ-yı Atîka ve Hâtîrât-ı Kadîme* kısmında yazıhane, kütüphane, saat, tuğra, sancak, küre, kuş modeli, heykeller, periskop, mizan, miyâr, barometre, kimyevi aletler, gemilere ait baş heykelleri ile kış oymaları ve denizcilik tarihimizle ilgili tablolar bulunmaktadır. *Muhtelif Rasad ve Seyr-i Sefâin Âlâtı* kısmında gözlem ve seyirde kullanılan usturlap, cedvel, pandol, dürbün, mizân, kum saati, pusula, perakete, iskandil v.b. eşyalar sergilenmektedir. *On Üç Numaralı Koleksiyon Muhteviyâtı*'nda Osmanlı bahriyesine ait eski hatıralar bulunmaktadır. *Müze Bahçesinde Bulunan Atîk Toplar* kısmında bahçede sergilenmekte olan top çeşitleri anlatılmaktadır. *Kayıkhaneye Mevzû ' Merâkib-i Atîka Numuneleri* kısmında genelde padişahların kullandığı sandallar, kayıklar ile bunlara ait bazı parçalar sergilenmektedir. Kitabın sonunda müze binasının ve müze salonları ile buralarda sergilenen eserleri gösteren fotoğraflar bulunmaktadır.

Bahriye Müzesi Kataloğu hem müzecilik tarihimizde ilk askeri müze için hazırlanmış bir katalog olması sebebiyle hem de Osmanlı müzecilik ve denizcilik tarihiyle ilgili bilgilere sahip olması sebebiyle önemli bir metindir.

2.2.6.2. Müze Rehberleri

Vahid, *Müze-i Hümâyûn Rehnümâ*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, H. 1337/1918-19.

Müze-i Hümâyûn'un 1891 yılında kurulmasından sonra ziyaretçiler için Vahid Bey tarafından birçok baskısı yapılan Türkçe bir rehber hazırlanmıştır. Rehberin ilk baskısı 1319/1901-1902 yılında müzenin kuruluşundan yaklaşık olarak on sene sonra yapılmıştır.³⁴¹ İlerleyen yıllarda gerek baskısının bitmesi gerekse müzede sergilenen eserlerin düzeninde yapılan değişiklikler sebebiyle rehberin tekrar basılması gerekmiştir. Kitabın 1330 [1911-12] yılında yapılan baskısında o zaman müze müdürü olan Halil Edhem Bey bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

³⁴¹ Katalogun belirleyebildiğimiz beş baskısı bulunmaktadır: Vahid, *Müze-i Hümâyûn Rehnüma*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1319, 64 s.; Vahid, *Müze-i Hümâyûna Mahsus Muhtasar Rehnüma*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1325, 81 s.; Vahid, *Müze-i Hümâyûn Rehnüma*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1327, 85+1 s.; Vahid, *Müze-i Hümâyûn Rehnüma*, İstanbul: Matbaa-i Ebuzziya, 1330, 152 s.; Vahid, *Müze-i Hümâyûn Rehnüma*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1337, 87 s.

“Müze-i Hümâyûn’u ziyaret edenlere suhulet olmak üzere Düyûn-i Umumiye mektupçusu ve Sanayi-i Nefise Mektebi tarih-i sînâat muallimi Vahid Bey tarafından evvelce bi’t-tertip ibtida 1319 senesinde ve müteakiben 1325 tarihinde tab‘ ve neşr edilen rehnümânın nüsh-i mevcudesi kalmadığı gibi Müze-i Hümâyûn’da teşhir olunan âsârın tertibatınca dahi külliyyen tebeddülât icra olunmuş olmaktan nâşî risale-i mebhusenin yeniden tertip ve tanzimi mir-i mûmâ-ileyhten iltimas edilmiş olmağla bu defa tadilen ve tashihen mevki-i intişara vaz‘ olunan işbu rehnümânın tanziminden dolayı Vahid Bey’e beyan-ı teşekkür eyleriz.”³⁴²

Burada ele aldığımız rehber tespit ettiklerimiz arasında en son baskısı yapılandır (1337/1918-19).³⁴³ Vahid Bey rehberi hazırlarken Mösyö Mendel’in daha önce yayınlanmış olan eserinden istifade etmiştir.³⁴⁴ Bu konu hakkında yazar şunları söylemektedir:

“İşbu rehnümâda mezkûr olan âsâr ve âbidâtın tarifî hususunda ilm-i âsâr-ı atika mütehasıs-ı zî-iktidarı Mösyö Mendel’in üç büyük ciltten mürekkep fihrist-i mühimmi esas ittihaz olunmuş ve bu eserden birçok müktebesâtta bulunulmuştur.”³⁴⁵

Müze-i Hümâyûn o dönemde Çinili Köşk, Çinili Köşk’ün yanındaki yeni bina ve Sanayi-i Nefise Mektebi’nin girişi olmak üzere üç kısımda eserlerini sergilemektedir. Vahid Bey’in hazırladığı müze rehberi yeni yapılan müze binasının zemin katındaki eserlere ve heykellere aittir. Bu durum rehberde şu şekilde belirtilmektedir:

Müze-i Hümâyûn yekdiğerinden müteferrik üç kısma münkasımdır:

Evvelâ: Münhasıran sînâat-ı İslâmiyeye ait olan koleksiyonlar, Çinili Köşk’te mevzû’-i mevki’ teşhirdir;

Sâniyen: Sırf ezmine-i atıka âsâr ve âbidâtı, Çinili Köşkün pişegâhındaki binâ-yı cedid dâhilinde mahfuzdur;

Sâlisen; Bâbilî, Âsurî, Hitit, Himyerî, Nebatî, Pars vesâir akvâm-ı kadime-i şarkiyeye müteallik olan âsâr, Müze-i Hümâyûn müştemilatından eski Sînâyi-i Nefise Mektebi binası dâhilinde derdest-i tertib ve tanzimdir.

³⁴² Vahid, *Müze-i Hümâyûn Rehnüma*, Kostantiniyye: Matbaa-i Ebuzziya, 1330, s. 6.

³⁴³ Vahid, *Müze-i Hümâyûn Rehnüma*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1337, 87 s.

³⁴⁴ Gustave Mendel, *Musées Impériaux Ottomans, Catalogue Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines*, Paris: Macon, 1912 [c. I], 1914 [c. II-III].

³⁴⁵ Vahid, *a.g.e.*, s. 87.

*İşbu rehnumâ, yalnız binâ-yı cedidin zemin katındaki âsâr ve heyâkile münhasırdır.*³⁴⁶

Rehberin baş kısmında Müze-i Hûmâyûn'un Vahid tarafından yazılmış olan tarihçesi yer almaktadır. Daha sonra gezi güzergâhı takip edilerek müzenin kapalı olan birinci ve beşinci salon haricindeki yirminci salona kadar olan kısmında yer alan eserler salon numarasına göre başlıklandırılarak anlatılmıştır. Salonların dışında sergilenen eserler ise *Bina Haricinde ve Cephe Önündeki Âsâr ve Bahçedeki Âsâr-ı Atîka* başlıkları altında tarif edilmiştir. Eski dönemlerden kalan eserler arasında sütunlar, sütun başları, frizler, mâbed ve diğer yapı parçaları, heykeller, mozaikler, lahitler, mezar taşları, kapılar, kitabeler v.b. şeyler yer almaktadır. Eserler hakkında hangi döneme ait olduğu, hangi kazıda ve nerede bulunduğu, üzerlerinde bulunan şekil ve tasvirler hakkında çok kısa bilgiler verilmektedir. Rehberde görsel malzeme kullanılmamıştır. Bu eserlerin genelde o zamanki Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinden getirilmiş olduğunu görmekteyiz.

Katalogun sonunda 110 civarında kelimeye sahip bir lügatçe bulunmaktadır. Lügatçe de Fransızcaları ile birlikte açıklamaları yapılan kelimeler şunlardır: Apollon, Athéna, Atys, Attique, Artémis, Architrave, Archaique, Ariane, Astarté, Asclépios, Assos, Aphrodite, Aphrodisias, Amatonte, Amazone, Amour, Ammon, Entablement, Anthropoïde, İskender-i Kebir, Ionie, Ionique, Bacchus, Bon Pasteur, Bès, Paros, Pamphylie, Pan, Pentélique, Praxitèle, Proserpine, Priène, Psyché, Pella, Pluton, Putto, Poseidon, Pollux, Persée, Perséphone, Pilastre, Tralles, Troie, Triglyphe, Teles, Thésée, Delphes, Deéméter, Diane, Didyme, Dioscures, Dionyos, Zeus, Zeus-Ammon, Jupiter, Jupiter-Marna, Satyres, Centaure, Stèle, Sphinx, Cybèle, Sidamarra, Cyzique, Silène, Cymé, Symi, Griffon, Phrygie, Frise, Phèdre, Philiscos, Carie, Caryatide, Castor, Lapithes, Larissa, Lagina, Lycie, Marsyas, Médaillon, Magnésie, Menderes Magnésiesi, Muse, Mausole, Méduse, Méléagre, Ménade, Milet, Ex-vato, Néandria, Némésis, Niké, Niobides, Halicarnas, Héraclès, Hercule, Hermaprodite, Hermès, Hellénistique, Hélios, Héra, Hécate, Hippolyte, Hygie, Orphée, Eros, Eolie.

³⁴⁶ Vahid, *a.g.e.*, s. 12-13.

Sermed Muhtar, *Topkapı Sarayı Hümâyûnu Meydanında Kâin Müze-i Askeri-i Osmanî Züvvarına Mahsus Rehber*, İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, I. R. 1336/1920, II. R. 1336/1920, III. R. 1338/1922.

Bu eser Topkapı Sarayı'nın dış avlusunda bulunan ve Bizans dönemine ait bir kilise olan Aya İrini'de kurulmuş askeri müzenin Sermed Muhtar [Alus] (1887-1952) tarafından hazırlanan rehberidir.³⁴⁷ Sermed Muhtar 1887 yılında Fatma Kevser Hanım ve Ahmet Muhtar Paşa'nın oğlu olarak Saraçhane'de dünyaya geldi. Çocukluğu dedesi Abid Paşa'nın Saraçhanebeşi ve Göztepe'deki konaklarında geçti. Abid Paşa 1894'te 15 yıl sürecek sürgün hayatı için Halep gönderildi. Sermed Muhtar 10 yaşında iken ameliyat olan dedesini ziyaret için Halep'e gitti ve dönüşte rahatsızlandı. Eğitimine özel dersler alarak başladı. Firuzağa Camii imamı Mustafa Efendi'den ve taş mektep hocalarından İlimyeli Arif Efendi'den dersler aldı. Ayrıca müzik ve resim eğitimi de aldı. Varlıklı bir ailesi olduğu için 11-12 yaşlarında iken kendisine mürebbiye tutuldu.

1906 yılında Galatasaray Lisesi'nden mezun oldu. Fransızca ve Almanca bilen yazar İtalyanca ve İngilizce'ye ise aşinaydı. 1910 yılında Mekteb-i Hukuk'tan birincilikle mezun oldu. Askeri Müze'nin açtığı sınavı kazanarak Umur-ı Fenniye ve Tarihiye Katibi oldu. 1926 yılında babası Ahmed Muhtar Paşa'nın ölümüne kadar bu görevi devam etti. Sonrasında düzenli bir işte çalışmayıp gazete ve dergilerde yazdığı yazılarla geçimini sağladı. Sermed Muhtar Semiha Hanım, Nasfet Hanım ve Behiye Hanım'la olmak üzere üç kere evlendi.

İstanbul'un geçmiş zamanlarını anlatan yazılar yazdı. Yağlıboya ve kurukalem resimler yapmakla birlikte karikatürde çizen yazar fotoğrafla da uğraştı. Yazarın bu rehber dışında *Türkçe-Fransızca Yeni Lügat (Nouveau Dictionnaire Turc-Français)* ile *Yeniçeriler ve Eski Türk Ordusu* isimli kitapları vardır. *Akşam*, *Tan*, *Yeni Sabah* gazeteleri ile *Yedigün*, *Akbaba*, *Amcabey*, *Ayda Bir*, *Resimli Tarih Mecmuası*, *Tarih Hazinesi* ve *Yeni Mecmua* dergilerinde yazdı. Bu yazılarının bir kısmı vefatından sonra *İstanbul Kazan Ben Kepçe*, *Masal Olanlar*, *Onikiler*, *Eski Günlerde*, *30 Sene Evvel İstanbul* ismiyle yayınlandı. Sermed Muhtar roman ve hikâye alanında da eserler verdi. Gazete ve dergilerde yayınlanan romanlarından *Kıvırcık Paşa*, *Harp Zengininin Gelini*, *Pembe Maşlahlı Hanım* ve *Eski Çapkın Anlatıyor* isimli eserleri o hayattayken

³⁴⁷ A. Sermed Muhtar, *Topkapı Sarayı Hümâyûnun'da Kâin Müze-i Askerî-i Osmanî Züvvarına Mahsus Rehber*, İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, No: I, 1336-1920, 52 s., No: II, 1336-1920, 158 s., No: III, 1338-1922, 101 s. Rehber Fransızca olarak da yayınlanmıştır: Sermed Moukhtar, *Musée Militaire Ottoman situe a ste Tréne, Place de Top-Kapou-Sérail Guide*, Costantinople: Im Nédjimi, 1920.

yayınlandı. Ayrıca Reşat Ekrem Koçu'nun yayınlamış olduğu *İstanbul Ansiklopedisi*'ne birçok madde hazırladı. Sermed Muhtar 20 Mayıs 1952 yılında vefat etti.³⁴⁸

Çeşitli alanlarda yazılar yazan Sermed Muhtar müzede çalıştığı süre içerisinde yayınlanmış olduğu bu rehberle müzecilik literatürüne de katkıda bulunmuştur. Sermed Muhtar'da Bahriye Müzesi Katalogu'nun yazarı Ali Sami Bey gibi düşünmekteydi. İnsanlara tarihi anlamada ve tarih bilinci oluşturmada önemli katkı sağlaması sebebiyle kurulan askeri müzelerde ziyaretçiler için rehber hazırlanması gerekmektedir. Sermed Muhtar'ın askeri müzelerin amacı ve önemi hakkındaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Tarih mütâlaasından en hakikî istifade temini için müzelere ihtiyac-ı kat’î bulunduğu muhakkaktır. Tarih-i askerî mütâlaasından da en faideli ve amelî netâyic ü semerât istihsâli esliha müzesi, topçu müzesi, ordu müzesi vesâir namlardaki askerî müzelerinde amîk tetkîkât icrasına menût bulunduğu bugün artık bir kazıyye-i sâlîme ve mütehakkıkadır. Buna binâendir ki son zamanlarda esliha ve topçuluğa, fenn-i harbe ve bilhassa tarih-i harbe dair neşredilen kitaplara muhtelif devletlerdeki askerî müzelerinin muhteviyat ve ahvâl-i muhtelifesine dair malumat derci bir muamele-i umumiye şeklini almıştır. Çünkü mesela şu kadar zaman evvel vukua gelmiş bir seferin muhtelif vakâyi-i harbiye ve sevkü'l-ceşşiyesini takip ve tettebbu‘ etmek ve onlardan ders-i ibret almak isteyen bir müdekkik, o sefere ait silahları, mühimmatı, her türlü malzeme-i harbiye ve techizat-ı askeriyyeyi ancak meşherleri bulunan askeri müzelerinde tettebbu edebilir. Onlar hakkında buralarda efkar ve malumat-ı mahsusa edinebilir. Seferin hareket-ı cariyesi hakkındaki mutalaât, bu efkar ve malumat üzerine istinad etmez ise yalnız sefer vekâyi‘ini ihtiva eden sahifeler ve vazıyyât ve hareket-ı askeriyyeyi gösteren harita ve planlar tamamıyla istifade temin etmekten pek uzak kalmaktadır. Bu hakikat, son zamanlarda askerî müzelerine verilen fevkalade inkişaf ve ehemmiyetiyle, bilhassa zâbitân ve umerâ-yı askeriyece müzelerine vukua gelen rağbet ve tehâcümle kesb-i sübut etmektedir.”³⁴⁹

Müze zor şartlar altında kurulmuş ve sıkıntıları devam eden bir kurum olarak bazı konularda yardıma muhtaç bir halde varlığını sürdürmeye çalışmaktadır. Yazar bu sorunları şu şekilde sıralamaktadır:

³⁴⁸ Sermed Muhtar Alus'un hayatı ve eserleri için bkz. Meral Demiryürek, *Bir İstanbul Bilgesi Sermet Muhtar Alus 1887-1952*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005, s. 15-54.

³⁴⁹ A. Sermed Muhtar, *a.g.e.*, No: I, s. 4-5.

“(…) Mâ mâfih, aşağıda tafsil edildiği üzere müşkilatla ve âdeta kendi yağıyla kavrulularak vücuda gelmiş bulunmasına binaen daha birçok nevâkısı mevcut, bir çok muâvenetlere, himmetlere muhtaç bulunduğu da gayri kâbil-i inkardır:

Evvela: Şunu beyan edelim ki, vâkiâ bina Sarayburnu'nun en yüksek bir mahallinde, kadim akropolün etrafa nezaret-ı tâmmesi bulunan yüksek bir tepesi üzerinde bulunmasından dolayı her tarafından cereyan-ı havaya maruz ise de hâdisât-ı şuûn bu tarihî binanın zeminini, murur-i zaman ile doldurarak, vaktiyle açık bulunan etraf ve havalisini kapatark onu nev'an-mâ çukurca bırakmıştır. Bu sebeple bina derunundaki en kıymetdar, tarihî nevâdirde bulunan eşya ve silahlar az çok rutubete maruz bulunmaktan azade kalamıyor.

Sâniyen: Binanın şekli, muhtelif dahili aksamının mahdudiyeti eşyanın ilmî ve fennî bir surette yoluyla tasnifine müsait bulunmuyor.

Salisen: Müze için suret-i mahsusada ve derece-i ihtiyaca göre muâvenet ve fedakârlık gösterilmiyor. Bu gibi müessesat Avrupa'da senelerce, hem pek uzun senelerce milyonlar sarfıyla vücuda gelmiş, türlü türlü fedakarlıklar görmüştür. Yalnız birkaç kişinin geceyi gündüze katarak çalışmasıyla değil, milletin, hükümetin gösterdiği muavenetler ve teshilât ve birçok ilim ve ihtisas erbabının medid mesailerinin iştirakiyle bir ilim kisvesini alabilmişlerdir.”³⁵⁰

Birinci kitap müze binası olarak kullanılan Aya İrini'nin tarihçesine ayrılmıştır. Konu *Kadîmen Aya İrini Sent. İren Denilen Müze-i Askerî Binasının Tarihçesi* başlığı altında *İstanbul'un fethinden evvel* ve *İstanbul'un fethinden sonra* olmak üzere iki kısımda anlatılmaktadır.

İstanbul'un fethinden evvelki kısımda Bizanslıların bu bölgede inşa etmiş oldukları yapılar, Roma zamanındaki puthanelerin kiliseye çevrilmesi, bulunduğu mahal, İstanbul'da yer alan diğer Aya İrini isimli kiliseler, Aya İrini'nin önemi ve zaman zaman yegâne baş kilise olması, Nika ve Aryus taraftarlarının mezhep tartışmalarında buranın rolün, Ayasofya ile mukayese edilmesi, yangın, deprem gibi afetlerden gördüğü zararlar, yeniden inşası ve siyasi, dini olaylara konu olması anlatılmaktadır.

İstanbul'un fethinden sonraki kısımda ise Aya İrini'nin III. Ahmed zamanından Meşrutiyete kadar geçen süre içerisinde her padişah dönemi ayrı ayrı olarak değerlendirilip buranın hangi amaçlarla kullanıldığı anlatılmaktadır. Bu kısımda fetihten sonra Osmanlının iç kale içerisinde kalan Aya İri'niyi camiye tahvil etmeyip III. Ahmed (1703–1730) zamanına kadar silah ve mühimmat deposu olarak kullanması, III. Ahmed döneminde Aya İrini içerisinde saadet devrine ait eserlerin ve başka silahların

³⁵⁰ A. Sermed Muhtar, *a.g.e.*, No: I, s. 5-6.

sergilendiği bir müze haline getirilmesi anlatılmaktadır. I. Hamid (1774–1789) dönemiyle ilgili Fransız Baron de Tott'un hatırasından alıntılarla o sıralarda Aya İrini'de sergilenen İstanbul'un fethinde kullanılmış olan mancınık ve Kosova'da Murad Hüdavendigâr'ı şehid eden kişinin kullandığı kılıç vb. eserler hakkında bilgi verilmektedir. III. Selim (1789–1808) döneminde padişahın yaptığı ıstılahlar ve yeniçerilerin ayaklanmalarında Aya İrini'nin yağmalanması, II. Mahmud (1808-1829) döneminde yeniçerilere ait her şeyin ortadan kaldırılması ve bundan Aya İrini'de bulunan yeniçerilere ait eşyalarında nasibini alması, daha sonra katledilen ve idam edilen yeniçerilerden kalan eşyaların kubbeye kadar Aya İrini'yi doldurması ve bunların Avrupa'ya demir fiyatından satılması anlatılmaktadır. Sultan Abdülmecid (1861-1893) döneminde Avrupa'dan getirilen silah ve mühimmatın burada depolanması, Fethi Paşa'nın burayı tekrar müzeye çevirmek için gösterdiği çabalar, daha sonra tekrar cephaneliğe dönüştürölüp eserlerin zamanla yok olması anlatılmaktadır. Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde Maçka Silahhanesi yapılarına kadar Aya İrini'de Avrupa ve Amerika'dan getirilen silahların depolanması, II. Abdülhamid döneminde harbiye anbarı ve işe yaramayan eşyaların depolandığı bir yer olması, orada görevli birkaç kişi haricinde kimsenin içeriye alınmaması ile Muhtar Paşa'nın müze kurma çabalarından ve yapılan girişimlerden bahsedilmektedir.

Meşrutiyet döneminde ise II. Abdülhamid'in askeri müze kurulması için irade buyurmasından ve bu konuda Muhtar Paşa'nın gayretleri anlatılmıştır. Osmanlının silah deposunu sarayın surları içersinde tutması ayaklanmalara karşı alınan bir tedbirdi. Çünkü asilerin bu tür depoları basıp silahlana bileceği düşünölmekteydi. Kitabın son kısmında Aya İrini'nin mimarisi anlatılmış ve makta'-i tûlânîsi (uzunlamasına kesiti) ve resm-i musattahı (düz planı) olmak üzere iki planı konulmuştur.

Birinci kitapta hem askeri müze tarihçesi hem de siyasi ve askeri tarih açısından bilgiler bulunmaktadır. Sermed Muhtar böylece ziyaretçilere gezecekleri mekânın tarihçesini çok yönlü bir şekilde anlatmaktadır. Aynı zamanda askeri müzenin kurumsallaşma çabalarını ve inişli çıkışlı tarihini aktarmaktadır. Karmaşık ve istikrarsız bir şekilde ilerleyen askeri müze çabalarını zaman içersinde Aya İrini'ye verilen isimlerden de görebilmekteyiz. Burası Dârü'l-Esliha, İç Cebhane, Harbiye Anbarı, Müze-i Askeri, Âsâr-ı Atîka Müze-i Hümâyûnu, Esliha-i Askeri Müzesi gibi isimlerle anılmıştır.

Sermed Muhtarın yazmış olduğu bu rehberler dizisi sadece müze rehberi olmayıp aynı zamanda Osmanlı askeri tarihini anlatan eserlerdir. Özellikle ikinci kitap tamamıyla Osmanlı ordusu, silahları ve kullandıkları aletlere ayrılmıştır.³⁵¹ Burada konular *Eski Osmanlı Ordusu*, *Kapıkulu Âsâkiri*, *Eyâlât Askeri*, *Âsâkir-i Bahriye*, *Mehterhane-i Hâkânî*, *Eski Osmanlı Ordusu Eslihası*, *Osmanlı Atları*, *Çadırları*, *Tuğ ve Sancakları*, *Âlât ve Edâvât-ı Harbiyesi*, *Lâhika* başlıkları altında anlatılmaktadır. Kitapta ayrıca *Kadîm Ordu-i Osmanî* başlığı altında Osmanlı ordusunun kısımlarını gösteren bir şema ve eskiden orduda kullanılmış silahları gösteren yirmi altı tane fotoğraf yer almaktadır.

Eski Osmanlı Ordusu başlığı altında Osmanlının zuhurundan yeniçerilerin ilgasına kadar geçen zaman anlatılmaktadır. *Kapıkulu Asâkiri* başlığı altında *kapıkulu piyadesi* ve *kapıkulu süvarisi* ve *kapıkulu askerinin serpuş ve kıyafetleri* hakkında bilgi verilmektedir. *Kapıkulu piyadesi* yeniçeriler, acemi oğlanları, cebeciler, topçular, top arabacıları, humbaracılar ve sakalar olmak üzere yedi ocaktan meydana gelmektedirler. *Yeniçeriler* başlığı altında bu ocağı oluşturan *cemâat*, *bölük* ve *seymen* firkaları ile *yeniçeri ocağı ümerâsı*, *yeniçeri ortaları zâbitânı*, *sofa tezkiresi*, *sofa tezkiresi sureti*, *yeniçeri maâsı* ve *ulûfe tevzûi*, *yeniçeri ocağı kanunu* anlatılmaktadır. *Yeniçeri ocağı ümerâsı* başlığı altında *yeniçeri ağası*, *sekbanbaşı*, *kol kâhyası*, *zağracıbaşı*, *samsuncubaşı*, *turnacıbaşı*, *serhad ağa*, *İstanbul ağa*, *solaklar*, *ocak imamı*, *beytûmalcı*, *baş çavuş*, *muhazzar ağa*, *kâhya yeri*, *talimhaneci*, *çardak çorbacı*, *asesbaşı* ve *avcıbaşı* hakkında bilgi verilmektedir. Bu kişilerin görevleri, kaçınıcı ortaya bağlı oldukları ve kıyafetleri anlatılmaktadır. *Yeniçeri ortaları zâbitânı* başlığı altında ise *çorbacı*, *odabaşı*, *vekil-i harç*, *bayraktar*, *baş eski*, *usta*, *baş karakullukçu*, *saka* ve *karakullukçu* hakkında bilgi verilmekte ve bu kişilerin görevleri anlatılmaktadır. Daha sonra kapıkulu piyadesini oluşturan diğer ocaklardan *Acemi oğlanları*, *Cebeciler*, *Topçular*, *Top arabacıları*, *Humbaracılar* ve *Sakalar* hakkında bilgi verilmektedir.

Kapıkulu asâkirinin ikinci kısmı olan *Kapıkulu süvarisi* başlığı altında *ulufeleri* ve *kuvvetleri* anlatılmaktadır. *Kuvvetleri* kısmında kapıkulu süvarilerini oluşturan *silahtar bölüğü*, *sipahi bölüğü* ve *bölükât-ı erbaa* (*ulufeciyân-ı yemin*, *ulufeciyân-ı yesar*, *gurabâ-yı yemin*, *gurabâ-yı yesardan*) hakkında bilgi verilmektedir. Kapıkulu

³⁵¹ A. Sermed Muhtar, *Topkapı Sarayı Hümayünun'da Kâin Müze-i Askerî-i Osmanî Züvvarına Mahsus Rehber*, İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, No: II, 1336-1920, 158 s.

askerlerinin kıyafetleri de *Kapıkulu askerinin serpuş ve kıyafetleri* başlığı altında anlatılmaktadır.

Eyâlât Askeri kısmında *İdare-i arazi*, *Eyâlât askeri*, *Serhad kolu süvarisi*, *Eyâlât-ı mümtaze asâkiri* konuları anlatılmaktadır. *İdare-i arazi* başlığı altında *hâs*, *zeâmet*, *tımar* ile *zeâmet ve tımar kanunu* anlatılmaktadır. *Eyâlât askeri* başlığı altında bu askerleri oluşturan *yerli kolu piyadesi*, *serhad kolu piyadesi* ve *topraklı süvarisi* denilen *yerli kolu süvarisi* hakkında bilgi verilmektedir. Bu kısımlardan yerli kolu piyadesi *azablar*, *sekbânlar*, *icâreliler*, *lağımcılar* ve *müsellemler* olmak üzere beş sınıftan; serhad kolu süvarisi *kukalılar*, *belsiler*, *delil veya deliler*, *levendler* ve *haytalar* olmak üzere beş sınıftan; eyâlât-ı mümtâze asâkiri ise *Mısır muâvenesi*, *Kırım Tatarları*, *Bağdat muâvenesi*, *Eflâk muâvenesi* ve *Erdil (Transilvanya) muâvenesi* kıtalarından meydana gelmekte olup bunlar hakkında bilgi verilmektedir.

Asâkir-i Bahriye kısmında Osmanlı denizcilik tarihiyle ilgili olarak *donanma erkânı* ve *asâkir-i bahriye* konuları anlatılmaktadır. *Donanma erkânı* başlığı altında büyük zâbitanlardan olan *kapudan paşa*, *tersane kâhyası* ve *tersane ağası* hakkında, *Asâkir-i bahriye* başlığı altında ise tersane ocakları efradından *tersane halkı* ve *sınıf-ı harb* ile bunları oluşturan mensupları hakkında bilgi verilmektedir. Tersane halkı *azab zâbitânı* ve *tersane zâbitânı* olmak üzere iki guruba mensuptur, sınıf-ı harb ise *levendler*, *erbâb-ı tımar* ve *zeâmet*, *tâîfeler*, *forsalar* ve *kalyoncular* olmak üzere beş gruba mensuptur.

Mehterhâne-i Hâkânî kısmında Osmanlı ordusuna ait mızıkacı takımının tarihçesi verilmekte ve burada görev yapan *tablzenler*, *zilzenler*, *nekkârezenler*, *boruzenler*, *zurnâzenler*, *çevgânîler* hakkında bilgi verilmektedir.

Eski Osmanlı Ordusu Eslihası kısmında Osmanlı ordusunun kullandığı silahların tasnifini gösteren şema ve burada yer alan silahların açıklamaları yer almaktadır. Silahlar *esliha-i ta'arruziye* [taarruz silahları] ve *esliha-i tedâüfiye* [savunma silahları] olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. *Esliha-i ta'arruziye* *esliha-i darbe*, *esliha-i nâfize*, *esliha-i cârhe* ve *esliha-i râmiye* olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır. *Esliha-i darbe* *gürz*, *kamçı*, *şesper*, *usturpa* ve *koçbaşından*; *esliha-i nâfize* *mızrak*, *cirid*, *nize*, *harbe*, *tırpan*, *zıpkın* ve *alemden*; *esliha-i cârhe* *kılınç*, *meç*, *yatağan*, *pala*, *kama*, *hançer*, *teber* ve *baltadan*; *esliha-i râmiye* ise *sapan*, *ok-yay*, *tatar oku*, *mancınık*, *lebud* ve *efvâh-ı nâriyeden* (*tabanca*, *tüfenk*, *el havanı*, *mitralyöz*, *top...*) meydana gelmektedir. *Esliha-i*

tedâüfiye ise *kalkan, miğfer, zırh gömlek, zırh göğüslük, kolçak, eldiven, dizçek, at sağrı zırhı, at göğsü zırhı* ve *at alınlığı*ndan meydana gelmektedir. Bu kısımda yukarıda ismi geçen ve Osmanlının eskiden kullanmış olduğu silahların hepsi hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgi verilmektedir.

Osmanlı Atları, Çadırları, Tuğ ve Sancakları, Âlât ve Edâvât-ı Harbiyesi kısmında *eski Osmanlı atları, eski Osmanlı çadırları* ve *eski Osmanlı tuğ ve sancakları* ve *bazı âlât-ı harbiye* hakkında bilgi verilmektedir. Sancaklar *kapıkulu süvarisi sancakları, yerli kulu asâkiri sancakları* ve *kapıkulu asâkiri sancakları* olarak üç sınıfa ayrılmaktadır.

Son kısım olan *Lahikada* yeniçerilerin ilgasından önce tarz-ı kadîmde Osmanlı ordularının sefer için toplanmaları ve ordunun sevki ile askerın yürüyüş emirnâmeleri hakkında bilgi verilmektedir.

Serinin üçüncü cildi müzede sergilenen Osmanlı dönemi kıyafetlerine ayrılmıştır.³⁵² İçeriği hakkında yazar şunları söylemiştir:

“Müze-i Askerî rehberinin üçüncü kısmını teşkil eden bu rehber, müzenin üst ve orta kat galerilerine mevzû ‘Kıyafet-i Osmaniye Müzesinden yani eski rical ve memurîn-i devlet, yeniçeriler, sunuf-i sâire kıyafetleriyle nizâm-ı cedîdin ilk ihdasından zamanımıza kadar Osmanlı ordusunca kabul edilen muhtelif askeri kıyafetlerden bahsedecektir.”³⁵³

Sermed Muhtar müzede sergilenen eserlerin temini, tasnifi ve katalogun oluşturulması hakkında önemli olan şu bilgileri de vermektedir:

“Sultan Abdülmecid Hanın zaman-ı saltanatında, Tophâne-i Âmire müşiri Fethi Paşa'nın himmetiyle tekrar eski ehemmiyetini ve bir esliha müzesi şeklini kazanmaya başlayan Aya İrini binasında, muhtelif tesisat ve tertibat vücuda getirilirken, binanın üst katında yeniçeriler devrindeki rical, memurîn-i devlet ve asâkir-i Osmaniye kıyafetlerini musavver mankenlerden mürekkep bir kıyafet müzesi de teşkil edilmişti.

Sultan Abdülaziz Han devrinde, her neden ise bu kıyafetler Aya İrini'den kaldırılarak Sultanahmet'te “Mehterhâne” denilen ve kadîmen mehterhâne-i hâkânî için mektep suretinde bir darü'l-musiki bulunan, hapishâne-i umumî ittisalındaki –el-yevm bir kısmı nizamiye elbise

³⁵² A. Sermed Muhtar, *Topkapı Saray-ı Hümayûnun'da Kâin Müze-i Askerî-i Osmanî Züvvarına Mahsus Rehber*, İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, No: III, 1338-1922, 101 s.

³⁵³ A. Sermed Muhtar, *a.g.e.*, No: III, Mukaddime, s. 1 (elif).

ambarı idaresinde bulunan– binaya nakledildi. Fakat bu mahalde çok bırakılmayarak Mekteb-i Sanayi'ye götürüldü ve uzun müddet Mekteb-i Sanayi'nin arka kısmında kaldı. Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni zamanında ise, şuraya buraya dolaştırıldıktan sonra nihayet Sultanahmet Meydanı müntehâsındaki Ziraat ve Orman Nezareti salonlarından birine nakledildi. Bu hal, vaktiyle pek büyük himmetler ve masraflar sarfiyle cidden mükemmel bir surette vücuda getirilmiş olan bu mankenlerin –heman kısm-ı a'zamı itibariyle– kırılarak mahvolmasına, elbiselerinin eskiyerek kıymetdâr techizatlarının şunun bunun eline geçmesine sebep olmuştu.

Kırıla döküle, eksile eksile lüzumsuz birçok cevelanlar geçirmiş bulunan yeniçeri kıyafetleri, ilân-ı Meşrutiyetten sonra Müze-i Askerî'nin te'sisi sıralarında nihayet yine Âya İrini binasına nakledilmiş ve şimdiki şekliyle mehmâ emken tasnif kılınabilmiştir.

Bu kıyafetler, müze binasının üst katında, şimâl cihetine müsadif ve hazine odası ile nihayetlenen galeriden başlayarak sırasıyla, gurup gurup tevâlî etmekte ve garb, yani darphane tarafındaki galeriden dönerek Ayasofya cihetindeki cenub galerisi müntehâsında ve müze kütüphanesi önünde hitam bulmaktadır. Mezkur cenub galerisi hemân nizâm-ı cedîd kıyafetlerine muhtas gibi olup Sultan Selim Han-ı Sâlis devrinden Abdülhamid Han-ı Sâni devri nihayetine kadar Osmanlı askerî elbiselerini muhtevidir. Devr-i Meşrutiyet kıyafetleri ise binanın orta katı addedilebilen mahalle vaz' edilmiştir. Nizâm-ı cedid devrinden zamanımıza kadarki bu kıyafetlerin noksanları ve eksik kalanları imkan müsaade ettikçe peyderpey ihzar ve mevcut tasnifat ikmal edilecektir.

Eski Osmanlı ordusundaki muhtelif sunûf-ı askeriyeden icabı kadarını –elbise, esliha, âlât-ı harbiye ve bayraklarıyla beraber– göstermek üzere Müze-i Askeriyece bir “Âsâkir-i Kadime-i Osmaniye Müfrezesi” teşkil kılınmıştı. Bu müfrezenin suret-i mahsusada tedarik edilen elbiseleri, icabında efrad-ı askeriyeye giydirilerek eski âlât, esliha ve bayraklarıyla mücehhez canlı bir müfreze vücuda getirilmekte ve bazı ihtifâlât ve merasim-i askeriyeye ve fevkalade surette verilen millî merasimlere iştirak ettirilmektedir.

Bu elbiseler tahta mankenler üzerine giydirilmiş bulunduğu halde, üzerlerinde etiketleriyle müze kıyafet galerilerinin boş mahallerine dağıtılmıştır.

Kâr-ı kadim muzıkamızı ihya zımında Müze-i Askeriyece bir “Mehterhâne-i Hâkânî” takımı da teşkil edilerek âlât ve elbiseleri de suret-i mahsûsada tedarik kılınmış ve icab eden meşklere yapıştırılmıştır. Mehterhâne evvelce olduğu gibi el-yevm dahi bazı millî ve askerî merasime ve müsamerelere iştirak etmekte ve muayyen vakitlerde müzede terennüm eylemektedir.

Gerek “Âsâkir-i Kadime-i Osmaniye Müfrezesi” ve gerekse “Mehterhâne-i Hâkânî” takımına ait ve müzeyne mevzû' elbiseler tasnifâtan hariç tutulmuştur.

Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni devrine müteallik olmak üzere, tasnifâtan hariç, elde edilmiş bazı mükerrer kıyafetler müzenin zemin katı nizâm-ı cedîd kısmında, münasip mevkilere taksim edilmek üzere enzâr-ı umumiyeye konmuştur.

Sultan Mahmud Han-ı Sâni zamanından beri Avrupa'dan numune suretinde askerî kisveler celb olunmuş ve bunlar mukaddemen Sultanahmet elbise anbarında, hususî bir müze denilebilecek bir

odada cem edilmişti. Bu numûne elbiseler sair suretlerle muhtelif menâbi'den tedarik edilen ecnebî kıyafetleriyle müzeye nakledilerek “Ecnebi Elbise Galerisi” vücuda gelmiştir. Her üniforma üzerinde etiketi mevcut olup bazı müstesnalardan sarf-ı nazar edildiği halde igtinâmât-ı harbiyeden bulunanları yoktur. Galerinin ihtiva eylemediği bazı fazla kalanlar, nizâm-ı cedid cenûb top galerisindeki münasip mevâki'a dağılmıştır.”³⁵⁴

Yukarıda da belirtildiği üzere rehberde Osman Gazi'den başlayıp II. Abdülhamid dönemine kadar olan kıyafetler bulunmaktadır. Osmanlı döneminde çeşitli teşkilatlarda hizmette bulunmuş olan kişilerin görevleri ve kıyafetleri hakkında bilgi verilmiştir. Rehberde eserler gruplar halinde anlatılmıştır. Kıyafetler Sermed Muhtar'ın belirttiğine göre 143 adet ahşap mankene giydirilmiştir. 31. gruba kadar olan kısım bu şekilde anlatılmış olup bundan sonrası ise devir ve teşkilat tarihi itibarıyla incelenmiştir. Bunlarla birlikte bir de milli ve askeri merasimlere katılan ve belirlenmiş vakitlerde müzede konserler veren bir "Mehterhâne-i Hâkânî" takımı yer almaktaydı. II. Mahmud zamanında Avrupa'dan numune olarak getirtilen ve Sultanahmet Anbarı'nda sergilenen kıyafetlere başkaları da eklenerek müzeye getirilmiş “Ecnebi Elbise Galerisi” oluşturulmuştur.

1. Grup'ta *Osman Gazi, Göker Alp ve Akça Koca'nın hayatları ve kıyafetleri*, 2. Grup'ta *Şâîr, Topçubaşı, Bostancı, Salma Neferi ve Acemi Oğlanı*, 3. Grup'ta *Hafif Zırhlı Topraklı Süvarisi, Hafif Zırhlı Yerli Kolu Piyadesi, Ağır Zırhlı Kapukulu Piyadesi*, 4. Grup'ta *Karakullukçu Çavuşu, Kara Kullukçu Neferi, Baş Kara Kullukçu Neferi*, 5. Grup'ta *Kapukulu Âsâkiri ve Yeniçeri Umera ve Zâbitânına Mahsus Seferî Kıyafetleri*, 6. Grup'ta *Kolluk Neferi, Saraç, Ulufe Getiren Yeniçeri, Kolluk Bayraktarı*, 7. Grup'ta *Kapukulu Âsâkiri ve Yeniçeri Umera ve Zâbitânına Mahsus Seferî Kıyafetleri*, 8. Grup'ta *Humbaracı Neferi, Haseki Ağa, Humbaracı Yüzbaşısı*, 9. Grup'ta *Yol Hasekisi, Cebhâne Karakullukçusu, Bölük Ağası, Cebhâne Çorbacısı*, 10. Grup'ta *Çıplak, Çıplak Çavuşu, Kapudan Paşa Baş Çavuşu, Kapudan Paşa, Tersane Baş Çavuşu, Galata Bahriye Çavuşu, Bahriye İçoğlan Çavuşu*, 11. Grup'ta *Çukadâr, Orta Çavuş, Sebilci, Hâs Odabaşı*, 12. Grup'ta *Karakullukçu*, 13. Grup'ta *Hafif Zırhlı Kapukulu Sipâhisi, Yerlikolu Piyadesi, Usta, Zırhlı Yerlikolu Piyadesi*, 14. Grup'ta *Baş Çavuş, Yeniçeri Ağası, Ağa Yamağı, Kol Kethüdâsı*, 15. Grup'ta *Hafif Zırhlı Kapukulu Piyadesi, Keçeli, Salma Neferi, Nöbetçi, Solak*, 16. Grup'ta *Vekâyi Efendi*,

³⁵⁴ A. Sermed Muhtar, *a.g.e.*, No: III, Mukaddime, s. 1-3 (elif-cim).

Şeyhülislam, Dersvekili, 17. Grup'ta İçağası, Yasakçı, Kethüdâ Bey, Başçukadar, 18. Grup'ta Darbhane Emini, Nişancı Efendi, Defterdâr Efendi, Defter Emini, Defterdâr Baş Çukadârı, 19. Grup'ta Kavas Baş Ağa, Tatar, Vezir Tatar Ağası, Vezir İç Oğlan Baş Çavuşu, 20. Grup'ta Çavuş Baş Kisedârı, Reis Kisedârı, Vezir Mektubcusu, Ruus Halifesi, Bâb-ı Âlî Hademesi, 21. Grup'ta Eski Saray Baltacası, Saray Hademesi, Dârüssâde Ağası, Ak Ağa, Saray Cebecisi, 22. Grup'ta Silahdâr Ağa, Dârüssâde Ağası, Sultan Mahmud Hân-ı Sâni Hazretleri, Baş Çukadâr Ağa, 23. Grup'ta Çavuş Baş Ağa, Kapucular Kethüdâsı, Sadrazam, Sadrazam Baş Şâtır Ağa, Şâtır, 24. Grup'ta Zülüflü Baltacı, Enderun-i Hümayûn İç Ağası, Saray Cücesi, Saray Müezzini, 25. Grup'ta İstanbul Kadısı, Nakibü'l-Eşraf, Rumeli Kadıaskeri, Mekke Kadısı, Kadıasker Baş Mahzarı Ağa, 26. Grup'ta Baş Falakacı, Salma Baş Çukadârı, Vezir Baş Tebdilî Ağa, Kol Oğlu Baş Çukadârı, Baş Kılavuz Ağa, 27. Grup'ta Büyük Tezkireci, Âmdî Efendi, Çavuş Baş Ağa, Bâb-ı Âlî Alay Baş Çavuşu, 28. Grup'ta Çamaşur Ağası, Haftan Ağası, Sakallı Ağası, Selam Ağası, 29. Grup'ta Böcekbaşı Ağa, Asesbaşı Ağa, Subaşı Ağa, Cellad, Mücrim, 30. Grup'ta Sultan Selim Hân-ı Sâlis Teşkilât-ı Askerisi'den Nizâm-ı Cedid Piyâde Binbaşısı, Nizâm-ı Cedid Piyâde Kol Ağası, Nizâm-ı Cedid Piyade Neferi, 31. Grup'ta Sultan Mahmud Hân-ı Sâni Teşkilât-ı Askerisi'den Sekbân-ı Cedid Piyâde Neferi, Âsâkir-i Mansûre-i Mahmudiye Binbaşısı, Âsâkir-i Mansûre-i Muhammediye Piyâde Neferi ve Âsâkir-i Mansûre-i Muhammediye Neferi'nin görevleri ve kıyafetleri hakkında bilgi verilmektedir. Daha sonra Osmanlı ordusunda yapılması gereken yenileşme hareketlerine Yeni Teşkilât-ı Askeriye başlığı altında kısaca değinilmekte ve bu konuda girşimlerde bulunan padişahlar kronolojik olarak verilerek yaptıkları yenilikler anlatılmaktadır. Devamında ise Sultan Selim Hân-ı Sâlis Devri Teşkilât-ı Askeriyesi kısmında Nizâm-ı Cedid (1222 hicrî) ve Nizâm-ı Cedid Kıyafetleri Sultan Mahmud Hân-ı Sâni Devri Teşkilât-ı Askeriyesi iki kısma ayrılarak birinci devirde Sekbân-ı Cedid (1223 hicrî) ve Eşkinici Asâkiri (1241 hicrî), ikinci devirde ise Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye (1241 hicrî), İlk Teşkilât (1231 hicri) ve Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyenin İlk Kıyafetleri anlatılmaktadır.

32-33. Grup'ta Sultan Mahmud Hân-ı Sâni Devri Askeri Kıyafetleri başlığı altında Piyade, Süvari, Topcular, Humbaracılar, Lağımıcılar, Mekâtib-i Askeriye, Redif Teşkilatı, Setre ve Pantolonun Kabülünden Sonra Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Kıyafetleri, Umum-i Umerâ ve Zâbitân, Mekteb-i Harbiye Talebesi ve Çocuk Zâbitân hakkında bilgi verilmektedir. 34-35. Grup'ta Sultan Abdülmecid Hân Devri Askerî

Kıyafetleri başlığı altında *1259 Senesi Tensikât-ı Askeriyesi, Ordu Cüzütâmları, Merâtib-i Askeriye, Mekâtib-i Askeriye, Kumandan Heyeti, Fabrikalar, Zabtiye Asâkiri, Kuvâyi-i Umumiye* ve *Sultan Abdülmecid Hân Devri Kıyafet-i Askerisi* konuları anlatılmaktadır. 36-37.Grup'ta *Sultan Aziz Hân Devri Askeri Kıyafetleri* başlığı altında *1267 Senesi Tensikât-ı Askeriyesi* ve *Sultan Abdülaziz Hân Devri Kıyâfet-i Askerîst* anlatılmaktadır. 38. Grup'ta *Sultan Mahmud-i Sâni, Abdülmecid, Abdülaziz ve Abdülhamîd-i Sâni Devirlerine Ait Askeri Kabut, Şinel, Avniye ve Yağmurluklar Vesâire*; 39-40. Grup'ta *Sultan Abdülhamid Hân-i Sâni Devri Kıyafet-i Askeriyesi*, 41-42. Grup'ta *Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni Devri Kıyafet-i Askeriyesi*; 43-44. Grup'ta *Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni Devri Kıyafet-i Askeriyesi*; 45-46.Grup'ta *Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni Devri Ricâl ve Erkân-ı Askeriyesinden Bazılarına Ait Hususi Üniformalar* başlığı yer almakta olup bu kısımlarda herhangi bir açıklama yapılmamaktadır. 47. Grup'ta *Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni'nin Bizzat Zatına Ait Üniforma ile Zamanındaki Bazı Meşâhir-i Askeriyeye Müteallik Üniformalar* başlığı altında *1296 Senesi Tensikât-ı Askeriyesi, Nizâmiye Teşkilatı, Redif Teşkilatı, Topçu, Kitât-ı Sâire, Fabrika-i Hümayûnlar, Kıyafet-i Askeriye, Süvari, Topcu ve Büyük Üniforma* konuları anlatılmaktadır.

Rehberin son kısmı *Devr-i Meşrutiyet* başlığını taşımaktadır. Bu kısımda *1325 Senesi Tensikât-ı Askeriyesi, Birinci Mıntika Müfettişliği, İkinci Müfettişlik, Üçüncü Mıntika Müfettişliği, Dördüncü Mıntika Müfettişliği, Yeni Ahez Asker Teşkilâtı, Devr-i Meşrutiyet Kıyafet-i Askeriyesi, Erkân, Umerâ, Zâbitân Elbisesi, Mekâtib-i Askeriye Elbisesi* ve *Efrâd-ı Askeriye Elbisesi* konuları anlatılmaktadır.

Rehberde eski Osmanlı askeri kıyafetlerini gösteren 24 tane görsel malzeme ve müzede seğilenmekte olan eserlerin Aya İrini içerisindeki grupların yerlerini gösteren 1 plan yer almaktadır.

Bu kitap sadece bir müze rehberi olmayıp Osmanlı askeri ve müzecilik tarihi hakkında da bilgi vermektedir. Birinci cild müzecilik, siyasi ve askeri tarih açısından bilgi vermektedir. İkinci ciltte Osmanlı ordusunun yapısı, silahları ve kullandıkları aletler anlatılmaktadır. Üçüncü cilt ise askeri kıyafetlere ayrılmıştır. Bu kitap bir müze rehberini aşan bir içeriğe sahiptir.

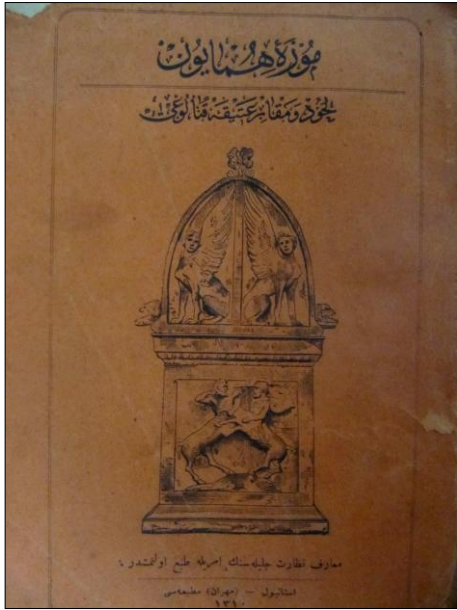
Sonuç

19. yüzyılın sonlarına doğru Müze-i Hümayûn, Askeri Müze ve Bahriye Müzesi'nin kurulması ile birlikte müze katalogları ve rehberleri hazırlanmıştır. Özellikle Müze-i Hümayûn'un katalogları Fransız ve Alman araştırmacılara hazırlanmıştır. Eski medeniyetlere ait eserlerin incelenmesi için henüz yetişmiş yerli araştırmacı olmaması sebebiyle bu konularda Avrupa'dan gelen uzmanlardan yararlanılmıştır. Osmanlının imparatorluk sınırları içerisinde bulunan ve önceki medeniyetlere ait olan eserleri arkeolojik kazılarla ortaya çıkarması ve *Müze-i Hümayûn* yani *İmparatorluk Müzesi* altında sergilemesi sahip olduğu topraklardaki egemenlik iddiasını güçlendirmektedir.

Bahriye Müzesi Kataloğu ve *Askeri Müze Rehberi* ise yerli yazarlar tarafından hazırlanmıştır. Bu kitaplar sadece katalog ve rehber olmayıp Osmanlı askeri ve denizcilik tarihi hakkında da önemli bilgiler vermektedirler. Askeri müzelerin kurulması, katalog rehberlerinin hazırlanmasında özellikle gençlere eski kahramanlıklarımızı göstererek tarih ve vatana karşı vazife bilinci oluşturulması amaçlanmıştır. İnsanların tarihi ve milli duygularının gelişimine katkı sağlayan kurumlar olarak düşünülmüştür.

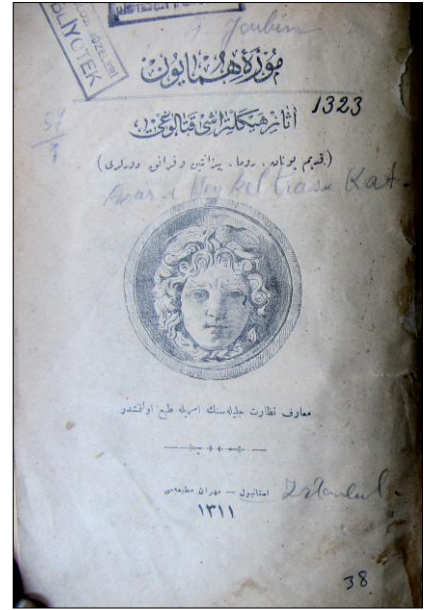
Müzecilik alanında yapılan yayın çalışmaları aynı zaman müzecilik düşüncesinin kurumsallaşmasının en önemli göstergesi olmaktadır. Ülkemizde gerek Müze-i Hümayûn olsun gerekse diğer askeri müzeler olsun ilk müzecilik girişimlerinde devamlılık sağlayamamışlardır. Mekânsal değişimler yanında zaman içerisinde her biri çok farklı isimlerle varlığını devam ettirmeye çalışmışlardır. Müzelerin yayınları işte bu noktada önemli bir aşamayı temsil etmektedir. Çünkü bu çalışmalar müzeciliğin kurumsal yapılanmasındaki oturmuşluğunun bir çeşit göstergesi olmuştur.

Müze katalogları ve rehberlerinin kapak fotoğrafları.

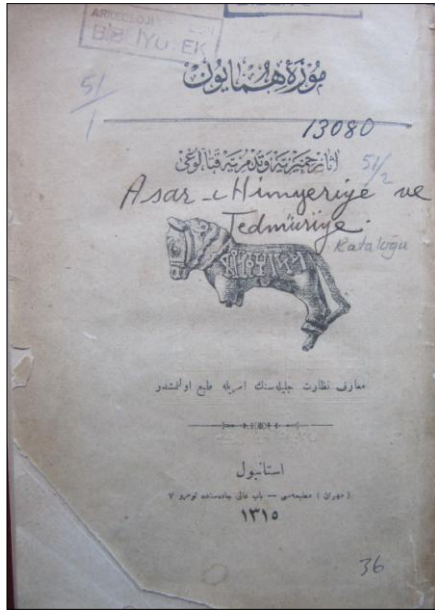
Fot. 2.2.6.1.1.

a

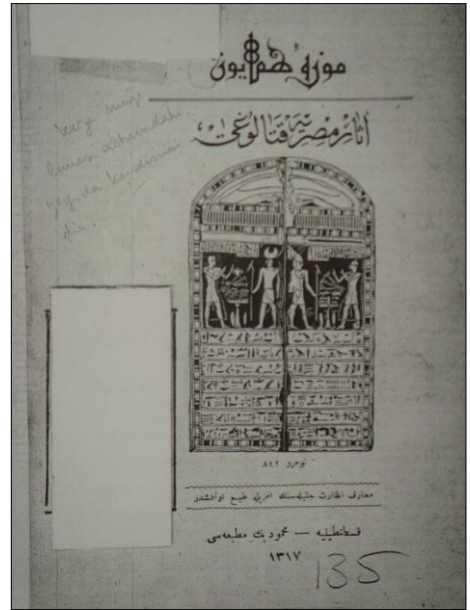
Fot.2.2.6.1.2.

b

Fot. 2.2.6.1.3.

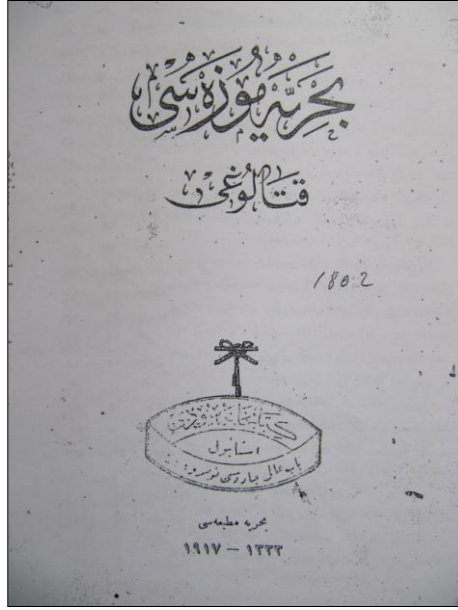
c

Fot. 2.2.6.1.4.

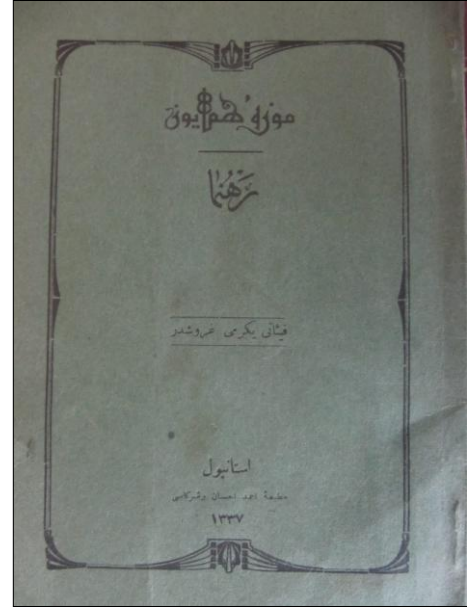
d

- a) Andre Joubin, *Müze-i Hümayûn Lühûd ve Mekâbir-i Atika Kataloğu*. b) Andre Joubin, *Âsâr-ı Heykeltraşi Kataloğu* (*Kadim Yunan, Roma, Bizantin ve Frank Devirleri*). c) Johannes Heinrich Mordtmann, *Âsâr-ı Himyeriye ve Tedmüriye Kataloğu*. d) Scheil, *Âsâr-ı Mısrıye Kataloğu*.

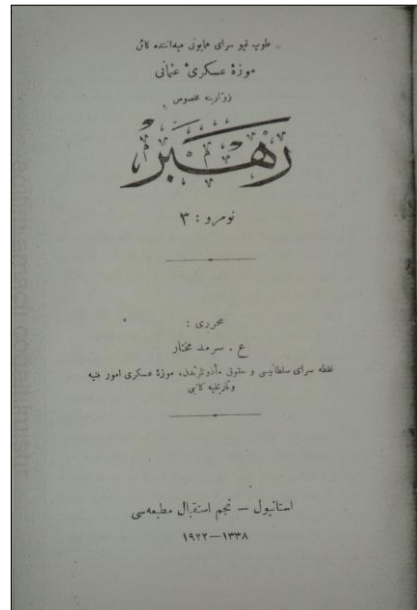
Fot. 2.2.6.2.1.

a

Fot. 2.2.6.2.2.

b

Fot. 2.2.6.2.3.

c

a) Ali Sami, *Bahriye Müzesi Kataloğu*. b) Vahid, *Müze-i Hümayûn Rehniüma*. c) A. Sermed Muhtar, *Topkapı Sarayı Hümayûnu'nda Kâin Müze-i Askerî-i Osmanî Züvvarına Mahsus Rehber*.

2.2.7. Epigrafi

Cumhuriyet öncesi yayınlanan sanat tarihi metinlerinden diğere bir grup 1910'lu yıllardan itibaren yayınlanmaya başlayan epigrafi (yazıt-kitabe bilimi) çalışmalarıdır. Epigrafi ayrıca Halil Edhem sayesinde kendisine konu olan kitabelerin nasıl kayıt altına alınacağı hakkında yöntem ortaya koyan tek alandır.³⁵⁵ *İlm-i mahkûkât* veya *ilm-i kitâbât* olarak isimlendirilen epigrafi alanında eser veren kişiler arasında Halil Edhem [1861-1938], Ali Emiri [1857-1924] ve Hüseyin Hilmi yer almaktadır. Halil Edhem'in kitabe çalışmaları önce *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda makale olarak yayınlanmıştır. Bu makalelerin bir kısmı daha sonra kitapçık halinde tekrar basılmıştır.³⁵⁶ Kitabe çalışmalarının öneminin kavranması ve tarih yazımında onların *vesâik-i mahkûka* (hakk olunmuş-oyulmuş vesikalar) / *vesâik-i mektûbe* (yazılmış vesikalar) olarak katkı sağlaması bu türden eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Günümüz sanat tarihi araştırmalarında kitabeler üzerine yapılan çalışmaların oranı oldukça fazladır.³⁵⁷ Ülkemizde kitabe çalışmalarının bilimsel tarzda ele alınmasını gündeme getiren ve bunun nasıl yapılacağını ortaya koyan ilk kişi Halil Edhem olmuştur. Ayrıca dönemsel ve bölgesel kitabe çalışmalarına da öncülük etmiştir. Arapça epigrafi biliminin kurucularından İsviçreli Max van Berchem ile birlikte Anadolu'daki Arapça kitabelerle ilgili çalışması da bulunmaktadır.³⁵⁸

Cumhuriyet sonrası Maarif Vekâleti'nin Mübârek Gâlib, Mehmet Behçet, İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Rıdvan Nâfiz'e ait yayınladığı kitaplar kitabe çalışmalarını bir adım ileriye taşımış ve bu alana önemli katkı sağlamıştır. Şehir tarihi olarak da değerlendirebileceğimiz bu eserlerde kitabelere yer verilmiştir. *Anadolu Türk Âsâr-ı Mahkûkâtı Tettebbüâtı*, *Anadolu Türk Tarihi Vesikaları* ve *Anadolu Türk Tarih-i Tekikâtı* şeklinde isimlendirilen bu çalışmalardaki yönlendirici düşüncenin Anadolu'daki Türk varlığının derinliğini ve bu coğrafyanın Türk yurdu olduğunu

³⁵⁵ Halil Edhem, *Kitabeler Nasıl Kayıt ve Zabıt Olunmalıdır*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1327, 14 s.

³⁵⁶ Halil Edhem'in *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda yayınlanan makaleleri için bkz. Abdülkadir Özcan, "Tarih-i Osmanî Encümeni. Kuruluşu, Teşkilatı ve Faaliyetleri", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'na Önsöz ve Fihrist*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, s. 1-29.

³⁵⁷ Kitabe çalışmaları hakkında hazırlanmış bir literatür için bkz. Kemal Özkurt, Abdülhamit Tüfekçioğlu, "Türk İslam Sanatında Kitabeler", *TALİD*, 2009, c. VII, sy. 14, s. 275-295.

³⁵⁸ Sivas, Divriği ve Tokat'ta bulunan kitabeler hakkında Fransızca olarak yayınlanmıştır, bkz. Max van Berchem, Halil Edhem, *Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum-Asie Mineure (Sivas-Divriği-Tokkah)*, Le Caire, 1910. Bu kitabın tıpkı baskısı için bkz. Max van Berchem, Halil Edhem, "Matériaux Pour un Corpus", *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası*, haz. Yılmaz Önge, İbrahim Ateş, Sadi Bayram, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1978, s. 243-272.

vesika-i mahkûka ile tebyin ve teyid etme gayretine sahip olduğunu görmekteyiz.³⁵⁹ Epigrafi alanında yayınlanan eserler kronolojik olarak şunlardır:

Halil Edhem, *Kitabeler Nasıl Kayd u Zabt Olunmalıdır*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, R. 1327/1911-1912.

Bu eser Halil Edhem Bey'in daha önce Târih-i Encümenî Mecmuası'nda yayınlamış olduğu makalenin kitapçık şeklinde neşredilmiş halidir.³⁶⁰ Konu hakkında iç kapakta *Tarih-i Encümenî Mecmuası'nın 1 Teşrin-i evvel 1327 tarihli olan 10. cüzünden müstahredir* ifadesi yer almaktadır.

Kitap konu olarak iki kısma ayrılmaktadır. Birinci kısımda epigrafi ilmi (ilm-i mahkûkât, ilm-i kitâbât), kitabelerin içerdikleri bilgilerle tarihî birer belge olma özelliği, kitabe çalışmalarının 19. y.y.da Yunanca, Latince ve Hımyeri yazıtları hakkında korpusların hazırlanmasıyla başlaması, İslam âleminde yer alan kitabelere gerekli ilginin gösterilmediği ve İslam coğrafyasında bulunan Arabî, Farişî ve Türkî kitabeler hakkında misyonerlerin, Rusların, Fransızların ve İngilizlerin yaptıkları çalışmalar anlatılmıştır. Devamında İsviçreli müsteşrik Mösyö Van Berchem'in [1863-1921] kitabelerle ilgili çalışmalara öncülük etmesi, memleketimizin farklı bölgelerinde bulunan kitabelerin derlenerek heyete gönderilmesi ve bunların daha sonra yayınlanması ile ilgili çalışmalar, kitabelerin bulunduğu yerler ve şekilleri, menkule ve gayrimenkule olarak ikiye ayrılması, hangi lisanların ve yazı nevilerinin kullanıldığı ile ilgili bilgiler verilmiştir.

İkinci kısımda ise kitabelerin nasıl inceleneceği anlatılmıştır. Kitabelerin istinsah, estampaj veya fotoğraf yöntemiyle kayıt altına alınması, kitabe yazılarının başlarına rakam koyarak satır satır istinsah edilmesi, ölçülerinin alınması, okunamayan

³⁵⁹ Mübârek Gâlib, *Anadolu Türk Âsâr-ı Mahkûkâtı Tettebbüâtına Esas Ankara, Birinci Kısım: Kabristanlar-Mescidler-Camiler*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341, 54+41 s.; *İkinci Kısım: Kitabeler*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928, 66+12 s.; Mehmet Behçet, *Anadolu Türk Âsâr-ı Mahkûkâtı Tettebbüâtına Esas Kastamonu*, Ankara: Maarif Vekaleti Hars Dairesi, 1341, 165 s.; İsmail Hakkı, *Anadolu Türk Târîhi Vesikalarından Tokad, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilayet Kaza ve Nahiye Merkezlerindeki Kitabeler*, İstanbul: Milli Matbaa, 1345-1927, 160 s.; İsmail Hakkı, *Anadolu Türk Târîhi Vesikalarından İkinci Kitap Kitabeler Afyonkarahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, İsaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey ve Eğridir'deki Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1929, 289+74 s.; Rıdvan Nâfiz-İsmail Hakkı, *Anadolu Türk Târîhi Tetkikâtından Sivas Şehri (Malazgird Muharebesine kadar Kapadokya Tarihine Umumi Bir Nazar-Sivas Şehri ve Kalesi-Malazgird Muharebesinden Sonra Sivas'da Tesis İden Hükümdarlıklar-Sivas Âbide ve Kitabeleri)*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1946-1928, 186 s.

³⁶⁰ Halil Edhem, "Kitabeler Nasıl Kayd ve Zabt Olunmalıdır", *Târih-i Osmânî Encümeni*, Cüz: 15, 1 Teşrin-i Evvel 1327, s. 626-639; Halil Edhem, *Kitabeler Nasıl Kayd u Zabt Olunmalıdır*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1327, 14 s. Bu kitapçık günümüz alfabesine aktarılarak yeniden yayınlanmıştır, bkz. Halil Edhem, *Kitabeler Nasıl Kayd ve Zablunmalıdır*, Ankara: Ankara Halkevi Tarih ve Müze Şubesi Yayınları, 1940, 22 s.

yerlerin, ayet ve hadislerin, imla ve terkip hataları olan yerlerin nasıl kaydedileceği, estampajların nasıl yapılacağı ve muhafaza edileceği hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Daha sonra eşyalar üzerinde bulunan, kabartmaları az ve yazıları küçük olan kitabelerin estampajlarının nasıl alınacağı, kitabelerin nasıl fotoğraflanması gerektiği, kitabesi alınan binanın pusula ile yönünün belirlenmesi, yapının ölçülerinin alınması ve çizimlerinin yapılmasıyla ilgili konulardan bahsedilmiştir. Kitapçıkta, kitabelerde kullanılan yazı çeşitlerini gösteren beş tane şekil vardır.

Bu kitapçık kitabe çalışmaları için bir rehber özelliği taşımakla beraber sanat tarihi alanında yöntem üzerine yapılan ilk eserlerdendir. Hem Batı’da ve bizde kitabe çalışmalarının tarihçesini vermekte hem de kitabelerin nasıl kayıt altına alınacağını ayrıntılı bir biçimde tarif etmektedir.

Halil Edhem, *Sivas Sultanı Kadı Burhâneddin Nâmına Kayseri’de Bir Kitâbe*, Kostantiniyye: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, R. 1928/1912-1913.

Bu eser de Halil Edhem Bey’in daha önce Tarih-i Encümenî Mecmuası’nda yayınlamış olduğu makalenin kitapçık şeklinde neşredilmiş halidir.³⁶¹ İç kapakta *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası’nın 1328 ve 16 numaralı cüzünden müstahrecedir* ifadesi yer almaktadır. Halil Edhem, Kadı Burhâneddin ve dönemine ait kitabeler hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Anadolu’da sekizinci asr-ı hicrî evâhirine doğru ilân-ı istiklâle fırsat bulup Sivas ile Niğde arasındaki memâliki, yani Ben-i Eretnâ devleti ülkesinin kısm-ı a‘zamını zîr-i idaresine alan ve kendisine “sultan” ünvanını dahi veren Kadı Burhaneddin Ahmed’in Osmanlılar ile hayli muhârebâtta bulunduğunu tarihler haber veriyorlar. Ancak mûmâ ileyh namına şimdiye kadar malum olan kitabeler pek mahdud olduğundan müverrihlerin mesrûdâtını teftiş etmek müşkildir. İlk defa olarak Sivas’ta Fransa konsolosu Mösyö Grenar tarafından Sivasca “Burhaneddin Gâzi Mezarlığı” tesmiye olunan mahaldeki birkaç noksan kabir kitabeleri neşrolunmuş idi. Bunlardan biri Burhaneddin’in 850’de vefat eden kızına ait olup kitabesinde “Habibe bint es-sa‘îd eş-şehîd Sultan Burhaneddin” ibaresi görülüyor. Kitabe-i mezkureden başka bir de burada neşretmek istediğimiz atideki kitabede mûmâ ileyh’in ismine tesadüf edebildik. Maamâ fih Burhaneddin’in

³⁶¹ Halil Edhem, “Sivas Sultanı Kadı Burhaneddin Namına Kayseri’de Bir Kitabe”, *Tarih-i Osmanî Encümeni*, Cüz: 16, 1 Teşrîn-i Evvel 1328, s. 1017-1023; Halil Edhem, *Sivas Sultanı Kadı Burhâneddin Nâmına Kayseri’de Bir Kitâbe*, Kostantiniyye: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1328, 8 s.

el-ân bazı inşââtı baki olmak ihtimali bulunduğundan bu cihetin taharrisini erbâb-ı meraka tavsiye ederiz.”³⁶²

Halil Edhem’in yukarıda belirttiği gibi Kadı Burhâneddin (ö. 800/1398) dönemi hakkında katkı sağlayacak belge niteliğindeki kitabelerin günümüze çok fazla sayıda ulaşmamış olması o döneme ait araştırma yapmak isteyenler için bir sorun teşkil etmektedir. Bundan dolayı yazar o dönem araştırmaları için önemli olduğunu düşündüğü bir kitabeyi yayınlamaktadır. Halil Edhem bu kitabeden Sâbık Kayseri Livâsı meclis idâre başkâtibi Nazif Efendi’nin göstermesi ile 1322/1904-5 senesinde haberdar olduğunu söylemektedir.³⁶³

Konu edilen kitâbe Kayseri’de Kapan Hanı da denilen Pamuk Hanı civarında bulunan bir çeşmeye aittir. Kitabenin içeriğinden çeşmenin Sultan Burhaneddin’in saltanatı zamanında Emir Muzafferredin Şeyh Muîd tarafından hicri 792’de inşa edildiği anlaşılmaktadır. Arapça ve üç satır olan bu kitabenin metni burada verilmektedir. Bu çalışma da ayrıca Sultan Burhaneddin’in hayatı, saltanatı hakkında bilgi verilmekte ve farklı dillerdeki kaynaklar ile beraber bu çeşmenin kitabesi de döneme ışık tutan bir belge olarak değerlendirilmektedir.

Halil Edhem, *Karamanoğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûka*, Kostantiniyye: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, R. 1328/1912-1913.

Bu eser de Halil Edhem Bey’in daha önce Tarih-i Encümenî Mecmuası’nda tefrika ettiği makalenin kitapçık halinde neşredilmiş halidir.³⁶⁴ Kapakta *Tarih-i Encümeni Mecmuası’nın 1327 senesinden 11’inci ve 12’inci ve 1328 senesinden 13’üncü ve 14’üncü cüzlerinden müstahreaddir* ifadesi yer almaktadır. Halil Edhem Bey Karamanoğulları hakkında ciddi bir tarih çalışması yapılmamış olmasını bir eksiklik olarak görmekte ve konu hakkında şunları söylemektedir:

³⁶² Halil Edhem, *a.g.e.*, s. 2.

³⁶³ Halil Edhem, *a.g.e.*, s. 2.

³⁶⁴ Halil Edhem, “Karaman Oğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûka”, *Tarih-i Osmanî Encümeni*, Cüz: 11, Kânun-i Evvel 1327, s. 697-712; Halil Edhem, “Karaman Oğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûka”, *Tarih-i Osmanî Encümeni*, Cüz: 12, 1 Şubat 1327, s. 741-760; Halil Edhem, “Karaman Oğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûka”, *Tarih-i Osmanî Encümeni*, Cüz: 13, 1 Nisan 1327, s. 821-836; Halil Edhem, “Karaman Oğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûka”, *Tarih-i Osmanî Encümeni*, Cüz: 14, 1 Haziran 1327, s. 873-881; Halil Edhem, *Karaman Oğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûka*, Kostantiniyye: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1328, 60 s.

“Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin ilk devresinden itibaren devlet-i müşârûn ilayhâ ile münasebât-ı mütevâliyede bulunan ve hânedân-ı âl-i Osman ile karâbet ve sıhriyyet dahi peydâ eden Karamanoğullarına dair elimizde şâyân-ı itimad bir tarih mevcut olmadığı gibi bugüne kadar müteferrik bir surette gerek lisanımızda gerek elsinde-i ecnibiyede bu aile hakkında yazılan şeyler devlet-i Karamaniye tarihini zalâm-i mechuliyetten tamamıyla kurtaramıyor. Yegane mehazler İbn Bîbî ve Neşrî ve Âşık Paşa ve İdris ve Hoca Sadeddin ve Cenâbî tarihleriyle Müneccimbaşî'nin *Câmiü'd-Düvel* ve *Sehâyifü'l-Ahbar*'ı ve Katip Çelebi'nin *Cihannümâ*'sıyla *Takvimü't-Tevârih*'i ve bazı Arab müerrihleri olup tekmil, diğer müellifler bunlardan iktibas etmişlerdir. Gerçi ahiren neşrolunan meskûkât kataloglarında sikkeleri vasıtasıyla Karamanoğullarına ait bazı noktalar tenvir edilmiş ise de iki yüz otuz seneden ziyade devam eden bir devlet için bu da kafi görülüyor. Müneccimbaşî'nin *Câmiü'd-Düvel*'de ala tariki'l-ihisar Arapçaya bi't-tercüme derc eylediği Şikârî'nin *Karaman Tarihinden* her nasılsa şu son zamanlarda bir nüshası bulunarak Karamanoğulları'na dair şimdiye kadar bilinmeyen ve ekseriya tarihlerimizin haberlerine mâkus olan bazı malumatı muhtevi olduğu anlaşılmıştır. Mamafih bâlâda isimleri muharrer müerrihînin zaten yekdiğerine mübâyin olan mazbutâtına tarih-i senelerini vermeyen Şikârî'nin rivayâtı dahi munzam olunca *Karamanoğlu Tarihi* içinden çıkılmayacak derecede müşevveş bir hale giriyor.”³⁶⁵

Halil Edhem gelecekte Karamanoğulları üzerine çalışma isteyenlere yardımcı olacağını düşündüğü için bu çalışmayı kaleme almıştır. Kitap Karamanoğulları tarihini anlatan bir eserden ziyade mevcut kitabelerden hareketle devlet silsilesini kronolojik olarak ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Kitabeleri Karamanoğulları devletinin hüküm sürdüğü yerlere yaptığı gezilerden ve daha önce yayınlanmış olan eserlerden derlemiştir. Yazar bu konu hakkında şunları söylemektedir:

“Binâenaleyh devlet-i Karamaniye hükümdârânının kendi zamanlarında taşlara hakk ettirdikleri tarih kitabelerinde ve belki eski ferâmîn ile vakıfnamelerinde bir çâre-i necât taharri etmek lazım gelir. İşte bu esasa müsteniden Karaman memâlikine icra eylediğim seyahatlerde daima bu ciheti nazar-ı dikkate alarak mümkün olduğu kadar Karamanoğullarına ait kitabeleri zabt etmiş ve bizzat gidemediğim mahallerden dahi bazı erbâb-ı maârifin himmetiyle bu gibi vesâiki celb ve başkaları tarafından evvelce neşrolunanları da cem' etmiş idim. Şimdiye kadar bu yolda toplanan kitabelerin muteviyatı bir Karaman tarihi meydana çıkarmağa daha katiiyen kafi olmadığı gibi ve zaten maksadımız da burada böyle bir tarih yazmak olmayıp belki silsile-i Karamaniyân hakkında karanlık bazı nukâtın tenvirine hizmet ve bu vesile ile ileride bir Karaman tarihi

³⁶⁵ Halil Edhem, *a.g.e.*, s. 1-2.

tahririne bezl-i himmet edecek olanlara bir esas teşkil eder ümidiyle vesâik-i mezkûre bir vech-i âtî seneleri sırasıyla ve bazı izâhât-ı muhtasara ilavesiye derc edilmiştir.³⁶⁶

Kitapta Karamanoğulları hükümdarları kronolojik olarak verilmekte ve onların devirlerine ait olduğu tespit edilmiş olan kitabe örnekleri yer almaktadır. Kitabelerin bazıları Halil Edhem'e dostları tarafından bildirilmiş olup bu kişiler yeri geldikçe belirtilmektedir. Burada anlatılan kitabeler şunlardır: *Kerimeddin Karaman b. Nûre (Kitabe 1)* dönemine ait Ermenak kazasına bağlı Balkasun köyündeki Karamanoğlu Türbesi'nin kapısı üzerinde bulunan kitabe, *Mahmud Bey b. Karaman (Kitabe 2-sene 702)* dönemine ait Ermenak'ta Mahmud ve Halil Beyler'in inşa ettirdikleri Câmî-i Kebir'in iç kapısı üzerindeki kitâbe, *Burhaneddin Musa b. Mahmud (Kitabe 3-sene 740)* dönemine ait Ermenak'ta Tul Medrese'nin kapısı üzerindeki kitabe³⁶⁷, *Fahreddin Ahmed b. İbrahim b. Mahmud (Kitabe 4-sene 750)* dönemine ait mezar kitabesi, *Şemseddin Bey b. İbrahim b. Mahmud (Kitabe 5-sene 753)* dönemine ait mezar kitabesi, *Bozdoğan Ağa (Kitabe 6-sene? 757)* dönemine ait Larendede Kalesi'nde yıkık bir mescide ait kitabe, *el-Emir el-Hâc Beyler (Kitabe 7-sene 759)* dönemine ait Larendede Hacı Beyler veya Nizâm Cami olarak bilinen caminin kapısında bulunan kitabe, *Alaeddin Halil b. Mahmud ve Oğlu Seyfeddin Süleyman (Kitabe 8-sene 772)* dönemine ait Larendede vâlide-i muhtereme-i hazret-i Mevlânâ'nın medfun bulunduğu rivayet edilen zaviyenin kapısı üzerindeki kitabe, *Alaeddin Halil b. Mahmud (Kitabe 9-sene 783)* dönemine ait Larendede Hatuniye Medresesi kapısı üzerinde bulunan kitabe, *(Alaeddin b. Alaeddin Halil)* dönemine ait herhangi bir kitabe elde edilememiştir, *İkinci Mehmed b. Alaeddin (Kitabe 10-sene 812)* dönemine ait Niğde'de Ak Medrese'nin kapısı üzerindeki kitabe, *(Kitabe 11-sene 812)* Konya'da Hacı Hasan Camii'nin mihrabı duvarındaki kitabe, *(Kitabe 12-sene 821)* Konya'da Ebî İshâk Kazrunî Zaviyesi'nin kapısı üzerindeki kitabe ve *(Kitabe 13-sene 824)* Konya'da Dârülhüffâz'ın kapısı üzerindeki kitabe ve *(Kitabe 14-sene 827)* Konya'da Hatiboğlu Camii'nin kapısı üzerindeki kitabe, *Ali b. Alaeddin (Kitabe 15-sene 812)* dönemine ait Niğde'de Ak Medrese vakfından olan hamamın kapısı üzerindeki kitabe, *(Kitabe 16-sene 816)* Niğde'de Şah Mescidi'nin kapısı üzerindeki kitabe ve *(Kitabe 17-sene 824)* Niğde'de Eskiciler Çeşmesi'nin duvarında bulunan kitabe, *Derhuvend Hatun bint-i Bedreddin*

³⁶⁶ Halil Edhem, *a.g.e.*, s. 2.

³⁶⁷ 1, 2 ve 3 numaralı kitabelerin estampaları Ermenak kazası kaymakamı İsfendiyarzâde Mustafa Fevzi Bey tarafından Halil Edhem'e gönderilmiştir. Halil Edhem *a.g.e.*, s. 3.

(*Kitabe 18-sene 813*) dönemine ait Larende’de Emir Musa Medresesi içindeki türbede bulunan mezar taşı kitabesi, *İbrahim b. Mehmed (Kitabe 19-sene 827)* dönemine ait Konya yakınlarında bulunan Meram Hamamı’nın kapısı üzerindeki kitabe, (*Kitabe 20-sene 827*) Niğde’de Kubbe Mescidi’nin kapısı üzerinde bulunan kitabe, (*Kitabe 21-sene 835*) Konya’da Turgut oğlu Pir Hüseyin Bey Türbesi’nin kapısı üzerindeki kitabe, (*Kitabe 22-sene 836*) Larende’de İbrahim Bey’in inşa ettirdiği İmaret Medresesi’nin kapısı üzerindeki kitabe, (*Kitabe 23-sene 836*) Larende’de İmaret Medresesi içerisinde eyvanın iki yanında bulunan kapı üzerindeki vakfiye kitabesi, (*Kitabe 24-sene 854*) Anamur kazası merkezi olan Çorak karyesi civarında Mamuriye Kalesi duvarındaki kitabe, (*Kitabe 25-sene 856*) Niğde’de Hanım Camii’nin bahçesi kapısındaki kitabe, (*Kitabe 26-sene 858*) Niğde’de İyas Ağa Mescidi’nin kapısı üzerindeki kitabe ve (*Kitabe 27-sene 868*) Larende’de İmaret Medresesi bitişiğindeki türbede bulunan İbrahim Bey’in mezar taşı kitabesi, *Alaeddin b. İbrahim (Kitabe 28-sene 870)* dönemine ait Larende’de İmaret Medresesi bitişiğindeki türbede bulunan İbrahim Beyzâde Alâaddin Bey’in mezar taşı kitabesi, *Pir Ahmed (Kitabe 29-sene 870)* dönemine ait Kayseri’de İç Kale’nin kuzey tarafındaki kapı üzerinde bulunan kitabe, *Pir Ahmed ve Kâsım-(Kitabe 30-sene 874)* dönemine ait Niğde’de Sungur Bey Camii’nin çarşı içindeki kapısı üzerinde bulunan kitabe, *Kâsım b. İbrahim (Kitabe 31-sene 888)* dönemine ait Larende’de İmaret Medresesi bitişiğindeki türbede medfun bulunan Kâsım Bey’in mezar kitabesi, *İshak Bey (sikke-sene 880)* dönemine ait gümüş sikke, *Karaman b. Mehmed (Kitabe 32-sene 876)* dönemine ait Edirne’de Dârülhadis Medresesi bahçesinde bulunan mezar kitabeleri, *Halime bint-i Ahmed (Kitabe 33-sene 914)* dönemine ait Larende’de Emir Musa Medresesi’ndeki türbede bulunan bir kabir kitabesi.

Kitapta Karamanoğulları dönemine ait türbe, cami, kabir, mescid, zaviye, hamam, çeşme, medrese, kale vb. mimari yapılardan derlenmiş 33 kitabe (biri vakfiye kitabesi) ile 1 sikkeye yer verilmiştir. Kitabeler kronolojik olarak sıralanarak buldukları yerler, metinleri ve ait olduğu dönemin hükümdarı hakkında bilgiler verilmiştir. Halil Edhem Bey derlediği bu mahkûk vesikalardan hareketle hazırladığı Karamanoğullarının silsilesini gösteren bir şemayı çalışmasının sonuna eklemiştir. Eserde görsel malzemeye yer verilmemiştir.

Halil Edhem, *Hersek Oğlu Ahmed Paşa'nın Esaretine Dâir Kahire'de Bir Kitabe*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, R. 1330/1914-1915.

Bu eser Halil Edhem Bey'in daha önce Tarih-i Encümenî Mecmuası'nda iki makale şeklinde yayınlamış olduğu bir konunun kitapçık halinde neşredilmesidir.³⁶⁸ Kitapta II. Mehmed, II. Beyazıd ve I. Selim zamanlarında Osmanlı'nın çeşitli kademelerinde önemli görevler yapmış olan vezîriâzam Hersek Oğlu Ahmed Paşa (ö. 1517)'nin Mısır seferinde esir düşmesi hakkında Kahire'de bulunan Arapça bir kitabe konu edilmektedir.³⁶⁹ Yazar çalışma hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Sultan Selim Han-ı Evvelin Kahire'yi fethinden mukaddemki zamana ait olmak üzere şehr-i mezkürde mevcut mebânî üzerindeki kitabeler meyanında doğrudan doğruya tarih-i Osmanîye cihet-i taalluku olanlar pek enderdir. İsviçreli müsteşrik Van Berchem korpus halinde neşrettiği Kahire Kitabeleri mecmuasında 364 numaro tahtında Hersek Oğlu Ahmed Paşa'nın Mısır'daki esaretini müş'ir Arapça bir kitabeyi kaydetmiştir ki vakıa-i mezküreden başka o zamanlar Mısırlıların Osmanlılar hakkında beslemekte oldukları efkârı dahi ifade etmekte olmasına binâen ayrıca bir ehemmiyeti haiz bulunduğundan buraya Türkçe tercümesiyle beraber dercini ve bu vesile ile Sultan Bayezid Han-ı Sâninin Mısır muhârebâtı hakkında bazı izâhât-ı tarihiye i'tâsını ve nihayetine paşa-yı müşarün ileyhın bir de tercüme-i halinin ilavesine münasip gördük.”³⁷⁰

Hersek Oğlu Ahmed Paşa Mısır üzerine yapılan seferlerde iki kere esir düşmüştür. Memlûklüler zaferlerini anlatmak için yaptırdıkları kitabede kumandan olan Ahmed Paşa'nın esaretine de değinmektedirler. Bu kitabe yazarın da belirttiği gibi daha önce Van Berchem tarafından *Kahire Kitabeleri* hakkında hazırladığı korpustada yayınlanmıştır. Halil Edhem ihtiva ettiği bilgilerin önemi ve Mısırlıların Osmanlıya bakışını göstermesi sebebiyle kitabe metnini Türkçesiyle birlikte çalışmasında vermektedir. Kitaba konu olan kitabenin Türkçesi şu şekildedir:

“Bu abd-i fakir ve hakir, turâb-ı akdâm, mihmândâr-ı Yakub Şâh'ın nâil olduğu ni'am-i ilâhiyeden biri de bu iki sahrınc ve iki kubbenin inşasıdır ki makam-ı şerif-i hâkânî ve vefgürî ve

³⁶⁸ Halil Edhem, “Hersek Oğlu Ahmed Paşa'nın Esaretine Dair Kahire'de Bir Kitabe”, *Tarih-i Osmanî Encümeni*, Beşinci Sene, Numara 28, 1 Teşriin-i Evvel 1330, s. 200-222; Halil Edhem, “Hersek Oğlu Ahmed Paşa'nın Esaretine Dair Kahire'de Bir Kitabe”, *Tarih-i Osmanî Encümeni*, Beşinci Sene, Numara 29, 1 Kânun-i Evvel 1330, s. 272-294; Halil Edhem, *Hersek Oğlu Ahmed Paşa'nın Esaretine Dair Kahire'de Bir Kitabe*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1330, 47 s.

³⁶⁹ Ahmed Paşa'nın hayatı hakkında ayrıca bkz. Şerafettin Turan, “Hersekzâde Ahmed Paşa”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XVII, s. 235-237.

³⁷⁰ Halil Edhem, *a.g.e.*, s. 1.

ferîdunî, tâc-ı mülûkî'l-Arab ve'l-acem, hâdimü'l-haremeyni's-şerifeyn olan ve akranı bulunan mülûkten ilm ve amel ve fûrusiyet ile temeyyüz eden Ebu'l-Fütuhât Sultan Kayıtbay'ın zaman-ı saltanatında vaki' olmuştur. Bu sultanın nâil olduğu atâyâ-yı ilâhiye cümlesinden olarak şunlar dahi tezkâr olunur: Arafat ve Beytü'l Makdis'in sularını icra ve Mescidü'l-Hayf ile Harem-i Nebevî alâ sâkinihi efdâlû's-salavat ve's-selâmı tamir eyledi. Rum ordularını püskürtmek için asâkir-i mansuresini memleket-i Ruma gönderdi. İki ordu tekâbül ettikde asâkir-i mansuresi düşman üzerine arslanlar gibi şol vechle hücum ettiler ki arz-ı vâsi' olduğu halde bunlara orası dar gelerek firardan başka çare bulmadılar. Bunun üzerine ürkmüş vahşi hımarların bir arslanın önünde kaçtıkları gibi firar ettiler. Serdarları olan Hersek Oğlu ve maiyyetinden bazıları esir düştüler ve maktullerinin ecsâdı sırtlanları ve kurtları ve nesleri ve kartalları doyurdu. Üserâyı zincir-bend oldukları halde uçları menkûs sancaklarıyla beraber, Huş-i Şerif'te huzur-i sultânîye sürüklediler. Mülûk-i sâlîfe tarihlerinde misli görülmemiş bir gün idi. [Bu ebniyenin tarih-i inşası] Sene 901.³⁷¹

Bu kitabe Hersek Oğlu Ahmed Paşa'nın ikinci esaretine işaret etmektedir. Konuyla ilgili olarak Halil Edhem şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

“İşbu makalemize zemin ittihaz eylediğimiz bâlâda münderic Kahire kitabesinde mevzu-i bahs olan Mısırlıların muzafferiyeti ve Hersek Oğlu Ahmed Paşa'nın esareti hakkındaki kitabeyi ilk defa olarak neşreden müsteşrik Van Berchem kitabenin bu babdaki fıkrasını Ahmed Paşa'nın ikinci esaretine işaret olmak üzere kabul ediyor. Çünkü ilk esareti Adne'de vaki olmağla burası memâlik-i Rum'dan madud değildir. Halbuki Mısırlıların kitabede görülen muzafferiyetleri memâlik-i Rum'da denilerek mahalli tayin olunmuş ve Ahmed Paşa'nın esareti de İbn İyas'a nazaran memâlik-i Rum'dan madud olan Kayseriye'de vukua gelmiş olduğundan Van Berchem'in ifadesi şâyân-ı red ve cerh görülememiş ve bâhusus ikinci vakanın tarih-i hudusu kitabenin tarihine daha karib bulunması da bunu müeyyid bulunmuştur.”³⁷²

Halil Edhem kitabe hakkında gerekli açıklamaları yaptıktan sonra II. Bayezid'in 890-896 yılları arasında Mısır üzerine yaptığı altı seferi ve Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethini anlatmaktadır. Ayrıca seferleri gösteren bir de harita yer almaktadır. Kitabın sonunda Hersek Oğlu Ahmed Paşa'nın tercüme-i hâli bulunmaktadır. Burada Ahmed Paşa'nın İzmit'in Hersek köyünde bulunan mezar taşının kitabesi de verilmektedir.

³⁷¹ Halil Edhem, *a.g.e.*, s. 2-3.

³⁷² Halil Edhem, *a.g.e.*, s. 26-27.

Eser kitabe çalışmasından ziyade bir tarih kitabıdır diyebiliriz. Halil Edhem kitabelerden elde ettiğimiz bilgilerin tarih yazımında nasıl katkı sağlayan bir unsur olduğunu burada göstermektedir.

Hüseyin Hilmi, *Sinop Kitâbeleri*, Sinob Matbaası, R. 1339 - H. 1341/1922-1923.

Sinop Kitâbeleri isimli bu kitap Hususî İnâs Mektebi müdürü Hüseyin Hilmi tarafından kaleme alınmıştır.³⁷³ Yazar Sinop'ta bakımsızlıktan dolayı yok olma tehlikesi yaşayan eserler ve kitabelerini kitabın neşrinden beş altı sene evvel kayıt altına almaya başlamıştır. Şahsi gayretiyle elde etmiş olduğu bu bilgileri Hasan Fehmi Efendi'nin de teşvikiyle eserinde bir araya getirmiştir. Bu konu hakkında şunları söylemektedir:

“Sinop'un kadim ve tarihen meşhur bir şehir olduğu herkesçe malumdur. Sinop'un bu şöhretini teyid ve tespit eden bir takım âsâr ve âbidât-ı tarihiyenin günden güne harap ve ziyâa uğradığını düşünerek beş, altı sene evvel bunlardaki vesâik-i mektube-i tarihiyenin olsun cem ve telifi ile uğraşmış hürmetkârı bulunduğum bazı zevâtın himmet ve mazâhiretleriyle mevcut âsâr ve kitabeleri tahrir ve tespit eylemiş idim. Bunların geçen sene maârif müdürü Hafız Ali Nazif Efendi zamanında maârif vekaletinden vuku bulan talep üzerine izâhât-ı lâzimesi ile beraber birer sureti de vekâlet-i müşârün ileyhâya takdim kılınmış idi. Türk ve İslam tarihine büyük bir vukûfu bulunan Hasan Fehmi Efendi'nin vuku bulan tergibât ve mûmâ ileyhın intikâdı üzerine bu defa da bunları neşr ve erbâbı merak ve tarihin nazar-ı istifadesine vaz ediyorum.”³⁷⁴

Kitapta Sinop'ta bulunan eserler ve kitabeler altı başlık altında incelenmiştir. *Kaleler* başlığı altında Sinop Kalesi hakkında bilgi verildikten sonra Türklere ait kitabelerin daha çok bulunduğu iç kale ve iç kalede bulunan cami anlatılmaktadır. Bu kısımda iç kalenin çeşitli yerlerinde bulunan 15 ve iç kale camiiine ait 5 tane olmak üzere toplam 20 kitabe yer verilmiştir. Bunlar arasında Fatih Sultan Mehmed'in Sinop'u fethi için hazırlanan ve önceden İç Kale Camii'nde bulunmaktayken daha sonra mekteb-i idâdide muhafaza edilen kitabe de vardır. Kitabelerin yapıların nerelerinde bulunduğu tarif edildikten sonra kitabe metinleri, ölçüleri ve kitabenin zeminden yüksekliği verilmiştir.

³⁷³ Hüseyin Hilmi, *Sinop Kitabeleri*, Sinob Matbaası, 1339-1341, 77 s.

³⁷⁴ Hüseyin Hilmi, *a.g.e.*, s. 3.

Camiler başlığı altında Sinop'ta bulunan 14 cami ve bunların kitabeleri hakkında bilgi verilmiştir. Camilerin hangi mahallede bulunduğu, bânisi, ölçüleri, o günkü durumu, gördüğü tamirler, yapının kısımları (duvar, kapı, pencere, kubbe, minare, şadırvan, çeşme, minber, mihrap, müezzin mahfili v.b.) ve tezyinatı hakkında yüzeysel bilgiler verildikten sonra bu yapılarda bulunan kitabelere yer verilmektedir. Bu camiler şunlardır: Cami-i Kebir-Sultan Alaaddin Camii (4 kitabe), Fetih Baba Mescidi (2 kitabe), Arslan Camii (1 kitabe), Kadı Camii (1 kitabe), Saray Camii (1 kitabe), Şükrhâne Mescidi (1 kitabe), Cezayirli Ali Paşa Camii (4 kitabe), Kaleyazısı Camii (1 kitabe), Kefeve Camii (1 kitabe), Demirli Mescidi (1 kitabe), Kapan Camii (1 kitabe), Müfti nâm-ı diğer Ulu Bey Mescidi (1 kitabe), Meydan Kapı Camii (kitabe yok), İskele Cami-i Şerifi (1 kitabe). Bunların dışında 2 tane mamur, 6 tane de yıkık durumda olan ve kitabeleri bulunmayan mescid hakkında bilgi verilmektedir. Mamur olanlardan biri Ahşap Mescid olarak geçmektedir, diğeri ise Balat ismiyle bilinen bir mescittir. Yıkık olup sadece dört duvarı ve bazı unsurları bulunan diğer mescidler ise Şeyh, Arasta, Tays, Tayboğa, Hazırlık ve Çolak Dede mescitleridir. Tays mescidinin civarında bulunan çeşmenin bitişiğindeki duvarda yer alan bir mescit kitabesine yer verilmektedir.

Medreseler başlığı altında Sultan Alaeddin Medresesi (2 kitabe) ve Mehmed Ağa Medresesi (2 kitabe) anlatılmakta ve sahip oldukları kitabeler verilmektedir. *Türbeler* başlığı altında ise 11 türbe, 1 mezarlık ve 1 şehitlik hakkında bilgi verilmektedir. Anlatılan eserler şunlardır: Seyyid İbrahim Bilal Hazretleri Türbesi, Hatunlar Türbesi, Âbîneli Hatun Türbesi, (İbrahim Bey) İsfendiyarzâdeler Türbesi, Yeşil Türbe, Mirza Baba Türbesi, Kırklar Türbesi, Kadı Mezarlığı, Sinop deniz savaşında şehit düşenlerin medfun olduğu Şehidlik, Yesâri Baba Türbesi, Bozacı Sultan Türbesi, Pervane Türbesi. Bu kısımda türbelerin bulunduğu yerler, medfun bulunan kişilerden bazıları hakkında kısa bilgiler ve sandukalarının üzerinde bulunan kitabeler verilmiştir.

Ananevi Ziyaretgâhlar başlığı altında ise bir kitabesi olmamasına rağmen geleneksel olarak halk arasında mukaddes ziyaretgâh olarak kabul gören mezarlar hakkında bilgi verilmektedir. Kitapta ismi geçen ziyaret yerleri şunlardır: Dabbağlar Pîrî, Demirli Baba, Gül Dede, Şükr Dede, Ali Baba, Uzun Ziyaret, Kesik Baş, Uğurlu Baba, Cici Dede, Lonca Dede, Şeyh Hacı Ahmed Baba, Şeyh Ömer Dede, Şehidler, Devlet Hatun Türbesi, Yordıcı Sultan Zaviyesi.

Sinop'ta Medfun Olan Zevât-ı Marufe başlığı altında ise Sinop'ta medfun olan meşhur kişilerden Ahmed Çelebi, Abdurrahman Paşazade İbrahim Paşa, Bozca Adalı Hüseyin Paşa, Müşir Şükrü Paşa, Ali Bey, Hüseyin Sırrı Paşa, Hacı Ahmed Nuri Paşa, İsmail Fikri Paşa, (Nardalı) Ömer Şevki Paşa, İbrahim Ağa, İbrahim Bey, Mahmud Efendi, Hasan Ağa, Emin Bey, İbrahim Bey, Hacı Tosun Bey, Mehmed Bey, Ahmed Kemal Bey, (Mîrlivâ) Tevfik Bey, Şeyh Mahmud Çelebi Efendi, Sarmeddin Elbisân ve Emir Uluğ Bey'in mezarlarının nerede olduğu ve mezar kitabeleri hakkında bilgi verilmektedir. Bu kısımda ayrıca Sinop Tersanesi (burada bulunan çeşmenin kitabesi yazar tarafından kitabın sonuna eklenmiştir) ve Sinop Kadiri Dergâhı'na ait iki adet kitabe bulunmaktadır.

Çeşmeler başlığı altında 17 çeşme ve kitabesi verilmektedir. Bu çeşmeler şunlardır: Ulu Bey Çeşmesi, Emir Şehâbeddin Çeşmesi, Sultan İsmail Çeşmesi, Hacı Ramazan Çeşmesi, Arslan Çeşmesi, Hoca Kemal Çeşmesi, Fıskıran Çeşmesi, Arasta Çeşmesi, Kale yazısı Çeşmesi, Terazî Çeşmesi, Meydan Kapu Çeşmesi, Şehidler Çeşmesi, Seyyid Bilal Çeşmesi, Kefevî Çeşmesi, Balat Çeşmesi, Dabbağhâne Çeşmesi, Hasan Bey Çeşmesi. Bunlarla beraber ayrıca 1 tanesi kitabeli 9 çeşme anlatılmaktadır.

Kitapta son olarak *Sinop'taki Mebâni-i Umumiye-i Sâirenin Suret ve Tarih-i İnşaları Hakkında Ber-Vech-i Âti Malumatın Hatıra Olarak Derci Muvafık Görüldü* başlığı altında şehirde bulunan kamu binaları ve kitabeleri hakkında bilgi verilmiştir. Bahsi geçen yapılar şunlardır: Hükümet konağı, Mekteb-i İdadi, İttihad Mektebi, Süleymaniye Mektebi, Eski Rüşdiye Mektebi, İnâs Mektebi, Ahz-i Asker Dâiresi, Tophane Devâiri, Hapishane-i Umumî, Hastahane, Belediye Dâiresi, Eski Hükümet Konağı, Rüsûmât Dâiresi, Seyr-i Sefâin Acentahanesi, Telgraf ve Postane, İskele ve Kumkapı Polis Karakolları, Karantinahane, Jandarma Dâiresi ve tüneller.

Hüseyin Hilmi'nin bu eseri Sinop'ta bulunan yapılar ve kitabeler hakkında bir envanter çalışması niteliğinde olup bölgesel kitabe çalışmalarının ilklerindedir. Kitapta anlatılan eserler için herhangi bir görsel malzeme kullanılmamıştır. Sadece kitabın başlangıcında Sinop'un eski halini gösteren bir resme yer verilmektedir. Resmin altında şu not bulunmaktadır: *Bu resim 1840 tarihinde münteşir bir Rus bahriye haritasından bir hâtıra olarak istinsah ettirilmiştir.*

Kâtip Ferdi, *Mardin Mülûk-i Artûkiye Tarihi ve Kitabeleri vesâir Vesâik-i Mühimme*, nâşiri Ali Emiri, Dersâadet: Kader Matbaası, R. 1331/1912-1913.

Bu kitap Kâtip Ferdi'nin 944/1537-38 tarihinde Artuklular hakkında kaleme aldığı yazma esere Ali Emiri'nin Mardin'de bulunduğu zaman kaydettiği Artuklu kitabelerini de ekleyerek 1331/1912-1913 yılında yayınlamasıyla meydana gelmiştir.³⁷⁵ *Nevâdir-i Eslâf Külliyyâtı*'nın dördüncü kitabı olarak yayınlanmıştır.³⁷⁶ Kaynaklarda kitabın müellifi Kâtip Ferdi hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Ali Emiri Efendi 1857 yılında Seyyid Mehmed Şerif Efendi'nin oğlu olarak Diyarbakır'da doğdu. İlk tahsilini Diyarbakır'da Sülûkiyye Medresesi'nde yaptı. Amcası Fethullah Feyzi Efendi'den Farsça dersleri, Mardin sancağı ve rüsumât müdürü olan dayılarının yanında ise başta Ahmed Hilmi Efendi olmak üzere farklı hocalardan üç yıl ders aldı.

Diyarbakır telgrafhanesinde kurslara katılarak telgrafçı oldu. 1876'da V. Murad'ın cülûsu sebebiyle bir cülûsiye kaleme aldı. Hayatı boyunca Mardin, Ankara, Adana, Leskovik, Kırşehir, Trablusşam, Elazığ, Erzurum, Yanya, İşkodra, Halep ve Yemen gibi yerlerde çeşitli memuriyetlerde bulundu. II. Meşrutiyetten sonra 1908'de kendi isteğiyle emekli oldu.

Emekli olduktan sonra Millî Tetebbular Encümeni, Tasnif-i Vesâik-i Tarihiye Encümeni başkanlığı ve Tarih-i Osmanî Encümeni üyeliği yaptı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dairesi Tasnif Komisyonu'nun başında bulundu ve *Ali Emiri Tasnifini* meydana getirdi. Evkâf Nezâreti'ne eserlerin bakımsızlığı sebebiyle *vicdannameler* kaleme aldı. Ali Emiri Efendi her gittiği yerde kitap toplayan biriydi. Bu ilgisine emekli olduktan sonra da devam etti. Çoğu nadir ve tek nüsha olan kitaplardan oluşan 16000 ciltlik koleksiyonunu 1917'de Fatih'te Feyzullah Efendi Medresesi'nde kurduğu Millet Kütüphanesi'ne vakfetti. Bu kitaplar içerisinde Türkçenin en eski sözlüğü olan *Divân-i Lügâti't-Türk*'ün bilinen tek nüshası da vardır. Vefât edene kadar bu kütüphanenin

³⁷⁵ Kâtip Ferdi, *Mardin Mülûk-i Artûkiye Tarihi ve Kitabeleri vesâir Vesâik-i Mühimme*, nâşiri Ali Emiri, Dersâadet: Kader Matbaası, 1331, 72 s. Bu kitap Yusuf Metin Yardımcı tarafından tekrar yayınlanmıştır, bkz. Yusuf Metin Yardımcı, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2006, 124 s. Kitapla ilgili olarak yayınlanmamış bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır: Muhammed Yusuf Yaşar, *Ali Emîri ve Mardin Mülûk-i Artûkiye Tarihi ve Kitâbeleri vesâir Vesâik-i Mühimme Adlı Eseri*, MÜ, SBE, İlahiyat Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2006, 124 s.

³⁷⁶ Kitabın arka kapağında verilen Nevâdir-i Eslâf Külliyyâtından basılan diğer üç eserin isimleri şunlardır: 1. *Asafnâme*, Sadr-ı esbâk Lütfü, 2. *Nizâm-ı Düvel*, Muhsinzâde Mehmed Paşa, 3. *Tunus Tarihi*, Kadıasker Mehmed Esad Efendi.

müdürlüğünü de yapmıştır. 23 Ocak 1924'de vefât eden Ali Emiri Efendi Fatih Câmii Haziresi'ne defnedildi.

Telif eserleri şunlardır: *Levâmiu'l-Hamîdiye*, *Cevâhiru'l-Mülûk*, *Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid*, *Ezhâr-ı Hakikat*, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyesi* ve yazma bir divanı bulunmaktadır. Yayınladığı eserler ise şunlardır: Lütî Paşa'nın *Âsafnâmesi*, Bayât-i Hasan b. Mahmûd'un *Câm-ı Cem-âyin*'i, Gıyâseddin Nakkaş'ın *Acâibü'l-Letâif*'i, Ferdi Kâtib'in *Mardin Mülûk-i Artukiye Tarihi ve Kitâbeleri vesâir Vesâik-i Mühimmesi*.³⁷⁷

Ali Emiri 1292/1875 tarihinde tebdil-i mekân için Diyarbakır'dan Mardin'e geldi ve yakın akrabalarının da bulunduğu bu şehirde 1295/1978 tarihine kadar 3 sene ikamet etti. Henüz 17 yaşında olan Ali Emiri Efendi ilim ve şiir meclislerine katıldı.³⁷⁸ Mardin'de bulunduğu süre içerisinde Artuklular'a ait kitabeleri de kayıt altında alır. Kitaba yazdığı önsözünde bu çalışmaları ve Kâtib Ferdi'nin eserine nasıl ulaştığı hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Mardin'de bulunduğum esnada gerek Mülûk-i Artukiyye'nin ve gerek sair mülûkun cevâmi' ve mebnâî üzerindeki kitabelerine merak ederek epeyce şeyler zabt ve tahrir eylemişim.

Bir gün Mardin müftî-i esbakı Hacı Kemaleddin Efendi'de³⁷⁹ Mardin'e dair bir tarih olduğunu haber aldım. Zaten kendileri kur'a-i muâyene meclisinde âzâdan oldukları gibi bu hakir de o meclisin fahrî surette hizmet-i kitabetinde bulunuyordum. Müsaadeleriyle bir cuma günü giderek tarih-i mezkûrî gördüm.

Filhakika –Katip Ferdî– imzalı bir zat tarafından mülûk-i Artukiyye'ye dair 944 senesinde Türkçe olarak yazılmış muciz ve muhtasar bir tarih idi. Kitabın aslı tomar şeklinde tûlânî olarak yazılmıştır. Malumdur ki mülûk-i Artukiyye üç kısım olup birincisi Hasankeyf ile Diyarbakır, ikincisi Mardin, üçüncüsü Harput şehirlerini merkez-i hükümet ittihaz ederek her şube ayrı ayrı icrâ-yı hükümet etmişlerdi. Kâtib Ferdî'nin elimize geçen şu tarihi Mardin mülûk-i Artukiyyesine ait ise de mürûr-i zaman bu tomarın baş tarafını imha ettiğinden kimin emriyle tahrir edildiğine ve kendisinin hüviyetine ve diğer Artukiyeler içinde başkaca bir tarih yazdığına dair eğer baş tarafında izahat vermiş ise şâyân-ı teessüftür ki mahv ve nâbûd olmuştur. “Ba'demâ”dan sonrasının, yani yalnız Mardin mülûk-i Artukiyyesine ait olan şu tarihin baş tarafında iki üç yerinde yarım veya bir satır kadar mahallerden mâadâsı tamamen mevcut bulunuyordu. Bir suretini derhal istinsah eylemiş idim.

³⁷⁷ Ali Emîrî Efendi'nin hayatı ve eserleri için bkz.: M. Serhan Tayşi, “Ali Emîrî Efendi”, *DİA*, c. II, s. 390-391.; Ali Birinci, “Ali Emîrî Efendi”, *YYOA*, İstanbul: YKY, c. I, s.209-210.

³⁷⁸ Kâtib Ferdi, *a.g.e.*, s. 3.

³⁷⁹ Hacı Kemâleddin Efendi merhûm 25 Sefer 1271 senesinden 23 Muharrem 1276 senesine kadar beş sene Mardin müftülüğünde bulunmuştur.

Şu Artukiyye Devletleri'nin sanayi ve ticaret ve ziraat ve bilhassa ulum u maârife hizmetleri pek çoktur. Vaktiyle hüküm-fermâ oldukları kıtaların el-hâletu hâzihi kangı tarafına bakılmış olsa hayret-efzâ-yı ukûl eserleri görünüyor.

Diyarbakir (Âmed) şehrinin “Ben u Sen” denilen mahalde kitabe ve nukûşları hâvi ve gayet azametli iki burç ile Mesudiye ve Zinciriye Medreseleri ve Mardin'in Câmî-i Kebîr-i ve Hasankeyf'in garâib-i rüzgardan olan su terazisi gibi muhteşem binalar âlem-i temeddünde kendilerine büyük bir mevki takdir-i bahş etmek için mahkeme-i vicdan karşısında şahadet edip durmaktadırlar. İşte böyle bir devlet-i münderisenin velev ki bir şubesine aid olsun. 400 sene evvel Türkçe yazılan bir kitabın ilm-i lisan ve fenn-i tarih erbabı nezdinde kıymetdâr görüleceği cihetle bir tuhfe-i takdim olmak üzere bu kere tab' u temsilini münasip gördüm.

Vaktiyle istinsah eylediğim nadide bir kitabın böyle 40 sene sonra tab' u neşrine bu abd-i âcizi muvaffak eden Cenâb-ı Kibriyâ'ya arz-ı tahmîdât-ı mâlâ-nihâye eder ve giran-bahâ kitâbeleri zîrine tahrir ve daha bazı haşiyeler ilave ile bu eser-i nâşenîdeyi nevâdir-i eslâf mecmuamızın dördüncü cüzü add eylerim.”³⁸⁰

Katib Ferdî eserinde Artuklu sultanlarından Melik Necmeddin Gazi, Melik Hüsameddin Timurtaş, Melik Necmeddin Alp, Kutbettin Gazi b. Necmeddin Alp, es-Sultan Melik en-Nâsireddin, Melik es-Said, Melik el-Muzaffer, el-Melik el-Mensur, Melik el-Adil, el-Melik es-Sâlih, es-Sultan Melik Mahmud, Sultan Melik Davud el-Muzaffer b. Melik es-Salih ve Melik es-Sâlih-i Kuçek döneminin olaylarına yer vermektedir.

Nazım ve nesir şeklinde kaleme alınmış olan bu eseri Ali Emiri istinsah ettikten 40 sene sonra tarih kitaplarından yaptığı alıntılar, kendi elinde bulunan sikkeler ve elde ettiği kitabe metinlerini ekleyerek yayınlamıştır. Ali Emiri'nin bu çalışması müstakil bir kitabe çalışmasından ziyade bir tarih metni olarak karşımıza çıkmaktadır. Kitabeler sadece metin olarak dipnotlarda verilerek Artuklular döneminin anlatıldığı bu esere tarihi birer belge olma özellikleri ile katkı sağlamaktadır. Kitabelerin ebatları, yazı nevi gibi özellikleri hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir.

Ali Emiri, Katip Ferdi'nin kitabına yaptığı eklemeler için Abdüsselam Efendi'nin (1786-1843) Arapça eseri *Ümmü'l-İber*, Necib Asım Bey'in (1861-1935) *Türk Tarihi*, Ebu'l-Feda'nın (1273-1331) *Tarih-i Ebu'l-Feda*, Said Paşa'nın (1832-1891) *Miratü'l-İber*, İbn-i Batuta *Seyahatnamesi*, İbn-i Kesir'in (1301-1373) tarihi ve

³⁸⁰ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 9-12.

Makrizi'nin (1364-1442) *es-Sülûk fî Marifetü'l-Mülûk* isimli kitaplarından istifade etmiştir.

Ali Emiri'nin kendi araştırmaları neticesinde kitaba eklediği kitabeler ise şunlardır: Necmeddin Gazi'nin Mardin Kalesi'nde yaptırdığı caminin mihrabı üzerindeki yazılar³⁸¹, Melik Necmeddin Alp'in eşi Sitti Raziye'nin yaptırdığı Hatuniye Medresesi'nde bulunan kitabe³⁸², Kutbeddin Gazi b. Necmeddin Alp'in yaptırdığı Mardin Ulu Cami-i Kebir'inin kitabesi, minaresindeki kitabe ve vakfiye kitabesi³⁸³, es-Sultan Melik en-Nâsıreddin'in yaptırdığı yapılara ait kitabeler³⁸⁴, sahabe-i kiramdan Dırar ibn-i Ezver Hazretlerinin türbe kitabesi³⁸⁵, el-Melik es-Sâlih'in yaptırdığı köşk ve Latifiye Camii'nin kitabesi³⁸⁶, Babü's-Sur Camii'nin kitabesi³⁸⁷ ve Zinciriye Medresesi'nin kitabesi³⁸⁸. Ali Emiri bu kitabelerden elde ettiği bilgiler ile Ferdi Katib'in eserindeki eksiklikleri gidererek Artuklu tarihinin yazımına katkı sağlamaya çalışmıştır.

Halil Edhem, *Kayseriye Şehri Mebâni-i İslâmiye ve Kitabeleri: Selçukî Tarihinden Bir Kıtâ*, İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, R. 1334/1918.

Halil Edhem Bey'in kaleme aldığı bu eser Kayseri'de Selçuklular ve takipçisi olan diğer Türk beylikleri döneminden kalma eserleri ve kitabeleri incelemektedir.³⁸⁹ Tarih-i Osmanî Encümeni Külliyyatı'nın beşinci kitabı olarak yayınlanmıştır.³⁹⁰ Yazar Osmanlı döneminin ayrı olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşündüğü için o devre ait eserlere bu çalışmada yer vermemiştir. Halil Edhem Bey kitabının içeriği hakkında şunları söylemektedir:

³⁸¹ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 14.

³⁸² Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 22.

³⁸³ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 25-26.

³⁸⁴ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 30.

³⁸⁵ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 46.

³⁸⁶ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 47.

³⁸⁷ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 55.

³⁸⁸ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s. 60-61.

³⁸⁹ Halil Edhem, *Kayseriye Şehri Mebâni-i İslâmiye ve Kitabeleri*, İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1334, 150+16 s. Bu eser Kemal Göde tarafından günümüz alfabesine de aktarılmıştır, bkz. Halil Edhem (Eldem), *Kayseri Şehri*, haz. Kemal Göde, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982, 164 s.

³⁹⁰ Kitabın arka kapağında Tarih-i Osmanî Encümeni Külliyyatı ve yayınladığı kitaplar hakkında şu bilgiler yer almaktadır: *Osmanlı tarihine dair divân-ı hümayûn ve hazine-i evrâka mevcut vesikalari ve elsine-i ecnebiyede tarihimize dair yazılan âsârın tercümelerini ihtiva eylemek üzere encümenimiz tarafından tesis edilen külliyyât muntazaman neşredilecektir. Şimdiye kadar intişar eden cüzleri bervech-i âfîdir: 1. Memâlik-i Osmaniyede Demirbaş Şarl, Ahmed Refik, 2. Memâlik-i Osmaniyede Kral Rakoci ve Tevâbii, Ahmed Refik, 3. Bir Elçinin Tarihçe-i Sefâreti, Hayreddin Nedim, 4. Osmanlılar ve Büyük Frederik, Ahmed Refik, 5. Kayseriye Şehri, Mebâni-i İslâmiye ve Kitâbeleri, Halil Edhem, 6. Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı, Ahmed Refik.*

“Burada cem’ ve telfik ettiğimiz malumat ne doğrudan doğruya bir Kayseriye tarihidir ne de âbidât-ı mimariyesinin tarih-i sınaât-ı nefise nokta-i nazarından bir münakaşasıdır. Maksudımız ancak bu cihetlere matuf olarak bir eser yazacak olanlara bir rehber ihzârından ibaret olup bu vesile ile Kayseriye’de Selçukîler ve bunları istihlâf eden diğer hükümetler zamanından kalıp 1323 senesinde görebildiğimiz âsâr-ı tadâd ve havi buldukları kitabeler dolayısıyla bazı vekâyi-i tarihiyyeyi alâ tariki’l-ihzâr kayıt etmekten ibarettir. Osmanlılar zamanına ait olan kısım kendi başına tetkik edilmek lazım geldiğinden buraya idhal edilmemiştir.”³⁹¹

Halil Edhem eserine *Kayseriye’nin ahvâli coğrafyası ve Kayseriye’nin tarihçesinin* anlatıldığı *Medhal* kısmı ile başlamaktadır. Sonrasında Osmanlı öncesi döneme ait eserler *Selçukî Devri*, *Eretnaoğulları Devri*, *Kadı Burhaneddin Devri*, *Zülkadiroğulları Devri* ve *Karamanoğulları Devri* olmak üzere kronolojik olarak beş kısımda tarif edilmektedir.

Selçukî Devri başlığı altında anlatılan eserler arasında Kayseri Meliki Nureddin Sultanşâh zamanı Hoca Hasan Medresesi (589/1193), Sultan II. Rukneddin Süleyman zamanı Tekgöz Köprü (599/1203), Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev’in ikinci saltanat zamanı Cami-i Kebîr diğer adıyla Sultan Camii (602/1206), Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev’in ikinci saltanat zamanı Çifteler diğer adıyla Gıyâsiye ve Şifâiye Medresesi (602/1205), Sultan İzzeddin Keykâvus zamanı Gülük Câmii (607/1210-1211), Sultan II. İzzeddin Keykâvus zamanı (607-616/1211-1220), Sultan I. Alaaddin Keykubâd zamanı kale kitabesi (621/1224), Sultan Alaaddin Keykubâd Zamanı (616-634/1220-1237), Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev (1237-1246) zamanı Huand Hatun veya Mahperi Hatun İmareti, Huand Camii (635/1238), Huand Câmii’nin duğusunda bulunan ve tepesi çok süslü olan arka kapının üstündeki mermer kitabe, Mahperi Hatun’un türbesi, Mahperi Hatun’un Mezar Kitabesi (647/1249), Selçukî Hatun’un Mezarı (683/1284), Melikü’l-âdil Ebu Bekr b. Eyyub’un kızının türbesi Çifte Künbedler (645/1247), II. İzzeddin Keykâvus zamanı Hacı Kılıç Camii ve Medresesi (647/1249), III. Gıyâseddin Keyhüsrev zamanı Sabiyye Medresesi ve Çeşmesi (665 ve 666/1266 ve 1267), Selçukî zamanı Döner Kümbed olarak bilinen Şâh Cihân Hatun Türbesi, Selçukî devrinden kitâbesiz Sırçalı Künbed ve Selçukî devrinden kitâbesiz Ali Cafer Türbesi bulunmaktadır.

³⁹¹ Halil Edhem, *a.g.e.*, (Medhal) s. 2.

Eretnaoğulları Devri'ne ait Köşk Medrese, Emirzâde Mehmed'in türbesi (746/1345), Emir Erdoğmuş Türbesi (749/1348), Emir Ali Türbesi (751/1350), *Kadı Burhâneddin Devri*'ne ait Şeyh Müeyyed Çeşmesi (792/1390), *Zülkadiroğulları Devri*'ne ait Nasıreddin Mehmed zamanı Şamiler diğeri adıyla Hatuniye Medresesi (835/1432), *Karamanoğulları Devri*'ne ait Pîr Ahmed zamanı kale kitabesi (870/1466) yer almaktadır.

Bu yapılar arasında köprü, cami, medrese, imaret, türbe, çeşme ve kümbet gibi yapılar ve kitabeler bulunmaktadır. Eserlerin mimarisi ve tarihçesi anlatılırken bânileri hakkında da bilgi verilmektedir. İncelenen yapıların o günkü durumu, bazen yapıların ölçüleri, mimari özellikleri, minare, minber ve mihrap gibi unsurları, tezyinatı v.b. özellikleri tarif edici bir üslupla anlatılmıştır.

Halil Edhem bu çalışmasında Kayseri'de Osmanlı öncesi inşa edilmiş olan İslâm eserlerini ve kitabelerini araştırmanın yanında bânilerinin zamanındaki olayları da anlatmaktadır. Böylece kitabelerden elde ettiği bilgileri siyasi tarih ile birleştiren bir yaklaşım sergilemektedir. Kitabeler burada vesika olarak kullanılarak tarih yazımına yardımcı bir unsur haline almıştır.

Sonuç

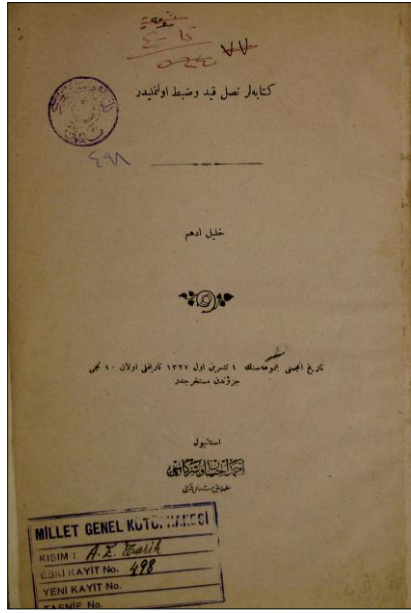
Kitabelerin tarihi birer vesika olarak değerlendirilmesinin öneminin anlaşılması sebebiyle 20. yüzyılın başlarından itibaren epigrafi çalışmaları yapılmıştır. Kitabeler genelde içeriklerinden elde edilen bilgileri sebebiyle tarih yazımına katkı sağlayan bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Epigrafi aynı zamanda kendisine konu edindiği kitabelerin nasıl inceleneceği hakkında yöntem ortaya koyan bir alan olmuştur.

Osmanlı coğrafyası birçok eski medeniyeti içerisinde muhafaza etmesine rağmen ilk araştırmacılar farklı dillerdeki kitabelere bu dönemde ilgi duymamışlardır. Epigrafi çalışmalarının başlangıç döneminde milli ve Türk unsuru taşıyan eserlere öncelik verilmiştir. Devletlerin hükümdar silsilelerindeki eksiklik ve yanlışlıklar kitabelerden elde edilen bilgiler doğrultusunda düzeltilmektedir. Kitabelerin hat, tezyinat ve biçim özellikleri bu dönemde öncelikli değerlendirmeler arasında bulunmamaktadır.

Özellikle Halil Edhem ve Ali Emiri tarih yazımını belgesel nitelikleri açısından kitabelerle destekleyen bir yaklaşım göstermişlerdir. Kitabeler bu yazarların elinde birer

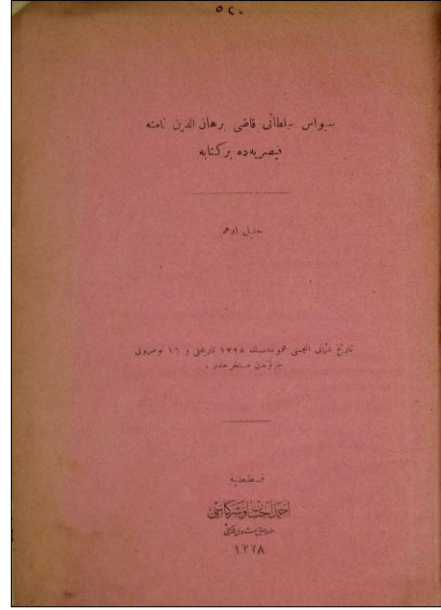
belge şeklinde kullanılarak tarih yazımına dahil edilmiştir. Epigrafi çalışmalarını sadece bir kitabeyi inceleyen, belli bir bölgede bulunan kitabeleri inceleyen ve belli bir devletin hükümdarlığına ait kitabeleri inceleyen çalışmalar olarak üç gruba ayırabiliriz.

Epigrafi kitaplarının kapak fotoğrafları.

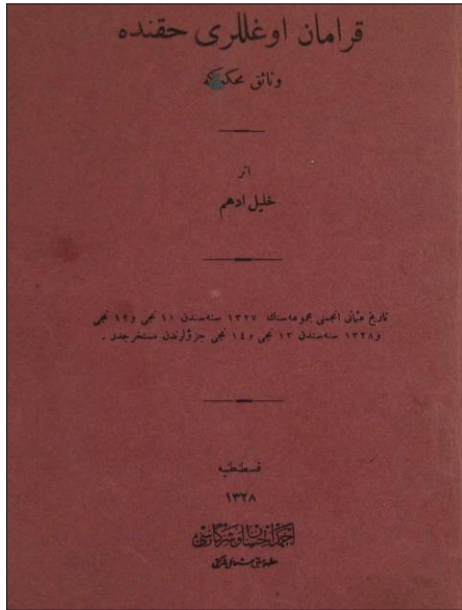
Fot. 2.2.7.1.

a

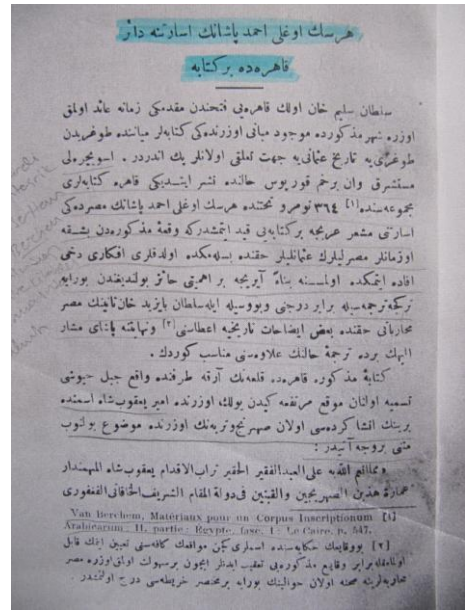
Fot. 2.2.7.2.

b

Fot. 2.2.7.3.

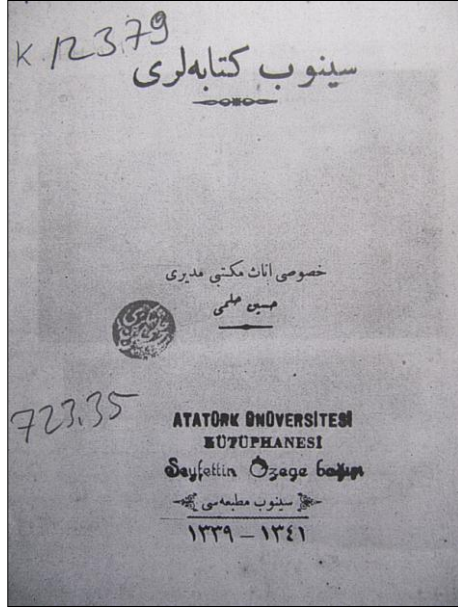
c

Fot. 2.2.7.4.

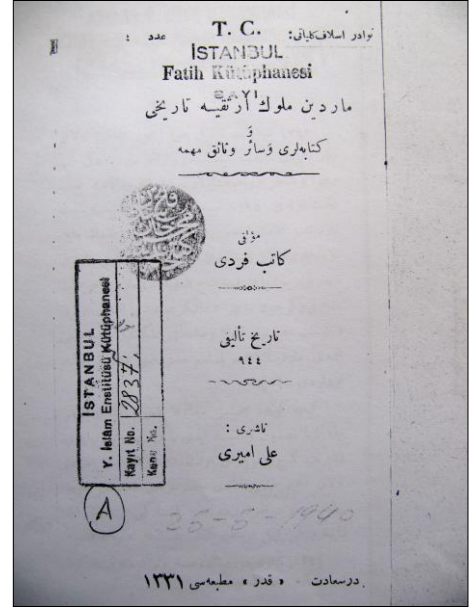
d

a) Halil Edhem, *Kitabeler Nasıl Kayıt ve Zabıt Olunmalıdır*. b) Halil Edhem, *Sivas Sultanı Kadı Burhâneddin Nâmına Kayseri'de Bir Kitâbe*. c) Halil Edhem, *Karaman Oğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûka*. d) Halil Edhem, *Hersek Oğlu Ahmed Paşa'nın Esaretine Dâir Kahire'de Bir Kitabe*.

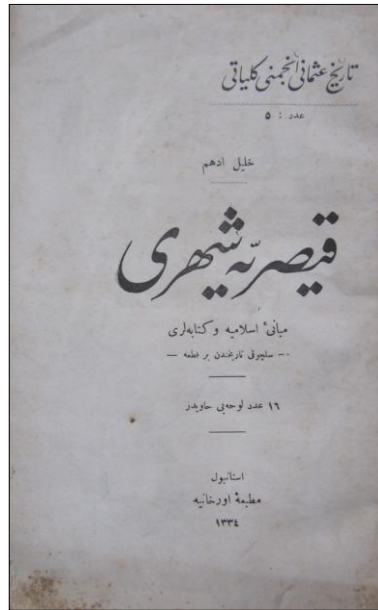
Fot. 2.2.7.5.

a

Fot. 2.2.7.6.

b

Fot. 2.2.7.7.

c

a) Hüseyin Hilmi, *Sinop Kitabeleri*. b) Kâtip Ferdi, *Mardin Mülûk-i Artûkiye Tarih-i ve Kitabeleri vesâir Vesâik-i Mühimme*, nâşiri: Ali Emiri. c) Halil Edhem, *Kayseriye Şehri Mebâni-i İslâmiye ve Kitâbeleri*.

2.2.8. Şehir Rehberleri

Cumhuriyet öncesi dönemde sanat tarihi metni olarak değerlendirebileceğimiz bir diğer yayın grubu yeni bir tür olarak ortaya çıkan şehir rehberleridir. Rehberleri şehirlerin kısa tarihçeleri ile birlikte şehirlerin o dönemdeki dokusunu oluşturan mimari yapıların envanterini veren kitaplar olarak ikinci derecede sanat tarihi metni olarak değerlendirebiliriz.

1890'lı yıllardan itibaren yayınlanmaya başlayan şehir rehberleri İstanbul, Bursa, Edirne, Konya ve Bağdat için hazırlanmıştır. Rehberler özellikle Selçuklu ve Osmanlı için eskiden başkentlik yapmış ve sahip oldukları tarihi zenginlikler sebebiyle yerli ve yabancı turistlerin öncelikli olarak gezebilecekleri şehirler için yayınlanmıştır. Bu dönemde yayınlanan rehberler arasında Mustafa Suad'ın *Haritalı İstanbul Rehberi yahut İstanbul Tarihçesi*³⁹², Necib'in *İstanbul Rehberi*³⁹³, Mustafa Ziya'nın *Rehnumâ-yı Bağdat*³⁹⁴, yazarı belirtilmemiş olan *Musavver Rehber-i Seyyâhin - Bursa ve Civarı*³⁹⁵, Abdülkadir Kadri'nin *Bursa Rehberi*³⁹⁶, Tosyavîzâde Doktor Rıfat Osman'ın *Edirne Rehnuması*³⁹⁷, Ferid Bey, Mehmed Muhlis Bey, Mümtaz Bahri Bey, Fâik Bey'lerin *Konya Rehberi*³⁹⁸ isimli eserler bulunmaktadır.

Rehberlerin ortaya çıkmasını sağlayan faktörlerin başında artık ulaşımın daha rahat, konforlu ve hızlı yapılması gelmektedir. 19. yüzyılda deniz ve demir yolu ulaşımının gelişmesiyle insanların seyahat yapması kolaylaşmıştır. Bunun sonucunda farklı yerleri gezen insan sayısının artmasıyla birlikte kültürel turizm için ziyaretçilere rehberler hazırlandığını görmekteyiz. Genelde rehberlerin ulaşım kısmında gezilecek yerlere gitmek için gemi ve tren seyahatinin hazırlıkları hakkında gerekli bilgiler verilmektedir. Rehberler kronolojik olarak şunlardır:

³⁹² Mustafa Suad, *Haritalı İstanbul Rehberi yahut İstanbul Tarihçesi*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1316. Bu kitap kaynaklarda geçmesine rağmen kütüphanelerde yapılan araştırmalarımda bulunamamıştır.

³⁹³ Necib, *İstanbul Rehberi*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1334. Bu eser paftalara ayrılmış olarak hazırlanmış İstanbul haritasından meydana gelmektedir.

³⁹⁴ Mustafa Ziya, *Rehnumâ-yı Bağdat*, Şam-ı şerif: Ravzatü's Şam Matbaası, 1314, 16 s.

³⁹⁵ *Musavver Rehber-i Sayyâhin - Bursa ve Civarı - Dersââdetten Bursa'ya / Album-Guide De Brousse Et De Ses Environs-De Constantinople A Brousse*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1319-1903, 47+84+12 s.

³⁹⁶ Abdülkadir Kadri, *Bursa Rehberi*, Bursa: Muin-i Hilal Matbaası, 1329, 64 s.

³⁹⁷ Tosyavîzâde Doktor Rıfat Osman, *Edirne Rehnumâsı*, Edirne: Vilayet Matbaası, 1920-1336, 112+16 s.

³⁹⁸ Ferid Bey, Mehmed Muhlis Bey, Mümtaz Bahri Bey, Fâik Bey, *Konya Rehberi*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1339, 95 s.

Mustafa Ziya, *Rehnumâ-yı Bağdat, Şam-ı şerif: Ravzatü'ş-Şam Matbaası, R. 1314/1896-97.*

Mustafa Ziya'nın *Rehnumâ-yı Bağdat* isimli eseri yayınlanan ilk rehberlerdendir. Kapakta bulunan ifadelerden yazarın *beşinci ordu-yu hümayûn süvâri otuzuncu alayının birinci bölük mülâzım evveli* olduğunu öğrenmekteyiz. Yazar eserini niçin kaleme aldığını şu şekilde açıklamaktadır:

“Şâm-ı şerif ile Bağdat arasında icrâ-yı sefer edecek yolculara her hususta teshîlât-ı mukteziye irâe etmek ve daha doğrusu hatt-ı hareket ve ihzârâtını göstermek maksad-ı hayr mersadıyla bu kere li-maslahatin Şâm-ı şeriften Bağdat'a azimet ve avdet-i acizânemde tesadüf edilen ahval ile meşhûdât-ı çâkerânemi bu mecmuaya cem' eyleyerek ve “Rehnumâ-yı Bağdat” namıyla tevsim edip meydan-ı intişâra vaz'ına ictisâr eyledim.”³⁹⁹

Yazar kitabına Şam'dan Bağdat'a gitmek için kullanılan dört farklı güzergâhı anlatarak başlamaktadır. Bunlardan birincisi deve postasıyla çölden gidilen ve 11-12 gün süren yoldur. İkincisi Beyrut, Süveyş Kanalı, Kızıldeniz ve Basra'dan deniz yoluyla ulaşılan güzergâhtır. Fakat bunun zaman alan ve masraflı bir yolculuk olduğu belirtilmektedir. Üçüncüsü Halep üzerinden Birecik'e ve oradan Fırat Nehri'nden kayıklarla 8-10 gün süren bir yolculukla Feluca'ya ve karadan bir gün daha gidildikten sonra Bağdat'a ulaşan yoldur. Dördüncüsü ise en işlek ve kolay olan yol olup bu rehberde tarif edilen güzergâhtır. Bu yol Halep veya Tedmür üzerinden Dîri'ş-Şiâr'da birleşip Bağdat'a ulaşmaktadır.

Bağdat'a hangi yollardan gidilebileceği anlatıldıktan sonra mekârîlerin [yük hayvanı] nereden ve kaç kiralanaacağı hakkında bilgi verilmekte ve yola çıkmadan önce gerekli olan yiyecek ve malzemeler anlatılmaktadır. Burada yolculara yanlarına tencere, sahan, çadır, matara, su tulumu ve ilaç almaları tavsiye edilmektedir.

Mustafa Ziya Şam'dan Bağdat'a kadar olan güzergâh üzerinde bulunan 11 konaklama yeri ve aralarındaki mesafenin kervan yürüyüşüne göre kaç saat sürdüğünü sırasına göre metnin kenarında belirtmiştir. Seyahat esnasında yolcuların konaklayacağı yerler sırasıyla Katife, Nâsiriye, Karyeteyn, Kasrû'l-Berdebil, Aynü'l-Beyzâ, Tedmür, Erek, Sahni, Muhayfer, Kabakeb ve Dîri'ş-Şiâr'dır.

³⁹⁹ Mustafa Ziya, *a.g.e.*, *İfade-i Merâm*, s.2.

Bu konaklama yerleri hakkında yolculara buralardan hangi yiyecekleri temin edebilecekleri (yoğurt, yumurta, süt v.b.), su olup olmadığı, eğer varsa karakollar ve etrafta görülebilecek sağlam veya yıkık yapılar hakkında bilgiler verilmektedir. Mustafa Ziya zaman zaman gözleme dayalı ve tarif edici bir üslupla yapılarla ilgili açıklamalar yapmaktadır. Örneğin Karyeteyn köyündeki yapı hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Karyeteyn’in bağçelerinde ılıkça iki kükürtlü kaynak suyu vardır. Köy büyüğünün ismi Feyyaz Ağa jandarma yüzbaşısı rütbesinde olup kargir olarak yeni yaptırmış olduğu selamlık dairesinin kapı ve pencereleri üzerine vaktiyle Tedmür harabesinden getirttiği taştan kız, kaplan, öküz, erkek heykellerini ebniye taşları meyanına bir tertiple rekz ettirip güzel bir manzara teşkil ettirmiştir.”⁴⁰⁰

Mustafa Ziya rehberinde özellikle Tedmür harabeleri üzerinde durmaktadır. Burada bulunan yıkık yapıların o günkü durumları hakkında bilgi vermektedir. Hatta çok küçük olmakla birlikte Kasrû'l-Benât'ın bir de planını vermektedir. Yolculuğun son konaklama yeri olan Dîri's-Şiâr'da ise *çerd* olarak isimlendirilen su dolaplarının çalışma şeklini anlatmaktadır.

Mustafa Ziya'nın *Rehnûmâ-yı Bağdat* [Bağdat Rehberi] ismini taşıyan bu eseri aslında bir şehir rehberinden ziyade seyahat kılavuzu özelliği taşımaktadır. Yazar kitabında Şam'dan Bağdat'a gitmek isteyen yolculara hangi güzergâh ve yolları kullanabileceğini anlatmakta ayrıca konaklama yerleri hakkında bilgi vermektedir.

Musavver Rehber-i Seyyâhin - Bursa ve Cıvârı - Dersââdetten Bursa'ya / Album-Guide De Brousse Et De Ses Environs - De Constantinople A Brousse, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, R. 1319-1903.

Bursa hakkında hazırlanmış ilk rehber *Musavver Rehber-i Seyyâhin* isimli eserdir.⁴⁰¹ Yazarı belirtilmemiş olan bu rehber yerli ve yabancı turistler düşünülerek

⁴⁰⁰ Mustafa Ziya, *a.g.e.*, s. 7.

⁴⁰¹ *Musavver Rehber-i Seyyâhin - Bursa ve Cıvârı - Dersââdetten Bursa'ya / Album-Guide De Brousse Et De Ses Environs-De Constaantinople A Brousse*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1319-1903, 47+84+12 s. Bu rehber günümüz alfabesine de aktarılmıştır, bkz. Mustafa Suat, *Bursa ve Cıvârı Resimli Gezi Rehberi*, haz. Aslıhan Ceyhan, [y.y.], Bursa Kültür Kaynakları Araştırma Kütüphanesi, 78 s. Kitabı yayına hazırlayan Aslıhan Ceyhan rehberin yazarı belirtilmemesine rağmen İlhan Tekeli'nin *Yapı Dergisi*'nde yayınlanan *Türkiye'de Kent Planlaması Düşüncesinin Gelişimi* isimli makalesinden hareketle eserin Mustafa Suad'a ait olduğunu belirtmiştir. Fakat İlhan Tekeli makalesinde şehir rehberleri hakkında bilgi verirken Mustafa Suad'ın *Haritalı İstanbul Rehberi yahut İstanbul Tarihçesi* isimli eserinden sonra sadece *Musavver Rehber-i Seyyâhin - Bursa ve Cıvârı* isimli eserin adını

kaleme alındığı için Türkçe-Fransızca olarak yayınlanmıştır. Bursa hem sahip olduğu doğal güzellikleri ve tarihi yapıları hem de İstanbul'dan ulaşımın rahat olması sebebiyle ziyaretçi çeken bir şehirdir. Bundan dolayı 1900'lü yılların başından itibaren Bursa için rehberler hazırlandığını görmekteyiz. Rehberin giriş kısmında konuyla ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir:

“Bursa şehriyle havalisi her adımda seyyâhın nazar-ı dikkatine ruh-nevâz manzaralar, her cihette müdekkikin saha-i mütalaasına cazibeli mevzular irâe iden kıta'ât-ı latifedendir.

Bursa seyahati nisbeten kısa bir zamanda kâbilü'l-icrâ olduğu cihetle her nokta-i nazardan tavsiyeye şayandır. Filvâkıa bu seferi ihtiyar eden sanayi-i nefise erbabı zamanlarını kaybetmiş olmayacakları gibi âsâr-ı atika tetebbuatıyla tevaggul edenler pek çok istifade edecekler ve seyahati sırf temin ettiği zevk için sevenler dahi şarkın behişt-âsâ bir köşesinde, tahayyülâta müsait yeşillikler içinde mesudâne birkaç gün geçirmiş olacaklardır.”⁴⁰²

Rehberde *Sefer ve Bursa* başlığını taşıyan iki bölüm bulunmaktadır. İstanbul'dan Bursa'ya yapılan seyahatin aşamalarının ayrıntılı olarak anlatıldığı *Sefer* kısmında son derece güncel bilgilerin verildiği yolculuk *Deniz Seferi*, *Mudanya* ve *Demir Yolu Seyahati* şeklinde planlanmaktadır. O dönemde Bursa'ya gitmek isteyen ziyaretçilerin önce İstanbul'dan Mudanya'ya kadar gemi ile gittiğini ve oradan trene aktarma yaptıklarını görmekteyiz. Bu yolculuğun *Deniz Seferi* kısmında vapurların haftalık sefer programı, İstanbul'da biletlerin nereden tedarik edilebileceği, mevkilere göre bilet fiyatları, vapurun salonları ve yemek fiyatları, yazın yolcu yoğunluğu sebebiyle römorkörlerin yaptığı seferler ile vapurun İstanbul limanından ayrıldıktan sonra takip ettiği güzergâh ve yolcuların karşısına çıkan manzaralar (Büyükada, Heybeli, Burgaz, Kınalı, İzmit Körfezi, İncirli Limanı, Armutlu, Gemlik, Keşiş Dağı) anlatılmaktadır. *Mudanya* başlığı altında kasabanın nüfusu (5.000 kişi), sahip olduğu yapılar ve sayıları, iklimi ve Bursa'ya olan bağlantı yolları kısaca anlatılmaktadır. *Demir Yolu Seyahati* başlığı altında ise genelde tren ile Bursa'ya doğru yol alırken geçilen yerler (Yörüklü, Koru, Acemler, Bekleme) hakkında bilgi verilmektedir.

Rehberin ikinci bölümü *Bursa* başlığını taşımakta olup burada Bursa hakkında genel bilgilerin verildiği *Malumat-ı Umumiye*, Bursa'da bulunan mimari yapıların

vermektedir. Bu sebeple yazarı belli olmayan bu eserin yanlışlıkla Mustafa Suad'a ait olduğu düşünülmüştür. İlhan Tekeli'nin makalesi için bkz. İlhan Tekeli, “Türkiye’de Kent Planlaması Düşüncesinin Gelişimi”, *Yapı*, Şubat 2006, sy. 291, s. 37-41.

⁴⁰² A.g.e., s. 3.

anlatıldığı *Ebniye-i Âliye ve Tarz-ı Mimari* ile Bursa'daki mesire ve gezinti yerlerinin anlatıldığı *Menâzır-ı Latife ve Mesirelerle Teferrüç Yerleri* başlığını taşıyan kısımlar bulunmaktadır. *Malumat-ı Umumiye* başlığı altında şehrin mevki ve koordinatları, bitki örtüsü, Romalılar zamanında şehrin inşası ve yaptıkları kaplıcalar, şehrin Osmanlılar tarafından kuşatılması ve fethi, şehrin kurulduğu aks boyunca bulunan eserler, nüfusu (85.000 kişi) ile Bursa'da bulunan yapıların sayısı verilmektedir.

Rehberde o dönem Bursa'sı için verilen yapıların sayısı şu şekildedir:

“Derun-i şehirde 165 cami ve mescit, 27 medrese, 36 tekye, 6 kilise, 3 havra, 15 otel, 49 han, 26 hamam, 37 debbağhane, 52 ipek fabrikası, 28 değirmen, 100 fırın, 3 hastane ve bir belediye bahçesi vardır. Bundan mâada bir ziraat-ı ameliyat mektebi ve bir sanayi mektebi bir harir dârü'l-talimi, bir harîr dârü'l-tahsili bir dârü'l-muallimîn ve bir de dârü'l-muallimât ve idâdî ve rüşdî derecelerinde olmak üzere ikişer mülkî ve askerî mektep mevcuttur.”⁴⁰³

Ebniye-i Âliye ve Tarz-ı Mimari başlığı altında Osmanlı mimarisi, Bursa üslubu ve çini üretim tarzları hakkında önemli bilgiler verdikten sonra Bursa'da bulunan yapılar anlatılmaktadır. Osmanlı mimari üslubu ve Bursa çinileri hakkında verdiği bilgiler şunlardır:

“(…) İstanbul'un fethinden akdem inşa olunan cevâmi'-i şerife beyne'l-İslâm pek âlî bir derece-i terakkiye kadar yükselen mimarlık sanatının en zarif ve en ziyade câlib-i dikkat olan bir devrinin mahsül-i nefâseti add olunur. Arab ve Acem ve Bizantin tarzlarının taklidiyle vücuda getirilmiş şeyler olduğunu iddia eden erbab-ı fennin heman umumiyetle kabul ettikleri fikre rağmen Bursa'da meşhûd-dîde-i hayret olan ebniye-i âliye asr-ı hâzır mimarlarımızdan en mukteditlerinin mutalaasına nazaran Osmanlılara mahsus olup bihakkin “Osmanlı sanat-ı mimariyesi” namıyla tevsim edilmesi [24] lazım gelen bir tarzın en mükemmel ve en nefis enmûzeceğini teşkil ederler.

Mösyö Brawn'ın kavlince sanat-ı mimariyenin tarihini ve dolayısıyla bu vadide tatbik oluna gelen usul-i tezyiniyeyi mütalaa edenler için Bursa'daki ebniye-i âliyenin kıymetini tezyid ve i'lâ eden husus bunlardan bir çoğunun duvarlarını dahilî ve haricî olarak setreden sırlı çinilerdir. Fi'l-vâkıa Osmanlı mimarları tarafından yadigar olarak terk edilen âsâr-ı nefisenin cümlesinde ekseriya yekdiğerine sarılmış ve karışmış nebatat resimleriyle bir çok eşkâl-i hendesiye'nin giriftinden mütehasıl bir heyet-i mecmua teşkil eden ve “arabesk” nam-ı umumisi altında maruf

⁴⁰³ A.g.e., s. 22.

olan tezyinata tesadüf olunduğu gibi âsâr-ı mezkurenin çoğunda mağralarda tabîi surette husule gelen “istalaktit”lere müşâbih - [...] tıraş edilen binlerce mermer-i menşurların muntazaman dizilmesinden teşkil olunmuş– bazı nakışlar görülür ki bunlarla sütunların başlıklarını ve kapı pencerelerin üstlerini tezyin ederlerdi.

Fakat bu devre mahsus olan âsârın en ziyade calib-i dikkat olan hassası duvarları kaplamak için tatbik olunan murabba‘u’ş-şekl çini tuğlalarıyla vücuda getirilmiş mozaiklerdir. Bu çinilerin usul-i imal ve tarz-ı telvini esrardan madud olup kudemanın bunları envâ-ı sır hamuruyla telvin ettikten sonra pişirmek üzere hususi fırınlara attıkları ve renklerinin dahi ancak ameliyat-ı tabhiyenin hitâmından sonra zahir olduğu mezkur çinilerin –bünye ve intisâc nokta-i nazarından-arîz [25] ve amîk tettebbu‘ ve mütâlaasıyla sübut bulmuş hakâyıktandır. Hamurların ne suretle istihzar edildiği hal-i hazırda meçhul ise de elde edilen netâyice ve husule getirilen âsâr-ı nefîseye bakılırsa bunların istihzarı keyfiyetinde pek vâkıfane hareket edildiği ve tatbik edilen usullerin pek mükemmel olduğu anlaşılmalıdır. Şu halde o zaman çinicileri ya hüsn-i neticeye iktiran edinceye kadar aynı işi ta‘dâd ve takdiri mümkün olamayan defalar tekrar ile icrâ-yı ameliyat ederler veyahut fennin bugün irâesinden aciz bulunduğu terkip usulleri bilirler ve bu sayede çiniye matlub olan rengi suhuletle vermeye muvaffak olurlardı.

Bu iki şıktan hangisi mukarin-i hakikat, bu iki nazariyeden hangisi muvafık-ı sıhhattir? Fennin hal-i hazırında bu suale cevap vermek imkan haricindedir. Yalnız şurası cây-ı dikkattir ki: Eğer birinci nazariye ihtimale daha yakın ise matlub olan rengi ancak lâ yu‘ad ve lâ yuhsa⁴⁰⁴ tecrübelerden sonra istihsal etmeye muvaffak olan bu yorulmaz amillerin sabır ve sebatını nasıl tavsif etmeli vücuda getirdikleri havânk ile müspet bulunan muvaffakiyetleri ne gibi kelimat-ı tebrikiye ile zikreylemelidir? İkinci nazariye sahih ise levazımın istihzarı keyfiyetinde bu esâtiz-i sanatın vasıl oldukları aksa-yı mükemmeliyeti ne suretle tayin etmeli, hututunun intizamıyla, zeminlerinin safiyetiyle, elvânının hüsn-i imticâcıyla insanı mütehayyir bırakan bu marifet mahsullerinin i‘mal ve ikmalinde tatbik olunan usul-i nefâyis-şumulün halen meçhul kalması herşeye bir suret-i hal bulmak iddiasında olan fenni âciz bıraktığını nasıl inkar eylemelidir?⁴⁰⁵

Rehberde anlatılan yapılar arasında Hisar, Çarşı-yı Kebir, İpek Hanı, Yeşil Cami-i Şerifi, Yeşil Türbe, Yıldırım Cami-i Şerifi ve Ulu Cami-i Şerifi bulunmaktadır. Bu yapıların mimari ve tezyini özellikleri ile birlikte kısa tarihçeleri verilmektedir. *Hisar* başlığı altında Bursa’nın eski yerleşim yerini çevreleyen surların inşası, kapıları (kaplıca kapısı, yer kapısı, debbağ kapısı, meydan kapısı, su kapısı) ve buranın içerisinde yer alan Osman Gazi ile Orhan Gazi’nin türbelerinin bulunduğu Osmaniye Meydanı, yangın kulesi ile Şehâdet Camii anlatılmaktadır. Çarşı ve hanlar ile ilgili olarak *Çarşı-yı Kebir*’in özellikle kemer ve pencereleri, Bursa’nın ticaret merkezi olan

⁴⁰⁴ Sayılamaz, hesap edilemez.

⁴⁰⁵ A.g.e., s. 23-25.

İpek Hanı'nın planı, kapısı ve orada mahsul zamanı yapılan ve günde 250 bin kiloya kadar varan ipek alış-verişinin oluşturduğu manzara anlatılmaktadır. Rehberde üzerinde en çok durulan eser Yeşil Camii'dir. *Yeşil Cami-i Şerifi* başlığı altında Bursa'nın en önemli yapısı olarak nitelendirdiği bu caminin mimarı tarzı, ismi, çinileri, kitabesi, planı, depremde gördüğü zararlar, kubbenin yapıya oturuş şekli ve tezyinatının güzelliği anlatılmaktadır. *Yeşil Türbe*'nin özellikle çinileri, türbenin depremden sonra zarar görmesi sebebiyle Kütahya çinileri ile kaplanması ve tezyini güzellikleri, *Yıldırım Cami-i Şerifi*'nin mevkii, bânisi ve diğer yapıları (imaret, türbe), *Ulu Cami-i Şerifi*'nin ise bânisi, planı, şadırvanı, payeleri, yazıları ve minareleri hakkında yüzeysel bilgiler verilmektedir.

Yazar yapıların tarihçesini anlatırken zaman zaman kubbe, kemer ve plan gibi unsurlarına da değinmektedir. Çarşı-yı Kebir'in kemerleri ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

“(…) Fi'l-vâki fenn-i mimari nokta-i nazarından kemerlerin yekdiğeriyle birleşmesi usulü câlib-i dikkat olduğu gibi aksam-ı muhtelifesinin seviyelerinde görülen ihtilaf ile beraber mezkûr kemerlerin tekâtü' noktalarındaki tertip ve intizam hakikaten cây-i hayrettir.”⁴⁰⁶

Yeşil Cami'nin mimari tarzı, planı ve kubbesiyle ilgili olarak şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

“(…) Cennet-mekan Çelebi Sultan Mehmed Han hazretlerinin devr-i saltanatlarında inşa olunup Osmanlı mimarlığının en güzel, en saf numunelerinden birini ve Acem ve Arab tarz-ı mimarilerinin –yekdiğeriyle imtizac ettirmek suretiyle istihsal edilmiş– en zarif ve en mükemmel bir timsalini teşkil eden bu bina-yı muhteşem şehrin şark tarafında Setbaşı mahallesinin ovaya nazır sarp bir mahallinde kâindir.

(…)

[30] Bina murabba' şeklinde olup planın tarz-ı tanziminde harikulade bir sadelik ile beraber nadiren tesadüf olunur bir zarafet görülür. Fethaları umumimeyetle mustatîlü'ş-şekl olup üzerleri Türk tarz-ı mimarisi üzerine yapılmış kemerlerle mazbuttur. Kapı ve pencerelerin etraf-ı erbaasını tezyin eden nukûş-i muhtelifeden her birinin başka bir şekil ve suret irâe etmesi o zaman mimarlarının ibkâ-yı şahsiyet için vaki olan mesaisini ispat eder.

⁴⁰⁶ A.g.e., s. 26-27.

(...)

[31] Binanın kısm-ı esasisi murabba‘u’ş-şekl olduğundan büyük kubbe dört duvarın üzerine yelpaze tarzında köşelerle istinad eder ki bu suret-i istinad kubbenin zinet ve letafetini kat kat i‘la eder.⁴⁰⁷

Rehberin ikinci bölümünde son olarak *Menâzır-ı Latife ve Mesirelerle Teferrüc Yerleri* başlığı altında Bursa’daki mesire ve gezinti yerleri anlatılmaktadır. Burada ziyaretçilere şehrin sahip olduğu ve görülmeye değer tabiat güzelliklerinden Keşiş Dağı (Uludağ), Apolyont Gölü (Uluabat Gölü), Bonar Başı, Ziraat Mektebi, Gökdere, İnkaya, Koru, Akçağlayan, Çekirge ve kaplıcalar tavsiye edilmektedir. Rehberde gerek Bursa’nın manzaralarını gerekse anlatılan yapıları gösteren fotoğraflar kullanılmıştır. Rehberde ayrıca İstanbul ve Bursa’da bulunan otellerin reklamları da yer almaktadır.

Abdülkadir Kadri, *Bursa Rehberi*, Bursa: Muin-i Hilal Matbaası, R. 1329/1913.

Abdülkadir Kadri tarafından yerli turistler için kaleme alınan bu kitap Bursa hakkında hazırlanan ikinci rehberdir.⁴⁰⁸ Abdülkadir Kadri Bey 1882 yılında doğmuş olup askeri eğitim aldıktan sonra Bursa’daki Askeri Rüşdiye’de tarih öğretmenliği yapmıştır. Ayrıca Meşrutiyetten sonra kurulan Osmanlı Tarih Encümeni’ne bağlı olarak Bursa’da açılan Tarih Encümeni Şubesi’nde görev almıştır. Bu dönemde *Bursa Tarih Kılavuzu* ve *Bursa Rehberi* adlı eserlerini hazırlamıştır. I. Dünya Savaşında şehit olmuştur.⁴⁰⁹

Abdülkadri Bey yirmi yıldır yaşamakta olduğu Bursa’da defalarca dolaştığı yerler ile ilgili edindiği bilgileri bu rehberde bir araya getirmiştir. 20 y.y. başlarında şehrin dokusu hakkında bilgi veren kitapta semtler ve tarihi yapılar kısa ve yüzeysel olarak anlatılmaktadır. Eserler ziyaretçilere araba ile yapılan gezi güzergâhına göre tanıtılmaktadır.

⁴⁰⁷ a.g.e., s. 28-31.

⁴⁰⁸ Abdülkadir Kadri, *Bursa Rehberi*, Bursa: Muin-i Hilal Matbaası, 1329, 64 s. Kitap hakkındaki tanıtım yazısı için bkz. Fatih Erkoçoğlu, *AÜİFD*, “Kitap Tanıtımı”, c. XLIV (2003), sy. 2, s. 383-388. *Bursa Rehberi* günümüz alfabesine de aktarılmıştır: Abdülkadir Kadri, *Bursa Rehberi*, haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı, Ankara: Bursa İl Özel İdaresi, 2009, 96 s. Kitap hakkındaki tanıtım yazısı için bkz. Fatih Erkoçoğlu, *AÜİFD*, “Kitap Tanıtımı”, c. XLIV (2003), sy. 2, s. 383-388.

⁴⁰⁹ Abdülkadir Kadri’nin hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bursa İl Özel İdaresi’nin Yeşil Şehir Kitaplığı serisinden çıkardığı Abdülkadir Kadri’nin *Bursa Tarih Kılavuzu* isimli kitabının girişinde yazar hakkında kısaca bilgi vermektedir, bkz. Mülazım Abdülkadir, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, haz. Mehmed Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı, Ankara: Bursa İl Özel İdaresi, 2009, 343 s.

Rehber Bursa'nın coğrafi yapısının anlatıldığı *Azıcık Coğrafya* başlığını taşıyan kısımla başlamaktadır. Burada şehrin rakımı, konumu, hane sayısı (15.000), nüfusu (70.000), enlem ve boylam koordinatları, meşhur yiyecekleri, suları ve bağlantı yolları hakkında bilgi verilmektedir. *Bursa'yı Nasıl Gezmeli* başlığı altında ise ulaşım, konaklama, gezmek için hangi günlerin daha uygun olduğu ve kaç liraya araba tutulabileceği gibi ziyaretçilere ön bilgiler verilmektedir.

Çekirge başlığı altında şehrin merkezinden Çekirge semtine doğru araba ile yapılan yolculukta karşımıza çıkan manzara ve yapılar anlatılmakta, *Hüdâvendigâr Türbesi* başlığı altında ise I. Murad'ın yatmakta olduğu türbe hakkında bilgi verilmektedir. Yazar türbede bulunan mihrabın tam olarak kibleyi göstermemesi sebebiyle sandukaların eğimli durması, burada medfun bulunan kişiler ve ölüm sebepleri ile türbede bulunan eşyaları anlatmaktadır. *Cami ve Medrese* başlığı altında ise I. Murad'ın yaptırmış olduğu Hüdâvendigâr Cami'nin mimarına (Vasil isimli bir kalfa) değinmekte ve Osmanlı'da istisnai bir durum olan cami üzerindeki medresenin konumuna dikkat çekmektedir.

Daha sonra Çekirge'den Muradiye'ye doğru yol alırken karşımıza çıkan kaplıca, mezar ve hamam gibi yapılar *Eski Kaplıca*, *Karagöz'ün Mezarı*, *Mevlid Sahibi Süleyman Çelebi* ve *Kaynarca*, *Yeni Kaplıca*, *Karamustafa* başlıkları altında anlatılmaktadır.

Murâdiye başlığı altında semte gidiş yolu ve orada bulunan türbelere değinmektedir. *Murad-ı Sâni Camii* başlığı altında II. Murad'ın yaptırmış olduğu caminin özellikle tezyini güzelliklerinden bahsetmektedir. *Türbeler* başlığı altında II. Murad'ın yaptırdığı caminin arakasında bulunan türbeler, buralarda yatan kişiler ve ölüm sebepleri hakkında bilgi verilmektedir.

Kaplıca Kapısı Tarihiyle Hastahane başlığı altında arabayla yol alırken karşımıza çıkan Bursa Hisarı'nın kalıntıları, Sanayi Mektebi ve eski saray bölgesi gibi eserler anlatılmaktadır. *Şehâdet Camii* başlığı altında caminin kuzey kapısı üzerinde günümüze ulaşmamış bir mescide ait ve buraya nakledilmiş bir kitabeden bahsedilmektedir. Metni verilmemiş olan bu kitabe Osmanlı'nın en eski kitabelerindedir. *Osman Gazi Türbesi* ve *Orhan Gâzi Türbesi* başlığı altında buralarda medfun bulunan kişiler ile türbede yer alan Kur'an-ı Kerim ve levha gibi eşyalar hakkında bilgi verilmektedir.

Üftâde, Yerkapı, Mevlevihane başlığı altında güzergâh üzerinde bulunan Hisar Kapısı, Lala Şahin Paşa Medresesi, Cizyedâr-zâdelerin medrese ve kütüphanesi, Sa'diyye Tekyesi, Abdâl Murad, Seyyid Nâsır, Üftâde Tekyesi, Molla Fenari ve Tezveren mevkileri, Dârülhadis kalıntıları ve Mevlevihane gibi eserlere ismen değinilmektedir. *Pınarbaşı* başlığı altında Cuma ve bayram günleri mesire olarak kullanılan meydan ve Pınarbaşı Mezarlığı anlatılmaktadır. *Müsellim Köşkü, Hünkâr Köşkü* ile *Mekteb-i Sultânî ve Müze* başlığı altında isimleri geçen yapılara değinilmektedir. *Ulu Cami* başlığı altında ise caminin kubbeleri, minareleri, şadırvanı, yazıları ve kitabeleri anlatılmaktadır.

İstarâhat başlığı altında ziyaretçilerin dinlenmeleri ve yemek yemeleri için Ulu Cami civarındaki kebabçılar, *Pirinç Hanı* başlığı altında antika meraklıları için buradaki dükkânlar, *Mensûcât Şirketi* başlığı altında ise ipekli kumaş üreten fabrika tavsiye edilmektedir. *Hükümet Konağı ve Şehzâde Ertuğrul Mezarı* başlığı altında hükümet konağının karşısındaki caminin yanında medfun bulunan Ertuğrul Bey'in mezarına değinilmektedir.

Arabayla Yıldırım'a doğru yolumuza devam ederken karşımıza çıkan yapıların isimleri verilmektedir. *Yıldırım Cami ve Türbe ve Medresesi* başlığı altında genelde türbeden, içinde medfun bulunan kişiler ve türbede bulunan eşyalar anlatılmaktadır. *Yeşil* başlığı altında ise Çelebi Mehmed'in Hacı İvaz'a yaptırmış olduğu yapıda Fârisî bir kitabe metni verilmektedir. *Yeşil Türbe* başlığı altında türbenin içinde ve türbenin etrafındaki mezarlarda medfun bulunan kişiler anlatılmaktadır. *Emir Sultan* başlığı altında III. Selim ve Abdülaziz dönemlerinde tamir edilmiş olan cami ile Buharalı Mehmed Şemseddin Hazretleri, zevcesi, Yıldırım Bâyezid'in çocuklarının medfun bulunduğu türbe hakkında bilgi verilmektedir. *Zeynîler* başlığı altında Zeynîler cami ve mezarlığına değinilmektedir. *Işıklar* başlığı altında bu semtte bulunan ve asker-î idâdisi amacıyla kurulup rüşdiye olarak kullanılan okul binası ve yapımı devam eden hastane inşaatına değinilmektedir. Bursa'da bulunan eserlerden son olarak *Demirtaş Paşa* başlığı altında Osmanlı veziri ve Aykut Alp sülalesinden Emir Ali oğlu Demirtaş Paşa'nın türbesi anlatılmaktadır.

Kitabın bundan sonraki bölümü *Faide* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Abdulkadir Kadri Bursa'ya gelen ziyaretçilere yerli ürünler satan dükkânlar ile otel, lokanta, doktor, eczane gibi yararlı olacağını düşündüğü kişi ve müesseseleri tanıtmakta ve tavsiye etmektedir. Burada adı geçen kişi ve müesseseler arasında *Saray-ı Hümmâyûn-*

ı *Cenâb-ı Mülûkâne Tereyağı Müteahhidi Ahmed Cemal Bey, Şekerci Abdurrahim Efendi, Yeni Müteharrik Mensûcât Fabrikası, İnegöllüzâde Refet Bey'in Osmanlı Sanayi Mağazası, Tahmîs Ahmed Lütfî Efendi, Sarrâc İslimiyeli İsmâil Hakkı Efendi, Bıçakçı Remzi Usta, Dişçi ve Cerrâh Hâcî Halil İbrahim Efendi, Osman Beyzade Fesçi Hâfız Hâlid Bey, Bursa Numune-i Terakkî Komandit Şirketi, Kebabcı Hâfız Fuad Efendi, Şerbetçi Osman Çavuş, Attar Necib Efendi Ticârethânesi, Nûriye Oteli, Hacı Nişân Efendi Lokantası, Tabip ve Operatör Hâfız Nazîf Bey, Dişçi Anber Bey, Mehmed Şükrü Bey'in Eczanesi, Günderet Suyu ve Çekirge'de İsplandid Oteli* yer almaktadır.

Abdulkadri Kadri kaleme aldığı bu rehberde eserler hakkında son derece yüzeysel bilgiler vermektedir. Rehberde görsel malzeme kullanılmamıştır. Araba ile gezerken yer yer karşımıza çıkan Bursa manzaralarına da değinilmektedir. Kitabın sonunda yer alan ve Bursa'nın önemli ticarethanelerinin anlatıldığı kısımda özellikle yerli ürünler teşvik edilmektedir.

Tosyavîzâde Doktor Rifat Osman, *Edirne Rehnümâsı (Tarihçe: 763-1337 Hicri Seneleri)*, Edirne: Vilayet Matbaası, R. 1336/1920.

Doktor Rifat Osman (1874-1933) tarafından kaleme alınan bu eser Edirne hakkında yayınlanmış ilk rehberdir.⁴¹⁰ Tabip ve şehir tarihçisi olan Rifat Osman Rusçuk ve Selanik kadılıklarında bulunan Tosyavîzâde Osman Feyzi Efendi ve eşi İkbâl Hanım'ın çocuğu olarak 1874 yılında Üsküdar'da dünyaya geldi. Eğitimine Selimiye İbtidâî Mektebi'nde başladı. Sonrasında Paşakapısı Askeri Rüşdiyesi ve Mekteb-i Tibbiye'ye devam ederek 1889 yılında buradan yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu.

Gülhâne Serîriyat Hastanesi ve Edirne Hastanesi görev yapmış olup Selanik ve Manastır'da röntgen odalarını kurmuştur. Edirne'de görev yaptığı esnada şehrin tarihine dair bilgi ve belge topladı. Bu esnada Balkan savaşının çıkması ve Bulgar işgali üzerine İstanbul Haydarpaşa Hastanesi röntgen şefliğine getirildi ve binbaşılığa terfi edildi. 1919'da emekliye ayrılması üzerine Edirne'ye geri döndü ve bu sefer Yunan (1920) işgaliyle karşılaştı. Bu dönemde topladığı çalışmalarını yağmalanınca İstanbul'a döndü. Milli Mücadele sırasında Trakya Paşaili Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nde görev aldı.

⁴¹⁰ Tosyavîzâde Doktor Rifat Osman, *Edirne Rehnümâsı*, Edirne: Vilayet Matbaası, 1920-1336, 112+16 s. Bu kitap Ratip Kazancıgil Tarafından tekrar yayına hazırlanmıştır: Rifat Osman, *Edirne Rehnümâsı: Edirne Şehir Rehberi*, yay. Ratip Kazancıgil, Edirne: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1994, 151 s.

Kurtuluş Savaşından sonra Edirne'ye geri dönen Rifat Osman 10 Mayıs 1933'te orada vefat etti ve Hacılar Ezanı Mezarlığı'na defnedildi.

Bir Edirne sevdalısı olan Rifat Osman şehrin Türk unsuru taşıyan tarihini resim, fotoğraf, çizim ve planlarla günümüze aktardı. Edirne Türk İslam Eserleri Müzesi'nin de kuruculuğunu yaptı. Eserleri arasında *Edirne Rehnümâsı*, *Edirne Sarayı*, *Edirne Evleri* ve *Edirne Şehir Tarihi Kronolojisi* bulunmaktadır.⁴¹¹

Rifat Osman Edirne ile ilgili daha önceden yazma bir eser bulunmasına rağmen matbu bir çalışma olmaması sebebiyle bu eserini hazırlamıştır. Konu ile ilgili olarak Doktor Rifat Osman eserin mukaddimesinde şunları söylemektedir:

“Memâlik-i mütemeddine şehirlerinden ekserisinin birer tarihçeleri bulunup tarih ile müteveggil olanlara birer me'haz olmak ve seyyâhîn ve müsafîrîne irâe-i malumat eylemek itibariyle kıymetdar âsârdan maduddurlar. Memleketimizde ise bazı vilayet salnameleri istisna edilecek olur ise heman hiçbir şehir hakkında böyle bir eser yazılmamıştır. Eslafımız bu vadide icâle-i kalem ederek bilhassa Edirneli Sabri Abdurrahman Çelebi 1046 tarihinde Edirne şehrine mahsus *Enisü'l-Müsâmirîn* isminde mühim bir eser tahririyle ahfadına yadigâr bırakmıştır ki gayri matbu olan bu eserin mukaddimesini aynen derc ettim.”⁴¹²

Rifat Osman memur olarak atandığı Edirne'de boş kalan vakitlerini şehir hakkında araştırmalar yapıp eserler vererek geçirmiştir. Bu rehber daha önce yazdığı *Edirne Tarihi* isimli kitabının bir özeti şeklindedir. Ayrıca kitabın sonuna yabancı turistlerin eserlerimiz hakkında doğru bilgi edinmeleri için Fransızca bir ek koymuştur.⁴¹³

Kitabın kapağında Selimiye Camii'nin kara kalem tarzı bir resmi bulunmaktadır. Giriş kısmında Rifat Osman'ın fotoğrafı ve kısa bir özgeçmişi verilmektedir.⁴¹⁴ Ayrıca yukarıda bahsi geçen Edirneli Hebrî Abdurrahman Çelebi'ye ait ve Edirne'de yazma

⁴¹¹ Rifat Osman'ın hayatı için bkz. Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, yay. Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver, TTKY, Ankara: 1989 (2. baskı), s. XI-XIV; Ahmet Güner Sayar, “Rifat Osman”, *DİA*, İstanbul: 2008, c. XXXV, s. 105-106.

⁴¹² Tosyavîzâde Doktor Rifat Osman, *a.g.e.*, s. 3.

⁴¹³ Tosyavîzâde Doktor Rifat Osman, *a.g.e.*, s. 3-4.

⁴¹⁴ *Muharrir-i eser Tosyavîzâde Doktor Rifat Osman Bey başlığı altında şu bilgiler verilmektedir: 1291 tarihinde Dersaadet'te Harem İskelesi'nde dünyaya gelmiştir. Pederi mevâliden Osman Fevzi Efendidir. Mekteb-i Fünun-i Tabiiye-i Şâhâne'den 25 Temmuz 1310 tarihinde tabip yüzbaşılığı ile neşet ve tul-i müddet Gülhâne Serîriyât Hastahane'sinde rontgen şua'î şefi sıfatıyla tevsî-i malumattan sonra Selânik, Manastır ve Edirne hastahanelerinde eşi'a-i mezkûrede eserini tesis etmiştir. Harb-i Umumi bidâyetinde rütbesi binbaşılığa terfi ve Edirne Merkez Hastahane-i askerisi sertabibânına tayin kılınmış ve bidâyet-i mütâreke talebi üzerine 24 Mayıs 1335 tarihinde tekâudü icrâ edilmiştir. Tarih-i mezkûreden beri Edirne Belediye Hastahanesi müdüriyetinde bulunmaktadır. Ressam mîralay Seyyid Bey'in atölyesinde müdâvetle ressamlığı tahsil eylemiş ve mîr mumâ ileyhten tarih-i umumî ve Osmanî dersleri almıştır. Tosyavîzâde Doktor Rifat Osman, *a.g.e.*, s. 1.*

olarak Mevelevi Şeyhi Salahaddin Efendi ile belediye reisi Şevket Bey'in elinde birer nüshası bulunan *Enisü'l-Müsâmirîn* isimli eserin mukaddimesi de yer almaktadır.⁴¹⁵ Rifat Osman kitabını hazırlarken yararlandığı kaynakları *Eserin Hîn-i Tahririnde Mürâcaat ve Mütalaa Olunan Âsar-ı Me'hazler* başlığı altında vermektedir. Tevârih-i Osmaniye, tezkireler ve tevârih-i hususî olarak ayrılan eserlerde genelde yerli kaynaklar bulunmaktadır.⁴¹⁶

Edirne Rehnümâsı ismini taşıyan bu kitap dört kısımdan meydana gelmektedir. Birinci kısımda *coğrafi malumat, tarihî malumat, Edirne'de Osmanlılar, kadîm Edirne Kalesi* ve *Edirne'nin mahalleleri* konuları yer almaktadır. *Coğrafi malumat* başlığı altında Edirne'nin kurulduğu yer, İstanbul'a olan uzaklığı, koordinatları, şehrin yükseltilerinin rakımları, havası, mevsimlere göre sıcaklık değerleri ile sık sık yaşanan ve tarihe geçmiş olan su baskınları hakkında bilgi verilmektedir. *Tarihî malumat* başlığı altında ise milattan önce 7. y.y.dan itibaren Trak, Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde şehrin tarihi kısaca anlatılmaktadır. Osmanlı dönemi hakkında Osmanlının Rumeli'ye geçişi, Edirne'nin fethi, fetih zamanında şehrin durumu, Rus savaşı ve Balkan harbinde şehrin uğradığı zararlar hakkında bilgi verilmektedir. *Kadîm Edirne Kalesi* başlığı altında ise sur içi olarak bilinen semt ve etrafını çevreleyen surlar anlatılmaktadır. *Edirne Mahalleleri* başlığı altında o gün itibariyle Edirne'de bulunan mahalleler alfabetik olarak bir cetvel şeklinde düzenlenmiştir. Bu cetvelde *mahallenin ismi, ahalisi (30 sene mukaddem ve halihâzır), semt-i marufu* [bilinen semti], *malumat ve tedkîkât-ı tarihiye* bilgileri yer almaktadır. *Ahalisi* kısmında 30 sene önce ve o dönemde yaşayan İslâm, Rum, Ermeni, Musevi ve Kıbtî halkın Edirne mahallerindeki dağılımı verilerek demografik açıdan şehrin durumu, *Malumat ve tedkîkât-ı tarihiye* kısmında ise mahallelerde bulunan mimari yapıların kimler tarafından ve ne zaman yapıldığı verilerek şehrin gelişim safhaları ortaya konulmaktadır.

Aynı zamanda su baskınları ve istilalar sonucu şehrin kaybolan mimari eserleri, mahalleleri ile değişen demografik yapısı anlatılmaktadır. Özellikle Rus istilası ve Balkan savaşı bunda etkili olmuştur.

Kitabın ikinci kısmı *Camiler ve mescitler* başlığını taşımaktadır. Fakat sadece dini yapılar anlatılmamakta medrese, dârülhadis ve bimâristan gibi yapılara da

⁴¹⁵ Bu yazma hakkında yazar dipnotta şu bilgileri vermektedir: *Bu eserden Edirne'de iki nüsha bulunup biri Mevlevî Şeyhi Salahaddin Efendi, diğeri belediye reisi Şevket Bey'in kütüphanesindedir, Tosyavîzâde Doktor Rifat Osman, a.g.e., s.7.*

⁴¹⁶ Tosyavîzâde Doktor Rifat Osman, a.g.e., s. 8.

değinilmektedir. Zamanında Edirne’de üç yüzün üzerinde cami ve mescit bulunmasına rağmen yazar eserinde günümüze ulaşanlardan sadece tarihi ve mimari açıdan önemli olanlarına yer vermektedir. Burada anlatılan eserler arasında Yıldırım Bâyezid Camii, Eski Camii, Murâdiye Camii, Dârülhadis, Üç Şerefeli Camii Şerifi, Sitti Sultan Camii, Bayezid Veli Camii, Bimâristan, Medrese-i Etubbâ, Lârî Abdulhamid Çelebi Camii ve Sultan Selim Camii bulunmaktadır.

Rıfat Osman bu yapılar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Eserlerin bânisi, inşa tarihleri, diğer bilenen isimleri, minare ve şerefe sayıları, kubbe ve ayak sayıları, kubbe ve minare ölçüleri, tezyinatı (çini, hat, kalem işi v.b.), istilalarda uğradığı zararlar, minber, mihrap ve mahfelleri, yapımına sebep olan olaylar (rüya v.b.), kitabeleri, sonradan yapılan eklemeler, tamir ve onarımları, şadırvanları, muslukları ve kapıları gibi birçok noktası anlatılmaktadır. Rehberde ayrıca bu eserlere sonradan yapılan ilaveler hakkında uzman kişilerin görüşlerine yer verilmekte veya yapılan tamir ve onarımlarda beğenilmeyen yönler eleştiriler de getirilmektedir. Bu yönüyle eser eleştirel bir üsluba da sahiptir.

Yapılara sonradan eklenen unsurlar ile ilgili olarak Üç Şerefeli Cami’nin şadırvanı hakkında Gurlit’in ve yine Üç Şerefeli Cami’nin merdivenler hakkında Ali Talat Bey’in görüşleri verilmektedir.⁴¹⁷ Selimiye Cami’nin tamirinde yapılan tezyinat değişikliği ile ilgili olarak ise şu yorumları yapmaktadır:

“1301 senesinde Vali Kadri Paşa tarafından tamirinde mâî, turuncu ve siyah renkler ile yapılan ve hiçbir tarz mimariye tevafuk etmeyen nukûş ile dâhilen cami-i şerifin azamet ve nefaset-i mimariyesi mümkün olduğu kadar ihlal edilmiştir. Dersâadet’te Tophane’de Kılıç Ali Paşa Cami’nin nukûş-i dahiliyesindeki muhdes aksâm ilga edilerek nukûş-i asliyesi ihya edildiği gibi bu camii de bu çirkin dahil-i nukûşu silinerek nukûş-i kadimesi meydana çıkarılacak olur ise manzara-i dahiliyesinin Mimar Sinan devrine âid revnakı îâde kılınmış olacaktır.”⁴¹⁸

Rehberde camilerin planları hakkında karşılaştırmalar, kubbe ve mekân ilişkisi üzerine ise değerlendirmeler, Osmanlı’nın tezyinât anlayışı ile ilgili kısa da olsa açıklamalar yapıldığını görmekteyiz. Yıldırım Bayezid Cami’nin planı hakkında şu karşılaştırmayı yapmaktadır:

⁴¹⁷ Tosyavîzâde Doktor Rıfat Osman, *a.g.e.*, s. 41-42.

⁴¹⁸ Tosyavîzâde Doktor Rıfat Osman, *a.g.e.*, s. 53-54.

“Bir minareli, sakafı kubbeli ve kurşun kaplıdır. Tarz-ı inşası İtalya’da Ravanada “Gala Placidia” mozolesine şebih olup bir daire dahiline mersum salıp şeklindedir.”⁴¹⁹

Kubbe ve mekân ilişkisi üzerine ise Selimiye Camii hakkında şu bilgileri vermektedir:

“(…) Cesim ve mürtefi‘ kubbesi sekiz aded geniş örme sütunlara istinad eder bu sütunlar kısım-ı haricisine kible ciheti müstesna olmak üzere dört metre arzında altı aded istinad ayakları inşa kılınmış ve dâhillerine [50] mahfel-i hümayun, kütüphaneye ve maksureler fevkindeki mahfelerle çıkmaya mahsus merdivenler isabet ettirilmiştir ki ikisi büyük kapının sağ ve solundaki çeşmelerin yanlarındadır.

Mihrabın mevkii nisf bir kubbe mestur bir terase gibi dışarı çıkarılarak yan zılları o mevkiye isabet eden sütunlar mesned ittihaz edilmiştir. Bu sütunlardan sol tarafta bulunan sütunun cebhesinde minber mevzuû’dur. Bu sekiz sütun Süleymaniye Camii’nde olduğu vech üzere caminin manzara-i dahiliyesini ihlal etmeyip bilakis dikkatle temâşâ edilmedikçe varlıkları anlaşılmaz.⁴²⁰

Rıfat Osman Selimiye Cami’nin içinin son derece sade olması sebebiyle yapılan eleştirilere karşı Osmanlı’nın tezyinat anlayışı hakkındaki şu açıklamaları yapmaktadır:

“Bazı züvvâr-ı ecnebiye caminin kubbesine kadar dâhilen duvarlarının çini ile kaplanmamış olmasını bir kusur suretinde serd ederler. Fakat Hind’in, İran’ın ve Arab’ın muğlak nukûş ve müzeyyenatından Osmanlı tabirine mâsadak müstakil bir tarz-ı mimarî vücuda getiren Osmanlı üstadları sadeliği her şeye takdim etmiş olduklarından çini ile duvarların tezyininde bu düsturdan ayrılmamışlardır. Bir elmas pârenin kadının parmağında, kulağında bir mevki’-i zerafet bulmasını göreyek burnunun ucuna da takmak icap eylemez. Bu caminin içinde de en nefis Osmanlı çinileri münasip ve şayan-ı tekrim mevkilere serpilmiştir.”⁴²¹

Bu yapılar anlatılırken daha önceden rastlamadığımız bir şekilde Eski Cami, Üç Şerefeli Cami, Bayezid Veli Cami ve Sultan Selim Cami’nin planlarının da kullanıldığını görmekteyiz.

⁴¹⁹ Tosyavîzâde Doktor Rıfat Osman, *a.g.e.*, s. 34.

⁴²⁰ Tosyavîzâde Doktor Rıfat Osman, *a.g.e.*, s. 49-51.

⁴²¹ Tosyavîzâde Doktor Rıfat Osman, *a.g.e.*, s. 51.

Kitabın üçüncü kısmında Edirne’de bulunan devlet kurumları ve binaları, buralarda görev yapan kişiler ile diğer mimari yapılar (köprü, han, hamam, çarşı, suyolları, çeşmeler v.b.) hakkında bilgi verilmektedir. Anlatılan kurumlar arasında *Hükümet Konağı*, *Kumandanlık Dâiresi*, *Belediye Dâiresi*, *Evkâf Dâiresi*, *Polis Müdüriyeti*, *Cemaat-i İslâmiye Dâiresi* ve *Belediye Hastanesi* bulunmaktadır. Bu kurumların tarihçeleri verilmektedir.

Üçüncü kısımda *Köprüler* başlığı altında Edirne’de bulunan köprüler tarif edilmektedir. Burada köprülerin bânisi, mimarı, yapım tarihi ve tamirleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Anlatılan köprüler şunlardır: *Mihal Köprüsü*, *Yıldırım Köprüsü*, *Eski Köprü*, *Saraçhane Köprüsü*, *Yeni Köprü*, *Bayezid Köprüsü*, *Yalnız Göz Köprüsü*, *Sultan Süleyman Köprüsü* ve *Fâtih Köprüsü*. *Hanlar* başlığı altında ise Edirne’de zamanında 60’ın üzerinde han olmasına rağmen kullanılan iki handan (Rüstem Paşa Hanı ve Mustafa Paşa Hanı) biri olan Rüstem Paşa Hanı hakkında bilgi verilmektedir. *Hamamlar* başlığı altında zamanında otuzun üzerinde çarşı hamamı olmasına rağmen o gün itibariyle Edirne’de hizmet vermekte olan hamamların isimleri verilmektedir. Bu hamamlar arasında Mezid Bey Hamamı, Şifa Hamamı, Tahtalı Hamam, Abdah Hamamı, Üç Şerefeli Hamamı hizmet vermeye devam etmekte olan hamamlardır. Tahtakale, Topkapı, Beylerbeyi, Sultan Selim, Muradiye Kasımpaşa, Tahmis ve Çubukçular Hamamı ise mamur durumda olmasına rağmen hizmet vermeyen hamamlardır. *Çarşılar* başlığı altında Hafâflar Çarşısı, Ali Paşa Çarşısı, Eski Cami civarında Çelebi Sultan Mehmet tarafından inşa ettirilen bedesten ile Dârü’l-Eytâm Çarşısı (Yeni Çarşı) anlatılmaktadır. Daha sonra *Reşâdiye Bahçesi* ve *Maârif Bahçesi* başlıkları altında Edirne’nin bahçelerine kısaca değinilmektedir. *Edirne Şehri’nin Su Yolları-Çeşmeleri* başlığı altında şehre su sağlayan kaynaklar, bu kaynaklardan elde edilen suyun hangi güzergâhlardan şehre getirildiği, suyollarının tamir ve bakımları ile çeşmeler anlatılmaktadır. Edirne’de bulunan askeri yapılar *Emâkin-i Askeriye* başlığı altında incelenmiştir. Bu kısımda kışlalar, sanayi kışlası ve redif dâiresi, hastane-i askeriye, yeniçeri ocağının Edirne’de ilgasından sonra Edirne muhafaza askeri ve mekteb-i idâdi-i askeri hakkında bilgi verilmektedir. Edirne’nin Balkan Savaşında yaşadığı olaylar ise *Balkan Harbinde Edirne* başlığı altında anlatılmaktadır. Şehirde bulunan eğitim kurumları *Mektepler* başlığı altında incelenmiştir. Burada *Sanayi Mektebi*, *Mekteb-i Sultanî*, *Dârü’l-Muallimîn*, *Dârü’l-Muallimât* ve *Dârü’l-Eytâm* hakkında bilgi verilmektedir.

Edirne Saray-ı Hümayunu ve Kasırları başlığı altında zamanında Edirne’de yapılmış olan iki saray anlatılmaktadır. Bunlardan birincisi I. Murad döneminde yapılmış olup Eski Saray olarak isimlendirilmekteydi. Bu saray günümüze ulaşmadığı için yazar sadece Evliya Çelebi’den alıntılar yapmıştır. İkincisi ise Fatih Sultan Mehmed zamanında kısmen yapıp sonraki padişahlar tarafından eklemeler ile genişletilen Saray-ı Cedid’dir. Rıfat Osman bu saray hakkında ayrıca müstakil bir çalışma hazırlamıştır.⁴²² Burada çalışmasından elde ettiği bilgileri özetlemektedir. Değindiği konular arasında sarayın mevkii, bâbü’s-selam ve bâbü’s-saâde kapılarının bulunduğu yerler, cihânnümâ kasrı ve ihtiva ettiği odalar, sarayın diğer kısımlarının nerelerde olduğu ve hangi padişah tarafından yapıldığı, âb-ı hayat ismi verilen su kaynağı ve üzerine yapılan dolap, matbâh-ı âmire ve kısımları ve sarayda bulunan hamamlar yer almaktadır. Genelde metruk durumda bulunan bu yapıların nerede olduğu ve kim tarafından yaptırıldığı hakkında bilgi verilmektedir. Sarayın müştemilatından olan Mamak Sarayı, İmâdiye Kasrı, Alay Köşkü, Dolmabahçe Kasrı, Gülhane Kasrı, İydiye Kasrı ile sarayın içinde bulunan Terazi Kasrı, Adalet Kasrı, İftar Kasrı, Av Köşkü, Bülbül Köşkü ve Bostancıbaşı Kasrı hakkında kısaca bilgi verilmektedir.

Sarayda üzerinde Sultan Abdülaziz’in Avrupa seyahati sırasında Edirne’ye uğramasına ve sarayın tamirine karar verildiğini gösteren bir kitabe bulunan sütun da anlatılmaktadır. Rusların istilasında kaybolan bu kitabenin metni verilmektedir. Saray birkaç kez tamir edilmek istenmesine rağmen kalan kısımlarda bulunan cephanelerin Rus istilasında düşmanın eline geçmemesi için havaya uçurulması sebebiyle günümüze ulaşmamıştır. Rıfat Osman bu kısımda konuyla ilgili olarak edebi örneklerden Keçecîzâde İzzet Efendi’nin Evsâf-ı Saray-ı Edirne isimli şiiri ile Edirneli Nesâri Hüseyin Çelebi’nin İstanbul’dan Edirne’deki yârânına gönderdiği manzûm mektuba yer vermektedir.

Rehberin dördüncü kısmında *Edirne’de Zuhur veya İrtihâl Eyleyen Meşâhir-i Osmaniye* başlığı altında Edirne’de doğmuş veya vefat etmiş olan ilim adamı, şair, şeyh, hattat, yazar, asker ve doktor gibi meşhur olan kişilerin hayatları hakkında kısa bilgiler verilmektedir.

⁴²² Rıfat Osman Edirne Saraylarını anlatırken dipnotunda bu konuyu basılmamış olan kitabından özetlediğini söylemekte ve eseri hakkında şu bilgileri vermektedir: “*Edirne Saray-ı Hümayunu ve Kasırları*” nâm musavver ve gayr-i matbu eserinden telhisen yazılmıştır. “*Edirne Saray-ı Hümayunu ve Kasırları*” nâmında olan bu eser otuz beş büyük sahifeli ve yüzü mütcâviz harita ve resimlidir. Tösyavîzâde Doktor Rıfat Osman, a.g.e., s. 88-89. Rıfat Osman’ın yazdığı bu kitap vefatından sonra Süheyl Ünver tarafından yayına hazırlanmıştır, bkz. Dr. Rıfat Osman, *Edirne Sarayı*, yay. Süheyl Ünver, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 1989, 162 s.+34 s.

Kitabın sonunda fotoğrafları ile birlikte Edirne’de muayenehanesi bulunan doktor ve eczacıların adres bilgileri verilerek reklamları yapılmaktadır. Bu uygulama özellikle şehir rehberlerinde karşımıza çıkmaktadır. Rehberin sonunda ayrıca Edirne’ye gelen yabancı turistler için Sultan Selim Camii, Üç Şerefeli Camii, Bayezid Camii, Muradiye Camii ve Eski Camii’nin anlatıldığı Fransızca bir kısım eklenmiştir.

Rehberde görsel malzeme kullanımı olarak özellikle camilere ait plan kullanımı dikkat çekmektedir. Eserin sonunda bir de Edirne’deki cami, kilise ve Müslüman mezarlıklarının yerini gösteren bir şehir planı bulunmaktadır.

Rıfat Osman’ın bu eseri bir rehberden ziyade aslında şehir tarihidir diyebiliriz. Kitabın ismi her ne kadar *Edirne Rehnümâsı* olsa da yazar bunun aynı zamanda bir şehir tarihçesi olduğunu hem kapakta belirtmekte hem de daha önceden yazmış olduğu *Edirne Tarihi* isimli kitabının bir özeti olduğunu söylemektedir. Mimari yapılar hakkında verdiği güncel bilgiler, zaman zaman karşılaştırmalı ve eleştirel bir değerlendirme yapması Rıfat Osman’ı kendinden önceki rehber yazarlarından ayırmaktadır.

Ferid Bey, Mehmed Muhlis Bey, Mümtaz Bahri Bey, Fâik Bey, Konya ve Rehberi, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, R. 1339/1921.

Konya hakkında yayınlanan ilk rehberlerden olan bu eser Mâarif müdürü Ferid Bey, Belediye Reisi Mehmed Muhlis Bey, Sultânî Muallimi ve İktisad-ı Milli Bankası Müdürü Mümtaz Bahri Bey ile Dârü’l-Muallimât Müdürü Fâik Bey’lerden oluşan bir komisyon tarafından hazırlanmıştır.⁴²³ Komisyon üyelerini bir arada gösteren bir fotoğraf kitabın başlangıcında yer almaktadır. Bu rehberi diğerlerinden ayıran özelliklerinden biri Kurtuluş Savaşı mücadelesinden sonra topluma yaşatılmak istenen kalkınma planlarının bir bilinçlenme fikriyle mümkün olacağı ve bunun da bu tür eserler ile sağlanabileceği düşüncesine dayanmasıdır. Konuyla ilgili olarak kitabın yazarlarından olan Konya belediye reisi Mehmed Muhlis Bey *İfâde-i meram* kısmında şunları dile getirmektedir:

⁴²³ Ferid Bey, Mehmed Muhlis Bey, Mümtaz Bahri Bey, Fâik Bey, *Konya ve Rehberi*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1339, 95 s. Bu kitap günümüz alfabesine de aktarılmıştır, bkz. Mehmed Muhlis v.d., *Konya ve Rehberi (1339-1923)*, haz. M. Ali Uz, Konya: Konya Aydınlar Ocağı, 1997, 88+11 s.

“Noksanlarımız arasında en mühim, mühim değil bir memleketin sakinleri için bir vecibe olan bir mesele-i ictimaiye varsa o da ilahın inayetiyle kurtulan memleketimizde başlayacağımız asrî inkılabın esasını teşkil edecek olan memleketi tanımak meselesidir. Memleketin, memleketin değil bir şehrin, bir kasabanın ilmî, fikrî, ictimai, ziraî, iktisadî, ananevî her ne olursa olsun kendisine ait bir takım hususiyetleri vardır ki onlar tetkik edilmeden o memleketin ruh-i ictimaiyesine nüfuz edilemez. Bu nüfuz-i hakikîye vüsul müyesser olmadıkça o memleketin her türlü manasıyla, şumuluyla terakkisine esas-ı ihzârı mümkün olamaz.

İşte her kasaba, her şehrin hatta en hücre köylere varıncaya kadar tetkikâtın vereceği ilmî neticelerdir ki o şehri, o köyü tanıtır [4] ve o bilgi üzerine istihdaf edilen gayeye varılır.”⁴²⁴

Diğerlerinden ayıran ikinci özellik ise birinci amacı yaygınlaştırmak için bu tür rehberler yayınlamanın bir belediyeçilik hizmeti olarak görülmesi ve bu konuda diğer belediyeleri de teşvik etmesidir. Mehmed Muhlis konu hakkında şunları ifade etmektedir:

“(…) Binaenaleyh her şehrin belediyesi şu kadarlık bir fedakarlığı ihtiyar ederek meydana getirecekleri rehberler yekdiğerleriyle mübadele edilirse memleketin her tarafı bilhassa terakki-perver nesil âtî için malum ve muayyen olarak ihtiyac-ı memleket enzâr-ı mesai önünde daha tebarüz eder ve sevgili memleketimiz her suretle terakki devresine girer.”⁴²⁵

Rehber seyyahlara Konya'nın tarihi mekânlarıyla beraber şehrin coğrafî, tarihi ve ekonomik özellikleri hakkında da bilgi vermektedir. Rehberin konuyu bu çok yönlü ele alması aslında Mehmed Muhlis'in belirttiği gibi ülke kalkınmasının önce yaşadığımız yeri her açıdan tanımakla mümkün olacağı düşüncesine dayanmaktadır. Bu bakış açısıyla hazırlanan rehber *Konya'nın Ahvâl-i Coğrafya ve Teşkilât-ı Arziyesi, Konya'nın Tarihçesi, Ahvâl-i İctimaiye ve İktisâdiye, Konya'ya Muvâsalat, Şehri ve Şâyân-ı Temâşâ Mahallerini Ziyaret ve Konya'da Âsâr-ı Kadîme-i İslâmiyeden Addedilen Tekye, Medrese ve Mescidlere Ait Malumat-ı Mücmele* başlıklarını taşıyan altı bölümden meydana gelmektedir.

Konya'nın ahvâl-i coğrafya ve teşkilât-ı arziyesi başlığını taşıyan birinci bölümde mevkîi, manzarasının genel görünümü, nüfusu, toprak yapısı ve iklimi anlatılmaktadır. İklim ile ilgili olarak Mekteb-i Sultani tarafından bir sene boyunca

⁴²⁴ Ferid Bey vd., *a.g.e.*, s. 3-4.

⁴²⁵ Ferid Bey vd., *a.g.e.*, s.6.

yapılan rasat sonucu elde edilen veriler ile hazırlanmış bulut, yağmur ve rüzgâr cetvelleri de bulunmaktadır.

Konya'nın tarihçesi başlığını taşıyan ikinci bölümde şehrin tarihi dört devreye ayrılarak anlatılmaktadır. Birinci devrede Konya'nın kuruluşundan Selçukluların hüküm sürmeye başladıkları tarihe (h.479/m.1086) kadar geçen dönem, ikinci devrede Selçukluların Konya'da hüküm sürmeye başlamasından idarenin Karamanoğullarına geçmesine (h.699/m.1299) kadar olan dönem, üçüncü devrede Konya'da Karamanoğulları'nın hüküm sürmeye başlamasından idarenin Osmanlıya geçmesine (h.880/m.1475) kadar olan dönem, dördüncü devrede ise Konya'nın Osmanlı'nın eline geçtiği tarihten sonraki dönemde vuku bulan olaylar hakkında bilgi verilmektedir.

Ahvâl-i ictimaiye ve iktisâdiye başlığını taşıyan üçüncü bölümde Konya'nın sosyal, ticari ve zirai hayatı anlatılmaktadır. *Hayvanât* kısmında kara avcılığı, su avcılığı ve hayvancılık, *Sanayi* kısmında dokuma, toprak ve öğütme sanayi, *Ticaret* ve *İdhalât* kısmında Konya'nın ekonomiye olan katkı alanları anlatılmaktadır.

Konya'ya Muvâsalat başlığını taşıyan dördüncü bölümde şehre ulaşımın nasıl sağlandığı, trenle Konya'ya vardıktan sonra şehir merkezine nasıl gidilebileceği ve ziyaretçiler için şehirdeki oteller hakkında bilgi verilmektedir.

Rehberin beşinci ve altıncı bölümü Konya'da bulunan tarihi eserlerin anlatımına ayrılmıştır. *Şehri ve Şâyân-ı Temâşâ Mahallerini Ziyaret* başlığı altında Hükümet Meydanı ve Konağı, Kapı Cami-i Şerifi, Aziziye Cami-i Şerifi, Sultan Selim Cami-i Şerifi, Yusuf Ağa Kütüphanesi, Kışla, Güherçile Fabrikası, Sur-i Kadîm, Sâhib Ata Cami-i Şerifi, Türbesi ve Hângâhı, Hasbey Dârülhüffâzı, Sırçalı Medrese, Turgut Oğlu Pîr Hüseyin Bey Türbesi, Şeyh Sadrettin Konevî Câmî ve Türbesi, Dârülhadis (İnce Minare), Alâaddin Câmî-i Şerifi ve Türbesi, Alâadin Köşkü, Karatay Medresesi, Gurabâ Hastanesi, Mekteb-i Sultanî, Dârülhilâfetü'l-aliyye Medresesi Konya Şubesi, Şerafeddin Cami Şerifi ve Şems-i Tebrizi Zâviyesi anlatılmıştır.

Konya'da Âsâr-ı Kadîme-i İslâmiyeden Addedilen Tekye, Medrese ve Mescidlere Ait Malumat-ı Mücmele başlığı altında da İshak Kazruni Tekyesi, Beşâre Bey Mescidi, Abdülmümin Mescidi, İplikçi Câmii ve Medresesi, Bey Hekîm Mescid-i Şerifi, Şeker Furuş Mescidi ve Türbesi, Hoca Fakih Mescidi, Şeyh Elmân, Şeyh Siraceddin, Nalınca Baba Tekkesi, Sırçalı Mescid, Ateşbâz Veli Türbe ve Zâviyesi, Merâm Cami ve Hamamı ve Zâzâdin (Saddedin) Hanı anlatılmıştır. Bu eserlerin bulunduğu yerler,

bânileri, kitabeleri, tezyinatı, mimari özellikleri, üslupları vb. konular hakkında bilgiler verilmiştir.

Rehberde ayrıca şehirdeki polis karakolları, eczaneler, hanlar, pazar mahalleri ve hamamların ismi verilmiştir. Kitabın sonunda anlatılan eserlere ait 28 adet fotoğraf ve Konya şehrinin genel planı bulunmaktadır. Kitapta dikkat çeken bir husus da Konya'da bulunan Doktor Cevâd Arif, Osmanlı İktisadi Bankası ve İstikâmet Eczanesine ait reklamlardır.

Sonuç

19. yüzyılda ulaşım imkânlarının gelişmesiyle birlikte yüzyılın sonuna doğru şehir rehberleri yeni bir yazım türü olarak ortaya çıkmıştır. İlk şehir rehberleri Bağdat, İstanbul, Bursa, Edirne ve Konya için hazırlanmıştır. Rehberlerin içerikleri ve yöntemleri birbirinden farklıdır.

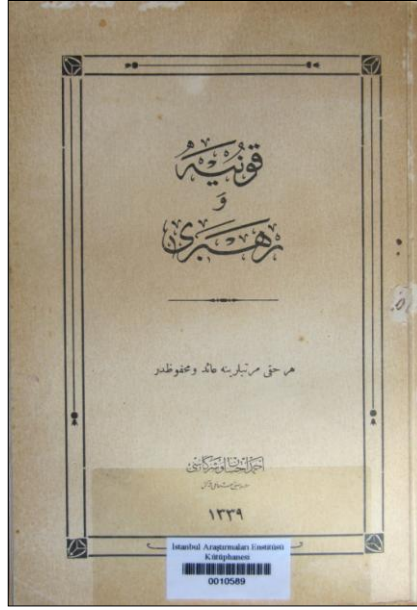
Mustafa Ziya'nın *Rehnumâ-yı Bağdat* isimli eseri Bağdat şehrini ve eserlerini anlatmamaktadır. Bir seyahat kılavuzu özelliği taşıyan bu eser Şam'dan Bağdat'a giden güzergâhlar ile konaklama yerleri hakkında bilgi vermektedir.

Bursa için hazırlanan ilk rehber *Musavver Rehber-i Sayyâhin - Bursa ve Civarı - Dersââdetten Bursa'ya / Album-Guide De Brousse Et De Ses Environs-De Constaantinople A Brousse* olup hem yerli hem de yabancı turistlere hitap sebebiyle Türkçe-Fransızca olarak yayınlanmıştır. İstanbul'dan Bursa'ya ulaşım, şehir hakkında genel bilgiler, gezilecek yerler ve tarihi yapıları ve en son verilen otel reklamları ile profesyonel manada hazırlanmış ilk rehber özelliğini taşımaktadır. Abdülkadir Kadri'nin *Bursa Rehberi* isimli eseri yirmi yıldır Bursa'da yaşayan yazarın kişisel birikimiyle kaleme aldığı ve arabayla gezi güzergâhına göre eserlerin ve Bursa manzaralarının yüzeysel olarak anlatıldığı bir rehberdir. Ayrıca ziyaretçiler yazar tarafından Bursa'da üretilen yerli malların alınmasına teşvik edilmektedir. Böylece turizmin Bursa'ya ticari açıdan da katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Rıfat Osman'ın *Edirne Rehnumâsı (Tarihçe: 763-1337 Hicri Seneleri)* isimli eseri Edirne hakkında yayınlanan ilk rehberdir. Bu rehber öncekilerden hacim ve içerik olarak farklı olup şehir tarihine daha yakındır. Mimari yapıları anlatırken karşılaştırmalı ve eleştirel bir üslup kullanması Rıfat Osman'ı diğer rehber yazarlarından farklı kılan yönlerinden biridir.

Mâarif müdürü Ferid Bey, Belediye Reisi Mehmed Muhlis Bey, Sultânî Muallimi ve İktisad-ı Milli Bankası Müdürü Mümtaz Bahri Bey ile Dârü'l-Muallimât Müdürü Fâik Bey'lerden oluşan bir komisyon tarafından hazırlanan *Konya ve Rehberi* kurtuluş savaşı sonrası yaşanan kalkınma düşüncesine katkı sağlayacak bir bilinçlenme oluşturması isteğiyle kaleme alınmış bir rehberdir. Ayrıca bu tür yayınların bir belediyeçilik hizmeti olarak algılanmasına katkı sağlaması da amaçlanmaktadır.

Şehir rehberleri yeni bir tür olarak ortaya çıkarken sadece ziyaretçilerin şehri gezmesini kolaylaştıran bir kitap olmaktan öte tarih bilinci, yerli mal tüketim bilinci ve kalkınma bilincinin oluşması gibi amaçların da gözetildiğini görmekteyiz.

Fot. 2.2.8.5. a

a) Ferid Bey, Mehmed Muhlis Bey, Mümtaz Bahri Bey, Fâik Bey, *Konya Rehberi*.

3. DEĞERLENDİRME

3.1. Yayın Kronolojisi ve Yıllara Göre Konu Dağılımı

Günümüzde sanat tarihi disiplini içerisinde incelediğimiz konulara dair Türkçe matbu metinler 1850'li yıllardan itibaren yayınlanmaya başlamıştır. Belirleyebildiğimiz en erken tarihli Türkçe matbu metin mimari monografi olarak değerlendirebileceğimiz ve 1857 / h.1273 yılında yayınlanmış olan *Feth-i Kostantiniyye ve Tarif-i Ayasofya* isimli kitaptır.

Diğer konularda belirleyebildiğimiz Türkçe matbu ilk eserler ise nümismatikte Abdullatif Subhi Bey'in *Uyunu'l Ahbâr fi'l Nukud ve'l Âsâr* (1862-63 / h.1279), mimari tarihinde Hafız Hüseyin bin Hacı İsmail-i Ayvansarayî ve Ali Satı'nın *Hadikatü'l Cevâmi* (1865 / h.1281), sanat tarihinde Mahmud Esad'ın *Târîh-i Sanâyi* (1891-92 / r. 1307), müze kataloglarında Andre Joubin'in *Müze-i Hümayûn Lühud ve Mekâbir-i Atîka Katalogu* (1893 / h. 1310), şehir rehberlerinde Mustafa Ziya'nın *Rehniümâ-yı Bağdat* (1898-99 / r. 1315), sözlüklerde Celâl Esad'ın *Istîlâhât-ı Mimâriyye* (1908 / r. 1324), epigrafide ise Halil Edhem'in *Kitabeler Nasıl Kayıd ve Zabıt Olunmalıdır* (1911-12 / r. 1327) isimli eserleridir. (Bütün kitapların kronolojisi için bkz. Tablo 1-8)

Konuların yıllara göre dağılımına baktığımızda ise 1857-1919 yıllarında 7 monografi, 1862-63 ve 1916 yılları arasında 11 nümizmatik, 1865-1922 yıllarında 15 mimari tarihi, 1891-92 ve 1914-15 yılları arasında 4 genel konulu sanat tarihi, 1893-1920 yıllarında 7 müze katalogu ve rehberi, 1898-99 ve 1923 yılları arasında 5 şehir rehberi, 1908 ve 1915-16 yılları arasında 3 sözlük, 1911-12 ve 1923 yılları arasında 7 epigrafi kitabı yayınlanmıştır. Yayın tarihi belirtilmemiş 2 mimari tarihi ve 1 monografi kitabı bulunmaktadır. (Kitapların yıllara göre konu dağılımı için bkz. Tablo 9-12)

Kitapların kronolojisi.

Tarih	Yazar – Mütercim-Nâşir	Kitap Adı	Yayınyeri	Yayınevi	Sayfa Sayısı	Konu
1857 / H.1273	-	Feth-i Kostantiniyye ve Tarif-i Ayasofya.	İstanbul	İstihkâm Alayları Taş Destgâhı	60	Monografi
1862-63 / H.1279	Abdullatif Subhi Bey	Uyunu'l Ahbâr fi'l Nukud ve'l Âsâr	-	-	15	Nümizmatik
1863-64 / H.1280.	Paskal Bilezikçioğlu	Defter-i Meskukât-ı Osmaniyye - Ez İbtidâ-yı Zuhur-i Devlet-i Aliyye Tâ Bieyyâm-ı Sultan Abdülaziz Han Padişah-ı Zaman-	İstanbul	Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniyye Matbaasında Tab Olunmuştur	13	Nümizmatik
1865 / H.1281	Hafız Hüseyin bin Hacı İsmail-i Ayvansarayî-Ali Satı	Hadîkatü'l Cevâmi	İstanbul	Matbaa-i Amire	I.c.310 II.c.263	Mimari Tarihi
1868-69 / H.1285	Aleksandr Kostanîdî	Tarih-i Ayasofya	Dersaâdet	Ceride-i Havâdis Matbaası	15	Monografi
1873 / H.1290	İbrahim Edhem Paşa başkanlığında ki komisyon	Usûl-i Mimârî-i Osmânî – L'architecture Ottomane – Die Ottomanische Baukunst	Kostantinople	?	?	Mimari Tarihi
1888-89 / R.1304	Niş Muhacirlerinden Hacı İsmail Bey Zâde Osman Bey	Mecmûa-i Cevâmi	Dersaâdet	Karabet ve Kasbar Matbaası	I.c. 127 II.c. 87	Mimari Tarihi
1890 / H. 1307	İsmâil Gâlib	Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniyye	Kostantiniyye	Mihran Matbaası	510	Nümizmatik
1891 / H. 1309	İsmâil Gâlib	Takvîm-i Meskûkât-ı Selçukiyye	Kostantiniyye	Mihran Matbaası	27+147	Nümizmatik

Tablo 3.1.1

Kitapların kronolojisi.

Tarih	Yazar - Mütercim-Nâşir	Kitap Adı	Yayınyeri	Yayınevi	Sayfa Sayısı	Konu
1891-92 / R. 1307	Mahmud Esad	Târîh-i Sanâyi	-	-	504	Sanat Tarihi
1892-93 / R. 1308	Hüseyin Gâlib Bey	Eifel Kulesi	İstanbul	A.Asaduryan Şirket-i Mürrettebiye Matbaası	32	Monografi
1893 / H. 1311	İsmâil Gâlib	Müze-i Hümâyûn Meskûkât-ı İslâmiyye Kısmından Meskûkât-ı Türkmâniyye Katalogu –Benî Artuk, Benî Zengî, Fûru’-i Atabekiyye, Mülûk-i Eyyubiyye-i Meyâfarikîn-	Kostantiniyye	Mihran Matbaası	183	Nümizmatik
1893 / H. 1310	Andre Joubin	Müze-i Hümâyûn Lühud ve Mekâbir-i Atîka Katalogu	İstanbul	Mihran Matbaası	104	Müze Katalogu
1893-94 / R. 1309	Mehmed Ziya	Târîh-i Sanâyi	İstanbul	Karabet Matbaası	187	Sanat Tarihi
1894 / H. 1312	İsmâil Gâlib	Müze-i Hümâyûn Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu -Sâsâniyân ve Bizântîn Tarzındaki Sikkeler, Hulefâyı Emeviyye ve Abbâsiyye Meskûkât-ı Fûrû-i Abbâsiyeden Benî Tolun, Benî Ahşîd, Âl-i Selmân, Benû Hamedân, Âl-i Büveyh, Benî Mervân Meskûkâtı-	Kostantiniyye	Mihran Matbaası	75+446	Nümizmatik

Tablo 3.1.2

Kitapların kronolojisi.

Tarih	Yazar - Mütercim-Nâşir	Kitap Adı	Yayınyeri	Yayınevi	Sayfa Sayısı	Konu
1894 / H. 1311	Andre Joubin	Müze-i Hümâyün Âsâr-ı Heykeltıraşi Katalogu (Kadîm Yunan, Roma, Bizantîn ve Frank Devirleri)	İstanbul	Mihran Matbaası	118	Müze Katalogu
1895-96 / H. 1311	Mahmud Paşa el-Felekî, Mütercim: M. Muhiddin	Mısır Ehrâmları -Hangi maksada mebnî vücuda getirilmiş ve ne vakit binâ edilmiştir?-	Dersaâdet	Karabet Matbaası	35	Mimari Tarihi
1898-99 / R. 1314	Mustafa Ziya	Rehnümâ-yı Bağdat	Şam-ı şerif	Ravzatü'ş Şam Matbaası	16	Şehir Rehberi
1897-98 / H. 1315	Johannes Heinrich Mordtmann	Müze-i ve Hümâyûn Âsâr-ı Himyeriyye ve Tedmüriyye Katalogu				Müze Katalogu
1899 / R. 1315	Sâi Nâşiri: Ahmed Cevdet	Tezkiretü'l Bünyân-Koca Mimar Sinan'ın Mükemmelen Bir Tercüme-i Hâliyle Âsârı Hakkında Malumâta Hâvîdir	Dersaâdet	İkdâm Matbası	72	Mimari Tarihi
1900 / H. 1317	Mösyö Scheil Mütercim: Vahid	Müze-i Hümâyûn Âsâr-ı Mısıryye Katalogu	Kostantiniyye	Mahmud Bey Matbaası	112	Müze Katalogu
1900-01 / H. 1318	Mehmed Mübârek	Meskûkât-ı Kâdime-i İslâmiyye Katalogu Kısım-ı Sâlis -Mülûk-i Cengiziyye ve İlhaniyye ve Celâiriyye ve Kırım Hanları Meskûkâtı-	Kostantiniyye	Mahmud Bey Matbaası	16+276	Nüvizmatik
1901-02 / H. 1319*	Vahid	Müze-i Hümâyün Rehnüma	?	?	?	Müze Rehberi

*Kitabın ilk baskısının tarihi kullanılmıştır.

Tablo 3.1.3

Kitapların kronolojisi.

Tarih	Yazar - Mütercim-Nâşir	Kitap Adı	Yayınyeri	Yayımevi	Sayfa Sayısı	Konu
1903 / H. 1321	Ahmed Tevhid	Meskûkât-ı Kâdime-i İslâmiyye Katalogu Kısm-ı Râbi' -Türkistan Hakanları, Âl-i Sebüktegin, Horasan ve Irak Selçukîleri, Benî Saldık, Benî Mengüç, Danişmentliler, Rum Selçukîleri, Karaman, Aydın, Saruhan, Menteşe, Germiyan ve İsfendiyâr Oğulları, Beni Eretnâ, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Meskûkâtı-	Kostantiniyye	Mahmud Bey Matbaası	20+567	Nümizmatik
1903 / R. 1319	-	Musavver Rehber-i Seyyâhin - Bursa ve Civarı - Dersaadetten Bursa'ya / Album- Guide De Brousse Et De Ses Environs - De Constantinople A Brousse	İstanbul	Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı	47+84+12	Şehir Rehberi
1904 / H. 1321	Halil Edhem	Kurşun Mühür Katalogu-Arap ve Arap- Bizantin ve Osmanlı Kurşun Mühürlerine Mahsusdur	Kostantiniyye	Mahmud Bey Matbaası	71	Nümizmatik
1908 / R. 1324	Celâl Esad	İstılâhât-ı Mimâriyye	İstanbul	Matbaa-i Ahmed İhsan	92	Sözlük
1908	Kemurâzâde Seyfeddin Fehmi	Saraybosna'da Ebniye-i Hayriyyenin Musavver Tarihi: I. Hünkâr Cami-i Şerifi	Saray Bosna	İslâm Matbaası Anonim Şirketi	32	Monografi
1910 / H. 1328	Ahmed Ziya	Meskûkât-ı İslâmiyye Takvimi - Catalogue of Islamic Coins	İstanbul	Matbaa-i Amire	171	Nümizmatik

Tablo 3.1.4

Kitapların kronolojisi.

Tarih	Yazar - Mütercim-Nâşir	Kitap Adı	Yayınyeri	Yayınevi	Sayfa Sayısı	Konu
1910-11 / R. 1326	Mehmed Ziya	Kariye Camii	İstanbul	Şems Matbaası	119	Monografi
1911-12 / R. 1327	Halil Edhem	Kitabeler Nasıl Kayıd ve Zabt Olunmalıdır	İstanbul	Ahmed İhsan ve Şürekâsı	14	Epigrafi
1912-13 / R. 1928	Celal Esad	Eski İstanbul Abidât ve Mebânisi (Şehrin Tesisinden Osmanlı Fethine Kadar)	İstanbul	Ahmed İhsan ve Şürekâsı	120	Mimari Tarihi
1912-13 / R.1328	Halil Edhem	Sivas Sultanı Kadı Burhâneddin Nâmına Kayseri'de Bir Kitâbe	Kostantiniyye	Ahmed İhsan ve Şürekâsı	8	Epigrafi
1912-13 / R.1328	Halil Edhem	Karamanoğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûka	Kostantiniyye	Ahmed İhsan ve Şürekâsı	60	Epigrafi
1913 / R. 1329	Abdülkadir Kadri	Bursa Rehberi	Bursa	Muin-i Hilal Matbaası	64	Şehir Rehberi
1913-14 / R. 1329	Celal Esad	Eski Galata ve Binaları	İstanbul	Ahmed İhsan ve Şürekâsı	120	Mimari Tarihi
1913-14 / R. 1329	Ressam [Hüseyin] Zekâî	Mübeccel Hazineleler	Dersaâdet	Şems Matbaası	224	Mimari Tarihi
1914-15 / R. 1330	Salamon Reinach Mütercim: Vahid	Apollo-Târîh-i Umumî-i Sınâât	İstanbul	Matbaa-i Âmire	409	Sanat Tarihi
1914-15 / R. 1330	E.Pecaot - Ch.Boude Mütercim: Vahid	Sınâat-Şübbân ile Muhâverât	İstanbul	Matbaa-i Âmire	252+2	Sanat Tarihi

Tablo 3.1.5

Kitapların kronolojisi.

Tarih	Yazar - Mütercim-Nâşir	Kitap Adı	Yayınyeri	Yayınevi	Sayfa Sayısı	Konu
1914-15 / R. 1330	Celâl Esad	Istilahât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanâyi-i Nefisede Mevcud Kelimât ve Tabirât İçün Vaz'u Tedvini Tensib Olunan Istilahât Mecmuasıdır	İstanbul	Matbaa-i Ahmed İhsan	1908	Sözlük
1914-15 / R. 1330	Halil Edhem	Hersek Oğlu Ahmed Paşa'nın Esâretine Dâir Kahire'de Bir Kitabe	İstanbul	Ahmed İhsan ve Şürekâsı	47	Epigrafi
1915-16 / R. 1331	Vahid	Bazı Istilahât-ı Mühime-i Sınâiyye Hakkında Mutâlaât	İstanbul	Matbaa-i Âmire	33	Sözlük
1915-16 / R. 1331	Kâtib Ferdi Nâşiri: Ali Emîrî	Mardin Mülûk-i Artûkiyye Tarih-i ve Kitabeleri vesâir Vesâik-i Mühimme	Dersâadet	Kader Matbaası	72	Epigrafi
1916 / H. 1334	Halil Edhem	Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu Kısm-ı Sâdis Meskûkât-ı Osmâniyye - Birinci Cild-	Kostantiniyye	Mahmud Bey Matbaası	427	Nümizmatik
1916-17 / R. 1332	Mehmed Râif	Topkapı Saray-ı Hümâyûnu ve Parkının Tarihi	İstanbul	Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı	64	Mimari Tarihi
1916-17 / R. 1332	Mehmed Râif	Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atıkası	İstanbul	Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı	51	Mimari Tarihi
1917 / R. 1333	Ali Sami [Boyar]	Bahriye Müzesi Katalogu				Müze Katalogu
1918 / R. 1334	Ahmed Cemal Paşa Naşiri: Verlag von Georg Reimer	Suriye ve Filistin ve Garbî Arabistan Âbidât-ı Atıkası-Alte Denkmäler aus Syrian, Palästina und Westarabien	Berlin	-	418	Mimari Tarihi

Tablo 3.1.6

Kitapların kronolojisi.

Tarih	Yazar - Mütercim-Nâşir	Kitap Adı	Yayınyeri	Yayınevi	Sayfa Sayısı	Konu
1918 / R. 1334	Halil Edhem	Kayseriyye Şehri Mebâni-i İslâmiyye ve Kitabeleri -Selçukî Tarihinden Bir Kıta-	İstanbul	Matbaa-i Orhaniyye	150+16	Epigrafi
1919 / R. 1335	Ressam Hüsni	Bayram Hediyesi-Bedâyi'-i Âsâr-ı Osmâniyye	-	Matbaa-i Hayriyye	113	Mimari Tarihi
1919 / R. 1335 H. 1337	Bina Kâtibi Ahmed Efendi	Tarih-i Cami-i Şerif-i Nuruosmani	Dersaâdet	Hilal Matbaası	51	Monografi
1920/R.1336 (I.-II cilt) 1922/R.1338 (III. cilt)	Sermed Muhtar	Topkapı Sarayı Hümâyunu Meydanında Kâin Müze-i Askeri-i Osmanî Züvvarına Mahsus Rehber	İstanbul	Necm-i İstikbâl Matbaası	I.c.52 II.c.158 III.c.101	Müze Rehberi
1920 / R. 1336	Tosyavîzâde Doktor Rıfat Osman	Edirne Rehnümâsı (Tarihçe: 763-1337 Hicri Seneleri)	Edirne	Vilayet Matbaası	112+16	Şehir Rehberi
1922 / R. 1338	[Mehmed] Ziya Bey	İstanbul'daki Âsâr-ı Atıka Hakkında Muhtasar Malumât	İstanbul	Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi	14	Mimari Tarihi
1923 / R. 1339 H. 1341	Hüseyin Hilmi	Sinob Kitabeleri	Sinob	Sinob Matbaası	77	Epigrafi
1923 / R. 1339	Ferid Bey-Mehmed Muhlis Bey-Mümtaz Bahri Bey-Fâik Bey	Konya ve Rehberi	İstanbul	Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi	95	Şehir Rehberi

Tablo 3.1.7

Kitapların kronolojisi.

Tarih	Yazar - Mütercim-Nâşir	Kitap Adı	Yayınyeri	Yayınevi	Sayfa Sayısı	Konu
[t.y.]	Mehmed Cemîl	Târîhçe-i Harem-i Şerif-i Kudsî	Kudüs	Matbaatü Dârü'l Eytâmü'l Suveriyyetü	12	Mimari Tarihi
[t.y.]	Sâi	Tezkiretü'l Ebniye	-	-	16	Mimari Tarihi
[t.y.]	Mehmed Ziya-Jos. Pinkas	Bereketzâde Çesmesi-La Fontaine de Béréket Zade	Dersaâdet	Agop Matyosyan Matbaası	10+6	Monografi

Tablo 3.1.8

* Tablolarda kullanılan kısaltmalar: **H.:** Hicri tarih, **R:** Rumi tarih, **[t.y]:** Tarih yok.

Yıllara göre konu dağılımı.

Miladi Tarih	St.	Mt.	Söz.	Mon.	Nüm.	Müz.		Epg.	Şeh.	Yıl Toplamı
						Kat.	Reh.			
1856/57				1						1
1857										
1857/58										
1858										
1858/59										
1859										
1859/60										
1860										
1860/61										
1861										
1861/62										
1862										
1862/63					1					1
1863										
1863/64					1					1
1864										
1864/65										
1865		1								1
1865/66										
1866										
1866/67										
1867										
1867/68										
1868										
1868/69				1						1
1869										
1869/70										
1870										
1870/71										
1871										
1871/72										
1872										
1872/73										
1873		1								1
1873/74										
1874										
1874/75										
1875										
1875/76										

Tablo 3.1.9

Yıllara göre konu dağılımı.

Miladi Tarih	St.	Mt.	Söz.	Mon.	Nüm.	Müz.		Epg.	Şeh.	Yıl Toplamı
						Kat.	Reh.			
1876										
1876/77										
1877										
1877/78										
1878										
1878/79										
1879										
1879/80										
1880										
1880/81										
1881										
1881/82										
1882										
1882/83										
1883										
1883/84										
1884										
1884/85										
1885										
1885/86										
1886										
1886/87		1								1
1887										
1887/88										
1888										
1888/89										
1889										
1889/90										
1890					1					1
1890/91										
1891					1					1
1891/92	1									1
1892										1
1892/93				1						1
1893					1	1				2
1893/94	1									1
1894					1	1				2
1894/95										

Tablo 3.1.10

Yıllara göre konu dağılımı.

Miladi Tarih	St.	Mt.	Söz.	Mon.	Nüm.	Müz.		Epg.	Şeh.	Yıl Toplamı
						Kat.	Reh.			
1895										
1895/96		1								1
1896										
1896/97										
1897						1				1
1897/98										
1898										
1898/99									1	1
1899		1								1
1899/00										
1900						1				1
1900/01					1					1
1901										
1901/02							1			1
1902										
1902/03										
1903					1				1	2
1903/04										
1904					1					1
1904/05										
1905										
1905/06										
1906										
1906/07										
1907										
1907/08										
1908			1	1						2
1908/09										
1909										
1909/10										
1910					1					1
1910/11				1						1
1911										
1911/12								1		1
1912										
1912/13		1						2		3
1913									1	1
1913/14		2								2

Tablo 3.1.11

Yıllara göre konu dağılımı.

Miladi Tarih	St.	Mt.	Söz.	Mon.	Nüm.	Müz.		Epg.	Şeh.	Yıl Toplamı
						Kat.	Reh.			
1914										
1914/15	2		1					1		4
1915										
1915/16			1					1		2
1916					1					1
1916/17		2								2
1917						1				1
1917/18										
1918		1						1		2
1918/19										
1919		1		1						2
1919/20										
1920							1		1	1
1920/21										
1921										
1921/22										
1922		1								1
1922/23										
1923								1	1	2
[t.y.]		2		1						3
Toplam	4	15	3	7	12	4	3	7	5	59

Tablo 3.1.12

* Kitapların yayın tarihleri sadece hicrî, rûmî ve miladî olarak verildiği gibi hicrî-rûmî, veya rûmî-miladî tarihlerinin birlikte kullanıldığı da görülmektedir. Yayın tarihleri sadece miladî olarak kullanıldığı zaman tarih tek yıl olarak belirtilmektedir. Hicrî ve rûmî tarihlerin ise tek yıla denk geldiği zamanlar bulunsa da genelde miladî olarak iki yıla bölünebilmektedir. Bundan dolayı kronolojik sıralama önce tek ardından çift yıl olarak düzenlenmiştir.

* Tablolarda kullanılan kısaltmalar: **St.:** Sanat tarihi, **Mt.:** Mimari tarihi, **Söz.:** Sözlük, **Mon:** Monografi, **Nüm.:** Nümizmatik, **Müz.:** Müze katalogları ve rehberleri, **Kat.:** Müze katalogları, **Reh.:** Müze rehberleri, **Epg:** Epigrafi, **Şeh.:** Şehir rehberleri, **[t.y.]:** Tarih yok.

3.2. Konu Türleri ve Oranları.

Cumhuriyet öncesi yayınlanan sanat tarihi metinlerini konu türlerine göre genel konulu sanat tarihi, mimari tarihi, sözlük, monografi, nümizmatik, müze katalogları ve rehberleri, epigrafi ve şehir rehberleri başlığı altında toplayabilmekteyiz. Bu konular üzerine değerlendirmesini yaptığımız 59 kitap bulunmaktadır. Konular arasında en çok eser verilen tür mimari tarihi, en az eser verilen tür ise sözlüklerdir.

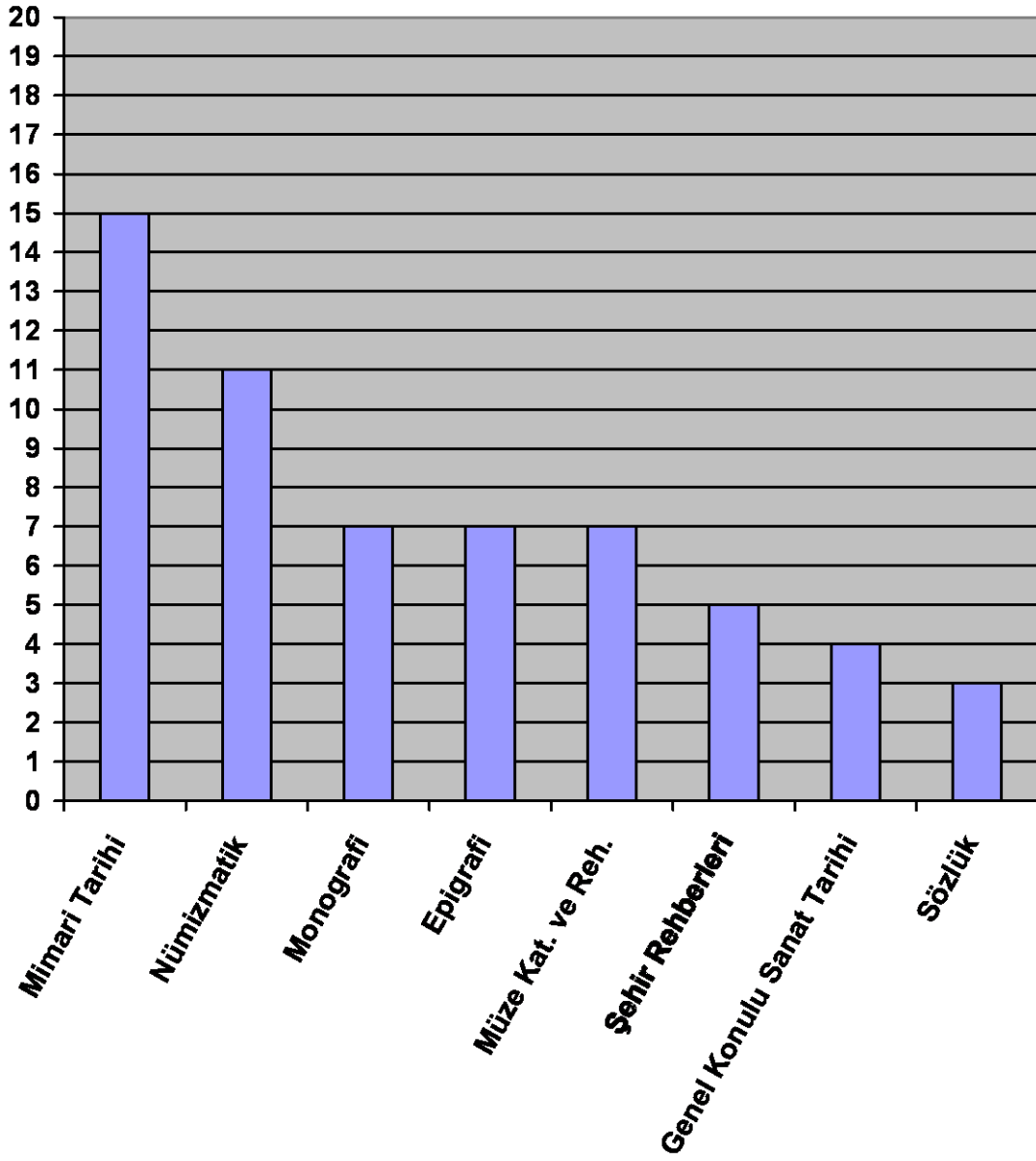
Konuların sayısal dağılımı ise şu şekildedir (Grafik 3.2.1):

- Mimari tarihi 15
- Nümizmatik 11
- Monografi 7
- Epigrafi 7
- Müze katalogları ve rehberleri 7
- Şehir rehberleri 5
- Genel konulu sanat tarihi 4
- Sözlük 3

Konuların yüzdelerle dağılımı ise şu şekildedir (Grafik 3.2.2):

- Mimari tarihi % 25
- Nümizmatik % 19
- Monografi % 12
- Epigrafi % 12
- Müze Rehberleri ve Katalogları % 12
- Şehir Rehberleri % 8
- Genel konulu sanat tarihi % 7
- Sözlük % 5

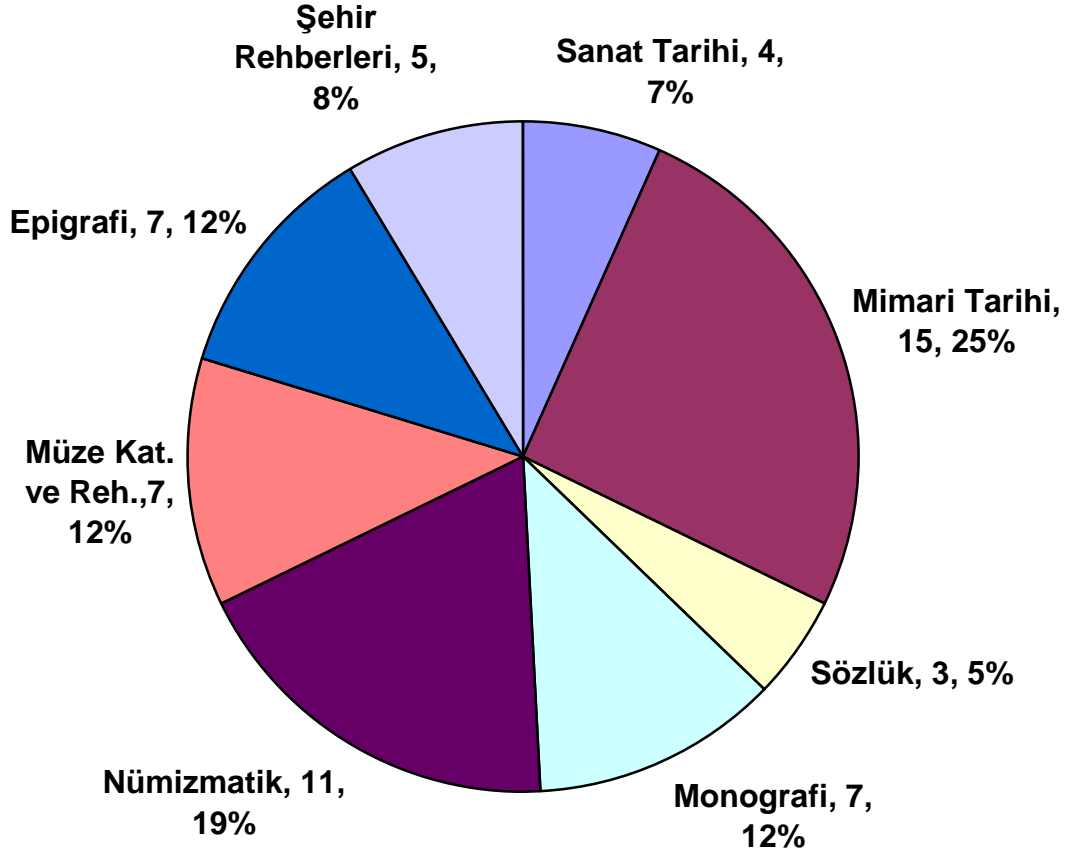
Konuların sayısal dağılımı.

Grafik 3.2.1: Konuların sayısal dağılımı.

* Sütunların üzerinde bulunan rakamlar yayın sayısını gösterir.

Konuların yüzdelerik dağılımı.

Grafik 3.2.2: Konuların yüzdelerik dağılımı.

* Veri etiketleri konu türü, yayın sayısı ve yüzde oranı olarak sıralanmıştır.

3.3. Yazar Kadrosu

Sanat tarihi ve alt dallarında eser veren (telif/tercüme) kişiler genelde farklı meslek gruplarına mensupturlar. Bunların hiçbiri sanat tarihi mezunu değildir. Bu konulara ilgi duyan kişiler arasında hukukçu (Mahmud Esad), doktor (Rıfat Osman), memur, öğretmen ve özellikle askeri okul mezunları bulunmaktadır. Türk resim tarihinde yer alan askeri ressamın kuşağının bir benzeri de sanat tarihi ve alt dallarında eser veren yazarlar içinde bulunmaktadır. Türkiye modernleşmesinin başlangıç noktası kabul edilen yeni askeri okullar müfredatı ve öğrettikleri yabancı diller sayesinde Batı ile daha rahat bilimsel iletişim kuran ve çeşitli alanlara merak duyan kuşaklar yetiştirmişti. Geleneksel eğitim sisteminden yetişmiş olanlar sayıca az olmakla birlikte eserlerini önceki dönemlerde yazma olarak vermişlerdir (Sâî, Hüseyin Ayvansarayî). Bu kitaplar sonradan matbu hale getirilmiştir.

19. yüzyılda sanat tarihi, nümismatik, epigrafi, müzecilik vb. alanlar bir bilim dalı olarak varlığını hissettirmeye başlaması ülkemize modern bilimlerin hızlı bir giriş yaptığı döneme denk gelmektedir. Ve bu bilim dalları yurt dışında eğitim almış, ülkemizde askeri okullarda yetişmiş veya üst sınıf bürokratların iyi eğitilmiş çocuklarının ilgi alanlarının başında gelmiştir. Bu yazarlar özellikle Cumhuriyet sonrası oluşacak olan profesyonel sanat tarihi yazımından önceki dönemin her alana bulaşmak zorunda kalan entelektüelleridir. Bu sebeple bazı yazarların sanat tarihi ve alt dallarının farklı alanlarında eserler verdiğini görmekteyiz (Halil Edhem, Celal Esad).

Bu konulara ait literatürün oluşmasına katkı sağlayan kişiler arasında Osmanlı tebaasından olan Rum (Aleksandr Kostanîdî) ve Ermeniler (Paskal Bilezikçioğlu) olduğu gibi özellikle müze kataloglarının hazırlanması için Batı'dan davet edilen Fransız (Andre Joubin, Mösyö Scheil) ve Alman (Johannes Heinrich Mordtmann) araştırmacılar da bulunmaktadır. Yazarların bir kısmı memuriyetleri sebebiyle gittikleri yerlerde bulunan tarihi yapıları ve kitabelere kayıt altına almak için bu türden eserler vermişlerdir (Hüseyin Hilmi, Ali Emiri, Ahmed Cemal Paşa).

Yazar, mütercim ve nâşirlere göre eser sayısı.

Yazar	Mütercim	Nâşir	St.	Mt.	Söz.	Mon.	Nüm.	Müz.	Epg.	Şeh.	Toplam
Abdullatif Subhi Bey	-	-					1				1
Paskal Bilezikçioğlu	-	-					1				1
Hafız Hüseyin bin Hacı İsmail-i Ayvansarayî- Ali Satı	-	-		1							1
Aleksandr Kostanîdî	-	-				1					1
İbrahim Edhem Paşa başkanlığında ki komisyon	-	-		1							1
Niş Muhacirlerinden Hacı İsmail Bey Zâde Osman Bey	-	-		1							1
İsmâil Gâlib	-	-					4				4
Mahmud Esad	-	-	1								1
Hüseyin Gâlib Bey	-	-				1					1
Andre Joubin	-	-						2			2
Mehmed Ziya	-	-	1	1		1					3
Mahmud Paşa el-Felekî	M. Muhiddin	-				1					1
Mustafa Ziya										1	1
Johannes Heinrich Mordtmann	-	-						1			1
Sâî	-	Ahmed Cevdet		1							1
Mösyö Scheil	Vahid	-						1			1

Tablo 3.3.1.

Yazar, mütercim ve nâşirlere göre eser sayısı.

Yazar	Mütercim	Nâşir	St.	Mt.	Söz.	Mon.	Nüm.	Müz.	Epg.	Şeh.	Toplam
Mehmed Mübârek	-	-					1				1
Vahid	-	-			1			1			2
Ahmed Tevhid	-	-					1				1
Halil Edhem	-	-					2		5		7
Celâl Esad	-	-		2	2						4
Kemurâzâde Seyfeddin Fehmi	-	-				1					1
Ahmed Ziya	-	-					1				1
Abdülkadir Kadri	-	-								1	1
Ressam [Hüseyin] Zekâî	-	-		1							1
Salamon Reinach	Vahid	-	1								1
E.Pecaot - Ch.Boude	Vahid	-	1								1
Kâtib Ferdi	-	Ali Emîrî							1		1
Mehmed Râif	-	-		2							2
Ali Sami [Boyar]	-	-						1			1
Ahmed Cemal Paşa'nın teşvikiyle hazırlanmıştır	-	Verlag von Georg Reimer		1							1
Ressam Hüsnü	-	-		1							1
Bina Kâtibi Ahmed Efendi	-	-				1					1
Sermed Muhtar								1			1
Tosyavîzâde Doktor Rıfât Osman	-	-								1	1

Tablo 3.3.2.

Yazar, mütercim ve nâşirlere göre eser sayısı.

Yazar	Mütercim	Nâşir	St.	Mt.	Söz.	Mon.	Nüm.	Müz.	Epg.	Şeh.	Toplam
Hüseyin Hilmi	-	-							1		1
Ferid Bey-Mehmed Muhlis Bey-Mümtaz Bahri Bey-Fâik Bey	-	-								1	1
Mehmed Cemîl	-	-								1	1
Sâi	-	-		1							1
Jos. Pinkas-Mehmed Ziya	-	-				1					1
[y.y.]	[m.y.]	[n.y.]				1				1	2
											59

Tablo 3.3.3.

* Yazar, mütercim ve nâşir sıralaması kronolojik olarak yapılmıştır. Birden çok eseri olan kişilerin ilk eserinin tarihi göz önünde bulundurulmuştur.

3.4. Çeviri ve Birden Çok Dilde Yayınlanan Eserler

Sanat tarihi literatürünün bir kısmı tecüme eserlerden oluşmaktadır. Tercüme edilen eserler genel konulu sanat tarihi, mimari tarihi ve müze katalogu alanlarına ait kitaplardır. Mütercimler arasında en çok tercüme yapan kişi Mehmed Vahid olmuştur. Vahid, Salomon Reinach ve C. Bayet'tin sanat tarihi kitaplarını Fransızca'dan Türkçe'ye kazandırmıştır. Ayrıca Mösyö Sheil'in Müze-i Hümâyun için hazırladığı *Âsâr-ı Mısriyye Katalogu*'nu da tercüme etmiştir. Mahmud Paşa el-Felekî'nin önce Fransızca ve sonra da *Ehrâmü'l Cîze* adıyla Arapça yayınladığı kitabı Mühendishâne-i Berr-i Hümâyun muallimlerinden topçu mülâzım-ı evveli Bağdadî M. Muhyiddin tarafından Arapçasından *Mısır Ehrâmları* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.

Bazı eserler ise ayrı ayrı veya aynı kitap içerisinde birden fazla dilde yayınlanmıştır. Celal Esad'ın *Eski İstanbul Abidât ve Mebânisi* isimli eseri ise *Constantinople De Byzance A Stamboul Traduit Du Turc Par L'auteur* isimle önce Fransızca olarak Paris'te yayınlamış olup sonradan Türkçesi ülkemizde yayınlanmıştır. Sermed Muhtar ise *Topkapı Saray-ı Hümâyunu Meydanında Kâin Müze-i Askeri-i Osmanî Züvvarına Mahsus Rehber* isimli eserini hem Türkçe hem de Fransızca olarak ayrı ayrı yayınlamıştır. Müze-i Hümâyûn'un yayınladığı kataloglar genelde Fransızca ve Türkçe olarak ayrı ayrı yayınlanmıştır. Osmanlı'nın uluslararası bir alanda mimarisini tanıtmak istemesi sebebiyle 1873 Viyana sergisi için hazırlanan *Usûl-i Mimârî-i Osmânî* Türkçe-Fransızca-Almanca olarak yayınlanmıştır. Yerli ve yabancı turistler için hazırlanan *Musavver Rehber-i Seyyâhin - Bursa ve Civarı* isimli kitap Türkçe-Fransızca, hazırlanması için Almanya'dan uzmanların çağrıldığı ve basımı da Berlin'de gerçekleştirilen *Suriye ve Filistin ve Garbî Arabistan Âbidât-ı Atîkâsı* isimli kitap Türkçe-Almanca, yerli ve yabancı bir çok üyesi bulunan İstanbul Şehri Muhibleri Cemiyeti tarafından hazırlanan *Bereketzâde Çeşmesi* isimli kitap ise Türkçe-Fransızca olarak aynı cilt içerisinde birden çok dilde yayınlanan eserlerdir. Rıfat Osman *Edirne Rehnümâsı* isimli eserinin sonuna Edirne'ye gelen yabancı turistler için Sultan Selim Camii, Üç Şerefeli Camii, Bayezid Camii, Muradiye Camii ve Eski Camii'nin anlatıldığı Fransızca küçük bir kısım eklemiştir. Ahmed Ziya ise *Meskûkât-ı İslâmiyye Takvimi - Catalogue of Islamic Coins* isimli eserinde bu alanda İngilizceyi ilk kullanan kişi olmuştur. Sikkeleri anlatırken kullandığı cetvellerin bazı kısımlarında İngilizce kullanmıştır.

Vahid ve Celal Esad'ın sanat terimleri üzerine hazırladıkları sözlüklerde ise terimlerin Fransızca karşılıkları verilmiştir. Vahid'in *Bazı İstılâhât-ı Mühime-i Sınâiyye Hakkında Mutâlaât* isimli eserinin sonunda ayrıca terimlerin Fransızca-Türkçe-Almanca olarak verildiği *Cedvel-i Lügat* kısmı bulunmaktadır.

3.4. Yayın Yapan Kurum ve Cemiyetler

Sanat tarihi ve alt dallarına ait literatürün oluşmasında 19. yüzyıl Osmanlısında ortaya çıkan kurum ve cemiyetlerin de katkısı olmuştur. Yeni eğitim kurumları, müzeler, encümen ve cemiyetler bu dönemde çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Yayın çalışmaları bu faaliyetlerin başında gelmektedir. Bu alanda yayın yapan kurum ve cemiyetler arasında *Müze-i Hümayûn*, *Bahriye Müzesi*, *Müze-i Askeri-i Osmâni*, *İstılâhât-ı İlmiye Encümeni*, *İstanbul Şehri Muhibleri Cemiyeti*, *Tarih-i Osmânî Encümeni* ve *İkdâm Gazetesi* bulunmaktadır.

Bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri olarak bilinen ve ilk kuruluşu 1846 yılına kadar götürülen Müze-i Hümayun'a Osman Hamdi Bey'in 1881 yılında müdür olarak atanması ve Alexandre Vallaury'e inşa edilen ilk müstakil müze binasının 1891 yılında açılmasından sonra müzeciliğimiz yeni bir döneme girmiştir. Osman Hamdi Bey'le birlikte gerçekten kurumsallaşmaya başlayan ülkemizdeki modern müzecilik anlayışı arkeolojik kazılar ve yayınlarla desteklenmiştir.⁴²⁶ Özellikle Müze-i Hümayun'un yayınladığı müze katalogları ve meskûkât katalogları bu alanlara önemli katkı sağlamıştır.⁴²⁷

Bahriye Müzesi ve Askeri Müze'de yayınladıkları kataloglarla müzecilik yayınlarının gelişimine katkı sağlamışlardır. Günümüzde de *Deniz Müzesi* olarak varlığını devam ettiren *Bahriye Müzesi* ilk olarak Bahriye Nazırı Bozcaadalı Hüseyin Hüsnü Paşa'nın emri ile 1871 yılında Amiral Arif Hikmet Paşa ve Yüzbaşı Süleyman

⁴²⁶ Türkiye'de ilk müzecilik girişimler, müzeciliğin gelişimi ve Müze-i Hümayun'un kuruluşu için bkz. Kâmil Su, *Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi*, İstanbul: ICOM Türkiye Milli Komitesi Yayınları, 1965, 78 s.; Ferruh Gerçek, *Türk Müzeciliği*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999, 533 s.; Erdem Yücel, *Türkiye'de Müzecilik*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999, 130 s.; Wendy M. K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği: Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, çev. Esin Soğancılar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, 339 s.; Alpay Pasinli, "Arkeoloji Müzeleri", *DBİA*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1993, c. I, s. 307-310; Edhem Eldem, "Müze-i Hümayun", *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010, s. 391-396.

⁴²⁷ Müze-i Hümayun'un yayın çalışmaları için Arkeoloji Müzeleri kütüphane sorumlusu Havva Koç tarafından 2005 yılında bir tebliğ sunulmuştur. Henüz yayınlanmamış olan bu çalışmasının bir örneğini veren Havva Koç hanımefendiye müteşekkirim. Bkz. Koç, Havva, "Müze-i Hümayun'da Yayın Çalışmaları (Cumhuriyet Dönemine Kadar)", *Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat Sempozyumu (Günel Renda Onuruna Uluslararası Sempozyum)*, Yayınlanmamış sempozyum sunumu, Ankara, 16-18 Kasım 2005.

Nutkî Bey tarafından Kasımpaşa'da bulunan Taşkızak Tersanesi'ndeki mayın deposunun üst katında kurulmuştur.⁴²⁸ Önceleri *Müze ve Kütüphane İdaresi* ismiyle anılan Bahriye Müzesi ülkemizde kurulan ikinci müze olmakla birlikte askeri müzelerinde ilki olmuştur. Buraya 1914'de müdür olan Ali Sami [Boyar] müzenin gelişimine katkı sağladığı gibi 1917 yılında müzenin ilk katalogu olan *Bahriye Müzesi Katalogu*'nu da yayınlamıştır.⁴²⁹

Askeri müzenin oluşum süreci ise çok eskilere dayandırılmaktadır. II. Mehmed döneminden beri silah deposu olarak kullanılan Aya İrini o dönemde *Cebhane* olarak isimlendirilmiştir. III. Ahmed döneminde bazı düzenlemeler yapılarak 1726 tarihinde *Dârü'l Esliha* I. Abdülhamid döneminde ise *Harbiye Ambarı* adını almıştır. Tophane-i Âmire Müşiri Fethi Ahmed Paşa'nın girişimiyle 1846'da *Müze-i Askeri* sonraki ismiyle *Âsâr-ı Atîka Müze-i Hümayun*'u kurulmuştur. Müze silahları kapsayan *Mecma-i Esliha-i Atîka* ve arkeolojik eserleri kapsayan *Mecma-i Âsâr-ı Atîka* adı verilen iki bölümden oluşmaktaydı. İkinci bölüm daha sonra kurulacak olan Müze-i Hümayun'un da temelini oluşturmaktadır. Abdülaziz döneminde önemini kaybeden askeri müze tekrar yeni alınan silahların depolandığı *Harbiye Anbarı*'na dönüşmüştür. Daha sonra Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın Ahmed Muhtar Paşa'yı görevlendirmesi ile birlikte 1908'de *Müze-i Askerî-i Hümayun* tekrar kurulmuştur.⁴³⁰ Aya İrini'de kurulan bu müze için 1920 yılında Sermed Muhtar [Alus] *Topkapı Saray-ı Hümayunu Meydanında Kâin Müze-i Askerî-i Osmanî Züvvarına Mahsus Rehber* isimli eserini yayınlamıştır.⁴³¹

Müzeler haricinde bu literatürün oluşumunu etkileyen diğer bir kurum Batıdan yapılan tercümelere karşılaşılan terim sorunu aşmak için farklı bilim dallarına özel sözlükler hazırlamak amacıyla 1913 yılında kurulan *Istılâhatı İlmiye Encümeni*'dir. Faaliyetlerini Darü'l Fünûn kütüphanesinde ve Mahmud Esad'ın başkanlığındaki bir heyet tarafından sürdürürken I. Dünya savaşının çıkması üzerine çalışmaları son

⁴²⁸ Deniz Müzesi'nin tarihçesi için bkz. Tülay Ergil, *İstanbul Müzeleri*, İstanbul: İSTEK, 1993, s. 37-39; Erdem Yücel, *a.g.e.*, s. 65-66; *İstanbul Deniz Müzesi*, Proje Koordinatörü: Ali Rıza İşipek, haz. Ece Çetin, ed. Mehmet Yüksel, İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009, s. 12-13; Halûk Özdemir, *İstanbul Deniz Müzesi*, İstanbul: Ak Yayınları, [t.y.], s. 7-9; İskender Pala, "Deniz Müzesi", DBİA, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1993, c. 3, s. 28-29.

⁴²⁹ Ali Sami, *Bahriye Müzesi Katalogu*, İstanbul: Bahriyye Matbaası, 1917-1333, 84 s.

⁴³⁰ Askerî Müze'nin tarihçesi için bkz. *Askerî Müze*, haz. Burhan Emiroğlu [ve öte.], İstanbul: Ak Yayınları, 1983, s. 5-7; Tülay Ergil, *a.g.e.*, s. 3; Erdem Yücel, *a.g.e.*, s. 64-65; İstanbul [Komisyon], "Askerî Müze", DBİA, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1993, c. 1, s. 350-351.

⁴³¹ A. Sermed Muhtar, *Topkapı Saray-ı Hümayunun'da Kâin Müze-i Askerî-i Osmânî Züvvarına Mahsus Rehber*, İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, No: I, 1336-1920, 52 s.; No: II, 1336-1920, 158 s.; No: III, 1338-1922, 101 s.

bulmuştur.⁴³² Kısa bir süre varlığını devam ettirmesine rağmen üç tane ıstilah mecmuası yayınlamışlardır. Bunlardan bir tanesi de sanat terimleri hakkında Celal Esad'ın hazırladığı *Istılâhât-ı İlmiyye Encümeni Tarafından Sanâyî-i Nefîsede Mevcûd Kelimât ve Ta'birât İçin Va'z ve Tedvîni Tensîb Olunan Istılâhât Mecmuasıdır* isimli eserdir.⁴³³

I. Dünya savaşı sebebiyle faaliyetlerine son veren kurumlardan biri *de İstanbul Şehri Muhipleri Cemiyeti*'dir. 1911 yılında İstanbul ve Avrupa'nın elit şahsiyetleri tarafından kurulan bu cemiyet İstanbul'un tarihi eserlerini ve doğal güzelliklerini korumayı amaçlamaktaydı. İkamet yeri olarak ise Müze-i Hümâyûn'u seçmişti.⁴³⁴ Cemiyet Türkçe-Fransızca olarak *Bereketzâde Çeşmesi-La fontaine de Béréket-Zade* isimli küçük bir risale ile sadece Fransızca olarak Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı hakkında *Le yali des Koeprulu á Anadolu Hissar* isimli iki kitap yayınlamıştır. *İstanbul Şehri Muhipleri Cemiyeti* bu yayınları ile literatüre katkı sağlamışlardır.⁴³⁵

Sanat tarihi metinlerinin yayınlanmasını sağlayan başka bir kurum *Tarih-i Osmânî Encümeni*'dir. Başkanlığına Abdurrahman Şeref Bey'in getirildiği kurumun ilk amacı mükemmel bir Osmanlı tarihi yazmaktı. Bunun haricinde diğer faaliyetleri arasında kaynak neşri ve mecmua yayınlamak bulunmaktaydı.⁴³⁶ İlk sayısı 1 Nisan 1326 (14 Nisan 19010) yılında çıkan *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nın ilavesi olarak neşrettikleri yayınlar arasında *Tarih-i Câmî-i Şerif-i Nuruosmani* ile Halil Edhem Bey'in *Kayseriyye Şehri Mebâni-i İslâmiyye ve Kitabeleri* yer almaktadır.⁴³⁷

⁴³² Istılâhât-ı İlmiyye Encümeni için bkz. Abdullah Uçman, "II. Meşrutiyet'ten Sonra İlmi Terimlerin Tespitinde Önemli Bir Teşebbüs: Istilahat-ı İlmiyye Encümeni", *Türk Dili*, 1996/II, sy. 536, s. 199-205; Abdullah Uçman, "Istılâhât-ı İlmiyye Encümeni", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, c. 19, s. 207-209, İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak: Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001, s. 40-65.

⁴³³ *Istâhâtı İlmiyye Encümeni tarafından hazırlanan mecmular şunlardır: Istılâhât-ı İlmiyye Encümeni Tarafından Kamûs-ı Felsefede Münderic Kelimât ve Tabirât İçün Vaz'u Tedvini Tensib Olunan Istılâhât Mecmuasıdır*, İstanbul: Matbaa-yı Amire, 1330, 74 s.; Câmî'i: Celal Esad, *Istılâhât-ı İlmiyye Encümeni Tarafından Sanayi-i Nefîsede Mevcûd Kelimât İçün Vaz'u Tedvini Tensib Olunan Istılâhât Mecmuasıdır*, İstanbul: Matbaa-yı Amire, 1330, 109 s.; *Kamûs-ı Istilahât-ı İlmiyye*, İstanbul, 1333, 210 s.

⁴³⁴ *İstanbul Şehri Muhipleri Cemiyeti* için bkz. Semavi Eyice, "İstanbul Şehri Muhipleri Cemiyeti", *DBİA*, İstanbul: Tarih Vakfı, 1994, c. 4., s. 236; Cihangir Gündoğdu, "İstanbul Şehri Muhipleri Cemiyeti (1911)", *Toplumsal Tarih*, Ocak 2004, sy. 121, s. 14-23.

⁴³⁵ *İstanbul Şehri Muhipleri Cemiyeti*'nin yayınları şunlardır: Mehmed Ziya-Jos. Pinkas, *Bereketzâde Çeşmesi-La Fontaine de Béréket Zadé*, Dersaadet: Agop Matyosyan Matbaası, [t.y.], 10 s. (Türkçe) + 6 s. (Fransızca); *Le Yali Des Keuprulu A Anatoli-Hissar*, Paris, 1915.

⁴³⁶ *Tarih-i Osmânî Encümeni* ve faaliyetleri için bkz. *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Önsöz ve Fihrist: Abdülkadir Özcan, İstanbul: 1988, s. 1-9.

⁴³⁷ *Tarih-i Cami-i Şerif-i Nuruosmani*, Dersaadet: Hilal Matbaası, 1335-1337, 51 s.; Halil Edhem, *Kayseriyye Şehri Mebâni-i İslâmiyye ve Kitâbeleri*, İstanbul: Matbaa-i Orhaniyye, 1334, 150+16 s.

Ayrıca Halil Edhem Bey'in *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda kitabelerle ilgili yayınladığı makalelerin bazılarının ayrı basımlarını yapılmıştır.⁴³⁸

1894-1928 yılları arasında günlük olarak yayınlanan *İkdâm* gazetesi de bu alanda eser vermiştir. Siyasi, iktisadi ve ilmi bir gazete olan *İkdâm* Türk dilinin sadeleştirilmesini ve Türkçülüğü temel ilke olarak kabul etmişti. Gazetenin başyazarı Ahmed Cevdet de Türk kültür ve tarihine hizmet eden eserlerden bazılarını *Kitaphâne-i İkdâm* başlığı altında yayınlamıştır.⁴³⁹ Bunlar arasında Mimar Sinan'ın arkadaşı Sâi Çelebi'ye kendi ağzından yaşamının bir bölümünü ve yapılarının isimlerini yazdırdığı *Tezkiretü'l Bünyân* isimli eser de yer almaktadır.⁴⁴⁰

Kurum ve cemiyetlerin büyük kısmı direk yayın çalışmaları yaparken bazısı da dolaylı olarak yayın çalışmalarını etkilemiştir. Sanâyi-i Nefise Mektebi ve Darülfünun sanat tarihi hocalarından Mehmed Vahid Bey'in yaptığı tercüme bu ikinci kısma giren yayınlardandır. Çünkü Sanâyi-i Nefise Mektebi ve Dârülfünun bu kitapları kendi basmamış olsa da burada ders veren Mehmed Vahid Bey ders kitabı ihtiyacını karşılayabilmek için Fransızcadan tercüme yapmıştır. Bu tercüme faaliyetleri sırasında karşılaştığı terim sorununa dikkat çekmek için ise sanat terimleri üzerine deneme olarak küçük bir risale yayınlamıştır. Bu sebeple Sanâyi-i Nefise Mektebi ve Dârülfünun dolaylı da olsa bu yayın çalışmalarını etkilemiştir.

⁴³⁸ Halil Edhem'in kitabelerle ilgili *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda makale olarak yayınladıktan sonra ayrıca kitapçık şeklinde yayınlanan eserler şunlardır: Halil Edhem, *Kitabeler Nasıl Kayıd ve Zabıt Olunmalıdır*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 14 s.; Halil Edhem, *Sivas Sultanı Kadı Burhâneddin Nâmuna Kayseri'de Bir Kitâbe*, Kostantiniyye: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1328, 8 s.; Halil Edhem, *Karaman Oğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûka*, Kostantiniyye: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1328, 60 s.; Halil Edhem, *Herek Oğlu Ahmed Paşa'nın Esâretine Dâir Kahire'de Bir Kitabe*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1330, 47 s.

⁴³⁹ İkdâm hakkında bkz.: Nesimi Yazıcı, "İkdâm", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, c. XXII, s. 24-25.

⁴⁴⁰ Sâi, *Tezkiretü'l-Bünyân*, Tab ve Nâşiri: Ahmed Cevdet, Dersaâdet: İkdâm Matbaası, 1315, 72 s.

Sonuç

Cumhuriyet öncesi dönemde sanat tarihi ve alt dalları 1850'li yıllardan itibaren yeni yazım türleri olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. İmparatorluğun kabuk değiştirmeye çalıştığı bir dönemde batılılaşma özellikle 19. yüzyıl ve sonrasını belirleyen temel güdü olmuştur. Düşünce hayatıyla birlikte bilimsel düzeni de etkileyen bu durum sanat tarihi ve alt dallarına ait bazı alanların gündeme gelmesini sağlamıştır.

Bir modernleşme biçimi olarak benimsenen Batılılaşmanın ortaya çıkardığı literatüre dönemin siyasi atmosferinin etkisiyle şekillenen ve ulusal bütünlüğe katkısı sebebiyle maziden devşirilen tarihsel bilginin sanat ayağı da eklenmiştir. Bir taraftan modernleşme döneminin bir neticesi olarak sanat tarihi alanında Batı'dan tercüme yapılrken diğer taraftan kültürel ve milli değerlerimizin bağlantı noktaları olan mimari yapılar, kitabeler, sikkeler v.b. unsurlar araştırmalara konu olmuştur.

Bu dönemde sanat tarihi müstakil bir bilim dalı haline gelmese de önemini ve varlığını hissettirmiştir. İmparatorluğun içinde bulunduğu ve geçmek zorunda kaldığı süreç literatürün oluşumunda belirli konu ve türlerin öne çıkmasını sağlamıştır. Dönemin sanat tarihi ilgisinin yoğunlaştığı alanları genel konulu sanat tarihi, mimari tarihi, sözlük, mimari monografi, nümismatik, müze katalog ve rehberleri, epigrafi ve şehir rehberleri şeklinde sınıflandırabiliriz. Günümüzün sanat tarihinde inceleme konularından olan çini, halı, minyatür, tezhip vb. alanlar o günün öncelikli araştırma konuları olmamıştır.

1891/92-1914/15 yıllarında yayınlanan genel konulu sanat tarihi kitapları genelde batıdan yapılan tercümelemlerle dilimize kazandırılmıştır. Avrupa sanatını anlatan bu eserler Sanayi-i Nefise Mektebi, Darü'l-Fünun ve İzmir Mekteb-i İdâdi Mülkiyesi'nde ki sanat tarihi dersleri için tercüme edilmiştir. Ortak bir terminoloji sağlanamadığı için kitap isimlerinde *Sanayi* ve *Sınâat* kavramları kullanılmıştır. Bu

dönemde *Türk Sanatı* veya *İslam Sanatının* kendi üslup ve dönemsel özelliklerinin değerlendirildiği incelemeler yapılmamıştır.

1860'lı yıllardan itibaren yayınlamaya başlayan ve sayıca fazla olan mimari tarihi ile ilgili kitaplar diğer türlere göre daha erken bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bütüncül bir mimari tarih yazımının henüz gerçekleşmediği bu dönemde kitaplar genellikle İstanbul merkezli olarak Osmanlı ve Bizans eserlerini anlatmaktadır. Osmanlı coğrafyası içerisinde bulunan Mısır, Filistin Arabistan ve Kudüs gibi bölgelerin de sahip oldukları mimari yapıların bir kısmı incelemelere konu olmuştur. Bir bilim dalı olarak *mimari tarihi* kavramsallaşma da günümüzde mimari tarihi disiplini içerisinde değerlendirebileceğimiz bu metinler farklı meslek gruplarına mensup kişilerin genelde kişisel inceleme ve gözlemleriyle kaleme aldıkları metinlerdir.

Konu seçiminde ve kitapların hazırlanışında siyasi ve sosyal atmosferin en fazla belirleyici olduğu alanlardan biri mimari tarihi metinleridir. Savaşlar, göçler ve şehirlerin değişim süreçleri gibi bir çok olayın iç içe ilerlediği bir zamanda mimari yapıların anlatımı yazarların farklı nedenlerle de olsa yöneldiği bir tür olmuştur. Mimari tarihi bazen Avrupa'ya karşı kendimizi gösterdiğimiz bir alan bazen de gençlerin bilinçlenmesi ve vatan sevgisinin aşılması için bir tür olarak ortaya çıkmıştır. Bunlarla birlikte hızla değişmekte olan şehirlerin dokusunu kayıt altına almak ve Osmanlının geniş coğrafyasında uzun yıllar devam eden varlığının göstergesi olan yapıları anlatmak için de mimari tarihi metinleri kaleme alınmıştır.

19. yüzyılda Batıdan yapılan tercümelemlerin artmasıyla birlikte bütün bilim dallarında Batı menşeli kavramlara Türkçe karşılık bulabilmek için terim sorunu yaşanmaya başlanmıştır. Sanat tarihinde de özellikle Fransızcadan yapılan tercümelerde kavramların Türkçe karşılıklarının bulunması gerekmektedir. Bundan dolayı 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren sanat terimleriyle ilgili küçük sözlükler hazırlanmıştır.

Sanat tarihi literatürünü oluşturan türlerden diğerlerine göre daha erken tarihli örneklerine rastladığımız alan mimari monografilerdir. 1857 yılından itibaren yayınlamaya başlayan mimari monografilere konu olan yapılar arasında İstanbul'dan Ayasofya Camii, Kariye Camii, Nuruosmaniye Camii, Bereketzade Çeşmesi, Saraybosna'dan Hünkar Camii ve Paris'ten Eyfel Kulesi bulunmaktadır. Dönemin

ilgisi sadece Osmanlı eserleriyle sınırlı kalmamıştır. Bizans eserlerine hatta Avrupa'da bulunan yapılara uzanmıştır. Yazarların bu yapılara yönelmesi kimi zaman ele aldıkları eserin öneminden kimi zaman da görevleri, meslekleri veya seyahatleri sebebiyle yapıyla olan ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Bu durum aynı zamanda yapılar hakkında verdikleri bilgilerin içeriğini ve yaklaşımlarını da etkilemiştir.

Sikkelerin birinci dereceden tarihi vesika olarak değerlendirilmesi sebebiyle cumhuriyet öncesi dönemde en fazla eser yayınlanan ve önem verilen alan nümismatik olmuştur. Nümismatik ayrıca bilimsel yöntemleri belirlenmiş ve sikkelerin sistematik olarak incelendiği bir alandır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Abdullatif Suphi Paşa ve Paskal Bilezikçiöğlü gibi koleksiyonerler tarafından ilk Türkçe eserler verilmeye başlanmıştır. Müze- Hümayun'un kurulmasından sonra İsmail Galib Bey'in de gayretleriyle hazırlanan kataloglar - kendinden sonrakilere de örnek teşkil eden yöntemiyle - nümismatik çalışmalarını bilimsel bir zemine oturtmuştur. Ayrıca sikkeler ait oldukları devletlere göre bütüncül olarak ele alınmış ve *İslam meskukâtı* kavramı diğer türlerde olamayan bir biçimde sikkelerin tasnifinde kullanılmıştır.

19. yüzyılın sonlarına doğru müzelerin kurulmaya başlamasıyla birlikte hazırlanan müze katalogları ve rehberleri yen bir tür olarak karşımıza çıkmıştır. Önceleri kataloglarını sadece Fransızca olarak hazırlayan Müze-i Hümayun 1890'dan itibaren katalogları hem Fransızca hem de Türkçe olarak yayınlamaya başlamıştır. Fakat o gün itibariyle Osmanlı'da Yunan, Roma, Bizans, Fenike, Mısır, Himyeri ve Tedmür gibi eski medeniyetlerin eserleri üzerine inceleme yapabilecek kişiler olmadığı için bu tür kataloglar hazırlatmak üzere Fransa ve Almanya'dan uzman araştırmacılar getirilmiştir. Gençlere İmparatorluğun eski güçlü dönemlerini ve kahramanlıklarını hatırlatmak, insanlarda tarihi ve milli duyguların gelişimini sağlamak için kurulan Bahriye Müzesi ve Askeri Müze'nin yayınları ise Türk araştırmacılar tarafından hazırlanmıştır. Osmanlı kurduğu bu müzeler ve hazırlattığı kataloglarla gerek imparatorluk özelliğini vurgulamak gerekse milli birlik duygusunu güçlendirmek istemiştir. Ayrıca bu yayınlar sıkıntılı bir dönemde uzun süre var olabilmek için uğraşan Osmanlı müzeciliğinin kurumsallaşma yolunda katettiği mesafenin bir göstergesi olmuştur.

Bu dönemde ortaya çıkan diğer bir alan epigrafi çalışmaları olmuştur. Sikkeler gibi kitabelerin de tarihi birer vesika olmaları sebebiyle 1910'lu yıllardan itibaren

epigrafi çalışmaları yapılmaya başlanmıştır. Epigrafi aynı zamanda Halil Edhem sayesinde konusu olan kitabelerin nasıl incelenmesi ve kayıt altına alınması gerektiği hakkında usul ortaya koyan bir alan koymuştur. Tarihi bilgilerdeki eksiklik ve yanlışlıkların düzeltilmesi amaçlanan epigrafi çalışmalarında öncelik Türk devletlerine ait olan kitabelere verilmiştir.

19. yüzyılın sonlarına doğru deniz ve demir yolu ulaşım imkanlarının artmasıyla birlikte şehir rehberleri yeni bir tür olarak ortaya çıkmıştır. Anlattıkları eserlerle dönemin yapı envanteri hakkında bilgi veren şehir rehberlerini sanat tarihi için ikinci dereceden kaynak sayabiliriz. İstanbul, Bağdat, Bursa, Edirne ve Konya için hazırlanmış olan bu rehberler bir taraftan şehirlerin ulaşımı, tarihi, topografyası, iklimi ve tarihi eserleri hakkında bilgi verirken diğer taraftan da özellikle yerli turistlerde tarih, yerli mal tüketimi ve kalkınma düşüncesini güçlendirmek istemiştir.

Değerlendirmesini yaptığımız bütün bu literatüre (59 tane) yayın kronolojisi, konu türleri ve oranları açısından baktığımızda ortaya çıkan dağılım şu şekilde meydana gelmektedir; 1891/92-1914/15 yılları arasında 4 genel konulu sanat tarihi (% 7), 1865-1922 yılları arasında 15 mimari tarihi (% 25), 1908-1915/16 yılları arasında 3 sözlük (% 5), 1857-1919 yılları arasında 7 monografi (% 12), 1862/63-1922 yılları arasında 12 nümismatik (% 20), 1893-1920 yılları arasında 7 müze katalogu ve rehberi (% 12), 1911/12-1923 yılları arasında 7 epigrafi (% 12), 1898/99-1923 yılları arasında 5 şehir rehberi (% 8).

Eserleri meydana getiren yazar kadrosu ise farklı meslek gruplarına mensup kişilerden oluşmaktadır. Yazarlar arasında asker kökenli olanlar sayıca diğerlerinden fazladır. Bu alanlara ilgi duyan kişiler arasında hukukçu, doktor, öğretmen, memur, üst sınıf bürokratlar ve bunların iyi eğitilmiş çocukları yer aldığı gibi Osmanlı'nın Rum ve Ermeni asıllı mensupları da bu alanlara ilgi duymuştur. Özellikle müzecilik çalışmalarında yurt dışından Alman ve Fransız bilim adamlarından destek alınmıştır. Yazar kadrosundaki bu çeşitlilik eserlerin diline de yansımıştır. Eserler genelde Türkçe olmakla birlikte Türkçe-Fransızca, Türkçe-Almanca, Türkçe-Fransızca-Almanca dillerinde birlikte yayınlandığı da olmuştur. Fransızcadan tercüme edilen veya önce Fransızca sonra Türkçe yayınlanan eserlerde bulunmaktadır.

Sanat tarihi ve alt dallarına ait çalışmalar bazen tarihçi-kokenli yazarların bu konulara olan kişisel ilgileri sebebiyle kaleme alınsa da bazen de 19. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan müze, cemiyet ve encümen gibi kurumların girişimleriyle meydana getirilmiştir. Bu alanlara yayınları ile katkı sağlayan kurumlar arasında *Müze-i Hmyn*, *Bahriye Müzesi*, *Müze-i Akeri-i Osmâni*, *Istılâhât-ı İlmiye Encümeni*, *İstanbul şehri Muhipleri Cemiyeti*, *Tarih-i Osmânî Encümeni* ve *İkdâm Gazetesi* bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- “Felekî”, **İA**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988, c. IV, s. 539.
- A. Sermed Muhtar, **Topkapu Sarayı Hümâyûnun’da Kâin Müze-i Askerî-i Osmânî Züvvarına Mahsus Rehber**, İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, No: I, 1336-1920; No: II, 1336-1920; No: III, 1338-1922.
- Abdulkadir Kadri, **Bursa Rehberi**, Bursa: Muin-i Hilal Matbaası, 1329.
- Abdulkadir Kadri, **Bursa Rehberi**, haz.: Mehmet Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı, Ankara: Bursa İl Özel İdaresi, 2009.
- Abdullatif Subhi Bey, **Tekmiletü’l İber**, İstanbul: Takvimhâne-i Amire, 1278.
- _____, **Uyunu’l Ahbâr fî’l Nukud ve’l Âsâr**, [y.y], 1279.
- Abdullatif Subhi Paşa, “Tefrika”, **Tasvir-i Efkar**, 15 Haziran / Zilhicce Slh. 1278, No: 1, s. 4.; 20 Haziran / 5 Muharrem 1279, No: 2, s. 4.; 23 Haziran / 8 Muharrem 1279, No: 3, s.4.; 27 Haziran / 12 Muharrem 1279, No: 4, s. 4.; 12 Temmuz / 27 Muharrem 1279, No: 8, s. 3-4.; 16 Temmuz / Safer Gurre 1279, No: 9, s. 4.; 15 Ağustos / 2 Rebiü’levvel 1279, No: 18, s. 3-4.
- AĞIRAKÇA, Ahmet. “Tedmür”, **DİA**, İstanbul:Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, c. XL, s. 264-265.
- Ahmed Tevhid, **Meskûkât-ı Kâdime-i İslâmiyye Katalogu Kısım-ı Râbi’-Türkistan Hakanları, Âl-i Sebüktegin, Horasan ve Irak Selçukîleri, Benî Saldık, Benî Mengüç, Danişmentliler, Rum Selçukîleri, Karaman, Aydın, Saruhan, Menteşe, Germiyan ve İsfendiyâr Oğulları, Beni Eretnâ, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Meskûkâtı-**, Kostantiniyye: Mahmud Bay Matbaası, 1321.
- Ahmed Cemal Paşa, **Suriye ve Filistin ve Garbî Arabistan Âbidât-ı Atıkası / Alte Denkmäler aus Syrien, Palästina und Westarabien**, Berlin, 1918, nşr. Verlag von Georg Reimer, 418 s.
- Ahmed Ziya, **Meskûkât-ı İslâmiyye Takvimi**, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1328.
- AKSEL, Malik. “İslam Sanatı Tarihi Hakkında”, **Sanat ve Folklor**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, s. 59-63.

- AKYILDIZ, Ali. “Subhi Paşa, Abdülatif”, **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, c. XXXVII, s. 450-452.
- ALATAŞ, Mustafa. **Hadîkatü'l Cevâmi cilt II indeksi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, 1965.
- Aleksandr Kostanîdî, **Tarih-i Ayasofya**, Dersaâdet: Ceride-i Havâdis Matbaası, 1285.
- Ali Sâmi, **Bahriye Müzesi Katalogu**, İstanbul: Bahriyye Matbaası, 1333-1917.
- ALTINTAŞ, Emre. **Mahmud Esad Seydişehirî'nin Fıkıh Düşüncesi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ARSEVEN, Celal Esad. “Monografi”, **Sanat Ansiklopedisi**, 3. baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983, c. III, s. 1464.
- ARSEVEN, Celal Esad. **Fransızcadan Türkçeye Sanat Lügatı. Dictionnaire D'art Français-Turc**, Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi, 1944, 185 s.
- ARSEVEN, Celâl Esad. **Sanat ve Siyaset Hatıralarım**, Yay. haz.: Ekrem Işın, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- ARTUK, Cevriye. “Nümismatik İlmine Yardım Edenlerden Birkaçı”, **Türk Nümismatik Derneği Bülteni**, No: 9, İstanbul: Türk Nümismatik Yayınları, 1982, s. 22-27.
- Askerî Müze**, haz.: Burhan Emiroğlu [ve öte.], İstanbul: Ak Yayınları, 1983.
- ASLANAPA, Oktay. “Türk Sanatı Araştırmalarının Gelişimi”, **Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1973, s. 120-127.
- _____, “Türkiye’de Türk Sanatı Araştırmalarının Gelişimi”, **Cumhuriyetin Yetmişbeş Yılında Kültür ve Sanat Sempozyum Bildirileri [Cumhuriyetin Yetmişbeş Yılında Kültür ve Sanat Sempozyumu (İstanbul:1999)]**, haz.: Banu Konyar, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları, 2000, s. 53-62.
- AYDIN, Mahir. “Edhem Paşa, İbrahim”, **DİA**, İstanbul: Diyanet Vakfı, 1994, c. X, s. 418-420.
- AYDIN, Mustafa. “Mordtmann, Johannes Heinrich”, **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005, c. XXX, s. 287-288.

- AYDÜZ, Salim. “Mahmûd Paşa el-Felekî”, **DİA**, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXVII, s. 379-380.
- Ayvansarayî Hâfız Hüseyin, **Camilerimiz Ansiklopedisi (Hadikatü'l Cevâmi)**, haz.: İhsan Erzi, İstanbul: Tercüman Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları, 1987, II c.
- Ayvansarayî Hüseyîn Efendi, Alî Sâtî' Efendi, Süleymân Besîm Efendi, **Hadikatü'l-Cevâmi' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mi'mârî Yapılar)**, haz.: Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.
- AYVAZOĞLU, Beşir. “Türkiye’de Sanat Tarihi ve Estetikle İlgili İlk Çalışmalar”, **Erdem**, c. V, sy. 15, 1989, s. 979-992.
- _____, **Geleneğin Direnişi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1996, s. 122.
- BABİNGER, Franz. **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, çev.: Çoşkun Üçok, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- BAŞARAN, Ayşe Gül. **Osmanlı Mimarisi İçin Kaynak Hadikatü'l Cevâmi (II. cilt) İncelemeli Metin Çevirisi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- BAYAT, Ali Haydar. **Hüsn-i Hat Bibliyografyası (1888-1988)**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, 160 s.
- BAYAT, Ali Haydar. **Açıklamalı Hüsn-i Hat Bibliyografyası**, İstanbul: IRCICA, 2002, 416 s.
- BAYET, C. **Muhtasar Sınâat Tarihi**, Mütercim: Vahid, İstanbul: Devlet Matbaası, I. c. 1928, II. c. 1929.
- BELİN, François Alphonse. **Historié de la latinité de Costantinople**, Paris, 1894.
- BERCHEM, Max van, Halil Edhem. “Matériaux Pour un Corpus”, **Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası**, haz.: Yılmaz Önge, İbrahim Ateş, Sadi Bayram, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1978, s. 243-272.
- BERCHEM, Max van-Halil Edhem. **Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum-Asie Mineure (Sivas-Divriği-Tokkah)**, Le Caire, 1910.
- BERKES, Niyazi. **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yay. haz.: Ahmet Kuyaş, İstanbul: YKY, 2011 (16. baskı).

BİRİNCİ, Ali. “Ali Emirî Efendi”, **YYOA**, İstanbul: YKY, 2008, c. I, s. 209-210.

_____, “İsmail Galib”, **a.g.e.**, c. II, s. 669-670.

Boğazköy’den Karatepe’ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi=From Boğazköy to Karatepe Hittitology and the Discovery of the Hittite World, Proje Kordinatörü: Münevver Eminoglu, İstanbul: YKY, 2001.

BOSTANCI, Kahraman. **Mehmet Vahit Bey ve Güzel Sanatlar Üzerine Bir Terminoloji Risalesi**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003.

BOYAR, Ali Sami. **Ayasofya ve Tarihi**, İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.

Bursa ve Civarı Resimli Gezi Rehberi, Yay. haz.: Aslıhan Ceyhan, [y.y.], Bursa Kültür Kaynakları Araştırma Kütüphanesi, 78 s.

Bursalı Mehmed Tahir, “Gâlib Bey-İsmâil Gâlib Bey”, **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333, c. III, s. 114-115.

_____, “Hâfız Hüseyin Efendi [Hâfız Hüseyin Efendi bin İsmâil Ayvansarayî]”, **a.g.e.**, c. X, s.48-49.

CAN, Selman. “Sanat Tarihinin Yazma ve Arşiv Kaynakları”, **TALİD**, Türk Sanat Tarihi Sayısı, c. VII, sy. 14, 2009, 559-570.

Celal Esad, “Eski Galata ve Binaları”, **Servet-i Fünûn**, c. XLV, sy. 1159, s. 346-348.; c. XLV, sy. 1160, s. 380-383.; c. XLV, sy. 1161, s. 405-406.; c. XLV, sy. 1162, s. 430-431.; c. XLV, sy. 1164, s. 476-479.; c. XLV, sy. 1165, s. 491.; c. XLV, sy. 1166, s. 525-526.; c. XLV, sy. 1167, s. 541-543.; c. XLV, sy. 1168, s. 571-575.; c. XLV, sy. 1170, s. 615-616.; c. XLV, sy. 1172, s. 45-47.

_____, **Bay Turgan**, İstanbul: Asrî Basımevi, 1936.

_____, **Büyük Yarın**, İstanbul: İkdam Matbaası, 1339.

_____, **Fransızcadan Türkçeye ve Türkçeden Fransızcaya Sanat Kamusu, Sanâyi-i Nefiseden Resim, Nakış, Naht, Mimârî, Hak ve Âsâr-ı Atıkaya Aid İstılahları Hâvidir. Dictionnaire Des Termes D’art, Français-Turc, Turc-Français**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1926 (Kapakta), 1340 (Fransızcadan Türkçeye Kısmı), 1341 (Türkçeden Fransızcaya Kısmı).

- _____, **Istılâhât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanây-i Nefisede Mevcud Kelimât ve Tabirât İçün Vaz' ve Tedvîni Tensîb Olunan Istılâhât Mecmuasıdır**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330.
- _____, **Istılâhât-ı Mimâriyye**, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1324.
- _____, **L'art Turc, Depuis son origine jusqu'a nos jours**, İstanbul: Devlet Basımevi, 1939.
- _____, **Les Arts Décoratifs Turcs**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- _____, **Mimari Tarihi -Birinci Cild: Kurun-i Kadîme-**, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- _____, **Plan archéologique de Costantinople**, [y.y.], [t.y.].
- _____, **Renkler, Renkli Resimler ve Yağlıboya**, İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1319.
- _____, **Resim Dersleri**, İstanbul: Şirketi Mürettebiye, 1313.
- _____, **Ressam ve Mimarlar Mahsus Menâzır**, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1316.
- _____, **Ressamlara Rehber**, İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1318.
- _____, **Sanat Ansiklopedisi**, İstanbul: Maarif Matbaası, 1943-1952.
- _____, **Sevda Çağı**, İstanbul: Matbaa-i Tahir Bey, 1319.
- _____, **Türk Sanatı**, İstanbul: Cem Yayınevi, 1970.
- _____, **Türk Sanatı, Menşeyinden Bugüne Kadar Mimari, Heykel, Resim, Süsleme ve Tezyîni Sanatlar**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1956.
- _____, **Türklerde Mimari**, Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1932.
- _____, **Türklerde Mimari-Eti ve Selçuk Mimarileri**, İstanbul, 1934.
- _____. **Eski Galata ve Binaları**, haz.: Dilek Yelkenci, İstanbul:Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları, 1989.
- _____. **Eski Galata ve Binaları**, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1329.
- _____. **Eski İstanbul (Abidât ve Mebânisi)**, haz.: Dilek Yelkenci, İstanbul:Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları, 1989.
- _____. **Eski İstanbul Abidât ve Mebânisi – Şhrin Tesisinden Osmanlı Fethine Kadar**, Dersâadet: Muhtar Halid Kütüphanesi, 1328.

- _____. **Türk Sanatı**, İstanbul: Akşam Matbaası, 1928.
- CEPHANECİGİL, Gül. “Me’yus Kalplere Bir İnşirâh”: Bedâyi-i Âsâr- Osmâniye ve Ressam Hüsünü Bey, **TALİD**, c. VII, Sayı 13, 2009, s. 425-434.
- CEPHANECİGİL, Vesile Gül- AKIN, Günkut. “Geç Osmanlı ve erken cumhuriyet dönemi Türkiyesinde milliyetçilik ve mimarlık tarihi”, **itüdergisi**, c. IX, sy. 2, s. 29-40.
- CEVİZCİ, Ahmet. “Batılılaşma”, **Paradigma Felsefe Sözlüğü**, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000 (4. baskı), s. 118.
- CEZAR, Mustafa. **Sanatta Batı’ya Açılış ve Osman Hamdi**, İstanbul: Erol Kerim Aksoy Vakfı, 1995.
- ÇAKIR, Nazif. **Mahmut Esat Seydişehirli’nin Hayatı, Eserleri ve Tarih-i Edyan Adlı Eserinin Günümüz Türkçesine Çevirisi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- ÇELİK, Zeynep, **Şark’ın Sergilenişi-19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi**, çev.: Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı, 2005.
- DEMİRAL, Ahmet. “Cemal Paşa”, **YYOA**, İstanbul: YKY, 2008 (II. baskı), c. II, s. 344-345.
- DEMİRYÜREK, Meral. **Bir İstanbul Bilgesi Sermet Muhtar Alus 1887-1952**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- DEVELİ, Hayati - RIFAT, Samih. **Yapılar Kitabı: Tezkiretü’l Bünyan ve Tezkiretü’l Ebniye: Mimar Sinan’ın Anıları**, İstanbul: Koçbank, 2002.
- DEVELLİOĞLU, Ferit. **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2000.
- DİYARBEKİRLİ, Nejat. “Türk Sanatının Büyük Kaybı Celal Esad Arseven (1875-13.XI.1971)”, **Türk Kültürü**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Mart 1972, sy. 113, s. 303-314.
- Djelal Essad, **Constantinople De Byzance A Stamboul Traduit Du Turc Par L’auteur**, Paris: Libraire Renourd, 1909.

Dr. Rifat Osman, **Edirne Sarayı**, Yay.: Süheyl Ünver, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 1989.

DUMONT, Albert. “Le Musée Sainte-Érene á Constantinople, Antiquités Greques, Gréco-Romaines et Byzantine”, **Revue Archéologique**, Paris, 1868, 2. series, 18, s. 237-263.

Edhem Eldem, “Edhem Paşa”, **Osman Hamdi Bey Sözlüğü**, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010, s. 188-196.

_____, “İsmail Galib”, **a.g.e.**, s. 301-303.

_____, “Joubini André”, **a.g.e.**, s. 312-314.

_____, “Mübarek Galib [Eldem]”, **a.g.e.**, s. 388-390.

_____, “Müze-i Hümayun”, **a.g.e.**, s. 391-396.

_____, “Reinach, Salomon”, **a.g.e.**, s.444-449.

_____, “Vahid”, **a.g.e.**, s. 477.

ERDEM, Sadık. **Tezkiretü'l Bünyan: Mimar Sinan'ın Kendi ağzından Hayat ve Eserleri**, İstanbul: Binbirdirek Yayınları, 1988.

ERDOĞAN, Muzaffer. “Osmanlı Mimarisi Tarihinin Otantik Yazma Kaynakları”, **Vakıflar Dergisi**, sy. VI, İstanbul: Baha Matbaası, 1965.

ERDOĞDU, Ali. “Seydişehir”, **DİA**, c. XXXVII, s. 25-27.

ERDOĞDU, Ali. **Mahmud Esad Seydişehrî: Hayatı, Eserleri ve İslam Tarihçiliğindeki Yeri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.

ERGİL, Tülay. **İstanbul Müzeleri**, İstanbul: İSTEK, 1993.

ERGÜN, Mustafa. “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış”, **Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim [Milletlerarası Kongresi Tebliğleri İstanbul 12-15 Nisan 1999]**, İstanbul: 2001, IRCICA, s. 89-102.

ERKOÇOĞLU, Fatih. **AÜİFD**, “Kitap Tanıtımı”, c. XLIV (2003), sy. 2, s. 383-388.

- ERSOY, Ahmet. "XIX. Yüzyılda Osmanlı Mimarlık Tarihi Ve Kuramsal Söyleminin İnşası", **Mimar Kemalettin ve Çağı**, ed.: Ali Cengizkan, Ankara: TMMOB Mimarlar Odası, 2009, 117-126.
- EVSAN, Esra. **Mahmud Esad Seydişehir ve Sebilü'r-Reşâd Mecmuasında Misyonerlere Cevap Olarak Yayınlanan Makaleleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Dinler Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Lisans Tezi, 2006, 149 s.
- EYİCE, Semavi. "Arseven, Celâl Esat", **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, c. III, s. 397-398.
- _____, "Hüseyin Ayvansarayı", **a.g.e.**, c. XIIX, s. 528.
- _____, "İhtifalci Mehmed Ziya", **a.g.e.**, c. XXI, s. 559-560.
- _____, "İstanbul Şehri Muhipleri Cemiyeti", **DBİA**, İstanbul: Tarih Vakfı, 1994, c. IV., s. 236.
- _____, "Celâl Esad Arseven (1875-1971)", **Bellekten**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972, s. 173-202.
- _____, "Diehl, Charles", **DBİA**, İstanbul: Tarih Vakfı, 1994, c. III, s. 48-49.
- _____, "Mehmed Ziya (İhtifalci)", **a.g.e.**, c. V, s. 369-371.
- _____, "Mordtmann, Andreas David (Oğul)", **a.g.e.**, c. V, s. 490-491.
- _____, "Türkiye'de Bizans Araştırmalarının Tarihçesi", **Cumhuriyetin Yetmişbeş Yılında Kültür ve Sanat Sempozyum Bildirileri [Cumhuriyetin Yetmişbeş Yılında Kültür ve Sanat Sempozyumu (İstanbul:1999)]**, haz.: Banu Konyar, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları, 2000, s. 35-51.
- _____, **Eski İstanbul'dan Notlar**, İstanbul: Küre Yayınları, 2006.
- FAZLIOĞLU, İhsan. "Osmanlılar (İlim ve Kültür)", **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, s. 550.
- Ferid Bey-Mehmed Muhlis Bey-Mümtaz Bahri Bey-Fâik Bey, **Konya Rehberi**, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1339.
- Feth-i Kostantiniyye ve Tarif-i Ayasofya**, İstanbul: İstihkâm Alayları Taş Destgâhı, 1273.

- GALİTEKİN, Ahmed Nezh. “Mecmû'a-i Cevâmî” **Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul**, İstanbul: İşaret Yayınları, s. 19-186.
- GENÇ, Mehmet. **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002.
- GERÇEK, Ferruh. **Türk Müzeciliği**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- GİRAY, Muhteşem-CEZAR, Mustafa-ERKÜN, Safa. **Güzel Sanatlar Eğitiminde 100 Yıl**, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, 1983.
- GOOLD, Edward. **Catologue Expticatif Historiques et Saentifiqed'un Certainu nombre d'objects Contened dans les Musée Imper'ial du Contantinople**, Costantinople, 1871.
- GÖĞÜŞ, Ceren. **19. YY. Avusturya Gazeteleri Işığında Osmanlı İmparatorluğunun 1873 Viyana Dünya Sergisine Katılımı**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- GÖREN, Ahmet Kâmil. “Arseven, Celal Esad”, **YYOA**, İstanbul: YKY, II. Baskı, 2008, c. I, s. 252-253.
- _____, “Boyar, Ali Sami”, **a.g.e.**, c. I, s. 327-329.
- _____, “Hüseyin Zekâi Paşa”, **a.g.e.**, c. I, s. 594-595.
- GÖVSA, İbrahim Alaeddin. **Meşhur Adamlar: Hayatları-Eserleri**, İstanbul, 1933-1936.
- GÜNDOĞDU, Cihangir. “İstanbul Şehri Muhipleri Cemiyeti (1911)”, **Toplumsal Tarih**, Ocak 2004, sy. 121, s. 14-23.
- GÜRBÜZ, Hayati. **Hadîkatü'l Cevâmî cilt I indeksi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tezleri, Yayınlanmamış Lisans Tezi, 1965.
- Güzel Sanatlar Terimleri Alanında Öncü Bir Çalışma Sanâyi'-i Nefise Istılâhât-ı Mecmûası**, Haz.: Nurcan Yazıcı, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınları, 2012, 251 s.
- Hadikâtü'l Cevâmî Nâm Eserin Elifbâî Fihristidir**, 16 s.

Hafız Hüseyin bin Ayvansarayî, **Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Ricâl**, haz.: Fahri Çetin Derin, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978.

Hafız Hüseyin bin Hacı İsmail-i Ayvansarayî-Ali Satı, **Hadîkatü'l Cevâmi**, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1864.

Halil Edhem, **Kitabeler Nasıl Kayıd ve Zabyolunmalıdır**, Ankara: Ankara Halkevi Tarih ve Müze Şubesi Yayınları, 1940.

_____, “Hersek Oğlu Ahmed Paşa’nın Esâretine Dâir Kahire’de Bir Kitabe”, **Târih-i Osmânî Encümeni**, Beşinci Sene, Numaro 28, 1 Teşrîn-i Evvel 1330, s. 200-222.; Beşinci Sene, Numaro 29, 1 Kânun-i Evvel 1330, s. 272-294.

_____, “Karaman Oğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûka”, **Târih-i Osmânî Encümeni**, Cüz: 11, Kânun-i Evvel 1327, s. 697-712.; Cüz:12, 1 Şubat 1327, s. 741-760.; Cüz: 13, 1 Nisan 1327, s. 821-836.; Cüz: 14, 1 Haziran 1327, s. 873-881.

_____, “Kitabeler Nasıl Kayıd ve Zabt Olunmalıdır”, **Târih-i Osmânî Encümeni**, Cüz: 15, 1 Teşrîn-i Evvel 1327, s. 626-639.

_____, “Sivas Sultanı Kadı Burhaneddin Namına Kayseri’de Bir Kitabe”, **Târih-i Osmânî Encümeni**, Cüz: 16, 1 Teşrîn-i Evvel 1328, s. 1017-1023.

_____, **Hersek Oğlu Ahmed Paşa’nın Esâretine Dâir Kahire’de Bir Kitabe**, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1330.

_____, **Karaman Oğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûka**, Kostantiniyye: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1328.

_____, **Kayseri Şehri**, haz.: Kemal Göde, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982.

_____, **Kayseriyye Şehri Mebâni-i İslâmiyye ve Kitâbeleri**, İstanbul: Matbaa-i Orhaniyye, 1334.

_____, **Kitabeler Nasıl Kayıd ve Zabt Olunmalıdır**, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1327.

_____, **Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu Kısım-ı Sâdis Meskûkât-ı Osmâniyye - Birinci Cild**, Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası, 1334.

- _____, **Sivas Sultanı Kadı Burhâneddin Nâmına Kayseri’de Bir Kitâbe**, Kostantiniyye: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1328.
- _____, **İslâmî Nümismatik İçin Bir Bibliyoğrafi Tecrübesi / Essai D’une Bibliographie Pour la Numismatique Musulmane**, Ankara: Kitap Yazarlar Kooperatifi Neşriyatı, 1933.
- HANİOĞLU, M. Şükrü. “Batılılaşma”, **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, c. V, s. 148-149.
- _____, “Cemal Paşa”, **a.g.e.**, c. VII, s. 305-307
- HOCHHUT, Pia. **Die Moschee Nûruosmâniye in Istanbul: Beiträge zur Baugeschichte nach osmanischen Quellen**, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1986.
- Hüseyin Gâlib, **Eifel Kulesi**, İstanbul: Â.Âsâduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1308.
- Hüseyin Hilmi, **Sinob Kitabeleri**, Sinob Matbassı, 1339-1341.
- İbrahim Edhem Paşa, **Usûl-i Mimârî-i Osmânî L’architecture Ottomane. Die Ottomanische Baukunst**, Kostantinople, 1290.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin. [ve öte.], **Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi**, İstanbul: IRCICA, 1997.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin. [ve öte.], **Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi**, İstanbul: IRCICA, 2006, c. I, s. 396-397.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin. “Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmî ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış”, **Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri [1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan 1987]**, İstanbul: 1987, IRCICA, s. 1-31.
- _____, “Osmanlı Devletine 19. YY.’da Bilimin Girişi ve Bilim-Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi”, **Toplum ve Bilim**, 29/30 Bahar-Yaz, 1985, 79-102.
- İhtifalci Mehmed Ziya Bey, **İstanbul ve Boğaziçi: Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Ölümsüz Mirası**, Yay. haz.: Murat A. Karavelioğlu [ve öte.], İstanbul: Bika, 2003.

İkdam, “Musâhabe-Reisü’l Mimârân Koca Sinan bin Abdülmennân”, 11 Teşrîn-i Evvel 312, s. 3.

İsmail Gâlib, **Catalogue Des Monnaies Turkomanes. Section Des Monnaies Musulmanes du Musée Imp. Ottoman I. Partie: Beni Ortok, Beni Zengui, Frou’ Atabeqiyeh et Meliks Eyoubites de Meyafarikin**, Costantinople, 1894.

_____, **Müze-i Hümâyûn Meskûkât-ı İslâmiyye Kısımından Meskûkât-ı Türkmâniyye Katalogu –Benî Artuk, Benî Zengî, Fûru’-i Atabekiyye, Mülûk-i Eyyubiyye-i Meyâfarikîn-**, Kostantiniyye: Mihrân Matbaası, 1311.

_____, **Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniyeye**, Kostantiniyye: Mihran Matbaası, 1307.

_____, **Takvîm-i Meskûkât-ı Selçukiye-Catalogue Des Monnaies Seldjoukides**, Ankara: Başnur Matbaası, 1971.

_____, **Takvîm-i Meskûkât-ı Selçukiyye**, Kostantiniyye: Mihran Matbaası, 1309.

İsmail Hakkı. **Anadolu Türk Târîhi Vesikalarından İkinci Kitap Kitabeler Afyonkarahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, İsaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey, ve Eğridir’deki Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Mentеше, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında**, İstanbul: Devlet Matbaası, 1929.

İsmail Hakkı. **Anadolu Türk Târîhi Vesikalarından Tokad, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilayet Kaza ve Nahiye Merkezlerindeki Kitabeler**, İstanbul: Milli Matbaa, 1345-1927.

İstanbul Deniz Müzesi, Proje Koordinatörü: Ali Rıza İşipek, haz.: Ece Çetin, ed.: Mehmet Yüksel, İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009.

İŞLİ, E. Nedret. “Ressam Paşa’nın Nadir Metinleri”, **NTV Tarih**, Temmuz 2009, Sayı: 6, s. 73.

Joubin, Andre. **Âsâr-ı Heykeltraşi Katalogu (Kadîm Yunan, Roma, Bizantîn ve Frank Devirleri)**, İstanbul: Mihran Matbaası, 1311.

_____, **Lühûd ve Mekâbir-i Atîka Kataloğu**, İstanbul: Mihran Matbaası, 1310.

_____, **Musée Impérial Otoman. Catalogue Des Sculptures Grecques, Romanies, Byzantines et Franques**, Constantinople: Mihran Imprimeur, 1893.

_____, **Musée İmperial Otoman. Bronzes et Bijoux. Catalogue Sommaire**, Constantinople: Loffler, 1898.

_____, **Musée Impérial Ottoman. Monuments Funéraires. Catalogue Sommaire**, Constantinople: Mıhran Imprimeur, 1893.

Kamus-i Istılâhât-ı İlmiyye, Istılâhât-ı İlmiyye Encümeni Tarafından Tertîb Edilmiştir, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.

KARA, İsmail. 'Modernleşme Dönemi Türkiye'sinde "Ulûm, Fünûn" ve "Sanat" Kavramlarının Algılanışı', **Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. baskı: Ekim 2005, s. 126-197.

_____, **Bir Felsefe Dili Kurmak, Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.

Kâtip Ferdi, **Mardin Mülûk-i Artûkiyye Tarih-i ve Kitabeleri vesâir Vesâik-i Mühime**, Nâşiri: Ali Emiri, Dersâadet: Kader Matbaası, 1331.

KAZANCIGİL, Aykut. İlk Sanat Tarihi Muallimi ve Müderrisi Mehmet Vahit (1873-1931), **Arkeoloji ve Sanat**, sy. 100, Ocak-Şubat 2001, s. 29-33.

Kemurâzade Seyfeddin Fehmi b. Ali, "Saraybosna'da Ebniye-i Hayriyyenin Musavver Tarihi: I. Hünkâr Cami-i Şerifi", **TOEM**, II/12 (1327/1329), s. 774-776.

_____, Saray Bosna'da Ebniye-i Hayriyyenin Musavver Tarihi: I.Hünkâr Cami-i Şerifi, Saray Bosna: İslâm Matbaası Anonim Şirketi, 1908.

Kent Araştırmaları Bibliyografyası, Haz.: Bahar Aksel, Filiz Öğretmen, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2001.

KOÇ, Havva. "Müze-i Hümâyûn'da Yayın Çalışmaları (Cumhuriyet Dönemine Kadar)", **Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat Sempozyumu (Günel Renda Onuruna Uluslararası Sempozyum)**, Yayınlanmamış sempozyum sunumu, Ankara, 16-18 Kasım 2005.

Konstantinopol', Od Vizonti do Stambula, çev: P. Bezobrazov, Moskova: 1919.

KÖSE, Murtaza. "Osmanlı Son Dönem Hukukçularından Seydişehirli Mahmud Esad'ın Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sy. II, Konya, 2003, s. 207-217.

- KUBAN, Doğan. "Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-u Osmanî ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Yapı Tekniği Üzerine Gözlemler", **Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995, 141-161 s.
- _____, "Celal Esad Arseven ve Türk Sanatı Kavramı", **Mimarlık**, Ekim 1969, sy. 72, s. 18-20.
- _____, **Osmanlı Mimarisi**, İstanbul: YEM Yayınları, 2007.
- KUBİLAY, Ayşe Yetişkin. **İstanbul Haritaları 1422-1922**, İstanbul: Denizler Kitabevi, 2010.
- KUT, Günay - KUT, Turgut. "Aynasarayî Hafız Hüseyin b. İsmail ve Eserleri", **TD**, 1980-81, sy. 33, s. 405-406.
- KUT, Turgut. "Hüseyin Ayvansarayî", **DBİA**, c. IV., s. 107.
- Le Yalı Des Keuprulu A Anatoli-Hissar**, Paris, 1915.
- Mahmud Esad. **Tarih-i Sanayi**, [y.y.], 1307.
- Mahmud Paşa el-Felekî, **Mısır Ehrâmları –Hangi maksada mebnî vücuda getirilmiş ve ne vakit binâ edilmiştir?-, Arabîden mütercimi: Bağdâdî M.Muhiddin, Dersaâdet: Karabet Matbaası, 1311.**
- MANSEL, Arif Müfid. **Türkiye'nin Arkeoloji, Epigrafi ve Tarihi Coğrafyası İçin Bibliyografya**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
- MAZLUM, Deniz. "Öncü Bir Mimarlık Sözlüğü: Celâl Esad Arseven'in İstılahat-ı Mimariye'si", **Sanat Tarihi Defterleri**, İstanbul: Ege Yayınları, 2005, sayı: 9, s. 9-32.
- Mehmed Cemil, **Târihçe-i Harem-i Şerîf-i Kudsî**, Kudüs: Mabaatü Dârü'l-Eytâmü's-Sûriyye, [t.y.].
- Mehmed Muhlis v.d., **Konya ve Rehberi (1339-1923)**, haz.: M. Ali Uz, Konya: Konya Aydınlar Ocağı, 1997.
- Mehmed Mübârek, **Meskûkât-ı Kâdiem-i İslamiyye Katalogu Kısım-ı Sâlis – Mülûk-i Cengizîyye ve İlhâniyye ve Celâiriyye ve Kırım Hanları Meskûkâtı**, Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası, 1318.

Mehmed Raif Bey, **Bir Osmanlı Subayının Kaleminden Sultan Ahmed Semti - Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atfakası**, haz.: H.Ahmet Aslantürk-Adem Korkmaz, İstanbul: Okur Kitaplığı, 2010.

_____, **Bir Osmanlı Subayının Kaleminden Topkapı Sarayı ve Çevresi -Topkapı Sarayı Hümâyûnu ve Parkının Tarihi-**, haz.: H.Ahmet Aslantürk-Adem Korkmaz, İstanbul: Okur Kitaplığı, 2010.

_____, **Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atfakası**, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1322.

_____, **Sultan Ahmed Parkı ve Âsâr-ı Atfakası**, haz.: Mustafa Küçük, İstanbul:Yay yayıncılık, 2010, 51 s.+Tıpkı basım.

_____, **Topkapı Sarayı Hümâyun-u ve Parkının Tarihi**, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1332.

Mehmed Süreyya, “Hâfız Hüseyin Efendi”, **Sicil-i Osmanî**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311, c. II., s. 215.

Mehmed Ziya, **İstanbul ve Boğaziçi: Bizans ve Osmanlı Medeniyetinin Âsâr-ı Bâkiyesi**, İstanbul: Maarif-i Umûmiye Nezâreti, c. I,1336; c. II, 1928.

_____, **İstanbul'daki Âsâr-ı Atfaka Hakkında Muhtasar Malumât**, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1338.

_____, **Kariye Cami-i Şerifi**, İstanbul: Şems Matbaası, 1326.

_____, **Târîh-i Sanâyi**, İstanbul: Karabet Matbaası, 1309.

Mehmed Ziya-Jos. Pinkas, **Bereketzâde Çesmes-La Fontaine de Béréket Zadé**, Dersââdet: Agop Matyosyan Matbaası, Tarih.

Mehmet Behçet. **Anadolu Türk Âsâr-ı Mahkûkâtı Tetebbüâtına Esas Kastamonu**, Ankara: Maarif Vekaleti Hars Dairesi, 1341.

MENDEL, Gustave. **Catalogue des Figurines Grecques de Terre Cuite**, Costantinople, 1908.

_____, **Musées Impériaux Ottomans, Catalogue Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines**, Paris: Macon, 1912 [1.cild], 1914 [2. ve 3. cild].

- MORDTMANN, Johannes Heinrich. **Antiquités Himyarites et Palmyréniennes Catalogue Sommaire**, Costantinople, 1895.
- _____, **Âsâr-ı Himyeriyye ve Tedmüriyye Katalogu**, İstanbul: Mihran Matbaası, 1315.
- MOUKHTAR, Sermed. **Musée Militaire Ottoman située a ste Tréne, Place de Top-Kapou-Sérail Guide**, Costantinople: Im Nédjimi, 1920.
- Musavver Rehber-i Sayyâhin - Bursa ve Civarı - Dersaâdetten Bursa'ya / Album-Guide De Brousse Et De Ses Environs-De Constaantnople A Brousse**, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1319-1903.
- Mustafa Suad, **Haritalı İstanbul Rehberi Yahut İstanbul Tarihçesi**, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1316.
- Mustafa Ziya, **Rehnüma-yı Bağdat**, Şam-i şerif: Ravzatü's Şam Matbaası, 1314.
- Mübârek Gâlib. **Anadolu Türk Âsâr-ı Mahkûkâtı Tettebbüâtına Esas Ankara, Birinci Kısım: Kabristanlar-Mescidler-Camiler**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341, 54+41 s.; **İkinci Kısım: Kitabeler**, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- MÜLAYİM, Selçuk. "20. Yüzyıl Başlarında İki Sanat Tarihi Kitabı", **Türkiye'de Sanat**, Ocak-Şubat 1994, sy.: 12, s. 56-59.
- _____, "Paskal Bilezikçi'nin Tanzimat Âbidesi", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, İstanbul: MÜFEF, 2008, Sayı: 20, s.355-368.
- _____, **Bilim Olarak Sanat Tarihi Aklın İzleri**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.
- Mülazım Abdülkadir, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, haz.: Mehmed Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı, Ankara: Bursa İl Özel İdaresi, 2009.
- NAİPOĞLU, Seçkin G. **Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Sanat Tarihi Yaklaşımı ve Mehmed Vahid Bey**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008.
- Necib, **İstanbul Rehberi**, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1334.
- Niş Muhâcirlerinden Hacı İsmail Bey Zâde Osman Bey. **Mecmuâ-i Cevâmi**, Dersaâdet: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1304.

- NOYAN, Bahri. “Ünlü Ressam ve Müzecimiz Ali Sami Boyar”, **Hayat Tarih Mecmuası**, 1970, sy.: 5, s. 21-23.
- OKAY, Cüneyd. “Subhi Paşa (Sami Paşazade)”, **YYOA**, İstanbul: YKY, II. baskı, 2008, c. II, s. 549.
- ORTAYLI, İlber. **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004 (18. baskı).
- Osman Hamdi, Marie de Launay, **Elbise-i Osmaniyye-Les Costumes Populaires De La Turquie en 1873**, İstanbul, 1873.
- Osman Hamdi, Marie de Launay. **1873 Yılında Türkiye’de Halk Giysileri: Elbise-i Osmaniyye**, Çev.: Erol Üyepazarcı, İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 1999.
- Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA, 1998.
- Osmanlı İmparatorluğu Mimarisi**, Proje Danışmanı: Ertuğrul Zekai Ökte, Ankara: Kültür Bakanlığı, İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1998.
- Osmanlı Mimarisi**, haz.: İlhan Ovalıoğlu, Raşit Gündoğdu, Cevat Ekici, Ebul Faruk Önal, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2011.
- Osmanlı Mimarsî-usûl-i Mimârî-i Osmânî**, haz.: İlhan Ovalıoğlu, Raşit Gündoğdu, Cevat Ekici, Ebul Faruk Önal, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2010.
- ÖNGÜL, Ali. “Tarih-i Câmî-i Nuruosmânî”, **Vakıflar Dergisi**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, sy. XXIV, 1994, s. 127-146.
- ÖZCAN, Abdülkadir. “Tarih-i Osmanî Encümeni. Kuruluşu, Teşkilatı ve Faaliyetleri”, **Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası’na Önsöz ve Fihrist**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, s. 1-29.
- ÖZDEMİR, Halûk. **İstanbul Deniz Müzesi**, İstanbul: Ak Yayınları, [t.y.], s. 7-9.
- ÖZEL, Ahmet. “Boyar, Ali Sami”, **DBİA**, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994, c. II, s. 316-317.
- ÖZENDES, E. “Sébah, Pascal”, **ESA**, İstanbul: YEM Yayınları, II. baskı, 2008, c. III, s. 1379-1380.

- ÖZER, Bülent. “Celal Esad Arseven”, **Mimarlık**, s. 72, 1969, s.21-24.
- ÖZKURT, Kemal- Tüfekçioğlu, Abdülhamit. “Türk İslam Sanatında Kitabeler”, **TALİD**, 2009, c. VII, sy. 14, s. 275-295.
- PAKALIN, Mehmet Zeki. **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- PALA, İskender. “Deniz Müzesi”, **DBİA**, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1993, c. III, s. 28-29.
- PASİNLİ, Alpay. “Arkeoloji Müzeleri”, **DBİA**, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1993, c. I, s. 307-310.
- Paskal Bilezikçioğlu, **Defter-i Meskûkât-ı Osmaniyye -Ez İbtidâ-yı Zuhur-i Devlet-i Aliye Tâ Bieyyâm-ı Sultan Abdülaziz Han Padşih-ı Zaman-**, İstanbul: Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniyye Matbaası, 1280.
- PECAOT, E. - BOUDE, Ch. **Sınâât-Şübbân ile Muhâverât**, Mütercim:Vahid, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330, 252+2 s.
- REİNACH, Salamon. **Apollo-Tarih-i Umumî-i Sınâât**, Mütercim: Vahid, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1330, 409 s.
- _____, **Apollo-Histoire Generale Des Arts Plastiques**, Paris, Librairie Hachette, 1904.
- _____, **Catalogue du Musée Impérial d’Antiquités**, Costantinople, 1882.
- Ressam Hüsnü, **Bayram Hediyesi-Bedâyi-i Âsâr-ı Osmaniye**, Matbaa-i Hayriyye, 1335.
- Ressam Zekâi, **Mübeccel Hazineler**, Dersaâdet: Şems Matbaası, 1329.
- Rıdvan Nâfız-İsmail Hakkı. **Anadolu Türk Târîh-i Tekikâtından Sivas Şehri (Malazgird Muharesbesine kadar Kapadokya Tarihine Umumi Bir Nazar-Sivas Şehri ve Kalesi-Malazgird Muharebesinden Sonra Sivas’da Tesis İden Hükümdarlıklar-Sivas Âbide ve Kitabeleri)**, İstanbul: Devlet Matbaası, 1946-1928.
- Rifat Osman, **Edirne Rehnümâsı: Edirne Şehir Rehberi**, Yay.: Ratip Kazancıgil, Edirne: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1994.

- Rifat Osman, **Edirne Sarayı**, Yay.: Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver, TTKY, Ankara: 1989 (2. baskı), s. XI-XIV.
- SAATÇI, Suphi “Sâi Mustafa Çelebi”, **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, c. XXXV, s. 539-541.
- _____, **Mimar Sinan**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2010, 2. baskı, 207 s.
- Sâi, **Tezkiretü'l Bünyân**, Tab ve Nâşiri: Ahmed Cevdet, Dersâadet: İkdâm Matbaası, 1315.
- Sâi, **Tezkitetü'l Ebniye**, [y.y], [t.y].
- Sakızlı Ohannes Paşa. **Güzel Sanatlar Tarihine Giriş**, Yay. haz.: Kahraman Bostancı, Ankara: Hece Yayınları, 2005.
- _____, **Fünun-i Nefise Tarîh-i Medhali**, İstanbul: Karabet Matbaası, 1308.
- Salman, Y. “Momtani, Pietro”, **ESA**, İstanbul: YEM Yayınları, II. baskı, 2008, c. II, s. 1095-1096.
- SAYAR, Ahmet Güner. “Rifat Osman”, **DİA**, İstanbul: 2008, c. XXXV, s. 105-106.
- SHAW, Wendy M. K. **Osmanlı Müzeciliği: Müzeler, Arekeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi**, çev.: Esin Soğancılar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- SCHİCK, İrvin Cemil. “Türkçe Matbu Hüsn-i Hat Literatürüne Toplu Bir Bakış”, **TALİD**, c. 7, sy, 14, 2009, s. 249-273.
- SİNEMOĞLU, Nermin. “Celal Esad Arseven”, **Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Bildirileri 7-10 Mart 1994**, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, 2000.
- SÖNMEZ, Zeki. “Osmanlı Mimarisiyle İlgili Araştırmaların Dünü ve Bugünü”, **Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi**, Yay. haz.: Alâddin Aköz v.d., Konya: Selçuk Üniversitesi, 2000, 875-191.
- _____, **Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler**, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul: 1988.
- SÖZEN, Metin - SAATÇI, Suphi. **Mimar Sinan ve Tezkiretü'l Bünyan**, İstanbul: Emlak Bankası, 1989.

- SU, Kâmil. **Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi**, İstanbul: ICOM Türkiye Milli Komitesi Yayınları, 1965.
- Süleyman Sûdi, **Usûl-i Meskûkât-ı Osmaniyye ve Ecnebiye**, Yay. haz.: İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1982.
- _____, **Usûl-i Meskûkât-ı Osmaniyye ve Ecnebiye**, İstanbul: A. Asaduryan Şirketi Mürettebiyye Matbaası, 1311.
- ŞAKİROĞLU, Mahmut H. "İsmâil Galib", **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, c. XXIII, s. 100-101.
- Şayel, **Âsâr-ı Mısriyye Katalogu**, Mütercim: Vahid, Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası, 1317.
- ŞEHSUVAROĞLU, Haluk. "İstanbul Camileri", **Asırlar Boyunca İstanbul Eserleri Olayları Kültürü**, İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi, 2005.
- Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul: Alfa Yayınları, 1998.
- ŞERİFOĞLU, Ö. F. "TENGÜZ, Hüsnü", **ESA**, İstanbul: YEM, II. Baskı, 2008, c. III, s. 1488.
- ŞEŞEN, Ramazan. "İsmail Galib Edhem", Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul: İSAR, 2008.
- Takvim-i Vekâyi**, 28 Safer 1288, sy. 1359, s. 3-4; 3 Rebiülevvel 1288, sy. 1361, s.3; 10 Rebiülâhir 1288, sy. 1375, s. 3-4; 14 Rebiülâhir 1288, sy. 1376, s. 4; 6 Cemâziyelevvel 1288, sy. 1385, s. 2-3; 9 Cemâziyelevvel 1288, sy. 1386, s. 2-3.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi. **19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul: Çağlayan Kitapevi, 2001.
- TANSUĞ, Sezer. "Boyar, Ali Sami", **ESA**, İstanbul: YEM Yayın, 2008 (2. baskı), c. I, s. 254.
- _____, "Hüseynin Zekâi Paşa", **a.g.e.**, c. II, s. 711-712.
- _____, **Çağdaş Türk Sanatı**, İstanbul: Remzi Yayınları, 2008 (8. baskı).
- TANYELİ, Uğur. "19. Yüzyıl Türkiye'sinde Mimari Bilgi Alanının Yeniden Biçimlenişi", **Habitat II'ye Hazırlık Sempozyumu: 19. Yüzyıl**

İstanbul’unda Sanat Ortamı, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları, 1996, s. 81-94.

Tarih-i Cami-i Şerif-i Nuruosmani, Dersaâdet: Hilal Matbaası, 1335-1337, 51s.

Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, Önsöz ve Fihrist: Abdülkadir Özcan, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, s. 1-9.

TAYŞİ, M. Serhan. “Ali Emîrî Efendi”, **DİA**, c. II , s. 390-391.

TEKELİ, İlhan. “Türkiye’de Kent Planlaması Düşüncesinin Gelişimi”, **Yapı**, Şubat 2006, sy. 291, s. 37-41.

TENGÜZ, Hüsnü. **Bayriye Ressamı Hüsnü Tengüz’ün Hatıraları-Sanat Hayatım**, haz.: Müge Kılıçkaya, İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2005.

The Garden of The Mosques: Hafız Hüseyin al-Ayvansarayî’s Guide to The Muslim Monuments of Otoman İstanbul, Translated and Annotated by: Howard Crane, Leiden-Boston-Köln: Brill, 2000, 625 s.

Tosyavîzâde Doktor Rıfat Osman, **Edirne Rehnümâsı**, Edirne: Vilayet Matbaası, 1920-1336.

TURAN, Şerafettin. “Hersekzâde Ahmed Paşa”, **DİA**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XVII, s. 235-237.

TÜRKMEN, F. Nalan. “Türk Sanat Tarihinde Öncü Kurumlar ve Kuruluşlar”, **TALİD**, c. VII, sy. 14, 2009, 609-627.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. “İbrahim Edhem Paşa Âilesi ve Halil Edhem Eldem (1861-1938)”, **Halil Edhem Hatıra Kitabı**, Ankara: TTK, 1948, c. II, s. 67-80.

ÜLKEN, Hilmi Ziya. **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul: Ülken Yayınları, 2005 (8. baskı).

ÜREKLİ, Bayram-YÖRÜK, Doğan, “Ahmed Tevhid ve Halil Edhem (Eldem)’in Feridun Nafiz Uzluk’a Gönderdikleri Bazı Mektuplar”, **Selçuk Üniversitesi Ata Dergisi**, Konya, 2002, sy. 10, s. 155-181.

Vahid, “Bazı Sanat İstilahları Hakkında Mutaleat”, **Hayat**, 1 Teşrinisani 1928, c. IV, sayı: 101, s. 6-7.

- Vahid, **Müze-i Hümâyün Rehnüma**, Kostantiniyye: Matbaa-i EbuZZiya, 1330.
- Vahid. **Bazı Istilâhât-ı Mühime-i Snâiyye Hakkında Mutâlaât**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331.
- VON HAMMER-PURGSTALL, Joseph. **Büyük Osmanlı Tarihi**, Tercüme: Vecdi Bürün, Yay. haz.: Mümin Çevik, Osman Demirtepe, İstanbul: Üçdal Neşriyat, c. X, s. 291-405.
- www.dictionarofarthistorians.org/reinach.htm, 20.09.211, 22:35.
- YARDIMCI, Yusuf Metin. **Mardin Artuklu Melikleri Tarihi**, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2006.
- YAŞAR, Muhammed Yusuf. **Ali Emîrî ve Mardin Mülûk-i Artûkiyye Tarihi ve Kitâbeleri vesâir Vesâik-i Mühime Adlı Eseri**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlâhiyat Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2006.
- YAŞAROĞLU, Kâmil. “Mahmud Esad Seydieşehrî”, **YYOA**, İstanbul: YKY, c. II, s. 68-69.
- YAVAŞ, Doğan. **İstanbul’da Osmanlı Mimarisi Üzerine Bir Kaynak Hadikatü’l Cevâmi (Sadeleştirilmiş Metin Çevirisi)**, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1988.
- Yayın Kurulu, “İbrahim Edhem Paşa”, **YYOA**, İstanbul: YKY, II. Baskı, 2008, c. I, s. 620-621.
- Yayın Kurulu. “Mehmed Ziya (İhtifalci)”, **YYOA**, İstanbul: YKY, II. Baskı, 2008, c. II, s. 201-202.
- YAZICI, Nurcan. “Osmanlı’nın İlk Mimarlık Kitabı: Usul-i Mimari-i Osmani”, **Arkitekt**, 2003, Sayı: 497, s. 13.
- YAZICI, Nesimi. “İkdam”, **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, c. XXII, s. 24-25.
- YILMAZ, Recep. “Mustafa Saî Çelebi”, **YYOA**, İstanbul: YKY, 2008, c. II, s.323.
- YÜCEL, Erdem. **Türkiye’de Müzecilik**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999.